

Віктор ЖАДЬКО

Київська земля – ТАРАСОВА КОЛИСКА

Цикл документальних нарисів

Київ – 2017

УДК 908:929(477.4/.5)Шевченко

ББК 26.891(4Укр)

Ж 178

Наукові керівники

*Сергій Білокінь, доктор історичних наук, лауреат Шевченківської премії
Михайло Наєнко, доктор філологічних наук, лауреат Шевченківської премії*

Наукові консультанти

*Володимир Черней, доктор юридичних наук, професор
Володимир Ісаєнко, академік Академії наук вищої школи України, професор*

Консультанти

*Анатолій Засуха, заслужений працівник сільського господарства України
Максим Мельничук, академік, лауреат Державної премії України*

Рецензенти

*Анатолій Висоцький, доктор філологічних наук, професор
Світлана Шевцова, кандидат філософських наук, заслужений працівник освіти України*

Ж 178 Жадько Віктор

Київська земля – Тарасова колиска : цикл документ. нарисів / Віктор Жадько. – К. : Преса України, 2017. – 640 с. : іл.

ISBN 978-966-472-195-7

УДК 908:929(477.4/.5)Шевченко

ББК 26.891(4Укр)

Із покоління в покоління українці передають розповіді про улюбленого поета і художника – Тараса Григоровича Шевченка (1814–1861), про місця Київської землі, які відвідував та які, завдяки цьому, стали історичними. Це села Моринці, Кирилівка (Керелівка, Шевченкове), Андруші, Бровари, Бориспіль, Будище, Вільшана, Казарлик, Потік, Переяслав, Яготин, міста Біла Церква, Бориспіль та інші населені пункти.

Склалася думка, що Тарас народився на Черкащині. Насправді ж це історична неточність. Черкаська область утворена 7 січня 1954 року. В XIX столітті Шевченкова мала батьківщина входила до Київської губернії. Ми вперше благословляємо у світ цикл документальних публіцистичних нарисів, де розповідається про Тараса Шевченка як уродженця Київщини.

Ця книжка – сучасне прочитання життя і творчості Тараса Григоровича, результат копійної багаторічної пошукової праці автора, який вивчив і дослідив Шевченкове творче і буденне життя, проїхав увесь шлях містами й селами колишньої Київської губернії, що ними Тарас мандрував.

Вперше в шевченкознавстві точно визначені та вказані місця, де поет і художник писав вірші, з яких малював краєвиди та історичні пам'ятки в Києві та містах і селах Київщини. Багато уваги автор приділяє історії створення малюнків Тараса Григоровича, минувшини краю, який любив Шевченко, долі особистостей, з якими Кобзар зустрічався, а їх близько сотні.

У творчій праці використано багатий культурологічний матеріал. Видання призначене для істориків, краєзнавців, учителів, шевченкознавців, широкого загалу читачів.

ISBN 978-966-472-195-7

© В. Жадько, текст, 2017

© В. Жадько, фото, 2017

Зміст

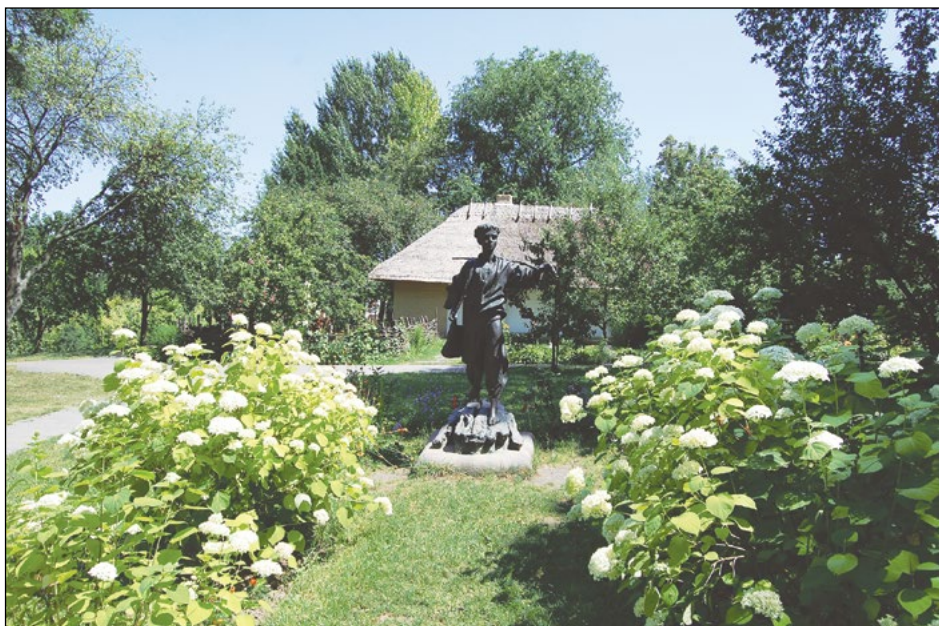
Від автора	7
«Де йшли гайдамаки, малими ногами ходив і я»	9
«Я син селянина-кріпака, із козацького роду»	21
«У нашім раї, на землі, нічого кращого немає, як тая мати молодая»	35
«Любимец моей незабвенной сестры, моей терпеливой, моей нежной няньки»	41
«Охота і кебета до малярства прокинулися в Тараса змалку»	51
«Тут зійшлися Гонта із Залізняком». Лисянка	65
«Відкіля ти? З Керелівки»	71
«Утоптала стежечку через яр, через гору, серденько, на базар»	81
«Чоловік не дурний, але дуже-дуже щирий»	89
«Мій пан був людиною діяльною»	95
«І в сорок років була ще дуже гарна»	105
«Село називається не просто Будища»	113
«Взявши торбу, потяг у Вільшану»	123
«Помолюся усім святим у Києві»	133
«Странствуя с обозом за своим дидычем через Киев до Чижова»	141
«А квартира наша здесь же, на Печерском, в доме мещанки Сиволапихи»	149

«Святий Київ наш великий»	153
«Во сне видел... милую Дуню, чорнобровую Гусиковскую»	163
«Мій іскрений друже!» Сошенко	173
«У Білу Церкву ми приїхали вночі»	189
«От я і в Малоросії»	195
«Квартира у меня была как раз напротив Института»	203
«Тепер я мешкаю на мансарді»	215
«Скоро отыскал я квартиру своих северян Кулиша и Чуйкевича»	229
«В Киеве, бывало, гулял перед вечером в саду по большой аллее»	237
«Я зашел к художнику Шевченко в “Зеленый трактир”»	243
«Идет по улице, и ему встречаются эполеты да каски... даже бабы»	249
«Вышли в святые ворота Николы Святоши»	257
«Планирую срисовать все внутренности храмов Киева»	267
«Я никогда не забуду этого знаменитого крыльца»	275
«Я задумав змалювати усі визначні види Києва»	285
«Видел Выдубецкий монастырь»	295
«Мене, посадивши з жандармом на візок, привезли аж у Петербург»	303
«Я хочу рисовать нашу Украину»	313
«Блукаючи по Україні, прибивсь якимось і в Чигирин»	323
«Ото церков Богданова, там-то він молився»	329
«Местечко Бровары представляет обширную равнину»	335
«Бачив уві сні Межигірського Спаса»	341
«На бал до Малоросійського Версаля»	347
«Шевченко был у нас всеми любим»	361
«Що там схоронили старі батьки?»	375

«Нужно было завернуть в Барышевку и навестить старого прокурора»	383
«Мій незрадливий, благородний друже»	389
«І повіє огонь новий, Холодного Яру»	395
«Серед нас, серед нас, дорогий Тарас»	405
«З Переяслава старого, з Виблої могили»	415
«І поїдьте собі з Богом у Андруші»	433
«Кланяюсь особливо гостеприимному Степану Никифоровичу Самойлову»	439
«На правом берегу реки Альты расположен хутор сотника Сокиры»	449
«Стоит на пригорке деревянная церковь, постройки времен козачества»	457
«В Переп'яті гайдамаки нишком ночували»	461
«Подивися, що той Швачка у Фастові діє!»	475
«Я был определен в Киевский университет»	483
«Батьку! Що ти тут наробив!»	489
«Мій щирий, мій єдиний земляче»	499
«Сумує Корсунь староденний»	513
«Мені й вдень і вночі сниться Дніпро й темний ліс попід горою»	529
«Мои единые друзья! Я опинився аж у Мошнах»	539
«Был я перепровожден в город Черкассы»	549
«Академик Шевченко соблюдал должное приличие и осторожность»	557
«А буде так, як Борисполь, і досі ще стоїть любенько»	567
«Чи бачилися з Іваном Гудовським?»	575
«І мене не забудьте пом'янути незлим тихим словом»	583
«Я так її, я так люблю, мою Україну»	619
Іменний покажчик	623

Згадайте, братія моя...

...Коли

*На раду тиху, на розмову,
Коли ми зійдемося знову
На сій зубоженій землі?..*

*Розійдемося, рознесемо
В степи, в ліси свою недолю,
Повіруєм ще трохи в волю,
А потім жити почнемо
Меж людьми, як люде.
А поки те буде,
Любіться, брати мої,
Україну любіте
І за неї, безталанну,
Господа моліте.*

М. Мевчак

Від автора

Київщина – це частина України, яка об'єднувала центральні й північні терени Подніпров'я з центром у Києві. Нині її лівобережжя розташоване в Придніпровській низовині, а правобережжя – частково в Поліській низовині (найпівнічніші райони) та на Придніпровській височині. Мешканці багатьох сіл і міст Київщини (саме Київщини, а не Київської області, яка утворена двадцять сьомого лютого 1932 року) зберегли матеріали, краєзнавчі дослідження та спогади про перебування Тараса Григоровича Шевченка (1814–1861) в цих краях.

У книзі розповідається про народження, відвідини та поховання Тараса Шевченка в Київській землі, вона доповнена новими науковими й документальними матеріалами, малюнками, фотографіями автора, архівними знахідками, спогадами сучасників поета і художника. У цей період Т. Шевченко, зав'язавши знайомство з істориком, письменником та етнографом Миколою Костомаровим (1817–1885) і науковцем Миколою Гулаком (1822–1899), долучається до сходин учасників першої української таємної політичної організації – Кирило-Мефодіївського братства, що об'єднувала цвіт київської інтелігенції.

Про відвідування Тарасом Григоровичем Києва та Київщини написано чимало, є дослідження, які згадуються далі в тексті та в бібліографії. Проте науковці, краєзнавці та й письменники використали не всі джерела про перебування поета в тих чи інших містах і селах, не згадали багатьох місць або описали поверхово.

У запропонованому читачеві циклі документальних нарисів факти перебування Тараса в селах і містечках Київщини

досліджені максимально повно й цілісно: використані архівні матеріали, мемуари, твори Шевченка, в яких оспіваний цей край.

Благодатна земля Київської губернії щедро дарувала Тарасу Григоровичу Шевченку сили й натхнення. Тут написані «Розрита могила», безсмертний «Заповіт», поеми «Тризна», «Наймичка», «Кавказ» та десятки інших незабутніх поезій та прозових творів. Плідно трудився на Київщині Т. Шевченко і як художник: створив два автопортрети, які знає весь світ, десятки малюнків, у яких увічнені краєвиди, «чи то по красі своїй, чи по історії прикметні». Увагу Кобзаря привертала місцевість, які ще добре пам'ятали національно-визвольні повстання та їхніх ватажків – Гонту, Палія, Бондаренка та інших.

Твір містить матеріали про велику кількість населених пунктів Київської землі й ставить за мету всебічно описати історичне минуле Тарасові батьківщини, охарактеризувати середовище, в якому формувався і творив поет та художник, розповісти, про що писав і з чого змальовував, показати, який вигляд нині мають уславлені Шевченком місця.

На Київщині є історичні пам'ятки, якими може пишатися не тільки держава, а й увесь світ, які пов'язані з Кобзарем, його там перебуванням. Трудівники краю пишуться тим, що вони – земляки Тараса Григоровича, і завжди намагаються зберегти пам'ять про нього в назвах господарств, вулиць, місцевостей. Саме тому автор книги, окрім минулого, намагається описати й сьогодення тих сіл і міст, де перебував Шевченко, доповнити розповідь його акварелями, поезіями і прозовими творами, сучасними світлинами про місця й будівлі, які пов'язані з Тарасом Григоровичем, показати, як громадськість вшановує українського духовного Пророка.

Тогочасні Київ і Київщина були прекрасним ґрунтом для розвитку мультикультурної та поліетнічної ідентичності українського народу. Тут жили й творили українці, росіяни, поляки, євреї та представники інших національностей. Мета автора – не лише висвітлити, так би мовити, києвознавчий пласт шевченкознавства, а й відтворити своєрідну атмосферу минулого, уявну картину, на якій позначені тепло дружби, стриманість ділового спілкування – складна драматургія стосунків Тараса Шевченка з оточенням і малою батьківщиною.

**«Де йшли гайдамаки,
малими ногами
ходив і я»**

У «Слові о полку Ігоревім» – одній із найвидатніших літературних пам'яток Київської Русі – згадується про Київщину так: «Іржуть коні за Сулою, Слава дзвенить у Києві».*

Багату й складну історію має київська земля. Люди оселилися тут давно. Про це свідчать, наприклад, археологічні знахідки епох пізнього палеоліту, неоліту, енеоліту, а також бронзової та залізної діб.

Найвідоміші з них – понад сто трипільських поселень із залишками жител, що мали глинобитні долівки й печі; поселення протослов'янських племен так званих комарівсько-тшинецької, білогрудівської, чорноліської, зарубинецької, черняхівської культур; городища й курганні могильники скіфських часів. Десятки знайдених скарбів різних епох свідчать про широкі торговельні зв'язки краю.

На цих землях розвивалися землеробство, гончарство, ткацтво, ремесла, пов'язані з виготовленням виробів із кістки, дерева, заліза, бронзи. Це підтверджують знайдені археологами знаряддя праці й предмети побуту.

Вражають своєю масштабністю й величчю Змієві вали на Київщині – земляні укріплення, що простягалися на сотні кілометрів і захищали ці краї від нападів кочівників. Археологічні дослідження тут ще не проведені достатньо, проте навіть виявлений матеріал переконливо свідчить на користь багатой культурної традиції.

Територія Київської землі входила до складу територій Придніпров'я, де формувалося ядро східнослов'янських племен, із яких виникла могутня держава – Київська Русь.

Кордон Київського князівства проходив переважно по річці Рось. На цьому водному рубежі створюються міста-фортеці для захисту від кочівників, серед яких і Звенигородка – один із найпівденніших форпостів.

Є кілька наукових версій щодо того, коли саме це могло відбуватися. За однією з них, у Х столітті київський князь Володимир для оборони Русі загородив близько двох сотень великих і малих «городів». За іншою, як місто-фортеця Звенигородка могла виникнути й пізніше, в другій половині XII століття, після

* «Слово о пълку Игоревѣ» та його поетичні переклади і переспіви / вид. підгот. Леонід Махновець. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 24.

перемог над половцями, зміцнення Пороської оборонної лінії і відсунення кордонів Київської Русі значно південніше Росі, аж до Тясмину. Старе місто було розташоване за три кілометри від сучасного: «На тій місцевості, де тепер село Гудзівка, було Підгір'я, що вклинювалося в озеро. Люди досипали його землею, обкопали чотириметровим ровом, обвели валом і перекинули до воріт місток. Вершину обгородили стіною загострених дубових колод і збудували вежу. На ній повісили мідний дзвін. Звідси, за переказами, і пішла дзвінка назва: Звени-гора, Звенигород»^{*}.

Освоєння Звенигородщини – це вже історія, сива минушина, яка з роками починає оповиватись легендами, обростати домислами, хоч Київська земля таки насправді бере свої витоки з тієї славної прадавнини.

Змієві вали. Давнє і сучасне фото

За козацьких часів Київщина пережила немало буремних літ. Свідками їх стали Чигирин, Суботів, Умань, Переяслав, Біла Церква та інші населені пункти цього краю. По Росі, Тясміні в кінці XV і на початку XVI століття з'являється чимало козацьких поселень, слобід, хуторів, паланок. Дослідники вважають, що козацькими зимівниками (поселеннями) були свого часу Кирилівка, Моринці,

^{*} Іванченко М. Звенигородщина : путівник / М. Іванченко, В. Хоменко. – Дніпропетровськ : Промінь, 1969. – С. 3.

Козацьке, Зелена Діброва та інші села Звенигородщини, які згодом нерозривно з'єднуються з долею Тараса Шевченка.

У XVI–XVII століттях життя Звенигородщини пов'язане з розгортанням національно-визвольної боротьби за волю й незалежність, бажанням відродити українську державність. Це відбилося і в образотворчому мистецтві, поезії. Формується й утверджується стиль козацького бароко в живописі, музиці, прикладному мистецтві, архітектурі. Величні храми, палацові будівлі випромінювали впевненість, спокій, красу, поєднували давні українські мистецькі традиції й подих сучасності.

У 1639 році так званий «Звенигородський ключ» закріплюється польською владою за дружиною Богуславського старости Косаківського Анною, із Потоцьких. Через двадцять років, а саме – 1659 року, ці землі, із містами та селами, за прийняття католицької віри та сприяння полякам під Києвом проти московських військ передані у вічне користування полковнику Данилу Виговському (р. н. н. – 1659), синові гетьмана Івана Виговського (1608–1664). Згодом Виговський переуступив території корінному хорунжому Яблоновському, а його дружина Теофіля передала володіння Феліксу Солтису. А від Солтиса Звенигородський ключ перейшов до рук знову Потоцьких, уже на довгі десятиліття...

Звенигородський повіт XVIII століття детально описав, спираючись на офіційні документи 1765 року, джерелопошуковець Київської губернії Лаврентій Похилевич (1816–1893) у праці «Сказания о населенных местностях Киевской губернии»: «Замокъ кругом обнесен дубовым частоколом; при воротахъ казармы для козаковъ и арестантовъ, покрытыя землей, а на нихъ башня для стражи. Напротивъ ворот строение, покрытое лубами, кладовая дубовая съ балконом для обороны отъ гайдамаковъ; конюшня и возовня покрыты землей... Герб, данный городу в привилегии 1792 года, основан на предании о Звенигоре и изображает гору, окруженную частоколом, а на ней воина с обнаженным мечем в одной руке и с щитом в другой. На щите виден крест»*.

* Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. И. Похилевич; ред. А. В. Пшонківский [и др.]; вступ. ст. А. В. Стародуб, Е. А. Чернецкий. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С. 306.

На кінець XVIII століття на Переяславщині та Звенигородщині щороку відбувалося понад двадцять ярмарків, які збирали десятки тисяч людей. На них можна було купити все – від ремісничих виробів до худоби. Ось як писали «Киевские губернские ведомости», скажімо, про Звенигородський ярмарок: «На наших ярмарках найкраще можна познайомитися з економічним побутом цієї місцевості. Крім того, тут ви можете вивчити навіть наші суспільні, побутові, релігійні та етнографічні особливості. На ярмарок приїзять навіть жителі Херсонської губернії, бо надають перевагу йому перед великим торговим центром Новомиргородом».

Сирійський мандрівник і письменник Павло Халєбський (1627–1669) у книзі «Україна – земля козаків» написав, що не міг надивуватися тим, як можна на ярмарку зібрати разом до одної величезної купи так багато і такого різного люду: гончарі і бублейниці, шевці і кравці, стельмахи і бондарі, чорнолиці ковалі і старці-лірники, спритні євреї, що закликали базарувальників до свого краму, браві парубки і вродливі дівчата, розкішні молодиці і причіпливі циганки – який він багатоликий і велелюдний цей ярмарок!

Дитячі враження від Звенигородського ярмарку описав історик і письменник Агатангел Юхимович Кримський (1871–1942) в романі «Андрій Лаговський», згадуючи, що на таких ярмарках можна було почути українську, російську, польську, єврейську, молдавську, циганську, новогрецьку, болгарську, сербську і навіть турецьку мови.

Значного розвитку на Звенигородщині, Білоцерківщині та Переяславщині набуло млинарство. На відкритих місцях ставили вітряки, на річках споруджували греблі та зводили водяні

Козацька залога. Сучасне фото

та вітряні млини. Будувалися також гуральні й броварні. Одним із поширених промислів на Київщині було виробництво поташу, який ішов на експорт до Західної Європи. До речі, поташ наші пращури отримували, виварюючи з дерев'яного попелу, який у процесі виробництва розділявся на фальбу (поташний напівфабрикат, випалений, але ще не смальцьований попіл) і смальцюгу, яку отримували після перепалення вже заготовленої золи (фальби) у спеціальних печах – гартах, що входили до виробничого комплексу поташної буди. Наприкінці XVIII століття Звенигородщина увійшла до складу Російської імперії. Спочатку територія належала до Київського намісництва, з 1795 – до Вознесенського і Брацлавського намісництв, а з січня 1798 року – до Київської губернії.

Історична пам'ятка – вітряк Київщини. Сучасне фото

...Історія села Моринці Звенигородського повіту – Шевченкової материзни – сягає сивої давнини; про це, принаймні, свідчать залишки оборонних валів часів Ярослава Мудрого (983–1054). Перша писемна згадка належить до середини XVII століття, коли 1648 року через село проходив загін лисянського полковника Максима Кривоноса (1600–1648) чисельністю шість тисяч чоловік.

Про заснування Моринців є кілька легенд: перша твердить, що село назвали «Моринцями», оскільки першими жителями

були переселенці від моря. Друга – що жителі займалися збиранням меду диких бджіл, а для цього їх морили; з тих пір бджолярів називали «морянами», а поселення – Моринцями. Третя легенда свідчить: перші поселенці, мовляв, вимерли від чуми, яку того часу називали «мором».

Ярмарок на Київщині. Давнє фото

Моринська земля має свою давню історію і зберігає безліч таємниць. Спустошена татарами, вона потрапила під владу литовських князів, а в XVI столітті завойована поляками. Соціальний, національний і релігійний гніт шляхти привів до великого селянсько-козацького повстання, очолюваного Северином Наливайком (р. н. н. – 1597). Пам'ять про ці події народ зберігав століттями. Так, в одній із балок біля села викопана криничка, яку місцеві жителі називали «Наливайковою». За переказами старожилів, вода в ній була смачною і мала цілющі властивості.

У травні 1768 року в Шевченкових краях спалахнуло гайдамацьке повстання, яке очолив Максим Залізняк (близько 1740 – 1769), син селянина з Ведмедівки на Чигиринщині. Тарас змалечку слухав розповіді свого діда Івана про той бунтарський час, і не забував їх ніколи, зокрема, і в творчості:

*Давно те минуло, як, мала дитина,
Сирота в ряднині, я колись блукав...
Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки, – малими ногами
Ходив я, та плакав.*

*(«Гайдамаки», 1841)**

*Микола Лихошва (праправнук Т. Г. Шевченка у четвертому поколінні
по брату Микиті). Хата Тарасових батьків у Моринцях*

Цікавий історичний факт: у рік, коли побачив світ Тарас Шевченко, шість українських козацьких полків вступили до столиці Франції. У боях за французьку столицю Париж узяли участь три бузькі і три українські козацькі полки. Відзначилися й січовики Київщини, які першими оточили вояків французької дивізії генерала Жака Пюто (1769–1837) та полонили в районі гори Монмартр.

З українських вояків у боях на теренах Німеччини та Франції в 1813–1814 роках взяли участь всі чотири полки Української кінно-козацької дивізії, два Чернігівські, Полтавський кінно-козацький полк та кілька Чернігівських ополченських полків (для служби в запіллі, тилу). Після взяття Парижа, лицарі че-

* Шевченко Т. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 112.

кали швидкого повернення додому, але російський уряд розпорядився інакше: українських ополченців і козаків відрядили до Польщі, Німеччини і Франції нести гарнізонну службу.

І от в цей самий час, коли українські козаки дивували своїми подвигами Європу, в одному з мальовничих сіл Київської губернії народився хлопчик, якому судилося здивувати світ Словом. У 1814 році народжується Поет – самородок, дар Божий для українського народу, всього людства.

А. Манастирський. Запорожець

Моринці. Хата, в якій народився Тарас Шевченко. Фото С. Притикіна. 1939 рік

Неординарні особистості нації, її пророки, що віддали життя задля відродження свободи й духовності народу, своєї нації, – це візитна картка тієї чи іншої держави світу. Символом англійської культури, скажімо, став драматург Вільям Шекспір (1564–1616), німецької – поет, драматург Йоганн Вольфганг фон Гете (1749–1832), російської – Олександр Сергійович Пушкін (1799–1837),

*Кирилівка. Вулиця до подвір'я,
де стояла хата Шевченків.
Фото С. Притикіна. 1939 рік*

польської – Адам Бернард Міцкевич (1798–1855). Світоглядом України став наш Тарас, Тарас Григорович Шевченко.

Педагог і громадсько-культурний діяч, біограф Кобзаря Михайло Корнійович Чалий (1816–1907) писав: «Життя такої людини, як Шевченко, має велике значення для майбутніх поколінь. Поява Шевченка не випадковість: з ним поєднується доля мільйонів народу»*.

Сама фізична («Кобзар» був чи не в кожній хаті в найстрашніші для українців часи!) і, головне, духовна присутність поета у свідомості людей допомогла зберегти націю. Література всіх часів і народів не знає іншого Генія, в чиєму слові так пекучо й талановито вкарбувалися б історична пам'ять нації, жорстока сваволя кріпацтва і непокорений, сягnistий погляд в омріяний щасливий день.

Слово Тараса Шевченка глибоке, бо піднялося до небаченого, граничного для особистості розуміння складності буття українців. Більш як два століття Україна вслухається в звучання дзвінків, мов бронза, слів із «Кобзаря»:

*Чи ми ще зійдемося знову?
Чи вже навіки розійшлись?
І слово правди і любові
В степи і дебри рознесли!*

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки: В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзевєрін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 47.

Нехай і так. Не наша мати,
А довелося поважати.
То воля господа. Годіть!
Смирітеся, молітесь богу
І згадуйте один другого.
Свою Україну любіть.
Любіть її... Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.
(«Чи ми ще зійдемося знову?», 1847)*

«Кобзар» Т. Шевченка є духовною музикою, її варто читати вголос, як Біблію, як декламували в давнину твори величних митців античності.

Ця книга – «Кобзар», подарована генієм співвітчизникам, – це своєрідний катехізис українця. У виданні поставлені найболючіші питання, які стосуються української мови, національної ідентичності, державності. І найцінніше – є відповіді на питання, готові «рекомендації» Кобзаря народові. Треба тільки навчитися їх розуміти і пам'ятати.

Поет як той біблійний пророк! Кожне його слово благословенне:

Неначе праведних дітей,
Господь, любя отих людей,
Послав на землю їм пророка;
Свою любов благовістить,
Святу правду возвістить!
Неначе наш Дніпро широкий,
Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко!
Огнем невидимим пекли
Замерзлі душі.

(«Пророк», 1848–1859)**

Протягом уже двохсот років Т. Шевченко залишається для українців символом боротьби. Непохитне прагнення Тараса Шевченка до волі надихає українців на звитяги, які наближають омріяну Кобзарем Незалежність України.

* Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 312.

** Там само. – С. 389.

Але ж Геній – не лише предмет національної гордості. Його життя і творчість, присутність у повсякденні безмірно нас зобов'язують. Могутній голос Тараса Шевченка, як нічий інший, підняв високо поетичне та мистецьке небо України; ніби насталене в жерлах вулканів, його слово дзвінко вдарило по ланцюгах

*Київ, парк навпроти університету.
Українці в прагненні до свободи,
завжди були з Т. Шевченком.
Сучасне фото*

і кайданах, щоб возвеличити «малих отих рабів німих», розбурхало степ і море, загримотіло аж на вершинах Кавказу. Франкова «Присвята» Т. Шевченку, опублікована в австрійському виданні «Ukrainische Rundschau» 1914 року, є одкровення і спарведлива: «Він був сином мужика – і став князем у царстві духу. Він був кріпаком – і став

велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком – і вказав нові, світлі й вільні шляхи професорам і книжним ученим. Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій»^{*}.

Справжня глибина Шевченкового життя і творчості як духовного пророка української нації має відкриватися кожного дня, року, століття. Це потрібно не йому (він і так надто великий, щоб потребувати іще трохи пошани нащадків), це потрібно нам. Тарас Григорович Шевченко – це доля всіх тих, хто любить Україну, хто хоче бачити її незалежною, багатою та щасливою. Ще вражає в Тарасові як у людині, що нам слід навчитися сповна – це почуття власної гідності, розуміння свого покликання.

З роками Кобзарєва велич тільки ще збільшується, позаяк поезія, художні його твори завжди актуальні й такими залишаються. Зараз ми живемо в інші часи, але Тарасове слово бринить у наших душах. Ми пам'ятаємо його і засвідчуємо свою любов та пошану до нього.

^{*} Франко І. Твори в 50-ти томах. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 39. – С. 255.

**«Я син
селянина-кріпака,
із козацького роду»**

Про Шевченків родовід написано чимало досліджень, вельми авторитетних. Чим глибше в минуле поринала пошукова думка, тим більше додавалося здогадів, версій, легендарного серпанку. Ця тема невичерпна. Розповімо й ми про походження Тараса, його рідні, зібравши і систематизувавши все, що вдалося знайти, прочитати, почути.

Т. Шевченко. Вдовина хата

Батьківську гілку Шевченкового роду дослідники (Д. Красицький, І. Дзюба, П. Жур, С. Чанін, Л. Красицька, М. Шудря та ін.) виводять із козацького минулого, з середини XVII століття: «Не раніше 1654 року, після Переяславської ради, козак Іван повернувся із Запоріжжя в рідну Кирилівку... [Він] одружився, але незабаром залишився удівцем і жив з малолітньою донькою Єфросинією: шив людям чоботи, і тому його прозвали Іван Швець (р. н. н. – р. с. н.)»*. Цю саму версію подає і Дмитро Филимонович Красицький (1901–1989) – правнук Катерини Григорівни Шевченко (1804–1848), старшої сестри Тараса**. Щодо назви поселення: уперше село зга-

* Жур П. В. Труді і дні Кобзаря : літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / П. В. Жур ; вступ. ст. М. М. Павлюка. – К. : Дніпро, 2003 – С. 17.

** Красицький Д. Гілки Шевченкового роду / Д. Красицький, Л. Красицька // Літ. Україна. – 1987. – 17 верес. – С. 7.

дується в XVII столітті французьким інженером-картографом Гійомом Левассером де Бопланом (1600–1673); у його «Описі України» місцевість, покрита деревостоєм, називалася «Керелівський ліс», а першим там поселенцем на підгірку, став кошовий отаман Керело (ймовірно, все-таки – Кирило). Поряд зводили хати побратими-козаки й утворилося село, як зимівник.

Але повернімося до Тарасового родоводу: «XVIII століття. В село Кирилівку прийшов із Запорізької Січі прадід Тараса Шевченка, безрідний козак Андрій і пристав приймаком до Єфросинії Іванівни Шевчихи (Швець), взявши за місцевим звичаєм її прізвище – Шевченко (р. н. н. – 1795)»* – це думка шевченкознавця Петра Володимировича Жура (1914–2002). В одному з останніх за часом досліджень Сергія Чаніна подано щиршу інформацію, за якою «Єфросинія Іванівна Шевченко зійшлася з прадідусем Т. Г. Шевченка Андрієм

Товстиком-Безрідним, який до поселення в Кирилівці (Керелівці) був... кошовим писарем Запорізької Січі»**.

Наступне покоління батьківської гілки Шевченкового роду представляв уже хрестоматійно відомий Тарасів дід – Іван Анд-

Шевченко Іван Андрійович (Грушівський, Швець; р. н. н. – 1849) – кріпак пана В. В. Енгельгардта, дід Т. Г. Шевченка по батькові. Умів писати й читати. У сповідних книгах Кирилівки з першої половини XIX століття дідове ймення позначено так: «Іванъ Грушивскій Швець», певне, щоб відрізнити від Івана (Гнатовича) Загряничного Швеця, який помер у Кирилівці в 1810 р. За «ревизскою сказкою» 1795 року (найперші архівні відомості) мав тридцять дев'ять років, «упражнялся въ хлебопашестве». Треба думати, що шевство в нього було за підпомічне ремесло, особливо, коли підросли сини (наймолодший, Павло, народився 1796 р.). Мати Іванова – Єфросинія Іванівна Швець (1722?-1810?) – була 1795 року вже вдовою; за «ревизскою сказкою», в 1795 році їй було п'ятдесят літ і жила при двох молодших синах, Кіндраті та Олексі, що вже були одружені, мали кожен одного сина і, мешкаючи в одному дворі, теж «упражнялися въ хлебопашестве». Досить імовірно, що він походив із козацького роду – в останньому повному реєстрі Запорізького війська 1649 р. трапляється 18 козацьких прізвищ Швець. Мав доньку Єфросинію.

* Жур П. В. Труды і дні Кобзаря: Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / вступ. стаття М. М. Павлюка. – К. : Дніпро, 2003 – С. 17-18.

** Чанін С. В. Великий рід людини : наук.-популяр. нарис про Т. Г. Шевченка та його родовід / С. В. Чанін. – К. : ЕЛІБРЕ, 2008. – С. 6.

«Село Моринцы расположено на возвышенной равнине, при большой дороге из Шендеровки в Звенигороду, изобилует садами. В 1730 году принадлежало княгине Яблоновской – хоронжине коронной и имело 50 дворов. В настоящее время жителей обоего пола 2284. В лесу, принадлежащем к селу Моринцам, есть вал, поросший огромными деревьями и имеющий вышины около 4-х сажень. Он тянется от востока к западу на 5-ть верст. Церковь Богословская, деревянная, 4-го класса; построена в 1784 году на месте древнейшей, которая, как значится в визитах за 1741 и 1746 годы Смелянского деканата, существовала с 1726 года. Во время помянутых визит священником при ней был Семеон Базилевич, посвященный в Переяславе 3-го января 1825 года. Земли церкви принадлежит 49 десятин»^{*} – ця інформація із дослідження краєзнавця Київської губернії Лаврентія Похилевича (1816–1893).

рійович Шевченко (р. н. н. – 1849), котрий, за Дмитром Красицьким, «...був богатирської сили запорізький січовик, кіннотник, спритний, працелюбний довгожитель»^{**}. Крім усього, Шевченків дід Іван мав і «гайдамацьке» минуле і багато розповів згодом своєму допитливому внукові Тарасику.

Як переказує історик і видавець Броніслав Залеський (1819–1880) із слів Тараса Шевченка, дід Іван був свідком кривавих подій Коліївщини: йому було тоді дванадцять років. Оповідання старого про Коліївщину стали Шевченкові за одне з джерел для змалювання повстання в поемі «Гайдамаки», про що зазначив у примітках: «Дід розказував». Тарас Григорович згадував його й у повісті «Близнецы» та в листах.

Дід Іван був тричі одружений: уперше побрався з Агрипиною Сергіївною (за «ревизскою сказкою» 1795 року їй було тридцять дев'ять), удруге – з Мартою Василівною (померла на п'ятдесят дев'ятому році), і втретє – з Марією Омелянівною, сорокарічною вдовою. Мав чотирьох синів (усі від першої жінки) і трьох дочок. Тарасів батько, Григорій, був найстарший. Сповідні книги 1798 року до складу родини Івана Шевченка долучають ще «служительницю» Софію (дев'ятнадцяти років) і вдову сусіди Зіновію (сімдесяти років).

^{*} Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. И. Похилевич ; ред. А. В. Пшонкинский [и др.] ; вступ. ст. А. В. Стародуб, Е. А. Чернецкий. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С. 313.

^{**} Красицький Д. Родовід / Д. Красицький // Слово і Час. – 1991. – № 5. – С. 86.

Коли 1810 року Тарасів батько перейшов жити до Моринців, дід Іван залишився з молодшими синами в Кирилівці. У сповідному розписі 1841 року Іванові Грушівському-Шевцю було дев'яносто вісім років – насправді було тоді йому близько вісімдесяти п'яти років. У документі за 1856 рік не позначено ні Івана Андрійовича, ні його сина Павла. Є припущення, що Тарас Шевченко змалював 1843 року портрет діда в профіль, з довгою бородою*.

Метрична книга Київської єпархії Звенигородського повіту села Моринці, де є запис про народження Тараса Шевченка

Варто акцентувати увагу на походженні прізвища «Шевченко». Приятель Т. Шевченка Михайло Матвійович Лазаревський (1818–1867) зауважував, що «...дід Шевченка (з боку батька) за ремеслом був швець; звідси, мовляв, походить і його прізвище»**.

Прізвище ж «Грушівські» дісталася родині від баби, приймаком якої став дід Іван (не був наймитом, бо на Правобережжі

* Красицький Д. Гілки Шевченкового роду / Д. Красицький, Л. Красицька // Літ. Україна. – 1987. – 24 верес.

** Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки: В. С. Бородин, М. М. Павлюк; ред. І. О. Дзеверін; передмова В. Є. Шубравський. – К.: Дніпро, 1982. – С. 20.

кріпацтво запроваджувалося аж у 80-ті роки XVIII століття). Отже, історія Тарасового роду вписується в минуле закорінене в національно-визвольній історії вільного з діда-прадіда краю козацького.

Є героїчна генеалогія і в материнській лінії Тараса Шевченка. Біографи схиляються до думки, що прадідом майбутнього генія був «опришок – галицький гайдамака» Іван Бойко, в родині якого на Прикарпатті 1751 року й народився Шевченків дід по матері Яким Іванович Бойко (1750–1833)*.

Кирилівка. Погруддя Т. Шевченку роботи Каленія Терещенка на місці хати, в якій Тарас жив із батьками. Фото С. Притикіна. 1939 рік

Як з'явилися Бойки в Моринцях, на межі Канівського повіту Київської губернії, можна тільки здогадуватися. Яким Бойко, Тарасів дід, родом із Прикарпаття. Ймовірно, його привіз батько – учасник руху опришків, а згодом козак на Запорізькій Січі – до моринського приятеля Миколи Цапенка, під опікою якого Яким виріс. Згодом бойківчанин побрався з місцевою дівчиною Параскою, мав з нею кількох дітей. За спогадами старожилів, Тарас народився в хаті діда Шевченка по матері – Якіма Бойка, в Моринцях. Тут і досі називають давні кутки так: Корчовози (звідси бу-

* Жур П. В. Труді і дні Кобзаря : літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / П. В. Жур ; вступ. ст. М. М. Павлюка. – К. : Дніпро, 2003. – С. 18.

цімто гончарі возили на випал корчі), Гончарівка, Шарпанівка (тут, мабуть, жили забіяки), Бабадьорка (бо в якоїсь-там баби смикалося плече, як ішла), Цяпи, Шахи, Фицайли, Гомоли, Набоки, Зозулі (за прізвищами й прізвиськами). І, нарешті, за Поповою горою, через байрак, де колись стояла хата Тарасового діда Якіма, – Бойки, очевидно, так названі на честь перших поселенців. Серед прізвищ, найпоширеніших на Звенигородщині, перше місце сьогодні забирає етнічне за походженням Бойко, а за ним стоїть Поліщук.

В «Інвентарі села Моринці» за 1796 рік, найпершому документі про рід матері поета, записано, що сім'я Бойків, із шістьох душ, мала ниву, леваду, воза та пару волів; у саду на полудневому визубні гори дивилася вічками, як сонце з-під сніжків, пасіка – тридцять чотири колоди, шостий за силою бджолиний рій в селі. Щороку Яким платив сріблом п'ять карбованців чиншу – відкуповувався в поміщика, щоб «не трогав». Завзято трудився старий у своїй садибі з дружиною Параскою, і, по її смерті, з удовою Мелашкою Захарченко, яку привів до хати з двома дітьми. На батьківському ґрунті згодом осів єдиний син Павло. В парі з кирилівською селянкою Мотрею Боровиченковою прожив бездітьком, і на ньому припинилася чоловіча лінія роду.

Від Павла ця земля перейшла до Григорія Дяденка, а вже між ними подробилася – занепа́ла. Переплуталися в спогадах нащадків хати. У серпні 1892 року біографу Шевченка Олександр Кониському (1836–1900) показали ту халупу: «За городом маленький двір, загороджений з вулиці низеньким корявим плетнем. Коли увійти в сей дворик з вулиці, зараз біля воріт ліворуч стоїть невеличка хатина, низенька, непричепурена, вкрита, звичайно, соломою, покрівля почорніла, потрухла. Хата стара, рублена в угли з доброго дерева. Завдовжки вона ступнів сім, завширшки може бути п'ять; вікна малесенькі – двоє на двір, третє з того причілку, що до вулиці; у вікнах шибочки з шматків, темні, поржавілі. Стіни не рубані, а стовпи з обополків. До причілка, що до вулиці, пригороджений з плетнею малесенький хлівець, – мабуть, пташник, або свинюшник»*.

* Кониський О. Подорож в рідні села Т. Шевченка / О. Кониський // Зоря. – 1893. – Ч. 5. – С. 93; Цит. за: Масненко В. В. Українська хата / В. В. Масненко, В. Б. Ракшанов. – Черкаси : Брама-Україна, 2012. – С. 40.

Отож, у родоводі Тараса Шевченка на Правобережжі переплелися дві квітучі гілки: бойківська, що з-під Прикарпаття, та Запорозька, з поліщуків.

...У 1810 році стельмах і коваль Григорій Шевченко-Грушівський (1781–1825) оселився в садибі засланою до Сибіру кріпака Колісника, якого в селі називали за бунтарство «Копієм»: не від того, що вмів класти копи, скиртоправити, не від копійки... А це від тієї копи (зборів громади), про яку кажуть: їй-же, копа

Т. Шевченко. Ескізний портрет діда Івана

переможе й попа! З волі поміщика Василя Ентельгардта (1755–1828), тодішнього власника Кирилівки й Моринців, батько Тараса став до ковадла й коліс. Відбулося це одразу по тому, як колишнього господаря або ж поголили в солдати, або ж у кайданах запроторили до Сибіру, й село залишилося без майстра.

Робота біля ковадла й коліс, зтяжні, іноді аж до зимових заметів, чумацькі переходи загартували чоловіка, він мало хворів і багато трудився, щоб прогодувати велику родину. До коваля сходилися люди з моголями, такі знали ціну всякій роботі. Були гончарі, копачі,

кожум'яки, шевці, бондарі, теслі, скиртоправи, пасічники... Всяку працю освячувала їхня душа. Але й серед цих умільців Григорій Шевченко вирізнявся своїм ремеслом, заживши в Моринцях шаноби чи не найщирішої. Бо що ти зробиш і чого ти вартий у селі без коліс, без вправно виготовленої ковалем лопати чи сапи?

...У пересвітах співучого купайлового вогнища і грозової ночі плакали селянка Катерина Бойківна (1783–1823) і стельмах Григорій Шевченко надію на свою шосту дитину, благали долю, хай спошле їм сина – дужого, мов грим, і ясного, наче блискавка.

Саме під сволоком хати Копія, що сусідувала «межа в межу» з оселею Якіма Бойка, забилося серце генія.

У метриці № 10 із Моринської церкви записано: «Тисяча восьмьсот чотырнадцатого года февраля двадцать пятого числа у жителя села Моринец Григория Шевченка й жены его Екатерины [в оригіналі закреслено «Агафии» й іншою рукою написано «Екатерины». – Прим. В. Ж.] родилсЯ сын Тарас, молитвовал й крестил того же месяца двадцать восьмого числа Богословской церкви священник Алексей Базаринский, восприемником были Григорий Иванов Дяденко, села Моринец житель»*.

Шевченко (Грушівський) Григорій Іванович (1781, с. Кирилівка Звенигородського повіту – 21.03.1825, там само) – батько Т. Г. Шевченка, кріпак. Народився в родині І. А. Шевченка. 1802 року одружився з Катериною Бойко. Був письменним. Щонеділі читав житія святих; сина Тараса віддав учитися до школи дячка П. Рубана. Після смерті дружини (20.08.1823) залишився з п'ятьма дітьми і невдовзі (07.10.1823) одружився вдруге, з удовою О. Терещенко. Чумакуючи, брав із собою й малого Тараса; хлопчик побував із ним у найближчих селах на ярмарках, у Києві, Єлисаветграді, Умані. Тарас намалював портрет батька; у вірші «Якби визнали, паничі» описав його долю.

Тарасик зростав і, підрісши, став допитливим, тому вештався, де хотів, бавився собі на волі, як умів і бажав, чи сам, чи з іншими такими, як сам, недоглянутими кріпацькими сусідськими дітьми. Ніхто хлопчину не спиняв, ніхто не навчав; гуляв на вулиці, городі, леваді, в саду; хата стояла на краю села – не оминав і ліс, і поле. До господи вертався замурзаний, часом з гулею, часом із різачкою в животі, коли наїсться грушок-гниличок. Поет багато разів повертався в спогадах у «босоноге та безтурботне» дитинство.

У Моринцях родина Григорія Шевченка жила недовго. Копій утік із заслання й почав навідуватися до своєї хати, вимагаючи від Шевченків то харчі, то ще щось. У народі й донині відлунює чутка, що схожий на «пропащу силу» Копій стояв біля колиски майбутнього поета. Правда часто розчиняється в часі й переповідається як легенда...

* Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. – К. : Вища шк., 1975. – С. 11.

Шевченки повернулися до Кирилівки. Про це записано в «ревізському реєстрі» дев'ятого березня 1816 року, де «Г. І. Шевченко та його сини Микита і Тарас були вже записані як жителі Кирилівки»*.

А далі? Можна тільки здогадуватися... Але передусім – батькова каторжна кріпацька праця.

Ще не злігся горбик свіжої землі на могилі Шевченкової матері, Катерини Якимівни, яка померла 20 серпня 1823 року, коли Тарасові було дев'ять із половиною років, й не висохли сльози рідних, а батько вже на сорок восьмий день знайшов сиротам мачуху.

Молода вдова Оксана Антонівна Терещенко (1876 – р. с. н.) привела з Моринців у двір замість посагу трійко-голодних дітей – Явдошку, Оксанку, Степанка. Нестерпною мукою стало життя в тісній чумаковій хаті, а найбільше – для довірливого, звиклого до материної ласки Тараса. «Кто видел хоть издали мачеху и так называемых сведенных детей, тот, значит, видел ад в самом его отвратительном торжестве. Не проходило часу без слез и драки между нами, детьми, и не проходило часу без ссоры и брани между отцом и мачехой; меня мачеха особенно ненавидела, вероятно, за то, что я часто тузил ее тщедушного Степанка», – сумна Шевченкова розповідь про дитинство**.

Не раз, коли батько барився в дорозі, до пізніх сутінок згонала мачуха зло на затятій дитині – Тарасикові. Він мовчки терпів принизливе побиття, тільки зціплював од болю зуби... І, бувало, опівночі тікав у бур'янища, в курінь під калиною, до гупалівських печер, на Пединівську гору, а пізніше – аж у Зелену Діброву, до сусіднього села, де проживала сестра Катерина (1804–1848).

Тарас поважав батька, але в Григорія не було часу «для пустищів» з сином: із кузні спішив на город, порався в корівнику, по господарству. Хіба що дорогою із церкви... Тоді батько вдавався до споминів про те, що колись турбувало, від чого «не спалося». «Розповідь його, – пише Олександр Лазаревський, –

* Т. Г. Шевченко. Документи та матеріали до біографії (1814–1861). – К. : Вища шк., 1975. – С. 12.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. – С. 155.

відзначалась релігійним характером; він любив переказувати життя святих і всіляких подвижників благочестя»^{*}.

Ймовірно, батько вбачав у синові природні задатки, здібності і намагався дати Тарасові освіту, підхвалював за малювання, наближав до віри у Всевишнього, вимолучи в Бога для сина підтримки та благословення. Тарасик глибоко сприймав те, що чув, і вмів перейматися людськими стражданнями.

...Восени поїхав Григорій Шевченко за чимось до Києва, застудився в дорозі, бо промок під дощем, занедужав. А до того ще й стався прикрий випадок, про який згадує небіж поета – Петро Микитович Шевченко (1847–1944). Цей факт зберегли архіви. Хтось бив Герасима, чоловіка Євдокії Іванівни – молодшої. Зять кликав на поміч. Григорій, що спав надворі, під навісом, схопився й побіг із гори вниз. А на долині була картопля. Зачепився за бадилля й упав на стежку грудьми. Тарасового батька підняли й привели до хати ледве живого. Він сидів не розгинаючись не один день – важко ставало дихати, обличчя блідло, не слухалися руки й ноги...

У березні 1825 року Григорій «не витерпів лихої долі», помираючи, висловив, переповідають (чи ж правда – хтозна), знаменне пророцтво: «Синові Тарасу із мого хазяйства нічого не треба, він не буде абияким чоловіком: з його буде або щось дуже добре, або велике ледащо; для його моє наслідство або нічого не буде значить, або нічого не допоможе»^{**}.

Сидячи, Тарасів батько пішов у далекі світи. Була вербна неділя... У метричній книзі Кирилівської церкви в розділі «Кто именно померли» за березень місяць під номером дев'ять записано: «Число 21, 1825 года. Села Кириловки житель Григорий Грушивский умер. Лет отроду 39 [насправді батькові Тараса було тоді 44 роки. – Прим. В. Ж.]. Кем исповеданы и приобщены: иереем Григорием Кошицем. Похоронен на учрежденном кладбище»^{***}.

А Тарас Шевченко вилив тугу за батьком поетичними рядками в поезії «Якби ви знали, паничі»:

^{*} Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки: В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзевєрін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 24.

^{**} Там само. – С. 22.

^{***} Т. Г. Шевченко. Документи та матеріали до біографії (1814–1861). – К. : Вища шк., 1975. – С.16.

*Там батько, плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не витернів лихої долі,
Умер на панщині!**

Батькова смерть поставила перед Тарасом багато життєвих проблем, з цього часу він умить став дорослим: треба було думати про менших сестер, які «...розлізлися межі людьми, мов мишенята». Пізніше поет писав:

Село Шевченкове. Могила Григорія Івановича Шевченка. Сучасне фото

*А сестри! Сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії,
Для кого в світі живете?
Ви в наймах вирости чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете!***

«Я син селянина-кріпака, з козацького роду», – зізнавався Тарас Шевченко про дитинство.

* Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 473.

** Там само.

Тому, недарма у Вільно, коли п'ятнадцятирічний Тарас був там як козачок Павла Енгельгардта, проявилася ностальгія за минулим, за батьком, якого шанував. Юнак намалював його, яким запам'ятав.

При погляді на цей малюнок закарбовується в пам'яті сумне й мудре обличчя людини-трударя, про яку хвиля часу донесла тільки скупий опис: «Григорій був середнього зросту, 5 вершків і 2 аршини, охайний із себе, темно-русий, бідовий»*.

На час виконання рисунка «Се мій батько» п'ять років не було вже на світі Шевченкового батька, Григорія Івановича, але Тарас, мабуть, ще з часів спільних чумацьких мандрів пам'ятав його саме таким – зажуреним постійною нуждою, зі складеними перед собою руками, пальці напівзаховані в рукави, з батіжком, що висить на лівій руці.

Львівський науково-дослідний інститут судових експертиз у «Висновку № 2379» спеціаліста з дослідження почерку, складеного четвертого листопада 2002 року, відзначив: «Рукописний напис "Се мій батько", розташований внизу малюнка

Малюнок «Се мій батько» було вирізано й наклеєно на білий картон, а олівцем виведено ледве помітний напис: «Rys. Taras Szewczenko». У грудні 1917 року у Вільно рисунок Шевченка для передачі до Національного музею Львова вручив ректорові духовної семінарії єпископові Йосипові Боцяну (1879–1926) відомий білоруський політичний діяч Янко Луцкевич (р. н. н. – 1919), котрий перед тим побачив рисунок в крамничці. Існує також думка, що Шевченків малюнок зберігався у Вільно в зібранні польського публіциста Олександра Єльського (1834–1916) з Мінщини.

Незважаючи на сумніви академічної науки, Тарасів рисунок «Се мій батько» від часу його першої аргументованої атрибуційної публікації в каталозі шевченківської виставки 1920 року незмінно, й пізніше, вже у Львівському музеї українського мистецтва, ніколи не перестав вважатися автентичним твором Тараса Шевченка. У статті О. Боцяну логічно й переконливо доводиться: «Рисунок і напис під ним зроблені рукою Тараса Шевченка»**.

* Яцюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка: спостереження, інтерпретації / В. Яцюк, ред. В. Козирський. – К. : Рада, 2003. – С. 64.

** Судак В. Навколо ідентифікації малярських творів Шевченка / В. Судак // Тарас Шевченко і народна культура : зб. праць Міжнарод. (35-ї) наук. шевченк. конференції. – Черкаси, 2004. – Кн. 1. – С. 188.

Т. Шевченко. Се мій батько

“Портрет батька”, виконаний Шевченком Тарасом Григоровичем»*.

Малюнок свідчить про досить управне орудування автора пером і пензлем, про вміння по-ювелірному тонко промодельювати риси обличчя, не кажучи вже про точно відтворений психологічний стан людини. Робота біля ковадла й коліс, затяжні, іноді аж до зимових заметів, чумацькі переходи – «Забілили сніги, забілили білі, / ще й дібровонька. / Та заболіло тіло бурлацькеє біле, / ще й головонька...» – вигартували чіпку жагу до життя, потребу горіти в ньому, а не тліти.

Завдячуючи Григорію, усі Шевченки-Грушівські були грамотні – така вже в їхньому роду традиція. Грицько Шевченко був людина розумна й письменна, талановита «до всього, за що не брався» – від природи. По святах – особливо, мабуть, зимовими місяцями – читав Григорій Іванович уголом «Мінею» – і оті батькові розповіді та читання закарбувалися у творчих доробках сина.

* Свенціцький І. Каталог Шевченкової виставки. З портретом батька Т. Г. Шевченка / І. Свенціцький. – Львів, 1920. – С. 23.

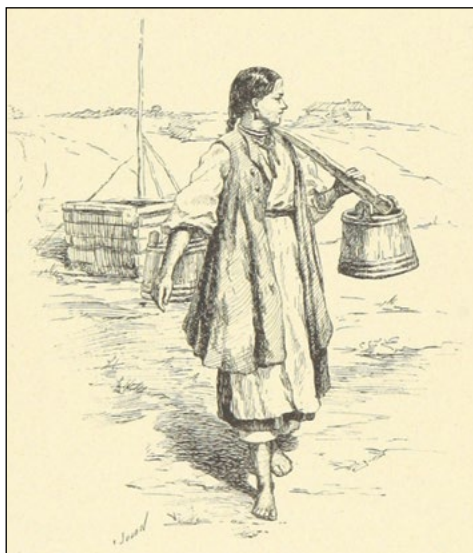
**«У нашім раї, на землі,
нічого кращого немає,
як тая мати молодая»**

Про неньку Тараса Шевченка, яка народилася 1783 року в Моринцях і була кріпачкою поміщика Василя Енгельгардта (1755–1828), на жаль, залишилося мало документальних матеріалів, як і споминів сина та сучасників. Немає й світлин чи малюнка. Збереглася могила та нещодавно зведений пам'ятник-символ у Шевченковому. Відомо, що мати Тараса, Катерина, була натурою лагідною, безмежно чутливою і люблячою.

Катерина Якимівна мала дівоче прізвище «Бойко», яке вказує на приналежність когось із предків до бойків – вихідців із Покуття. Попри те, що ця етнічна група українців чисельніша за лемків та гуцулів, вона досі залишається менш відомою. На відміну від

*Такою, ймовірно, була
Тарасова мати молодю. Малюнок*

хвалькуватих гуцулів, бойки не звикли величати себе. Їхній бог – це свобода. Їхня філософія – самодостатність. Їхня зброя – правда. Їхнє життя – взаємоповага. А за всім цим випромінюється виважена любов і гармонія. Може, тому так важко описати їх. Якщо гуцула можна визначити, коли він танцює, лемка – коли він до вас заговорить русинською говіркою, то бойка – коли він мовчить, за його філософською врівноваженістю брів. Такою мовчазною, ймовірно, і була Тарасова ненька. І, ма-

буть, із колисковою матері передалися майбутньому поетові прості й неперевершені коломийкові ритми.

Після того, як улітку 1802 року Катерина вийшла заміж за Григорія Івановича Шевченка (Григорію було 21 рік, а Катерині – 19), подружжя переселилося до Моринців. Тут, у дідовій хаті, у Григорія і Катерини народжуються троє дітей: у травні 1816 року – Ярина, у 1819 році – Марія, у 1821 році – Йосип. Із часом сім'я Шевченків мала вже ниву, леваду, воза та пару волів. У саду на визубі гори дивилася вічками на сонце з-під сніпків пасіка –

два вулики. Про сільську хату, де ненька «колотилася» з ранку до пізня, Тарас залишив теплий спомин:

*Не називаю її раєм,
Тії хатиночки у гаї
Над чистим ставом край села.
Мене там мати повила
(«Якби ви знали, паничі», 1850)**

Тарасова ненька була з тих матерів, які віддають дітям усе своє життя до останку, які нічого не знають, окрім самопосвяти й непосильної праці: то на панщині, то в господарстві, то коло дітей (а їх стало шестеро). Крім Тараса, у Катерини Якимівни були дочки Катерина, Ірина (Ярина) та Марія, сини Микита і Йосип. Все своє недовге життя вона тяжко працювала заради дітей.

Катерина Якимівна пішла з життя у сорок літ, двадцяти того серпня 1823 року, коли Тарасові було дев'ять із половиною років. Уже відчувуючи наближення кінця, попросившись зі своєю родиною, висловила, ймовірно, один-єдиний заповіт за своє коротке життя: «Коли помру – поховайте не на цвинтарі, а тут, у нашому рідному садку. Нехай до мене прибігають малесенькі мої діти-сироти, виплакують гіркі сирітські

Письменник і пошуковець Микола Архипович Шудря (1935–2012) дослідив, як бойки опинилися на Київщині. Бойові січі XVII століття зблизили шляхи, схрестили долі людей: збраталися в спільному єднанні супроти чужою землею кабили Звенигородщина й Галичина. Під визвольні прапори Богдана Хмельницького стало не тільки Правобережжя України, а й усе Закарпаття. У Княжині, Крехівцях, у Турці, Підгайчиках, Ключеві громада Семена Гнатівича Височана (р. н. н. – 1666) знищила замки шляхтичів, пустила під небо з вогнем фортеці в Лючі, Печеніжині й Дебиславцях; її облогу не витримав у Пнів'ї можновладний магнат Куропатва.

У вересні 1648 року це п'ятнадцятитисячне повстанське військо очистило від польського панування всю Заболотівщину аж до гірських сіл. Збурена чернь Покуття подала руку братам-козакам із Подніпров'я, бо мала Богдана Хмельницького за нового Мойсея, який визволить край із неволі. Народ молитовно благав: «Боже, допоможи братії нашій, козакам!», і шляхта заозиралася: на Покутті що не холоп, то козак...

Та недовго Богданові полки заступали волю покутського краю, того самого року їм випало битися на Поділлі, Волині й дніпрових берегах. Розтеклася громада Височана: одні подалися на Волощину, другі – за Дніпро, на Поділля, а найстійкіші, ударні загони, влилися до лав Івана Богуна.

* Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 473.

Зрозуміло ж, магнати не могли пробачити затятості зухвалому холопові, отож стежка повстанців до рідної хати заросла спорищем. Після великої козацької ради в Переяславі багато хто з тих підгорян обрав для себе притулок у селах Лисянського та Білоцерківського ключа. Не раз майже голіруч, з одними киями, вилами й довбнями, ставали повстанці на захист своєї другої батьківщини.

У 1665 році, коли до Семена Височана прийшли на підмогу козаки з Млієва, Медвина, Вільшани й Тарасівки, він ушент розбив польського гетьмана Чернецького, й ворог змушений був панічно тікати з Лисянки та Переяслава, залишити все Правобережжя. То вже, мабуть, щедрість спільної долі: одвічну непокору Звенигородщини напоїла ще й гаряча, дужа кров колишніх повстанців з між Сяну й Ломниці. Так у прозивне ім'я незламної людини переросла їхня самоназва – бойки.

сльози», – і пішла у святе піднебесся блаженна душа.

Чому ж усе-таки Тарасова мати похована окремо від родичів, не на цвинтарі? Коли був заповіт, або ж, коли дуже бідні були селянські родини, то священник і влада дозволяли ховати небіжчика у перетичці – на межі городу. Але траплялося, що й на території садиби, як і заповіла Катерина Якимівна. Родина, на той час маючи багато «ротів», не тримала господарство, як попервах, і загалом жила біднуватю, якщо не сказати – в скруті, хоч мали майже гектар землі та садок. Тож маму Тараса Григоровича поховали на родинному обійсті, де вона сутужно працювала й ще молодю пішла в інші світи. А на цвинтарі

спочивають родичі Кобзаря по батьковій лінії та діда Івана.

Тарасові йшов десятий рік, і в його серці назавжди залишився Святвечір двадцять четвертого грудня 1823 року, коли із сестрою Яриною й братом Микитою прийшов до діда Івана: «Я помню трогательно один Святой вечер в моей жизни. Мы осенью схоронили свою мать. А в Святой вечер понесли мы вечерю к дедушке и, сказавши: "Святой вечер! Прислалы до вас, диду, батько и..." – все трое зарыдали. Нам нельзя было сказать "...и маты"»*.

Неспроста одна з найбільш пам'ятних у народі поем Шевченка носить ім'я його матері – «Катерина»...

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 35.

Тарас Шевченко про трагічну неньчину долю згодом напише:

*Ще молодую – у могилу
Нужда та праця положила.
(«Якби ви знали, паничі», 1850)**

Образ матері навіки закарбується в Шевченковій пам'яті та знайде творче відображення в рядках його віршів:

*У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.
(«У нашім раї на землі», 1849)***

*Село Шевченкове. Могила матері Тараса Шевченка – Катерини Якимівни.
Сучасне фото*

Поховання Тарасової неньки на дворищі, неподалік від хати, символічне. Неспроста над її могилою схилила кетяги калина, на якій весною виспіває соловейко. То, ймовірно, душа Тараса...

...Шевченкознавець Іван Дзюба справедливо написав, що мати Тарасова, Катерина Якимівна, була з тих матерів, які віддають

* Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 473.

** Там само. – С. 450.

*Шевченкове. Пам'ятник Матері.
Сучасне фото*

дітям усе своє життя до решти, які нічого в житті не знають, крім самопосягати й непосильної праці: то на панщині, то в господарстві, то коло дітей (а їх стало шестеро). Вона горіла в тій праці й клопотах, як свічка на вітрі. І згасла передчасно в сорок років»^{*}.

...Приходьте до могил батьків Великого Кобзаря, вклоніться доземно їх світлій пам'яті. Відвідування місць, де минуло дитинство Тараса Шевченка, звідки він пішов у широкий світ, стане знаменною подією для всіх. Дійсно, кожна людина завдячує батькам своєю появою на світ. Хоча, ніде правди діти, ми – сини і дочки своїх батьків – не завжди це до кінця усвідомлюємо.

Од роду й до роду шумить у поколіннях гілка з моринського кореня, озиваючись аж ген на Донбасі, Кубані, в Києві... Й що цікаво: в сучасних Моринцях чи Шевченковому не знайти вже нікого з Бойків, котрі бодай за переказами могли сказати про своє споріднення з Шевченком, а в народі ще добре пам'ятають Бойківський куток. Бо ж, ні-ні, та й згадає хто, що по цій пагористій землі ходила Катерина Бойківна, пригорнувши до серця Тараса.

^{*} Дзюба І. Тарас Шевченко. – К., 2008. – С. 20.

**«Любимец моей
незабвенной сестры,
моей терпеливой, моей
нежной няньки»**

Прикро, що про найближчих, найрідніших для Тараса людей мало збереглося спогадів, розповідей сучасників, а, особливо – світлин чи мальованих портретів. Через слово, або ж розглядаючи портрет, ми мали б щасливу нагоду дізнатися більше про родовід Шевченків, знайти спільні та відмінні риси в зовнішності... На жаль... Але як ті крихти, розсипані у творах, листуваннях та згадках відомих Тарасових товаришів, збираємо в єди-

Н. Нікіфорова. Тарасова сестра Катерина.

не ціле матеріали про такі дорогі нам постаті братів і сестер, іще й іще раз вчитуємося в їхні коротко мовлені слова одне про одного, і уявляємо їх – натруджених, бідних, але об'єднаних однією родиною під прізвищем «Шевченко».

Як відомо, в сім'ї Григорія Шевченка та Катерини Якимівни Бойко було шестеро дітей – Катерина, Микита, Тарас, Ярина, Марія, Йосип. Ще троє, Параска, Марія, Єфимія померли малими.

Старша за брата на вісім років, Катерина побачила світ двадцятого листопада 1804 року в селі Кирилівка Звенигородського повіту Київської губернії. Вона була Тарасу не тільки «незабвенной сестрой», а й «терпеливой, нежной нянькой», як називає поет

її в повісті «Княгиня». Дівчинка доглядала менших братів і сестер, порядкувала в хаті та на городі. Саме Катерина водила малого Тараса до Мотронинського монастиря «на прощу», ставила з братиком свічку за «здравіє» рідних і близьких, довго молилася.

Шевченкознавець Павло Іванович Зайцев (1886–1965) розповідає, що до світлих моментів у сирітському житті Тараса саме

й належать подорожі, коли він із сестрою Катрею ходив «на прощу» аж до Холодного Яру, де на цвинтарі біля монастиря поховані жертви подій із часів Коліївщини. Грамотний хлопець умів прочитувати написи на кам'яних плитах над могилами «коліїв», догоджаючи старшим прочанам, серед яких були й такі, що ще добре пам'ятали повстанців. Старі люди при цьому згадували про діячів тих сумних подій. Оповідання ті, річ зрозуміла, залишали глибокий слід у душі вразливого хлопця як яскраве доповнення до того, що чув він про ті часи від діда*.

Тарас із сестрою Катериною. Малюнок

Збереглися цікаві згадки сучасника і знайомого Шевченка – Олександра Матвійовича Лазаревського (1834–1902), вперше надруковані в журналі «Основа» за березень 1862 року. З них довідуємося, як малий Тарас любив слухати розповіді діда Івана, живого свідка Коліївщини: «Розповіді батька й діда, безсумнівно, дуже вплинули на розвиток творчого обдаровання нашого поета й не могли не відбитися згодом на його творах...

* Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / П. Зайцев. – К. : Обереги, 1994. – С. 19.

Крім розповідей діда, на створення “Гайдамаків” вплинула, гадаємо, й подорож маленького Шевченка до Мотронинського монастиря... В Мотронинський монастир Шевченко ходив із сестрами на прощу. Монастир цей примітний тим, що на цвинтарі його поховано багато коліїв, про що говорять кам’яні плити на далеких могилах. Маленький Шевченко, тоді вже грамотний, читав могильні написи, задовольняючи тим цікавість як свою особисту, так і інших богомольців; серед останніх чимало було таких, які добре пам’ятали покійників Мотронинського цвинтаря, і вони тут же доповнювали лаконічні написи своїми спогадами про коліїв. Ці розповіді Шевченко слухав так уважно, що його пам’ять зберегла їх надовго».

Т. Шевченко. Мотрин монастир

Ясно одне, що під впливом вражень від розповідей очевидців селянського повстання, від баченого на тому місці, звідки спалахнула Коліївщина (саме тут, у Холодному Яру), написаний один із найвидатніших творів поета – «Гайдамаки».

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки: В. С. Бородин, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзевєрін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 24.

Вдруге в Мотронинському монастирі Тарас Шевченко побував улітку 1845 року. Він довго ходив територією, вглядаючись довкола та згадуючи дитинство, старшу сестру, й тінь печалі лягала на його похмуре обличчя. Про ці відвідини свідчать вже не чийсь згадки, а матеріали, залишені самим поетом. Шевченко змалював церкву Мотронинського монастиря акварельними фарбами й на малюнку зліва внизу зробив напис: «Мотрин монастир».

Свято-Троїцький Мотронинський (Мотрин) монастир. Сучасне фото

Вийшовши в дев'ятнадцять років заміж за Антона Григоровича Красицького (1794–1848), Катерина поїхала за чоловіком у сусіднє село, Зелена Діброва (до речі, молодята познайомилися на панщині, бо разом кріпакували на землях пана Василя Енгельгардта). Педагог і священник, Шевченків земляк Петро Гаврилович Лебединцев (1819–1896) згадує розповіді Катерини про те, що Тарас «...не раз прибігав до неї і в Зелену пішки, босий

і напівголий, з усякою нечистю в голові, блукаючи із села в село, через що вона називала його “приблудою”^{*}.

Рідний брат Петра, історик і журналіст Феофан Гаврилович Лебединцев (1828–1888), зауважував, що поет «...не любив згадувати своє сирітське принижене життя», але часто споминав старшу сестру Катерину, на противагу Ярині, яку величав «великомученицею». Феофан пише: «Її, тобто старшу сестру Тараса,

Т. Шевченко. Катерина

звали у нас “Катрею гугнявою”, бо від природи чи від хвороби якоїсь гугнявила. Після того, як Тарас незадовго до заслання побував на батьківщині і в неї, Катрі, вона, згадуючи його дитинство, розповідала моїй матері про його блукання в дитячі роки з Кирилівки в Зелену, тобто од вітчима до старшої сестри і назад. “Приблудою його, матушечко, звали, ей-богу. Було оце й не видно, як воно рип і ввійде тихенько до хати, сяде собі на лаві та все мовчить. Нічого в світі у нього не допитаєшся: чи його прогнали відтіля, чи його били, чи їсти йому не давали. Було, манівцями ходить, геть попід

дібровою, та через Гарбузів яр, та через левади, та могилками. І як прийшло раз воно, то так впало грудочкою і заснуло на лаві, а я як загляну йому в голову, аж у його, пробачайте, матушечко, в голові... як у свинячому стегні... Еге, отаке було, а далі вистербалю... Ніхто й не сподівався з нього чоловіка»^{**}.

У Зеленій Діброві рід Красицьких, що розпочав відлік од Антона і Катерини, пустив у поселенні глибоке коріння. Молоді

^{*} Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки: В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 37.

^{**} Там само. – С. 42.

побралися двадцять дев'ятого січня 1823 року, хата Антона стояла в центрі села, поряд із будівлею священика Петра Лебединцева. За двадцять сім років подружнього життя Красицькі народили дванадцятьоро дітей, серед них: Олену, Федору (1827 – р. с. н.; прізвище по чоловіку Бондар), Феодосію, Соломію, Степана, Семена (1836 – р. с. н.), Ганну, Марію (1843 – р. с. н.), Федора, Якіма (1842 – р. с. н.), Максима і Тетяну (1848–1848).

Село Зелена Діброва. Пам'ятний знак на місці хати родини Красицьких – Антона і Катерини. Сучасне фото

Як нині можна стверджувати, то не тільки розповіді діда Івана про гайдамаччину та козащину закарбувалися в пам'яті Тараса, а й «посиденьки» в старшої сестри в козацькому селі Зелена Діброва, розповіді старожилів, які збиралися «на посиденьки». Нагадаємо, що чоловіки Зеленої Діброви були вільними козаками. Наприкінці XVIII століття вони продані воеводою брацлавським Станіславом Любомирським (1704–1793) генерал-фельдмаршалу Григорію Потьомкіну (1739–1791). Від князя село успадкував племінник Василь Енгельгардт (1758–1789), а потім воно перейшло до сестри Потьомкіна – Олександри Браницької (1754–1838).

Поет навідувався до старшої сестри в гості в 1843-му та у вересні 1845 року, коли приїздив в Україну. Згадував про Катерину

і в листах до братів Микити (1811–1870) та Варфоломія (1821–1892), завжди передавав «цілування й просив кланятися їй»^{*}.

Старшу сестру Тарас не забував навіть на засланні, засвідчував поблажливе до неї ставлення і в творчості. Ось початок повісті «Княгиня»: «Село! О! Сколько милых, очаровательных видений пробуждается в моем старом сердце при этом милом слове. Село! И вот стоит передо мною наша бедная, старая белая хата, с потемневшею соломенною крышею и черным дымарем, а около хаты на прычилку яблуня с краснобокими яблуклами, а вокруг яблуня цветник, любимец моей незабвенной сестры, моей терпеливой, моей нежной няньки!»^{**}.

*Цією дорогою Тарас ходив із Моринців до сестри в Зелену Діброву.
Сучасне фото*

Востаннє, коли Тарас повернувся із заслання, то не застав сестри живою – померла від холери. Незабаром пішли в далекі світи її чоловік та донька: Антон Григорович – у п'ятдесят чотирьох роки, а Катерина Григорівна – в сорок сім. Тарас Григорович дав гроші сину Катерини Степану, аби той купив будинок. У селі й досі є вулиця Кушнірівська, де Тарасів племінник придбав хату

^{*} Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 11, 14, 193, 197, 199, 201, 301, 344, 486, 495.

^{**} Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. – С. 152.

на поетові кошти. І до сьогодні живе в народі і переказується із уст в уста випадок, як в останнє Тарас приходив до сестри після повернення із заслання, та вже не застав живої. Пішов до племінниці Федори, та вдома побачив лиш дітлашню, дорослі були на панщині. Тарас залишив записку на столі, а під скатертиною – двадцять п'ять карбованців...

Як пише про Зелену Діброву в «Сказаниях» Лаврентій Похилевич, «...село при вершине ручья Толсты, в 3-х верстах от села Кириловка. У народа осталось воспоминание, что селом некогда владел какой-то Рогуцкий. Зеленой дубравы, давшей название селу, теперь нет и следов; церковь Николаевская, деревянная, 5-го класса»*.

Із дванадцяти дітей родини Красицьких померли: Олена (1825 – р. с. н.), Феодосія (1829–1830), Соломія (1830–1833), Семен (1835 – р. с. н.), Ганна (1836–1840), Марія (1837 – р. с. н.), Федір (1839 – р. с. н.), Тетяна (1848–1848). Судилося вижити лише чотирьом. Федора (1827 – р. с. н.) вийшла заміж 1846 року за односельця Онуфрія Бондаря. Ще коли та була немовлям, Тарас колисав Федору, відвідуючи сестру Катерину в Зеленій Діброві. Онуфрій та Федора народили дев'ятеро дітей: Агафію, Власа, Мирона, Тетяну, Івана, Марію, Олену, Мартина, Софію.

Степан Красицький (1832 – р. н. н.) шістнадцятирічним, після смерті батьків улітку 1848 року, за переказами, порятував молодших братів від холери. Сімнадцятирічним одружився, жити залишився в родинній хаті. Зустрічався з Тарасом Шевченком у 1843, 1845 і 1859 роках. Знав напам'ять «Кобзар», гуртував довкола себе небайдужих селян, перебував під наглядом жандармерії. Мав п'ятьох дітей: Єгора, Харитона, Мотрю (померла дитиною), Фотія, Євлампія. Його нащадки по лінії кожного з синів виявилася неординарними обдарованими особистостями.

Яким Красицький (1876–1918), відбувши солдатчину, одружився із Софією Ситник, трудився лісником. Мали дев'ятеро дітей: Дмитра, Євгенію, Анастасію, Семена, Яріну (в заміжжі Сидоренко), Катерину (в заміжжі Торохтій), Марію (загинула

* Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. И. Похилевич ; ред. А. В. Пшонковский [и др.] ; вступ. ст. А. В. Стародуб, Е. А. Чернецкий. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С. 313.

з донькою під час фашистської окупації), Феодосію та Архипа (померли дітьми).

Максим Красицький (1844 – р. с. н.) підлітком залишив Зелену Діброву й подався до Єлисаветграда на заробітки. Здобув медичні знання, отримав лікарську практику. Мав шестеро дітей: Ярину (в заміжжі Полякова), Катерину, Дем'яна, Семена, Олександру, Одарку.

*Зелена Діброва. Пам'ятний знак сестрі Тараса Шевченка – Катерині.
Сучасне фото*

Людмила Олександрівна Красицька (1942 р. н.; освіта вища, проживає в Києві) – поетеса, президент Міжнародного культурно-наукового фонду Тараса Шевченка «В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля». Автор низки публікацій в періодиці, головний редактор «Шевченківського краєзнавчого альманаху».

...У центрі Зеленої Діброви відкрито пам'ятний знак, автор – черкаський скульптор Владислав Демйон. На стелі викарбувано профіль миловидної молодої жінки – Катерини, яка розплітає косу, немов, перед сном. Це метафора завершення життя і його продовження в дітях та внуках-правнуках. Кетяги червоної калини – уособлення любові. Гілка збоку – то дерево життя.

**«Охота і кебета до
малярства прокинулися
в Тараса змалку»**

Моринці й Кирилівка Звенигородського повіту... Там минало Шевченкове дитинство. Хлопчик вештався абиде, бавився собі на волі, як умів і бажав, чи сам, чи з іншими такими, як він, недоглянутими кріпацькими дітьми. Ніхто його не спиняв, ніхто не навчав; гуляв на вулиці, городі, в саду, леваді; хата стояла на краю села – не оминав ні лісу, ні поля. До господи приходив зазвичай замурзаний, часом з гулею. Уже згодом Тарас багато разів повертався в спогадах у дитинство, у ті часи, коли робив перші кроки малювання в місцевих дяків...

В'їзд у Моринці з барельєфом Т. Шевченка на стелі. Сучасне фото

Письменник і педагог, біограф Т. Шевченка Олександр Якович Кониський (1836–1900) у «Споминах» писав: «Охота і кебета до малярства прокинулися в Тараса Шевченка ще змалку. Де й на чому можна було, він виводив крейдою або вуглем свої “малюнки”. Річ певна, що ще в школі учителі й товариші помітили за ним “малярську кебету”. Таку охоту має майже кожний селянський хлопець – мазати крейдою фігури»*.

Український історик Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902) зазначав: «З дитячих років у Тараса Григоровича осо-

* Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / О. Кониський. – К. : Дніпро, 1991. – С. 20.

бливо була помітна пристрасть до малювання: де тільки можна було, на стінах, дверях, воротах, Шевченко завжди рисував вуглиною чи крейдою. У школі, коли він уже міг придбати папір і олівець, ця пристрасть розвинулася в ньому ще більше»*.

Навчання в дяка було для Тараса нелегким: докучали обов'язкові «субітки» – покарання учнів за непослух різками. Малюнок

Поза сумнівом, у Тараса Шевченка був уроджений талант. Природну його здібність до малярства помітили в селі змалку. «Часом він малював вуглем на коморі або на стайні, – згадував і Варфоломій Григорович Шевченко (1821–1892), брат поета у других, а згодом свояк, – то були коні і москалі, мальовані на грубому, сірому папері»**. Варфоломій довідався від Василя Федоровича Крицького (1816–1862), однокласника Тараса, про його малюнки, що збереглися в їхнього спільного товариша по школі Тараса Гончаренка: «Незабаром я зайшов до Гончаренка й побачив поприліплювані у хаті на стінах малюнки Тараса»***.

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки: В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзевєрін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 25.

** Там само. – С. 27.

*** Там само.

Біограф Т. Шевченка Павло Іванович Зайцев (1886–1965) влучно охарактеризував, як така увага до хисту Тараса до малярства вплинула на Тарасову долю: «Згодом у нього не могло не виробитися та не скріпитися й переконання в тому, що він має й хист... до рисування. Переконання таке скріпитися могло не лише під впливом його внутрішнього почуття, а й од похвал та подиву як ровесників, так і дорослих: кирилівчани довго зберігали в пам'яті цю його надзвичайну вмілість, яку він виявляв дуже активно і яка цікавила, видно, все його оточення», – наголошував шевченкознавець*.

І. Їжакевич. Мені тринадцятий минало

Довго й наполегливо шукав здібний Кирилівський хлопець учителя малювання. Як стверджують у споминах біографи Кобзаря, зокрема, О. Лазаревський, В. Маслов, а за ними і М. Чалий, Тарасів батько віддав сина спочатку в науку до «міщанина Губського». Хто був отой «міщанин Губський», довго ніхто не знав. У Кирилівці була тільки одна школа – церковно-приходська, а господарями-вчителями були попи, дяки. Міщанин вчителювати при церковній школі не міг. Отже, якщо справді Тарас

* Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / П. Зайцев. – К. : Обереги, 1994. – С. 29.

учився в своєму селі, то першим його учителем малювання був кирилівський піп Василь Іванович Губський (р. н. н. – р. с. н.).

Василь Губський, син кирилівського священика Івана Губського, народився й виріс у Кирилівці. Спочатку був дяком, а 1795 року його було висвячено на попа. Він правив церковну службу та вчив дітей грамоти до 1819 року. Згодом, київська консисторія заборонила йому «поповать и отрешила в заштат». Приводом до немилості церковного начальства стало «богохульство»: Василь і Терентій Помазанський після похорону на кладовищі сусіднього села, не покидавши риз, бралися за барки за молодицю «малмужку» (погана жінка; гульвіса) й билися прилюдно. Опинившись «в заштаті», Губський мусив довго чекати іншої парафії. Можливо, він знову пристав до кирилівського храму, в церкві правив за дяка та учителював у церковній школі, вчив місцеву дітвору малювати*.

Восени 1822 року Тараса віддали вчитися грамоти та малювання до Совгиря. Совгир – це вуличне прізвисько, а справжнє прізвище священика – Павло Хомович Рубан (1802 – р. с. н.). Він був нестихарним дяком Кирилівки Звенигородського повіту. Нестихарним, бо не мав права носити стихар – довгий, з широкими рукавами, зазвичай парчевий одяг дияконів і дяків, який надягають під час церковної відправи. Не мав такого права, тому що не призначений офіційно, а обраний прихожанами (після реформи духовної школи в Україні з 1820 року в українські села замість виборних дяків почали посилати стихарних, тобто тих, хто мав нижчу релігійну освіту – закінчив бурсу).

Совгир був скісний, і на тому косому оці мав більмо. Шевченко згадував про нього в «Княгині» так: «...собою был он росту

Тарас і в морозні дні носив дякові воду

* Цит. за: Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / О. Кониський. – К.: Дніпро, 1991. – С. 38.

высокого, широкоплечий и смотрел бы настоящим запорожцем, если бы не был косой; даже свою незаплетенную косу носил он как-то вроде чупрыны.

Нрава он был более сурового, нежели веселого. А в отношении житейских потребностей и вообще комфорта он был настоящий спартаец. Но что мне более всего в нем не нравилось, так это то, что, когда, бывало, в субботу после вечерни начнет нас всех, по обыкновению, кормить березовою кашею, – это все еще ничего, пускай бы себе кормил, нам эта каша была в обыкновение, а то вот где, можно сказать, истинное испытание: бьет, бывало, а самому лежать велит, да не кричать, а не борзясь и явственно читать пятую заповедь. Настоящий спартаец!

*В. Штернберг. Покарання різками в школі дяка Совзиря.
Малюнок зроблено на основі розповіді Тараса Шевченка художникові*

Ну, скажите, люди добрые, рождался ли когда на свет такой богатырь, чтобы улежал спокойно под розгами? Нет, я думаю, такого человека еще земля не носила.

Бывало, когда дойдет до меня очередь, то я уже не прошу о помиловании, а прошу только, чтобы он умилосердился надо мной

и велел меня, субботы ради святой, придержать хоть немножко; иной раз, бывало, и умилосердится, да уж так отжарит, что луч-ше б и не просить о милосердии»*.

Тут стояла хата дядя, в якого Тарас учився малювати. Сучасне фото

Не дивно, що Тарас не раз тікав із дякової «школи». Про покарання різками Шевченко розповідав і в Санкт-Петербурзі, навчаючись малювання в Академії мистецтв, приятелю, живописцю-пейзажисту Василю Івановичу Штернбергу (1818–1845), який відтворив 1840 року ту оповідку в малюнку олівцем «Покарання різками». Цікаве спостереження: шевченкознавець Володимир Макарович Яцюк (1946–2012) стверджував, що на малюнку Штернберга в сценці, де мають покарати малого, зображений Тарас. Хлопчик у передчутті екзекуції стоїть перед лавою і однією рукою чухає потилицю, а другою – підтримує вже трохи спущені штани. Погляд учня ніби зупинився на товстому пучку різок у дядя. Праворуч від «наставника і благодійника» виструнчився консул – «годувальник березовою кашею». Попри ескізний характер замальовки й зрозумілу «ретроспективність» і шаржованість образу малого Тараса, його портретні риси все ж добре вгадуються, якщо

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. – С. 155.

зіставити з натурним профілем дорослого поета роботи Штернберга. Начерк Шевченкового приятеля цікавий не лише як унаочнення біографії митця й художній документ із життя села, а й тим, що в сюжеті вперше зустрічаємо зворушливий образ поета-дитини, підказаний Шевченком «другові-братові».

Розповідями про «навчання малювати в Совгиря» Тарас Григорович ділився й на засланні офіцеру генерального штабу Олексію Івановичу Макшеєву (1822–1892): «Особенно свеж у меня в памяти следующий рассказ Шевченко о школе, в которой он учился: “По субботам, перед роспуском по домам, всех нас, и правых и виноватых, секли, причитывая четвертую заповедь. Обязанность эту исполнял консул, то есть старший в классе”»*.

Колоритну постать Совгиря, прибудного дяка (певно, з останніх українських мандрівних дяків), та свої поневіряння в нього Тарас Шевченко згадав не раз у творах, присмачивши гумором спогад про гіркоту дитинства та співчуття до нелегкого життя свого вчителя – одинака та невдахи: «Мир праху твоему, слепый Совгирю! Ты, горемыка, и сам не знал, что делал; тебя так били, и ты так бил, и не подозревал греха в своем простосердечии! Мир праху твоему, жалкий скиталец! Ты был совершенно прав!»**

Навчання в Совгиря скінчилося несподівано: до Кирилівки прислали з Київської консисторії нового, стихарного, дяка, хоч громада не хотіла його приймати, бо Павло Рубан не подобався своїм голосом.

У повісті «Княгиня» знаходимо такі рядки: «В эту-то почти счастливую для меня эпоху случилось преобразование в школе: прислали к нам из самого Киева стихарного дьячка [очевидно, це був дяк Богорський, якого, за свідченням Київської консисторії, призначено в Кирилівку. – Прим. В. Ж.]. Совгирь-слепый сначала было поартачился, но принужден был уступить перед лицом закона и, собравши всю свою мизерию в одну торбу, закинув ее на плечи, взял патерыцю в руку, а тетрадь из синей бумаги с сковородинскими псалмами в другую и пошел искать себе другой школы»***.

* Воспоминания о Тарасе Шевченко / сост. и прим.: В. С. Бородин, Н. Н. Павлюк, предисл. В. Е. Шубравского. – К. : Днипро, 1988. – С. 250.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. – С. 154.

*** Там само.

Після вчителя, названого тут Совгирем, у житті Шевченка з'явився новий дяк-учитель, вже стихарний. Петро Федорович Богорський (1803 – р. с. н.) був вдачі ще більш суворої, до того ж п'яниця непросипенний, що розігнав був усіх школярів. Однак вибору в Тараса не було: після смерті матері й батька сироті не було де подітися, тому й пішов «у науку» до суворого дяка: «Взявши свою таблицу, каламар и псалтырь, отправился я к пьяному стихарному дьячку в школу и поселился у него в виде школяра и работника. Тут начинается моя практическая жизнь. Пребывание мое в школе было довольно не комфортабельно»*. Така була доля... Пізніше Шевченко напише про цей період свого життя так:

*Ти не лукавила зо мною,
Ти другом, братом і сестрою
Сіромі стала. Ти взяла
Мене, маленького, за руку
І в школу хлопця одвела
До п'яного дяка в науку.
«Учися, серденько, колись
З нас будуть люди», – ти сказала.
А я й послухав, і учивсь,
І вивчився.***

(«Доля», 1858)

Школа пригнічувала Тараса буднями й постійними випробуваннями. І не диво, що жвавий і меткий хлопець частенько ховався від учителя, як і від усієї шкільної премудрості в бур'янах та по кущах. І це була, можна сказати, звичайна форма протесту.

«Давно те діялось», – згадував Т. Шевченко в листі до брата Микити вже в неволі свої давні шкільні будні:

*Давно те діялось. Ще в школі,
Таки в учителя-дяка,
Гарненько вкраду п'ятака –
Бо я було трохи не голе,
Таке убоге – та й куплю*

* Шевченко Т. Г. Зібрання творів : у 6 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. – С. 498.

** Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 498.

Паперу аркуш. І зроблю
Маленьку книжечку. Хрестами
І візерунками з квітками
Кругом листочки обведу
Та й списую Сковороду
Або Т р и ц а р і є с о д а р и.
Та сам собі у бур'яні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспівую та плачу.*
(«А. О. Козачковському», 1847)

Навчання в Богорського мало відрізнялося від науки Совгиря: ті самі «субітки» й різки. Цікавий спомин про це зберіг Варфоломій Шевченко, який також проходив «науку повчання» в Богорського: «Кожен школяр повинен був піти в сусідній сад Грицька П'яного, нарізати там... вишневих різок і принести їх у школу, ждучи, покіль його виб'є учитель тими різками. Били нас, і часто кріпко! Небитим оставався той тільки школяр, до котрого не дійде черга через те, що вчитель утомиться б'ючи і ляже спочивати... Раз якось учитель був дуже злий і пересік більшу половину школярів. Положили старшого з школярів (давно вже покійного) Василя Крицького. Вставши з-під різок і поправляючи штани, Крицький промовив: "Ех, нема на тебе Тараса!" Почувши ці слова, вчитель ще більше розжеврівся; знов положили Крицького і знов узявся вчитель періщити його! Йдучи разом з Крицьким з школи по улиці, я спитав його про Тараса. Крицький розказав мені, що в школі нещодавно вчився школяр Тарас Грушевський (це уличне прізвище Шевченка); раз учитель вернувся в школу вельми п'яний, Тарас зв'язав його і висік різками, а сам покинув школу і тепер десь у панському дворі»**.

Не витримавши знущань, Тарас «збунтував» і втік. Через село Почапінці, що за три версти від Моринців, він прийшов пішки в Лисянку – волосне містечко Звенигородського повіту. Тримав у торбині, як дорогоцінний скарб, «книжечку з кунштиками»

* Шевченко В. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К.: Рад. шк., 1983. – С. 342.

** Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки: В. С. Бородін, М. М. Павлюк; ред. І. О. Дзевєрін; передмова В. Є. Шубравський. – К.: Дніпро, 1982. – С. 27.

(віньєтками), яку «позичив» у Богорського, кілька аркушів паперу, олівець та малярську щіточку.

Там він, у Лисянці, як розповів потім у «Автобіографії», «нашел себе учителя живописи, отца диакона... спартанца»*. Згодом багато разів із гіркою іронією згадував поет те «лисянське навчання», зокрема, в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», у віршах.

М. Дерезус. Тарас в науці у дяка

Після Лисянки Тарас ще довго шукав наставника в довоклишніх селах Київської губернії, що й описано в «Автобіографії»: «Безжал он в село Тарасовку к дьячку-маляру, славившемуся в околотке изображением великомученика Никиты и Ивана Воина; у последнего для большего эффекта рисовал он на левом рукаве две солдатские нашивки. К сему то Апеллесу обратился школяр-бродяга с твердым намерением перенести все испытания, только бы малость научиться его великому искусству. Но увы!

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-и ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи на родной творчости. – С. 191.

Апеллес посмотрел внимательно на левую ладонь бродяги, отказал ему наотрез»*.

Окрім уже згаданих Тарасових вчителів, деякі біографи називали й стеблівського маляра. Михайло Корнійович Чалий (1816–1907) – педагог і громадсько-культурний діяч, біограф Т. Г. Шевченка писав у спогадах: «Розповідаючи про свій перехід від одного вчителя до іншого, Тарас не згадав ще про маляра з села Стеблеве (Канівського повіту), куди він ходив, здається, з Лисянки... А потім уже прийшов у Тарасівку»**.

Після багатьох митарств Тарас повертається в Кирилівку, пасе громадську череду та знову йде до Богорського за наукою і в найми. У нього Шевченко був «школярем-попихачем»: носив воду, топив грубу, читав замість нього псалтир над померлими, а вже потім, у вільний час – навчався грамоти та малювання. Навчання було платне, але в Шевченка не було грошей, за навчання відробляв, а серед літа 1826 року втік, не стерпівши дяківських знущань. У листі до редактора журналу «Народное чтение» Тарас Григорович, не називаючи прізвища дяка, писав: «Это первый деспот, на которого я наткнулся в моей жизни, поселил во мне на всю жизнь глубокое отвращение и презрение ко всему насилию одного человека над другим»***.

Якою ж була та школа, в якій навчали Тараса дяки – Губський, Рубан, Богорський? У О. Кониського читаємо: «Кирилівська школа церковна була звичайна хата біля церкви на майдані, обідрана, не обмазана, шибки у вікнах повибивані; від сусідніх хат вона відрізнялася тільки тим, що була більша за їх, стояла на одшибі, без двору...

Тут жили і дяки... Посередині кімнати стояв довгий стіл, за ним і вчилися школярі – кому ж не ставало місця, сідав на долівці...

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-и ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – С. 191.

** Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки: В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 50.

*** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-и ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – С. 195.

Навчання починали звичайно з «Аз, буки, веді, глаголь» і, вивчивши азбуку, складали слова. «Поскладавши було “тлю-тля”, – розповідав Тарас у “Княгині”, – вийду я з школи на вулицю, гляну на яр, а там мої щасливі ровесники грають собі на соломі біля клуні, не знаючи, що є на світі і дяк, і школа. Дивлюся, було, я на них та й думаю: чому я такий безталанний, нащо мене сердешного мордують над букварем отим клятим? Махну рукою та драла через цвинтар в яр до отих щасливих ровесників в теплу солому і тільки що почну барахтатись, аж ось ідуть два “псалтирники”; беруть мене під плечі, ведуть в школу, а в школі... самі знаєте, що чинять школярам за утікання»*.

До речі, хата дяка Богорського, де вчився Т. Шевченко, збереглася. Над нею в 1961 році зроблено спеціальне накриття.

У 1827–1828 роках Тарас навчався малювання в Кирилівського священика Григорія Івановича Кошиця (1797 – р. с. н.), якого в селі називали «Грицько п'яний», про що й розповідає церковний діяч і літератор Феофан Лебединцев (1828–1888): «Сім'я цього сусіда була близько знайома з нами, і якщо, наприклад, приїжджав до нас у гості о. Григорій зі своєю дружиною Ксенією Прокопівною, то широкохвостою буланою кобилою найчастіше правив Тарас, майбутній український поет, він же годував її у нашій стайні і водив на водопій до Нечитайлового ставка. На тій самій кобилі привозив він сина о. Григорія Яся на навчання в Богуслав і згодом у Київ»**.

«Початки елементарної художньої науки», за спогадами Шевченкових родичів, Тарас дістав і на панському дворі й від економа кирилівського маєтку Павла Енгельгардта – Яна Станіславовича Димовського (р. н. н. – 1860). Як переказував племінник Кобзаря Петро Микитович Шевченко (1847–1944), Тарас був у Димовського за хлопчика для послуг до того часу, як узято його було до Енгельгардтового двору. Це Ян Станіславович порадив Енгельгардту вчити Тараса на «кімнатного художника».

Лист до Я. Димовського, що переслав Т. Шевченко через брата Микиту, не зберігся, як і взагалі нічого не лишилося з листування

* Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / О. Кониський. – К.: Дніпро, 1991. – С. 39.

** Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка; перedm. В. Є. Шубравського. – К.: Дніпро, 1982. – С. 40.

поетового з Димовським. Є лише вітання в листі до Микити: «...поклонися Івану Станіславовичу Димовському»^{*} та ще згадка в тому самому листі: «Коли напишеш письмо, то проси Івана Станіславовича Димовського, щоб послав до мене, бо він знає, де я живу»^{**}. «Доброго» Димовського має на увазі і Варфоломій Шевченко, додаючи, що це був поляк. Від нього Варфоломій довідався про арешт Тараса Шевченка 1847 року, після якого й у нього теж зроблено обшук у присутності Яна Димовського.

*Скульптура «Мені тринадцятий минало» при в'їзді в Шевченкове.
Сучасне фото*

...На в'їзді в нинішнє село Шевченкове, обіч зеленого поля, гостей села зустрічає «малий Тарас»: хлопчина оперся на ціпок; біля ніг ягня, в руці – книжка. Згадується поетове:

Мені тринадцятий минало.

Я пас ягнята за селом.

Чи то так сонечко сіяло,

Чи так мені чого було?

*(«Мені тринадцятий минало», 1847)****

^{*} Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 13.

^{**} Там само. – С. 12.

^{***} Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 325.

**«Тут зійшлися
Гонта із Залізняком».
Лисянка**

До містечка Лисянка Звенигородського повіту Тараса Шевченка привело бажання вчитися малювання. Про навчання в дяка-живописця Єфрема згадував Т. Шевченко в «Автобіографії»: 1826 року, помстившись «до отвалу» кирилівському дякові П. Богорському, «похитивши якую-то книжечку с кунштниками, в ту же ночь бежал в местечко Лысянку, где и нашел себе учителя живописи отца дьякона, тоже спартанца. Терпеливо бродяга-

Лисянка – містечко Київської губернії. Розташоване в долині середньої течії Гнилого Тикичу – притоки річки Синюхи. Назва, ймовірно, походить від гори Лисої та річки Лиски. Вперше згадується в документах за 1593 рік. За народними переказами, в X–XI століттях на цьому місці процвітало поселення Монастирище. Під час монголо-татарської навали Лисянка і навколишні території були спалені – з того часу це місце називають «Лисиною», гору на шляху до Черкас – «Лисою», річку, що протікає під горою, – «Лискою», а відроджене поселення – Лисянкою.

У 1702–1704 роках жителі містечка брали участь у народному повстанні під керівництвом Семена Палія, а 1768 року – в гайдамацькому повстанні Максима Залізняка та Семена Неживого.

школяр носил из Тикича три дня ведрами воду и растирал медянку на железном листе и на четвертый день сбежал»*.

Збереглася криниця, з якої, за переказами, носив воду «малярчик» і яку називають «Шевченковою», встановлено скульптуру – Тарасик з коромислом на плечах і відрами біля ніг.

Про перебування в Лисянці Тарас Шевченко розповідає в багатьох своїх творах. Так, розлогу оповідь знаходимо в «Прогулке с удовольствием и не без морали»: «Лысянка передо мной как на ладони красовалась. Все жидовские лачуги можно было пересчитать, а христианские нельзя, потому что они закрыты тем-

ными, еще обнаженными садами. Долго я искал глазами в этом лесу груш и яблонь давно и хорошо знакомый мне домик отца Ефрема, у которого я давно когда-то брал первые уроки не рисования, а прямо живописи. Отец Ефрем, чтобы испытать, есть ли у меня способность к этому хитрому делу, заставил меня на

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-и ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – С. 191.

листе железа тереть какую-то черно-бурую краску. Я не выдержал испытания и на другой же день показал пяты отцу диакону. Многое переиспытал я после этого первого урока, но ничего так не врезалось в моей памяти, как это первое наивное испытание»*.

І далі Шевченко продовжує оповідь, розкриваючи в ній уже не спомини про своє життя, а сторінки драматичної «біографії» самого міста: «Местечко Лысянка имеет важное значение в истории Малороссии. Это родина отца знаменитого Зиновия Богдана Хмельницкого, Михайла Хмиля. И еще замечательна (если верить туземным старикам) своей вечерней, не хуже сицилийской вечерни, которую служил здесь ляхам и жидам Максим Железняк в 1768 году. Да если считать все подобные события, недостойные памяти человека, замечательными, то не только какая-нибудь Лысянка, каждое село, каждый шаг земли будет замечателен в Малороссии, особенно по правую сторону Днепра. В чем другом, а в этом отношении мои покойные земляки ничуть не уступили любой европейской нации, а в 1768 году Варфоломеевску ночь и даже первую французскую революцию перещеголяли. Одно, в чем они разнились от европейцев, – у них все эти кровавые трагедии были делом всей нации и никогда не разыгрывались по воле одного какого-нибудь

*Лысянка. Скульптурна композиція
«Тарасик носить воду до хати дяка».
Сучасне фото*

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 227.

пройдохи, вроді Катерини Медичи, що допускали нередко у себе западні либерали»*.

Оспівав Шевченко бунтарне містечко і в поемі «Гайдамаки». У розділі «Бенкет у Лисянці» читаємо:

*Смеркалося. Із Лисянки
Кругом засвітило:
Ото Гонта з Залізняком
Люльки закурили.
Страшно, страшно закурили!***

Тарас уявляв козацькі баталії, про які чув від діда. Малюнок

Збереглася також Шевченкова примітка: «Лисянка – містечко Звенигородського повіту, над річкою Гнилим Тікичем. Тут зішлись Гонта із Залізняком і розруйнували старосвітський будинок, Богданом нібито будований»***.

Щоправда, Тарас Шевченко припустився кількох історичних неточностей. Насправді гайдамацький ватажок Іван Гонта

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 229.

** Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Радянська школа, 1983. – С. 94.

*** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1 : Поезія 1837–1847. – С. 168.

(1740–1768) приєднався до повстання під Уманню, а в Лисянці на той час не був. І гетьман Хмельницький не причетний до будівництва Лисянського замку, який штурмували гайдамаки: це укріплення зведено в другій половині XVIII століття (замість давнішого, зруйнованого турками 1674 року) за наказом Звенигородського, Корсунського старости Юзефа-Олександра Яблоновського (1712–1777). Опис Лисянського замку Шевченко міг знати і з праці «Про козаків» історика Миколи Андрійовича Маркевича (1804–1860).

С. Васильківський. Сотник Іван Гонто

Змальовуючи буремні історичні події в поемі «Гайдамаки», поет, імовірно, використовував власні враження від перебування в Лисянці, де бачив руїни й підземні ходи, а також розповіді діда Івана й жителів про Коліївщину. Доопрацьовуючи поему «Гайдамаки» після заслання, Тарас Григорович зняв слова, де йшлося про те, ніби стіни Лисянського замку «Богданові муровали руки», й змінив назву розділу «Старосвітський будинок» на «Бенкет у Лисянці». Однак те, що зустрів Залізняка з Гонтою відбулося в Лисянці, не виправив:

Земля гнеться. «Нумо, Гонто!»

«Нум, брате Максиме!

Ушкваримо, мій голубе,

*Поки не загинем!»**

Про Лисянську трагедію, окрім Шевченка, написав і Лаврентій Похилевич: «В 1768 году во время последнего восстания

* Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 96.

малороссиян против поляков в Лысянке находился каменный четырехугольный замок, по углам которого башни вооружены были гаковницами, или висящими пушками на гаках или крючьях. Развалины этого замка и теперь остаются. Он окружен был высоким частоколом, гарнизон в нем был значителен и военных припасов много. Польская шляхта и жидаы собрались в этом замке, думая найти в нем защиту от малороссиян. Но

*Лысянка. Пам'ятник молодому
Тарасу Шевченку. Сучасне фото*

золотая грамота, которую предъявили россияне заставила гарнизон значительную часть коего составляли малороссияне же, отворить городские ворота... Известно поэтическое описание этого события Шевченка. Но возмездие поляков не замедлило и было жестокое. Предводитель польского отряда Стемповский повесил в Лысянке 600 человек из Лысянских граждан без розыскания о степени их участия з предшествовавших беспорядках.

Эта казнь сделала такое впечатление на Лысянских жителей, что и до сих пор тамошние девицы в память между цветными лентами вплетают в косу одну черную»*.

...Ім'ям Шевченка в Лисянці названо вулицю й середню школу, є музей, встановлено пам'ятник: молодий Тарас сидить на камені з книгою в одній руці, зі сталевим пером – у другій.

* Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. И. Похилевич ; ред. А. В. Пшонкинский [и др.] ; вступ. ст. А. В. Стародуб, Е. А. Чернецкий. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С. 320.

«Відкіля ти? З Керелівки»

УКирилівці переповідають чергову легенду: місцевий осавул Кирило, замість букви «и», вимовляв «е» й називав село «Керелівка». Відомий і вже описаний нами факт: Тарас Шевченко народився не в Кирилівці, як зазначив Л. Похилевич, а в Моринцях Звенигородського повіту Київської губернії. Але

Краєзнавець Лаврентій Похилевич написав про Шевченкове село 1864 року так: «Кирилловка, село в 2-х верстах от Пединовки и в 6-ти от местечка Ольшаны, принадлежит ротмистру Валериану Эразмовичу Флиорковскому (лат. испов.), по покупке от Энгельгардта. В 1741 году Кирилловка принадлежала к Лысянскому ключу и в ней считалось 130 дворов и до 900 душ обоего пола. Земли в имении в настоящее время 5560 десятин, в том числе крестьянской 1600; остальная, с 125 десятинами строевого леса, принадлежит владельцу... Жителей обоего пола 2180... В Кирилловке находится каменный винокуренный завод, силой в 250 пуд суточного затора, с каменным же подвалом и воловней. Дом владельца деревянный с большим садом.

В селе 1814 года родился Тарас Григорьевич Шевченко, выкупленный из крепостного состояния за 2500 рублей ассигнациями поэтом Жуковским. Брат и сестра Шевченки, оставаясь крепостными до 19-го февраля, и до сего времени не выкупили своих усадеб и полевых наделов по своей бедности и по ложному направлению общественной признательности к талантам великого поэта, дан-

саме Кирилівка стала його мамою батьківщиною, бо Шевченки переїхали до цього села в 1815 році. Тут мешкав з півторарічного віку й до чотирнадцяти літ. Коли його запитували: «Звідкіля ти?», він відповідав: «З Керелівки».

...Перебравшись до Кирилівки, Шевченкові батьки оселилися в хаті Івана Шевченка (Тарасового діда по батькові). В його садибі прожили близько двох років.

Надто людно було в старій Івановій хаті, тому Григорій Шевченко з родиною перебирається на окреме подвір'я, куплене в селянина Хоми Тетерюка. Про це свідчить, зокрема, лист від двадцять третього червня 1896 року племінника Т. Шевченка Прокопа Микитовича (1856 – р. с. н.) до біографа Олександра Кониського: «Осадьба куплена в Хоми Тетерюка за 200»*.

Також можна спиратися на переказ, записаний і з уст прав-

* Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / О. Кониський. – К., 1991. – С. 3.

нука Хоми – Семена Івановича Тетерюка – в 1971 році: «Та хата належала моєму прадідові Хомі Тетерюкові, яку батько Тараса – Григорій Іванович Шевченко, переїхавши з села Моринці в Кирилівку, купив у нього».

А ось згадки про садибу родички Тараса Шевченка – Людмили Прокопівни Шевченко: «В селі Шевченкове, Кирилівці, досі носить назву “батьківщини” маленький садочок в садибі онуків поета – дітей Прокопа Микитовича, брата Тарасового. На тім місці стояла хата батьків Тарасо-

ному сучасними його поклонниками. Приходська церква дерев'яна, Богословська, побудована в 1792 році; по штатам є в 3-му класі; має 49 десятин. Передшествовавши церкві, як значиться в візитах Смілянського деканату за 1741 і 1746 роки, була побудована в 1736 році на місці ще давнішій. В час візиту священиком при ній був Даниїл Пахомієвич, посвящений 15-го липня 1722 року в Переяславле* . Щодо назви: за переказами, на узбережжях ріки Вільшанка поселилися керели (ті, що виготовляли із деревини, що брали в лісі (так і зветься «Керелівський») лопати з отворами для зерна. За іншими – від ім'я переселенця Кирила.

Т. Шевченко. Батьківська хата

* Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. Похилевич. – Біла Церква : Видавець Пшонківський О. В., 2005. – С. 322-323.

вих, котру він описав у своїх оповіданнях та змалював у своїм альбомі. Вона згоріла літ тридцять п'ять тому назад. Від пожежі зацілили дві посмалені ікони, стіл і дубовий ослін, на якому малим спав Тарас. Прокіп Микитович, котрому належала ця садиба, все життя мріяв збудувати “капличку”, де була б адресна книжка записів відвідувачів, яких було дуже багато. Але ця мрія осталась мрією – лише перед самою смертю він поставив там “пам’ятник” – вкопав млинове коло, а один з відвідувачів, петроградський художник, написав на нім пам’ятку олійною фарбою “тут була хата Тараса Гр. Шевченка”.

Шевченкові родичі на подвір'ї, де була хата Тарасових батьків. Давнє фото

У століття народин Тараса гурток київських громадян зробив складку і вислав якусь суму грошей на руки кирилівського фельдшера, щоб упорядкував той шматочок землі. Зразу впорядковано було його на три роки (по 5 крб.), а гурт кирилівської молоді завів дуже гарний квітник, засадив ту площу овочевими та декоративними деревцями, зробили живопліт з акацій. Пізніше перенесено було сюди з церковної площі п'єдестал з-під бюста “царя освободителя” і вкопано поруч з каменем. Хтось подарував маленьке гіпсове погруддя і його поставлено на постаменті, але за

кілька років воно розвалилось від вітру та дощу і напис на камені стерся**.

Після смерті старого Тетерюка хату успадкував старший син Микита, а вже тоді – Прокіп і Петро. Ось як описує рідне село Тарас Шевченко в повісті «Княгиня»: «И вот стоит перед мною наша бедная, старая белая хата, с потемневшею соломенною крышею и черпным дымарем, а около хаты на прычилку яблуня с краснобокими яблоками, а вокруг яблони цветник, любимец моей незабвенной сестры, моей терпеливой, моей нежной няньки! А у ворот стоит старая развесистая верба с засохшею верхушкою, а за вербою стоит клуня, окруженная стогами жита, пшеницы и разного всякого хлеба; а за клунею, по косогору, пойдет уже сад. Да какой сад! Густой, темный, тихий»***.

У своєму житті Тарас бачив розкішні парки, та не раз згадував, як писав у «Княгині», садок у Кирилівці: «Видал я на своем веку такие порядочные

Коваленко Оксана Степанівна (1817 – р. с. н.) – подруга дитячих років Т. Шевченка в Кирилівці. Рано осиротіла. Хата Коваленків стояла поблизу садиби Шевченків. Поет присвятив дівчині поему «Мар'яна-черниця»: «Оксані К...ко. На пам'ять того, що давно минуло». Вірш із присвятою є й у ліричному вступі до поеми «Вітер в гаї нагинає». Про подругу дитинства Тарас згадує у віршах «Ми вкупочці колись росли», «Не молилася за мене», «Три літа», ймовірно, «Мені тринадцятий минало». У 1840 році Оксана вийшла заміж за кріпака К. М. Сороку в село Пединівку. Через три роки, коли поет приїжджав до Кирилівки, вона вже мала двох дочок*.

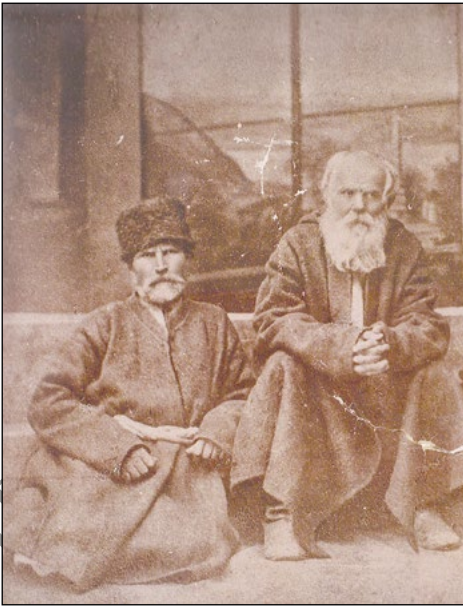
Оксана Коваленко. Малюнок

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. НАН України; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка ; ред. кол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – Київ : Наук. думка. 2001–2014. – Т. 1 : Поезія 1837-1847 / перед. слово І. М. Дзюби, М. Г. Жулинського. – С. 128. ** Україна. – 1925. – № 1–2.

*** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка ; ред. кол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – Київ : Наук. думка. 2001–2014. – Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. – 2003. – С. 152.

Григорій Іванович Кошиць (1797 – р. с. н.) – кирилівський священник, у якого з 1827 року наймитував і навчався Тарас Шевченко. Коли поет у вересні 1845 р. приїздив у село, Кошиць запросив поета в гості. Давній рід Кошиців відомий в Україні та світі передусім завдяки правнуку Григорія Івановича – хорошому диригенту, композитору, етнографу та письменнику-мемуаристу Олександрю Антоновичу Кошицю (1875–1944), який побачив світ також на Київщині – в селі Ромашки Канівського повіту Київської губернії (нині – Миронівського району Київської області).

*Шевченкові брати –
Йосип і Микита. Давнє фото*

сады, как, например, Уманский и Петергофский, но что это за сады! Гроша не стоят в сравнении с нашим великолепным садом: густой, темный, тихий, словом, другого такого сада нет на всем свете»*.

У Кирилівці Тарас був щасливий із своєю родиною, тут зазнав багато прикрощів і нещастя після смерті матері, а потім і батька. Тут з'явилися на світ молодші його сестри Ярина й Марія, брат Йосип. Тут, у цьому селі, до тринадцятирічного Тараса, коли ще «пас ягнята за селом», постукало в серце дитяче кохання до сусідської дівчини Оксани Коваленко.

Кирилівку, свою малу батьківщину, Шевченко не лише згадував неодноразово в своїх творах. Сюди навідувався вже відомим художником і поетом.

...Дорога з Києва до Кирилівки п'ятнадцятого червня 1843 року потребувала для Тараса близько трьох діб. Та в селі художник гостював недовго, його записів про перебування в цей час на малій батьківщині немає.

Вагомим свідченням перебування Т. Шевченка в Ки-

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка ; ред. кол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – Київ : Наукова думка. 2001–2014. – Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. – 2003. – С.152.

рилівці в 1843 році є його малюнок «Батьківська хата». Суперечки біографів Кобзаря точилися лише щодо того, коли саме Тарас Григорович прибув на свою малу батьківщину – у червні чи вересні.

В академічному зібранні творів рисунок «Батьківська хата» датовано «...на підставі запису в метричній книзі Кирилівської церкви», який свідчить, що Шевченко був у Кирилівці у вересні 1843 року, бо двадцятого вересня записаний хрещеним батьком племінника.

Шевченкознавець Петро Жур (1914–2002) оприлюднив доволі логічну версію, за якою художник 1843 року побував у Кирилівці ще раніше, у червні. Біограф Шевченка, доводячи, що поет з Києва відразу поїхав до свого села, вказує, зокрема, на таку деталь: в альбомі безпосередньо за малюнками київської тематики («У Києві», «Пейзаж Києва», «Київ із-за Дніпра» та ін.), перегукуючись із ними, йдуть акварелі, виконані в Кирилівці. Слушність такого доказу нелегко заперечити, бо відомо, що ескіз до «Судньої ради» наявний не лише на звороті «Батьківської хати», а й на сторінці з «Межигірськими записами». Через те змушені вказати в датуванні рисунків на «кирилівському аркуші», крім вересня, ще й червень 1843 року.

*Тарас і Феодосія – щасливе дитинство.
Малюнок*

До Кирилівки завітав Т. Шевченко і в 1845 році. Цей візит пов'язаний із романтичною історією кохання поета до Феодосії Кошиць (р. н. н. – 1884).

У своїх спогадах поет, письменник і етнограф Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський (1816–1875) зазначав, що молодим Шевченко серйозно не закохувався (мовляв, це було на рівні флірту): «Щодо любові у вузькому розумінні цього слова,

Копію з рисунка «Батьківська хата» зробила княжна Варвара Рєпніна. Відомий її лист до художниці Глафіри Іванівни Псьол (1823–1886), написаний одинадцятого січня 1844 року: «Я скопіювала хатку Тараса Григоровича, й він сам спитав у мене дозволу написати що-небудь унизу, й тоді не придумав нічого вдалішого, як помістити оці, добре відомі тобі два вірші: “В ком веры нет, надежды нет, Надежда Бог и вера свет”. Шевченко ще додав до них дату свого народження: «1814 г., 25 февраля»*.

Цей лист давно опублікований і добре відомий, але ніхто не звернув на нього уваги, і навіть на Шевченківській ювілейній виставці 1939 року ця копія фігурувала як оригінал.

Нині копія рисунка «Батьківська хата» зберігається в приватній колекції (зібрання Іллі Зільберштейна). Репродукція перемальовки В. Рєпніної добре znана шевченкознавцями, її опублікували в академічному дванадцятитомнику літературної й образотворчої спадщини Т. Шевченка.

то за весь час мого знайомства з Шевченком я не помітив у нього жодного уподобання, яке можна було б назвати серйозним. Він любив жіноче товариство і захоплювався, але ніколи це не тривало довго. Як молоді люди, почнемо, бувало, про це розмову, і варто лише нагадати йому якесь його захоплення, він звичайно казав: “Ет! Дурниця! Поки з нею балакаю, то буцімто щось і ворушиться в серці, а там і байдуже”»**.

Факти біографії Т. Шевченка засвідчують, що Афанасьєв-Чужбинський помилявся.

Коли поет у вересні 1845 року приїхав до Кирилівки, священник Григорій Кошиць (1797 – р. с. н.) запросив його в гості. Як згадував Варфоломій Шевченко, Тарас розпитував отця Григорія про шкільних товаришів. Саме тоді, мабуть, він захопився донькою свого вчителя, і в його серці отоді

й зародилося почуття до дівчини.

Шевченко хотів одружитися з Феодосією Григорівною, дівчина відповіла взаємністю, але намір не здійснився – священник був проти. Наймит отця Григорія Жорновський згадував: «Гарна була баришня. Частенько мені приходилося бути свідком, як вони зустрічались і щиро розмовляли в гаї... І часами цілі ночі

* Псьолівна О. Писання / О. Псьолівна. – Краків, 1943. – С. 18.

** Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки: В. С. Бородин, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзевєрін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 103.

просиджували в обіймах під калиною та, слухаючи соловейків, дивились у вічі один одному»*.

Осінь 1845 року стала для закоханих – Тараса і Феодосії – фатальною. Спершу закоханих спробували розлучити хитрощами: дізнавшись, що Тараса запрошено хрещеним батьком малюка Прокопа Демченка, вирішили, що хрещеною буде й Тодося. Її батьки сподівалися, що дочка не знає, що кумові й кумі за звичаєм не можна одружуватися. Однак дівчина розгадала хитрий задум батька, взяла дитину Демченків, пішла з нею до іншого попа й охрестила з іншим кумом. Переповідають, що Тарас навіть заслав сватів, але отримав відмову від старого Кошиця. Ходили чутки, що хлопець хотів викрасти Тодосю й одружитися в іншому селі, проте дівчина не наважилася на втечу.

Вітряки. Кирилівка. 1907 рік. Фото Григорія Шевченка

Доля Феодосії склалася драматично: заміж не вийшла, жила при батьках, а потім – у брата Олексія, котрий згодом змінив батька на посаді настоятеля Кирилівської церкви. У 1872 році Феодосію призначили просфорницею при храмі. Переказують, що дівчина збожеволіла й ще молодою пішла в далекі світи.

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки: В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзевєрін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С.126.

Тарас Шевченко, очевидно, також не забув дівчину. Написаний в Кос-Аралі вірш «Якби зустрілися ми знову», ймовірно, адресовано Феодосії:

*А зрадів би, моє диво!
Моя ти доля чорнобрива!
...Я зарідавав би, зарідавав!
І помоливсь, що не правдивим,
А сном лукавим розійшлося,
Слізьми-водою розлилося
Колишнєє святее диво*.*

Шевченкове. Реставрована хата Тарасових батьків. Сучасне фото

...Кирилівка закарбувалася в Тарасовій пам'яті як «лісове царство», яке не залишало його байдужим навіть у «царській столиці»: «А за садом левада, и за левадою долина, а в долине тихий, едва журчащий ручей, уставленный вербами и калиною и окутанный широколиственными, темными, зелеными лопухами»**. Що може бути чарівнішим у спогадах поета?!

*Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 380–381.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. – С. 152.

**«Утоптала стежечку
через яр, через гору,
серденько, на базар»**

Достовірних даних про перебування Тараса Шевченка в Карапишах Канівського повіту Київської губернії ще не знайдено, але ймовірність цього підтверджують мемуарні джерела й твори Кобзаря.

Трохи про історію населеного пункту. Щодо назви існує кілька легенд, не підтверджених архівними джерелами. У 1787–1791 роках кримсько-татарські війська намагалися захопити ці краї, козакі відтіснили загарбників до Туреччини, але полонили та скарали пашу (високого османського чиновника, губернатора, кара-пашу).

Карапишівська церква Різдва Пресвятої Богородиці. Сучасне фото

У пам'ять про цю подію названо поселення. Ця версія не підтверджена жодним історичним фактом. Переповідають іще, що назва походить від імені тюркського першопоселенця «Карапаша». Є й інші варіанти, які пропонують місцеві краєзнавці.

Офіційну згадку про Карапиші знаходимо на карті Київського воєводства за 1650 рік, але фактичний рік їх заснування невідомий, хоч дехто стверджує, без вказівки на джерело, що існували «з часів Ярослава Мудрого».

Лаврентій Похилевич додає інформації: «Карапиши, село

на равнине, служащей продолжением Белоцерковской и Кагарлицкой степи, при стоках р. Расавы, в 6-ти верстах за селом в болотах, при урочище Череватых ярках начинающейся»^{*}.

У 1648–1654 роках Карапиші у вихорі подій Визвольної боротьби гетьмана Богдана Хмельницького (1596–1657),

^{*} Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. И. Похилевич ; ред. А. В. Пшонковский [и др.] ; вступ. ст. А. В. Стародуб, Е. А. Чернецкий. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С. 557.

поблизу села не раз проходили його війська, певно, зупинялися, щоб відпочити та напоїти коней.

У XVIII столітті поселення належало до Богуславського повіту Київського намісництва, де старостував польський граф Юрій Любомирський (1616–1667), у другій половині – граф Францішек Ржевуський (1688–1730). Потім володарем Богуславського повіту стає польський король Станіслав Август Понятовський (1732–1798). У 1740 році в Карапишах було 208 дворів і 1300 душ населення, у 1790 – вже 315 дворів і 2007 жителів.

Першу дерев'яну церкву в Карапишах – Свято-Михайлівську – побудовано 1739 року. Священиком був Василій Руденко, який прийняв унію в 1738 році, але 1746 року на попа накладено візитаторське стягнення за те, що «не дотримувався звичаїв не православних».

У 1745–1765 роках у селі зведено другу дерев'яну церкву – в ім'я Пресвятої Богородиці. З роками святе приміщення зруйнувалося, тому 1849 року розібране й уже на іншому місці побудовано новий Богородицький храм, якому наділено сорок десятин землі. При обох церквах діяли приходські школи, в яких навчалися діти селян.

Наприкінці XVIII століття, після смерті поміщика Станіслава Августа Понятовського (1732–1798), Богуславське староство, в тому числі й Карапиші, викупляє граф Ксаверій Браницький (1730–1819). Почалося освоєння й обробіток степових земель, активно землевпорядкуванням займалася дружина графа Браницького – Олександра: жінка активно розгорнула жваву торгівлю зерном, яке почали вирощувати на степових перелогах. У середині XIX століття, з розвитком цукроваріння, на Карапишинських полях уже вирощують і солодкі корені – буряки.

На честь графині Олександри Браницької (1754–1838) у центрі села закладено дендрологічний парк «Олександрія», як і в Білій Церкві. Після смерті графині Браницької 1838 року маєтність дістається синові – Владиславу Браницькому, який успішно продовжував економічну діяльність графині-матері.

Села Потік і Росава Канівського повіту, які поряд із Карапишами, згадуються в повісті Тараса Шевченка «Прогулка с удовольствием и не без морали» та в листах. На карті «Місця перебування

Т. Шевченка», яка є в Шевченківському словнику, позначені села: Росава – із поміткою, що Тарас «ймовірно, відвідав це село в 1845 році», а Зеленьки – 1859 року, коли «везли арештованого Старокиївським трактом». Стаття у Вікіпедії подає інформацію так: «1845 рік – Т. Г. Шевченко відвідав Миронівщину, коли навчався в Петербурзькій академії мистецтв. Жив у селі Потік

Цією дорогою Тарас Шевченко з батьком їздив на Карапишівський базар. Сучасне фото

у панському маєтку Тарновських та відвідав село... Карапиші». Звідки взята ця інформація, невідомо.

Найвірогідніше, Карапиші Тарас Шевченко знав із дитинства. Чи відвідував їх, ми достовірно доки не знаємо. Конкретну відповідь дати на це запитання не можна внаслідок відсутності Шевченкових спогадів, записів у Тарасовому «Журналі», нотаток його знайомих чи друзів. Але, користуючись архівними документами, свідченнями сучасників, можемо твердити: цілком ймовірно, що в Карапишах Шевченко був, і не раз – із батьком базарував.

Ф. Лобода (літературний псевдонім Феофана Гавриловича Лебединцева) у спогадах в «Киевской старине» (1887 рік, кн. XI) про цей період в житті Тараса Шевченка розповідає, що Кошиці залучали Тараса до господарських і польових робіт, і навіть для самостійних та відповідальних подорожей на ярмарки.

Любила помандрувати і попада, дружина священика Кошиця. У той час ярмарок в Карапишах був велелюдним, а священики, як відомо, полюбляли відвідувати базари, бо були при грошах і купували товару багато та різного.

На думку того ж Феофана Лебединцева, Тарас їздив на базар також із батьком до Карапишів та продавав сливи, яблука, дині.

Лаврентій Похилевич у книжці «Сказания о населенных местностях Киевской губернии», написаній 1864 року, зазначає, що «великі ярмарки в кожному населеному пункті відбувалися на Преполовлення, в четвер після Трійці та першого жовтня». Як повідомляє «Пам'ятна книжка Киевской губернии», базари в Карапишах проводились «раз на два тижні, в середу»*.

Ярмаркування. Поштова картка

Не може бути, щоб сімейство Кошиців обійшло це ярмаркове село увагою. Візником же в священика, як відомо, був Тарас Шевченко.

Ярмарки тих часів були надзвичайним дійством. Скільки ж на базарі продавалося різного посуду – і на землі, і на столах, і на возах! Можна було почути й такі слова: «Кому води? Кому холодної?» Навколо заклопотаних людей сновигали спритні хлопчаків і продавали махорку: «Попробуйте. Аж у носі закрутить!».

Біля рибних рядів торгували карасями та коропами отакеними (!), що знаходилися у великих баліях. Шум, гам, метушня

* Сказания о населенных местностях Киевской губернии, / собрал Л. И. Похилевич. – Біла Церква. – 2005. – С. 440.

і навіть... танці: чоловіки у вишитих сорочках вибрикували з молодицями, також у вишиванках, а після запального танцю цілувалися до упаду.

Посеред площі безногий старець грав на кобзі й співав: коло нього стояли пристаркуваті чоловіки і жінки – сплакували. Вигукуючи щось, ходив сюди-туди бравий парубок, обвішаний стручками червоного перцю. То тут, то там пересміювалися веселі хлопці і реготливі дівки. Крутилися і циганки: ходили гуртами і ворожили марновірним молодицям та дівчатам.

Карапцші. Тут був базар, куди Тарас із батьком привозили на продаж городину. Сучасне фото.

Там, де торгували збіжжям, було повно кінних і волових підвід, навантажених лантухами з житом, пшеницею, вівсом, просом, ячменем, гречкою, борошном, різними крупами. Трохи осторонь було місце, де продавалася худоба – вівці, кози, свині, кури й гуси. Ті, хто сторгувався, розпивали могорич.

З іншого кінця ярмарку, прямо на землі, вкритій споришем, наче килимом, – вінки цибулі, пучки часнику і маку, картопля, морква, буряки, гарбузи, дині, кавуни, капуста, а над усім цим стояли густі пахощі спілих плодів і меду, бо й мед продавався в цих рядах.

Чого й кого тільки не було під час торгів: у вишитих сорочках, з разками намиста сиділи святково вбрані молодиці – у вухах золоті сережки, на руках золоті обручки – рожевощокі, гарні, як намальовані, і привітні, – запрошували відвідати їхні страви: борщ із свіжою капустою, різні каші та кулеші, м'ясні спряжені й печені, вареники, пиріжки з печінкою, капустою, картоплею, квасолею, маком, помашені салом або потрушені солодкою пудрою. З великих макітер і полив'яних мисок діставали дерев'яними черпаками смажене м'ясо і печінку: були тут галушки і пампушки з часником, млинці й оладки, ковбаси і шинка та кров'янка...

Продавалися лампадки, свічки, ікони та різне лубкове малювання, глиняні свистунці, сопілки, голуби і півні з дерева, інші дитячі іграшки. Трохи далі стояли рядами столи, а на них диміли жаровні, пихтіли самовари – продавалися гарячі наїдки.

Як свідчать архівні джерела та розповіді старожилів, ціни на ярмарках Звенигородщини в другій половині XVIII сторіччя на продукти були (в карбованцях) такі: пуд яловичини солоної – 2,4; пуд м'яса свіжого – 2,6; пуд баранини солоної – 3,2; пуд баранини свіжої – 2,5; пуд свинини свіжої – 4,0; пуд риби солоної – 4,0; пуд солі – 2,4; пуд сала – 11,5; пуд масла коров'ячого – 12,5; пуд олії – 8,0; пуд хліба печеного – 1,2; відро буряків – 0,25; відро капусти – 0,35; четверть крупи – 15,6; четверть пшеничного борошна – 6,15. Вартість пуда конопель становила 1,2–1,5 крб сріблом, буряка – 6–7 коп. сріблом, меду – 6–8 крб сріблом; один куль (9 пудів) житнього борошна коштував 6,15 крб, один куль пшеничного борошна – 8,58 крб, четверть гречаної крупи – 8,05 крб, четверть вівса – 3,12 крб, пуд свіжої яловичини – 1,75 крб, пуд сіна – 0,42 крб, одна штука овчини – 0,8–1,2 крб, овчина простих овець на шапки – 0,4–0,6 крб, шапка із овець – 1,2–2,0 крб, шапка із смушка простих овець – 0,75–1,0 крб, пара чобіт – 1,5–2,5 крб, пара черевиків – 0,5–0,75 крб, кожух – 4–16 крб, кожух із нестрижених ягнят (трясковий, курпеновий) – 8–11 крб, шкіра теляча сира (штука) – 3–5 крб, шкіра теляча, вироблена – 3–5,5 крб.

Окрім того, що Шевченко на базарі допомагав скуповуватися, Тарас – як творча особистість, майбутній поет – всотував розмови та балачки земляків, придивлявся та прислухався до різних небилиць та побрехеньок, а то й серйозних розмов про

гайдамаччину та нерозділене кохання, і все почуте та побачене згодом лягло окремими рядками:

*Утоптала стежечку
Через яр.
Через гору, серденько,
На базар.
Продавала бублики
Козакам,
Вторгувала, серденько,
П'ятака.*

(«Утоптала стежечку...», 1848)

Карапишівська Свято-Михайлівська церква. Сучасне фото

Карапишівці-старожили переповідають з покоління в покоління й щиро вірять у те, що молодий Шевченко не раз відвідував село з різних причин. Скажімо, коли Тарас восени в панському обозі П. Енгельгардта їхав до литовського міста Вільно Старокиївським трактом, який пролягав і через Карапиші, то зупинявся, певно, в корчмі, розмовляв із мешканцями села. Та й ще базарував із батьком...

* Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 415.

**«Чоловік не дурний,
але дуже-дуже щирий»**

Про троюрідного Тарасового брата, ще й свояка (поетів брат Йосип одружився з Мотрею – сестрою Варфоломія), написано чимало. Народився Варфоломій одинадцятого червня 1821 року

Варфоломій Шевченко. Давнє фото

в селі Кирилівка Звенигородського повіту Київської губернії, був кріпаком пана Василя Енгельгардта. Вчився в місцевій школі, де вперше й почув про свого знаменитого родича – Тараса.

Першу частину документальної драми-колажу «Гора» український поет Іван Драч назвав «Варфоломій Шевченко – поміркована голова». Поет зазначає, що Тарас наприкінці життя, коли намагався влаштувати Варфоломія на кращу роботу, охарактеризував свого брата так: «Чоловік не дурний і не дуже розумний, але дуже-дуже щирий».

Варфоломій з онукою Шурочкою – майбутньою дружиною російського письменника Леоніда Андрєєва. Давнє фото

За словами Пантелеймона Олександровича Куліша (1819–1897), Варфоломій Шевченко – така людина, що можна похвалитися перед усіма земляками. Справді, Варфоломій Григорович був «чоловіком письменним і тямущим», як писав Панько, зумів викупитися з кріпацтва. У 1857 році з родиною оселився в Корсуні – був купцем III гільдії, почав працювати економом у князя, учасника війни з Наполеоном Павла

Лопухіна (1788–1873). З дружиною Олександрою Антонівною Варфоломій виховував шістьох дітей: Каленика, Прісю, Андрія, Ганнусю, Йосипа і Софію; взяв на виховання дочку сестри Ярини. Усього ж у Варфоломія Шевченка народилося вісімнадцятеро дітей, дванадцять із них вмерли в ранньому віці.

Тарас Григорович любив дітей Варфоломія Григоровича, зокрема, Йосипа. Майже в кожному листі до родича він згадував хлопчика. Гостюючи в брата, брав малого на етюди. Спілкування із дядьком назавжди врізалось в пам'ять Йосипа, і він згодом також почав писати вірші.

Саме Варфоломію Григоровичу маємо завдячувати за споми-ни за розповіді про дитячі роки Тараса та його перші спроби ма-лювання. Понад тридцять років – до останніх своїх днів – Варфо-ломій Шевченко клопотався про збереження й упорядкування Тарасової могили. Було це непросто, оскільки влада й поміщики, дізнавшись, хто є хто, намагалися спекатися поетового брата. За Варфоломієм постійно стежили жандарми, він був змуше-ний змінювати місце проживання родини. Під час перебування в нього Тараса Шевченка (1859) і до кінця життя Варфоломія

Корсунь-Шевченківський. Будинок економа, в якому мешкав Варфоломій. Тут ночував Т. Шевченко, коли гостював у троюродного брата. Сучасне фото

переслідували, косили оком за те, що в його хаті збиралися друзі Т. Г. Шевченка – Г. Честахівський, О. Лазаревський, М. Чалий, М. Максимович, А. Красовський та ін.

Листувався Варфоломій і з шанувальниками таланту Тараса Шевченка – Василем Гнилосировим, Павлом Житецьким, Андрієм Красовським та ін. Допомігав Євгенові Моссаковському, Михайлові Чалому та іншим збирати матеріали до біографії родича.

До речі, Варфоломій Шевченко в червні 1864 року притягався до слідства за зв'язки з польськими повстанцями під час служби

Могила Т. Шевченка із дерев'яним хрестом, який встановив Варфоломій Шевченко. 1884 рік. Давнє фото

економом у маєтку поміщика Понятовського в селі Бородянка Київського повіту, про що свідчить справа канцелярії начальника Київської губернії «О неблагонадёжности будто бы в политическом отношении б. управляющего именем Варфоломея Шевченко»^{*} та рапорт начальника Канівської повітової поліції про виступи і промови,

виголошені під час перепоховання Т. Г. Шевченка в Каневі десятого травня 1861 року: «На особо избранном месте троюродным братом его Варфоломеем Шевченко во время шествия похоронной процессии и при погребении Т. Г. Шевченко... произнесено шесть речей на русском, малороссийском и польском языках»^{**}.

І хоч поліції не вдалося довести причетності до повстання, все ж таки Варфоломій Григоровича усунуто від посади і призначено лісником у село Шендерівку Канівського повіту. 1875 року він написав «Спомини про Тараса Шевченка», надруковані у львівському журналі «Правда» (1876), продовжував розповсюджувати Тарасів «Кобзар» (позацензурний, 1860-го року) та «Букварь южнорусский».

У червні 1883 року Варфоломій Шевченко подав до Канівської міської управи прохання: «На могилі мого брата Тараса Шевченка

^{*} Тарахан-Бережа З. Святиня: науково-історичний літопис Тарасової гори / З. Тарахан-Бережа; Шевченківський нац. заповідник. – К. : Родовід, 1998. – С. 129.

^{**} Ройцина О. В. Эта самая любовь : документальная повесть из... Велигорских – Андреевых / Ольга Ройцина. – К. : Молодь, 2009. – С. 29.

був поставлений дерев'яний хрест, який від часу підгнив і в жовтні 1882 року звалився. Шануючи пам'ять покійного мого брата... я наважився поставити на могилі новий хрест, обгородивши могилу ґратами, а поблизу неї збудувати хату для сторожа»^{*}.

Канів. Реставрована хата сторожа, яку збудував В. Шевченко. Сучасне фото

Прохання передали до канцелярії генерал-губернатора. Звідти прийшов запит про дійсний стан могили. Лише коли канівська поліція підтвердила, що поховання поета поруйноване, було дозволено зайнятися впорядкуванням. При цьому суворо попереджалося, «щоб не було допущено будь-яких маніфестацій» після закінчення робіт^{**}. На одному з київських заводів замовили металеву огорожу і чавунний хрест. Несподівано, коли замовлення вже було готове, генерал-губернатор наказав накласти арешт на хрест, бо на ньому була табличка зі словами Тараса Шевченка з поезії 1847 року «Чи ми ще зійдемося знову?» (цикл «В казематі»):

^{*} Тарахан-Бережа З. Святиня: науково-історичний літопис Тарасової гори / З. Тарахан-Бережа ; Шевченківський нац. заповідник. – К. : Родовід, 1998. – С. 145.

^{**} Там само.

*Свою Україну любіть.
Любіть її... Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть*.*

Роботи над упорядкуванням Тарасової могили припинилися, майже рік тяглося листування. Врешті-решт замовники вимушені були зняти з хреста табличку. Лише в липні 1884 року чавунний хрест встановили на похованні Тараса Шевченка. Пофарбований у біле, він чітко вирізнявся на фоні блакитного неба. Видно його було за десятки кілометрів з полтавських рівнин за Дніпром і по Дніпру – від Селища до Прохорівки.

Згодом Варфоломій збудував поблизу місця поховання Кобзаря хату для сторожа. Як власник платив податок за землю – два карбованці сріблом щороку. Незадовго перед смертю Варфоломій Шевченко за сто карбованців сріблом викупив орендовану територію Шевченкової могили (постанова Канівської думи про продаж півдесятини землі вийшла сімнадцятого листопада 1891 року) й заповів подарувати Каневу. Але міська Дума дар не прийняла й утримання могили поета не переймалася. Місцева влада обмежувалася лише поліцейським наглядом за відвідувачами Тарасової гори.

Про щирість і добропорядність Варфоломія Шевченка переконливо свідчить і такий факт: 1876 року в Корсунь приїхав тяжко хворий Іван Сошенко (1807–1876) – Тарасів товариш по Петербурзькій академії мистецтв. Варфоломій послав дочку Ганну доглядати художника, а коли Сошенко помер, поховав Івана Максимовича за свій кошт на старому міському кладовищі, а потім встановив гранітний надгробок.

Помер Варфоломій Григорович Шевченко в день свого народження – одинадцятого червня 1892 року, в селі Буряківці Радомиського повіту (нині – Борщівський район Тернопільської області), де доживав віку в доньки. Жодне з українських видань ані словом не озвалося на його смерть. Могила втрачена...

* Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 312.

**«Мій пан
був людиною
діяльною»**

Свідчень про панів Енгельгардтів, у яких козачкував Тарас Шевченко, збереглося небагато, але частину інформації вдалося відшукати в архівах Вільнюса, Санкт-Петербурга та України. У перекладі з німецької мови «Енгельгардт» означає «сильний ангел». Мабуть, тому в усіх варіантах родинного герба завжди є ангел. Окрім того, обов'язково є зірка й зображення трьох квіток.

У балтійському дворянському родоводі рання згадка прізвища Енгельгардт датується XV століттям. Ганс Енгельгардт (р. н. н. – 1504) придбав 1496 року маєток Енгельгардсхоф (Ацегаль) біля Риги (Латвія). Історія його нащадків задокументована в генеалогічних книгах німецьких дворян, які регулярно перевидаються. Отже, з тих пір веде свій родовід прибалтійська гілка роду Енгельгардтів у Російській імперії, що започаткувала в XVI столітті численну й відому смоленську гілку роду.

Василь Васильович Енгельгардт (1755–1828), в «имении какого родился Тарас Шевченко»*, був сином ротмістра Смоленського шляхтича Василя Андрійовича від шлюбу з Марфою Олександрівною Потьомкіною (р. н. н. – 1767), рідною сестрою князя Таврійського. Поступив на військову службу, командував полком і дослужився до чину генерал-аншефа (найвищий генеральський чин) і посади сенатора.

Дійсному статському раднику, племіннику пресвітлого князя Григорія Потьомкіна-Таврійського графу Василю Васильовичу Енгельгардту належало чимало сіл і містечок на території Звенигородського повіту Київської губернії.

Василь Енгельгардт був неодружений, але мав невінчану дружину – Марію Забелло, яку викрав із монастиря. Як потрапила до монастиря? Існує кілька легенд. Кажуть, наречена Христа відмовилася від православ'я, а піти на католицьке вінчання не погодився сам Енгельгардт. Таємне романтичне кохання тривало між Василем і Марією все життя, вона завжди називала чоловіка «коханим корнетом». Княжна народила п'ятеро позашлюбних дітей. У маєтку Енгельгардтів Марія Йосипівна не

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-и ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – С. 191.

проживала, а мешкала поряд з конторою, у флігелі. У різний час жінка перебувала у Вербівці, Будищі, Моринцях, Кирилівці, у Кирилівці й померла. Похована з північного боку сільської церкви, поряд із місцем, де нині стоїть старий корпус сільськогосподарського коледжу. Слідів від могили не залишилося. Один із онуків напише про свою бабусю так: «Мати Павла Енгельгардта Марія Осипівна Забелло походила з польської дворянської родини. Спершу вийшла заміж за смоленського поміщика Івана Глінку, родича композитора Михайла Івановича, потім стала незаконною дружиною Василя Васильовича Енгельгардта»*.

Георгій Енгельгардт. Портрет

Економом будищенських та вільшанських земель був колишній Енгельгардтів однополчанин, ротмістр у відставці Данило Іванович Дмитренко (р. н. н. – р. с. н.). Завдяки Василю й Михайлу церкви в селах маєтку були православними, учнів навчали читати Псалтир слов'янською мовою. І це в той час, коли приходські школи в Україні були переважно польськими з латинським навчанням.

Петро Лебединцев написав про цей період Василя Енгельгардта так: «Останні роки свого життя В. В. Енгельгардт провів у Вільшаній, де він мав великий дерев'яний будинок з тінистим парком, псарню і оркестр, для якого було споруджено цілий ряд будиночків, що виходив на базарну площу, навпроти поміщицького дому... Вільшана з Тарасівкою, Зеленою, Вербівкою, Воронівкою й Сегединцями перейшла до В. В. Енгельгардта у спадщину від Потьомкіна, а Кирилівку, Гнилець, Петрики,

* Военная галерея 1812 года : издано по повелению государя императора / Николай Михайлович (вел. кн., рос. ; 1859–1919) [При участии А. А. Голомбиевского]. – СПб. : Экспедиция заготовления гос. бумаг, 1912. – С. 323.

Моринці й Пединівку він купив. Після смерті Василя Васильовича в 1830 році вільшанський маєток перейшов до рідної його сестри Олександри В. Браницької, а Кирилівка, Моринці та інші придбані села разом із капіталами покійного – до незаконнонароджених його синів, один з яких, полковник гвардії Павло Васильович Енгельгардт, став власником Кирилівки і поміщиком Тараса Шевченка*.

Генерал пішов у вічність у містечку Вільшана Київської губернії в 1828 році. За метричним записом № 9 від дванадцятого травня

Василь Енгельгардт. Портрет

1828 року, «містечка Вільшаної поміщик Василь Васильович Енгельгардт із покутою умре»** на сімдесят третьому році життя, після недуги. Похований під вівтарем побудованої ним кам'яної церкви в російському селі Чижове, успадкованому від Г. Потьомкіна. Поховати батька приїхали три сини й дві доньки – на розподіл щедрої спадщини.

Старший син Василя Енгельгардта Андрій (1780–1834) – постать легендарна. Він «був тяжко поранений у битві під Фрадландом 1807 року. Там, на полі бою, собі відрізав ножом

залишки ноги, що трималася лише на сухожиллях. Встиг накласти джгут, зупинити кровотечу, й тільки після цього нічого більше не пам'ятав – утратив свідомість. У шпиталі за його вказівками з міцної кінської дубленої шкіри виготовили протез. Минуло чотири роки, й полковник у 1812 році воював з французами: верхи на коні, без ноги, командував атаками козаків під проводом отамана Матвія Платова (1753–1818) і став героєм Вітчизняної війни 1812 року. Ним гордилися рідні, портрет полковника Андрія

* Лебединцев П. Спогади про Тараса Шевченка / П. Лебединцев. – К., 1982. – С. 36.

** Держ. архів Черкаської обл. – Ф. 661. – Спр. 120. – Арк. 3.

Васильовича Енгельгардта і тепер є серед Героїв у Георгієвському залі Петербурзького Ермітажу»*.

Середній син Енгельгардтів – Василь Васильович (1785–1837), полковник, літератор, журналіст, був одружений з дочкою багатого відкупщика Кусовникова, близький і задушевний товариш Олександра Пушкіна (1799–1837). Василевими дотепними висловками та епіграмами на адресу відомих людей Російської імперії захоплювався Петербург. У його маєтку діяв зал для розваг, де відбувалися концерти, маскаради, вечори відпочинку для дворянської молоді. Маєток став відомим центром культури «Північної Пальміри». Василь часто відвідував О. Пушкін і залишив присвячені йому кілька поезій, зокрема, вірш «Я ускользнул от Эскулапа». Маєток Василя Енгельгардта зберігся. Тепер у ньому діє концертний зал імені Глінки Санкт-Петербурзької державної консерваторії імені М. А. Римського-Корсакова.

Андрій Енгельгардт. Портрет

Третій із синів Василя Васильовича Енгельгардта – Павло. Що ж то був за чоловік, який розпоряджався Шевченковою долею близько десяти років – аж до весни 1838, точніше, до двадцять другого квітня, коли була складена й підписана відпускна Енгельгардтівському кріпакові?

Павло Васильович Енгельгардт (1798–1849) – штабс-ротмістр, ад'ютант віленського військового губернатора Олександра Михайловича Римського-Корсакова (1753–1849). Народився в Швейцарії. По матері Павло – поляк, по батькові – німець,

* Военная галерея 1812 года : издано по повелению государя императора / Николай Михайлович (вел. кн., рос. ; 1859–1919) [При участии А. А. Голомбиевского]. – СПб. : Экспедиция заготовления гос. бумаг, 1912. – С. 323.

за вірою православний, дитячі роки пройшли в селі Кирилівка на Звенигородщині. Найнепримітніший із Енгельгардтів, але освічений: вивчив п'ять мов – польську, українську, російську, німецьку і французьку.

Коли йому виповнилося десять років, як записано в послужному списку, «...государь император высочайше повелеть соизволил действительного тайного советника Энгельгардта сына Павла определить ко двору его императорского величества пажем с отпуском в дом родителя до окончания наук»*.

На початку 1818 року закінчив пажеський корпус і двадцять третього березня того самого року зарахований прапорщиком до Казанського драгунського полку. Служити в провінційному війську синові одного з найбагатших вельмож держави не хотілося, тому шостого березня 1819 року його переводять до лейб-гвардії Уланського полку «с переименованием в корнеты».

На той час синів заможних батьків ніколи не муштрували в полках, вони влаштовувалися ад'ютантами до високих начальників. З шістнадцяти ротмістрів Уланського полку тільки восьмеро служили на передовій в армії, а з двадцяти восьми штаб-ротмістрів тільки семеро були «в комплекте», тобто в полку, решта, «сверхкомплектные», служили, як і Павло Енгельгардт, ад'ютантами.

Чотирнадцятого червня 1822 року Павло Васильович «производится» в поручики «с оставлением в прежней должности», тобто ад'ютантом при віленському генерал-губернаторові.

У регулярній армії Павло дослужився тільки до ротмістра, але за табелем рангів його дворянський титул прирівнювався до полковника, тому молодому Енгельгардтові були відчинені двері столичних установ, палаців та аристократичних салонів. Вихованець військового пажеського корпусу, він міг, і не стомлюючи себе державними клопотами, жити в обставленому з азійською пишністю палаці й вести безтурботне світське життя, але його «тягло» на службу.

У 1827 році Павло одружується з баронесою Софією. Від весни 1828 року, після смерті Енгельгардта-старшого, Кирилівка, Моринці й ще кілька довколишніх сіл Київської губернії

* Тихонова А. Род Энгельгардтов в истории России XVII–XX вв. / А. Тихонова. – Смоленск : СГПУ, 2001. – С. 36.

юридично стали його власністю, разом із тамтешньою, за висловом письменника і публіциста Олександра Герцена (1812–1870), «хрещеною власністю», тобто кріпаками.

1828-го року в подружжя Енгельгардтів народився первісток – донька Софійка. Саме ця обставина, ймовірно, й стала передумовою того, що Тарас Шевченко з Кирилівки потрапляє в панові покої. Допоки Павло Енгельгардт був неодруженим, він міг обходитися денщиком, коли ж пошлюбився й став батьком, виникла потреба в обслузі – кухарках, лакеях, служницях. Серед них був і козачок Тарас. «Потеряв всякую надежду сделаться когда-нибудь хоть посредственным маляром, – оповідає Шевченко в “Автобіографії”, – с сокрушенным сердцем бродяга возвратился в свое родное село с намерением наняться в погонщики или пасти громадскую ватагу и, ходя за стадом овец и свиней, читать краденую книжечку с кунштниками. И это не сбылось»*.

Десять років Енгельгардтового душевласництва над Тарасом Шевченком, гадаємо, варті того, щоб уважніше придивитися до цього пана. Від нього, від його примх, волі й сваволі цілком залежала доля, життя і, напевне, смерть кирилівського кріпака.

Сам Шевченко згадував про Павла Енгельгардта так: «Мій пан був людиною діяльною: безперестанку їздив то до Києва, то до Вільни, то до Петербурга і тягав за собою й мене для сидіння у вітальні, подавання люльки й тому подібних потреб»**.

Мемуаристи щодо персони Павла Енгельгардта залишили всього кілька майже памфлетних зарисовок, описавши «неаристократичні» вчинки петербурзького аристократа. Наприклад, коли пан «с остервенением выдрал его <Шевченка> за уши, надавал пощечин»***.

Якщо узагальнити спогади багатьох сучасників Шевченка, характерними рисами поміщика козачка Шевченка були обмеженість, брутальність і суворе поводження з кріпаками. А професор Академії мистецтв Карл Брюллов (1799–1852) назвав Шевченкового поміщика «свиною в торжковських черевиках»****.

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-и ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5. – С. 191-192.

** Там само. – С. 192.

*** Там само.

**** Мокрицкий А. Воспоминание о К. Брюллове / А. Мокрицкий // Отечественные записки. – 1855. – Т. XII. – С. 182.

Олександр Кониський в дослідженні «Парубочий вік Т.Г. Шевченка до викупу з крпацтва» про Тарасового поміщика писав: «Павло Енгельгардт був коли не зразок, так в усякому разі, знаний репрезентант тієї “мозаїки”, що за нашого часу аж кишить по Україні. За батьків – ніби німець; віри православної, з мови або поляк, або француз, з служби – “вернопопданний” офіцер російський; звичаями космополіт – дука, пан;

Павло Енгельгардт. Портрет

яко дідич – володар українських “душ” на українській землі; душею й поведінням з народом і взагалі з людьми, яких вважав нижче себе, – пиндючна “животина в торжковських пантофлях”, з вищими – “амфибия”, як мовив про нього Карл Брюллов: взагалі ж “пан как пан”»*.

У повісті «Художник» Тарас Григорович Шевченко згадує, як Павло Енгельгардт брутально розмовляв з Карлом Брюлловим та Олексієм Венеціановим, коли ті звернулися з пропозицією дати поетові вільну: «Помещик как помещик! Правда, он меня счас продержал в передней. Ну, да это у них обычай такой. Что делать, обычай – тот же закон. Принял меня у себя в кабинете. Вот кабинет мне его не понравился. Правда, всё это роскошно, дорого, великолепно, но всё это по-японски великолепно... Он долго меня слушал со вниманием и наконец прервал... Деньги и больше ничего – прибавил он самодовольно... Так вот моя решительная цена: 2500 рублей!»**

...Помер Павло Енгельгардт тридцятого грудня 1849 року, могла загубилася на одному з кладовищ Санкт-Петербурга.

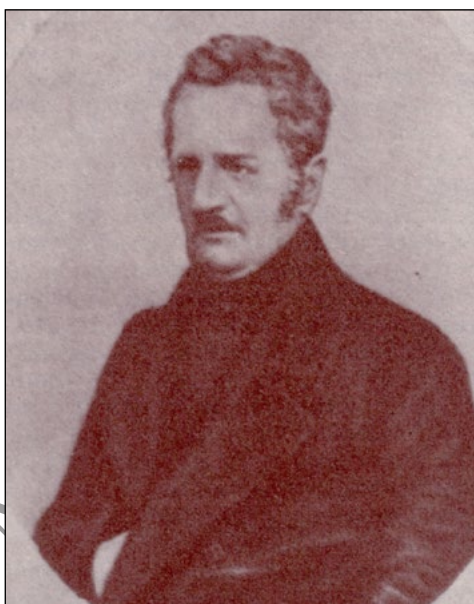
* Кониський О. Парубочий вік Т. Г. Шевченка до викупу з крпацтва, 1829–1838 : Критико-біогр. нарис / О. Кониський // Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. – К. : Дніпро, 1991. – С. 61.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 135.

Здавалося б, можемо зробити висновок, що характерними рисами Тарасового поміщика були обмеженість, брутальність й суворе поводження з кріпаками. І все ж таки саме Павло Енгельгардт «продав» Шевченкові волю, саме в його домі Тарас Шевченко вчився й робив перші кроки в поезії та живописі, і, можливо, саме Павло першим зрозумів, свідомо чи ні, що цей хлопчина в майбутньому буде-таки чогось вартий. Хто знає, а може, зустріч із родиною Енгельгардтів, це Тарасова доля?

Не забуваймо також, що Павло Васильович Енгельгардт народився в одному селі з Тарасом, у панському маєтку свого батька не жив. Виростав поряд із селянськими дітьми вільним. Слухав, запам'ятовував і любив пісні кобзарів. Добре знав свята та звичаї українського села. Знав п'ять мов: польську, українську, російську, німецьку і французьку. Розмовляв із Тарасом та дворовими українською мовою. По матері – поляк, по батькові – німець, по вірі православний, а по духу українець.

*Павло Енгельгардт у старості.
Давнє фото*

Доля пов'язала також життєві стежки Тараса Шевченка і сина Павла Енгельгардта Василя. Хто читав «Журнал» Кобзаря, той не міг не звернути увагу на запис від чотирнадцятого квітня 1858 року: «Семен познакомил меня с весьма приличным юношею, с В. П. Енгельгардтом. Многие и многие пошевелилось в душе моей при встрече с сыном моего бывшего помещика. Забвение прошедшему. Мир и любовь настоящему»*.

Енгельгардт Василь Павлович (син Павла Енгельгардта, Шевченкового поміщика) народився в 1828 році. Освіту здобув

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-и ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи на родної творчості. – С. 173.

У мистецькому зібранні Василя Павловича Енгельгардта (1828–1915) зберігався портрет батька – Павла Васильовича, виконаний у жанрі поширеного на той час акварельного портрета-мініатюри. Зіставлення з іншим достеменним зображенням поміщика підтвердили, що на портреті саме він, Павло Васильович Енгельгардт. А в колекції Петра Павловича Енгельгардта (1834–1885) зберігався портрет батька в ад'ютантському мундирі, написаний олією невідомим художником, і портрет матері в бальному вбранні, виконаний олією також невідомим майстром. Картини цікаві насамперед тим, що створені у Віленський період, ймовірно, в присутності Тараса, який знав авторів і спостерігав за роботою литовських художників. Можливо, це був Ян Рустем (1762–1835) – майстер портрета.

у Санкт-Петербурзькому училищі правознавства, потім – університеті. Маючи схильність до астрономії, в 1872–1879 роках побудував приватну обсерваторію біля Дрездена, де працював над спостереженням і визначенням місць небесних світил. Згодом, у 1896–1897 роках, Василь Павлович побудував обсерваторію поблизу Казані й подарував з «інструментами да библиотекой» Казанському університету.

Зустрівшись у столиці, Тарас і Василь заприятелювали, легко знайшли спільну мову, адже народилися в одному краї, обое розмовляли українською. На час їхньої зустрічі тридцятирічний

Василь Павлович був уже професором астрономії, членом-кореспондентом Петербурзької академії наук, відомим колекціонером.

...Незаперечний факт: на життєвому шляху Тараса Шевченка зустрілися Енгельгардти. Уявімо на мить: не було б їх, поетове життя могло б бути іншим. Треба лише дивуватися й дякувати Шевченковому щастю-долі та всім, хто допомагав Кобзареві долати незгоди й труднощі творчого й буденного життя.

**«І в сорок років
була ще дуже гарна»**

У період козачкування доля послала Тарасу, ніби в нагороду за злиденне життя, творчу музу в образі Софії – дружини Павла Енгельгардта, яка «...і колихала, й співала, й чарами облагороджувала». Жінка немов відчувала, що хлопець вартий тих великих зусиль і здобуде невмирущу народну славу.

Софія Григорівна – жінка, за свідченням сучасників, «високого розумового й естетичного розвитку». Вона побачила світ у ро-

Мініатюрний портрет
Софії Енгельгардт

дині військового, одержала хорошу приватну освіту, добре грала на фортепіано, співала.

Софія Григорівна безпосередньо впливала на культурний розвиток «талановитого кріпака» Шевченка.

У тогочасному вищому світі в повсякденні спілкувалися французькою мовою. Енгельгардти тримали гувернантку – французенку, яка вчила їхніх дітей манерам та мові. Пані, ймовірно, дозволила давати уроки французької мови й козачкові. Тарас швидко вивчив «не нашу мову» й відразу відгукувався на прохання гостей «з вищого

світу». А знання французької мови в Шевченка, мабуть, було таке, що хлопчина, переповідають, читав фрагменти французьких творів в оригіналі. Так, в автобіографічній повісті «Художник» Тарас з допомогою Демського читав французькою «Брата Якова» романіста й драматурга Поль де Кока (1793–1871). Академік Олександр Білецький стверджував, що з «Кларіссю» англійського романіста Сем'юеля Річардсона (1689–1761) Шевченко ознайомився у перекладі французького письменника Жюль Верна (1828–1905)*.

* Білецький О. І. Зібрання праць [Текст] : в 5-ти т. Т. 2 : Українська література XIX – початку XX століття / О. І. Білецький ; ред. М. К. Гудзій. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 7.

Недаремно ж письменник і журналіст Олександр Львович Елькан (1819–1868) підтвердив, що «Тарас вільно спілкувався французькою мовою», а Шевченко про те, що використовував своє знайомство з Ельканом, і про самого перекладача Головного управління шляхів Російської імперії занотував: «Странное явление этот Элкан. Нет языка, на котором бы он не говорил, и я его слушал»*.

У справі виїзду Шевченка за межі Вільшани до Вільно ініціатором також могла стати Софія Енгельгардт, а вже там, далеко від України, в литовській столиці, брала з собою «придворного маляра Тараса» на бали, на службу в костели й у мандри салонами.

Чи не гра й спів баронеси Софії, якими насолоджувався молодий Тарас, відгукнулися в його повісті «Варнак», а стосунки героя твору з панною Магдаленою – це художнє відображення душевного ставлення юнака до своєї пані: «...она просиживала до полуночи за фортепиано, варирируя чудные создания Бетховена... Я, бывало, сижу в уголку, не пошевельнуся: сижу и слушаю, слушаю и заплачу, сам не знаю отчего. Музыку я любил страстно, и этой любовью я обязан панне Магдалене»**.

Після переїзду до Санкт-Петербурга Софія Енгельгардт познайомилася з багатьма визначними діячами мистецтва й літератури, її дружбою дорожив Михайло Іванович Глінка (1804–1857).

Енгельгардт Софія Григорівна (1804–1875) – баронеса, поміщиця Тараса Шевченка; петербурзька знайома О. Пушкіна. Належала до прибалтійської гілки роду Енгельгардтів. Дочка Килини Степанівни Гладкової й генерал-майора барона Готхарда-Герхарда Енгельгардта (1759–1834), учасника військових кампаній кінця XVIII – початку XIX століть. Баронеса Софія виховувалася в родині з «масонськими поглядами». Генерал Готхард-Герхард був освіченою людиною, «читав твори Руссо й Вольтера». Софіїна мати Килина Степанівна Гладкова, переповідають, з Полтавщини, з роду кошового отамана задунайських запорожців Йосипа Гладкого (1789–1866).

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 172.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. – С. 131.

Композитор присвятив баронесі романс на слова Петра Риндіна «Как сладко с тобою мне быть», де є такі рядки:

*Как сладко с тобою мне быть
И молча душой погружаться
В лазурные очи твои.
Всю пылкость, все страсти души
Так сильно они выражают,
Как слово не выразит их.
И сердце трепещет невольно
При виде тебя!**

*В. Кирпотенко. Кімната Софії в Будищі, де грала й співала,
а Тарас слухав і насолоджувався чарівним голосом*

Можливо, саме частим візитам Михайла Івановича до Енгельгардтів ми зобов'язані тим, що Тарас Шевченко став шанувальником класичної музики, а також поціновувачем пересипаних народною мелодійністю, зокрема й українською, творів самого Глінки.

Про те, що Софія Григорівна любила класичну музику і захоплювалася співами (принаймні, у виконанні інших), збереглося багато

* Записки // Глінка М. Литературные произведения и переписка / М. И. Глінка ; ред. Т. Н. Ливанова и др. ; подгот. А. С. Ляпунова. – Москва : Музыка. – Т. 1. – 1973. – С. 30.

спогадів. На доказ цього наведемо такі свідчення: по-перше, як згадував Василь Енгельгардт, він, маючи в дитинстві «контральто», за бажанням матері співав на криласі в церкві сліпих на Литейній вулиці, де в будинку Щербакова мешкали Енгельгардти. Нарешті, через багато років Василь Павлович напише, що його племінник «Володимир бачив у кімнатах матінки, Софії Енгельгардт, деякі її меблі... Бачив і рояль горіхового дерева, під акомпанемент якого не раз співав знаменитий Тамбуріні»*. Імовірно, Софія Григорівна була знайома й з італійським співаком Антоніо Тамбуріні (1800–1876), драматичним баритоном якого захоплювалися в багатьох країнах, зокрема, й у Російській імперії. Переповідають, коли співак приїздив до Санкт-Петербурга, зазвичай, «давав концерт» і для «миловидної Софі».

Софія в бальній сукні. Давнє фото

Упродовж свого сімейного життя Софія Григорівна Енгельгардт стала матір'ю сімох дітей, як, до речі, і її мати – однієї дочки й шістьох синів. Однак, завжди залишалася великосвітською красунею. Про це свідчить хоч би ось такий життєвий факт: дев'ятого листопада 1829 року народжує сина Миколку, а вже шостого грудня, як посвідчив Шевченко в «Біографії», «...пан и пани уехали в ресурсы на бал»**, де на розважальному вечорі красиві очі пані Енгельгардт блищали дужче від «брильянтів її багатой діадери». Збереглася репродукція її портрета з «гуляння», опублікована письменником Михайлом Енгельгардтом (1861–1915),

* Непокупний А. Балтійські зорі Тараса / А. Непокупний // У Вільні, городі преславнім. – К., 1985. – С. 238.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-и ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – С. 192.

як ілюстрація до розповіді «Давні епізоди» в петербурзькому журналі «Исторический вестник» за травень 1911 року. Достатньо глянути на це зображення, щоб переконатися: Софія насправду була надзвичайно чарівна жінка.

Про зовнішність Софії Григорівни знаємо немало з портретів і фоторафій. Варто додати кілька її словесних портретів, що їх на схилі життя створив у листуванні 1909–1911 років її син, Василь. Відшукав ці спогади літературознавець, автор розвідок про Кобзаря: «Балтійські зорі Тараса. Литва в житті і творчості Т. Г. Шевченка», «Т. Г. Шевченко і П. В. Енгельгардт» – Анатолій Непокупний (1932–2006): «Оригінали портретів прекрасно написані.

Кімната Софії Енгельгардт була наповнена книгами, картинами, музикою.

Тут формувався Тарас як митець.

Давнє фото

Батьки зовсім молоді. Мати – красуня рідкісна»; «Портрети чудесні. Не можу намілюватися красунею-матінкою»; «Матінку добре пам'ятаю як красуню! Вона була кращою за всі її портрети. В альбомі батька записано: *Sophie ou la mort!*» (французькою – «Софі або смерть!»); «У матінки очі були чудовного голубого кольору. Вона і в 40 років була ще дуже гарна»*. В іконографії Енгельгардтів портрети Софії

Григорівни становлять чи не найбільшу «перлину».

Першим відомим портретом дружини Павла Енгельгардта є мініатюра, де Софія Григорівна зображена з відкинутою вуаллю й фрагментом миртового вінка з двома квітками в зачісці. Портрет оправлений у металеву раму. Виходячи з листів Василя Енгельгардта до приятеля, астронома Дмитра Дуб'яги (1849–1918), це зображення зберігалось у вдови його брата, Миколи Павловича. Фото надіслано дрезденському астрономові. Ось як оцінив «фамільну мініатюру» старший син Енгельгардтів: «Портрет, надісланий Барятинською

* Непокупний А. Балтійські зорі Тараса / А. Непокупний // У Вільні, городі преславнім. – К., 1989. – С. 232.

(княгиня Барятинська – сестра братової вдови Є. М. Енгельгардт), – безсумнівно, портрет моєї матері, але дуже мало схожий, особливо щодо виразу: її чудові голубі очі, її зачіска в першій молодості. Подібності з дружиною Миколи Павловича немає анінайменшої; таке вбрання, як на портреті, носили в той час, коли дружини брата ще не було на світі. Та й Барятинська не віддала б портрета своєї сестри». Отже, не без вагань син Софії Григорівни прийняв образ неньки на мініатюрі. Порівняймо його першу реакцію на одержання сімейної реліквії: «Якщо жіночий портрет повинен зображувати матір, то він не схожий»*.

Як свідчить фотографія «сімейної кімнати» в дрезденському будинку Василя Енгельгардта, під нижнім лівим кутом портрета Софії Енгельгардт у бальному вбранні була розташована на стіні фотокопія обговорюваної мініатюри. Як відомо, мініатюрні портрети були невід'ємною частиною інтер'єру дворянських будинків другої половини XIX століття. У Російській імперії були поширені емалеві мініатюри, а зображення імператорів й імператриць виконували роль нагородних царських знаків. Мініатюрний портрет набув камерного характеру, стаючи сімейною реліквією, що передавалася з покоління в покоління, вони прикрашали стіни кабінетів та віталень, стояли на камінах, бюро, туалетних столиках, хоча більшості з них не властиве глибоке розкриття характеру своїх моделей.

*Софія Енгельгардт у похилому віці.
Давнє фото*

* Непокупний А. Балтійські зорі Тараса / А. Непокупний // У Вільні, городі преславнім. – К., 1989. – С. 232.

Очевидно, наведена інформація про мініатюру повністю може бути адресована й до мініатюрного портрета Софії Енгельгардт. Рисунок, напевно, був «виставлений» удома в Павла Енгельгардта в ті роки, коли там козачкував Тарас. Шевченко бачив мініатюру, тому прикметним є те, що його акварелі «Портрет П. В. Енгельгардта» (1833) і «Голова жінки» (1834), особливо, остання, імітують мініатюри на фарфорі, або на слонової кістці. Знайомство Тараса Шевченка як художника-початківця з роботами в жанрі портретної мініатюри тепер, можна сказати, «документується» найпершим відомим нам зображенням Софії Енгельгардт.

У багатьох творах Тараса Шевченка – і в літературних, і в акварельних – відлунюють захоплення «своєю пані» і вдячність жінці, яка опікувалася ним упродовж багатьох років. І неспроста: баронеса завжди захищала Тараса від будь-яких непорозумінь. Софія бачила, що хлопець цікавиться книжками, тому дозволила користуватися навіть бібліотекою Енгельгардта за відсутності Павла.

Саме в Енгельгардтових вільнюських покоях Софія зі своєї книгарні дала прочитати Тарасові книжку Адама Міцкевича, видану за допомогою друзів поета у Вільно 1822 року, – томик «Поезії». А ще баронеса навчала хлопчину дворянським звичаям і манерам поведінки в шляхетному оточенні. Завдяки цьому Тарас Григорович упродовж життя поведив себе навіть у найвишуканішому дворянському товаристві вільно, невимушено та гідно.

Справедливо літературознавець Федір Прийма (1909–1993) зауважив, що, за свідченням сучасників, Софія Енгельгардт була «жінка високого розуму й естетичного розвитку»*.

* Прийма Ф. Шевченко і російський визвольний рух. – К., 1966. – С. 56.

«Село называется не просто Будища»

Серед сіл на Звенигородщині Київської губернії, які дісталися після смерті батька Павлові Енгельгардту, було й село Будище.

Літня дача Егельгардтів, як і вся розкіш, що навколо неї, – дендропарк, каскад ставків, алеї, столітні дуби, що росли за будинком, благотворно впливали на здоров'я, відпочинок пана та сімейства. Особливо будищенське довкілля захоплювало Софію – красуню-дружину Павла Васильовича. Будищенський маєток прикметний і тим, що в ньому в ролі козачка – хлопчика на побігеньках – прослужив літо Шевченко.

В. Кирпотенко. Будище. В'їзд через парк до маєтку Енгельгардтів

Історія поселення пролягла в далеку минувшину: існує думка дослідників, що 1620 року староство Корсунське, в яке входили землі Будища, належало воєводі Яну Данилевичу, який у місцевих лісах ставив поташні та мав із них 1500 злотих чистого прибутку.

Поташ виготовляли з попелу, його використовували при варінні мила, кришталю, при фарбуванні тканин, обробці шкіри тощо. Виробництво було складним і потребувало приміщень, їх будували на розчищеному від лісу місці. Підприємства, які виготовляли поташ, звалися будами. Таких буд у цій місцевості було багато. Вони і дали початок та назви багатьом селам: Стара Буда, Нова Буда, Буда Орловецька, Будище.

Лаврентій Похилевич у своєму «Сказании...» зазначив: «Будища – село в 10-ти верстах от города Звенигорода на большой дороге в Каневский уезд, известное в первой половине XVIII столетия. Резиденция управления именем помещика Петра Павловича Энгельгардта, наследованного от своего деда Василия Васильевича. К имению этому в недавнее время принадлежали села: Будища, Сещинцы, Журавка и Пединовка с 7632-ми десятинами земли. Жителей обоего пола в Будищах 893. В 1741 году в Будищах считалось 70 дворов. Тогда село причислялось к Лысянскому ключу. Церковь Михайловская, деревянная, 6-го класса; земли имеет 37 десятин; построена 1776 года. Построена первоначально в 1737 году и еще во время визит не имела особого священника»*.

Будище (Звенигородщина). В'їзд до колишнього маєтку Павла Енгельгардта.

Щодо назви поселення, переповідають і таку легенду: цю місцину, мовляв, облюбував козак, який першим оселився тут. По дорожні запитували, чому живе сам, відповідав, що, мовляв, сусідів «буде ще».

Тарас Шевченко в поемі «Гайдамаки» так розповів про першого поселенця Будища і виникнення назви села:

* Сказания о населенных местностях Киевской губернии./ собрал Л. И. Похилевич. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С. 322.

Поміщицький маєток у Будищах (Звенигородщина) Василь Васильович Енгельгардт (1755–12.05.1828) одержав у спадок у 1791 році від свого рідного дядька, ясновельможного князя Григорія Потьомкіна (1739–1791). А після смерті батька – Павлові Васильовичу, згодом – перейшов у спадок до наймолодшого його сина – Петра Павловича Енгельгардта (1834–1885).

Садиба Енгельгардтів – це одноповерховий палац, який розміщений в оточенні затишного парку. Відомо, що час і пожежа суттєво змінили будівлю. Сучасний маєток мало чим нагадує розкішний двоповерховий палац, навколо якого був розбитий пейзажний парк з великим ставком.

Про первинний вигляд будинку Енгельгардтів у селі Будище ми знаємо з рисунків Віри Опанасівни Кирпотенко, (1902 р. н.), онучки місцевого лісничого, яка захоплювалася Т. Шевченком як художником і сама бралася малювати. Вона дівчинкою була в маєтку та покоях, товаришувала з дітьми останньої власниці Будищ Наталією Петрівною Массаківською-Енгельгардт (згадують, що останні з родини Енгельгардтів вибиралися звідси вже на початку двадцятих років ХХ століття).

У Будищі від маєтку Енгельгардта вціліла будівля літньої дачі, приміщення, де працювали управитель і челядь, винний льох. Збереглися два дуби, яким близько шестисот і восьмисот років.

*В степу хату поставив
Відчайдушний козак...*

*«Не дивуйтеся, браття, –
Козак кремінь січе. –
Тре' за землю держатися,
А людей буде ще!»**

У примітці до поеми Тарас Григорович пояснив місцеві топоніми, а також назву розділу «Гупалівщина»: «Село Будища, недалеко од Керелівки, в яру озеро й над озером ліс невеликий, зоветься Гупалівщиною за те, що ватажок Максим Залізняк збивав ляхів з дерева». І наводить поетичні рядки:

Ту їх достобіса!

Які груші уродили!

Збивайте, хлоп'ята!

*Швидше! Швидше! Отак,
отак!**

Зовсім інше село Будище – Гнилі Будища Лисянського повіту Київської губернії – також згадується поетом. Там жив священик Савва Нестеровський, до якого, ймовірно, митець також приїздив гостювати: «После обедни зашли к отцу Савве на Отченаши, пожалуй, на чашку чая».

Опис попівського будинку Савва Нестеровського дає Шев-

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1 : Поезія. 1837–1847. – С. 128.

** Там само. – С. 168.

ченко у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»: «Дом отца Саввы наружностью своею ничем не отличался от большой мужицкой хаты, разве только двумя дымалями, одним белым, а другим закопченным, и небольшим навесом над дверями на точеных столбиках. И внутренность дома, т. е. светлицы, тоже немногим отличалась от внутренности хаты зажиточного мужика, разве только липовым чистым полом, посыпанным белым, как сахар, киевским песком.

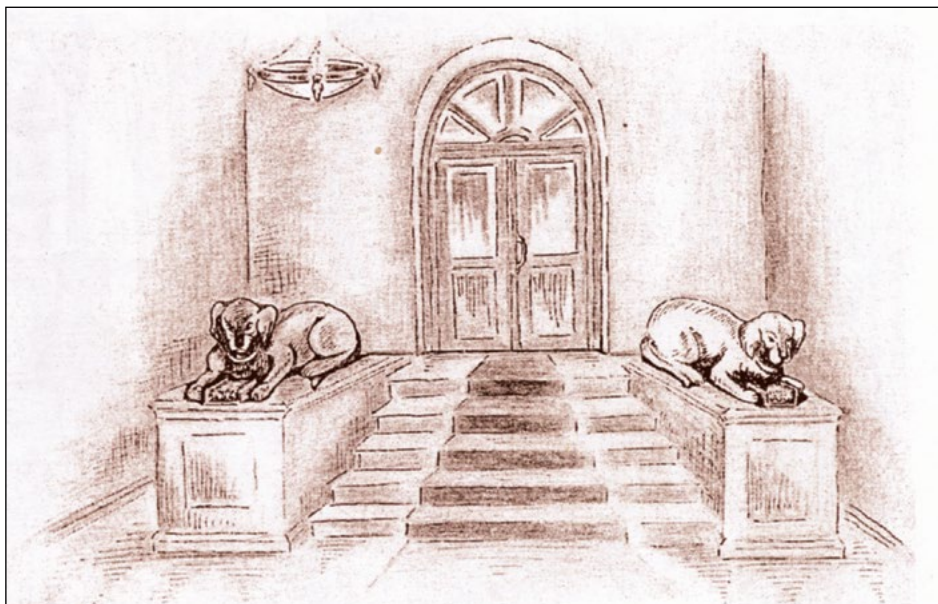
В. Кирпатенко. Будище. Альтанка в саду Енгельгардтів

Такой роскоши мне не случалось видеть не только у богатого мужика, ниже у полупанка. Дубовый резной сволок с надписью, кем и в котором году дом сей построен, и такие же резные косяки у дверей и окон. В переднем углу образ почаевской божьей матери, и вместо лампады теплились простого желтого воску свечи. Стол обыкновенной величины и фигуры, покрыт неважным килимом (ковром) и сверху как снег белой скатертью. Вместо стульев около стен широкие чистые липовые лавы (скамьи); между окнами боковой стены небольшой столик с фигурными ножками; на столике лежат раскрытые гусли с изображением на внутренней стороне крышки пляшущих пастушек и играющего на флейте пастушка. Над гуслиями, в почерневшей золотой раме, портрет Богдана Хмельницкого с гетманским гербом

на фоне, окруженным какими-то буквами... Налево от двери, в углу, толстая неуклюжая печка из разрисованных кафелей»^{*}.

Як бачимо, Будище було не одне, і це викликало плутанину, жертвами якої ставали як Шевченкове оточення, так і дослідники.

В. Кирпотенко. Вхід до Будищенського маєтку Енгельгардтів

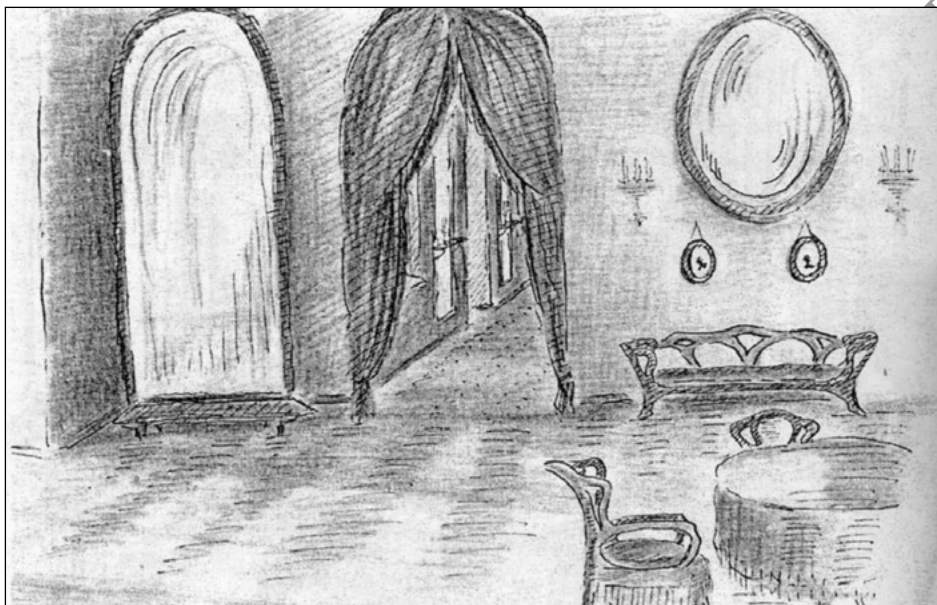
Один із випадків описаний у «Прогулке с удовольствием и не без морали». Вчитамось в Шевченкові рядки: «Трохим сообщал мне свои топографические сведения о представляющейся перед нами местности. Он сообщил мне, что это не просто пруд, а речка, называемая Гнилой Тикич и что село называется не просто Будища, а Гнилые Будища, а такие просто Будища находятся за Шестеринцами. Трохим соврал: за селом Майдановкою просто Будища находятся, а не за Шестеринцами. У меня эта местность крепко засела в памяти. Я изучил ее еще тогда, когда ходил искать себе маляра-учителя и нашел его в персоне отца диакона Ефрема»^{**}. До речі, Будище, тобто те, яке Шевченко називає «Гнилыми Будищами», мало колись й іншу назву – «Ходачки», бо містилося

^{*} Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 245.

^{**} Там само. – С. 248-249.

на болотах, і крізь село часом проїхати не можна було, хіба що пішки (ходом) пройти. Але й це ще не все щодо Лисянського «шевченківського» Будища: переповідають, що іще в цьому селі диво природи надихнуло Шевченка чи «підказало» написання вірша «Тече вода з-під явора». І нині тут височить могутнє дерево, з-під кореня якого витікає струмок води (науковці його звуть «білий клен», а в народі — «явір»).

В. Кирпотенко. Будище. Вітальня маєтку Енгельгардтів

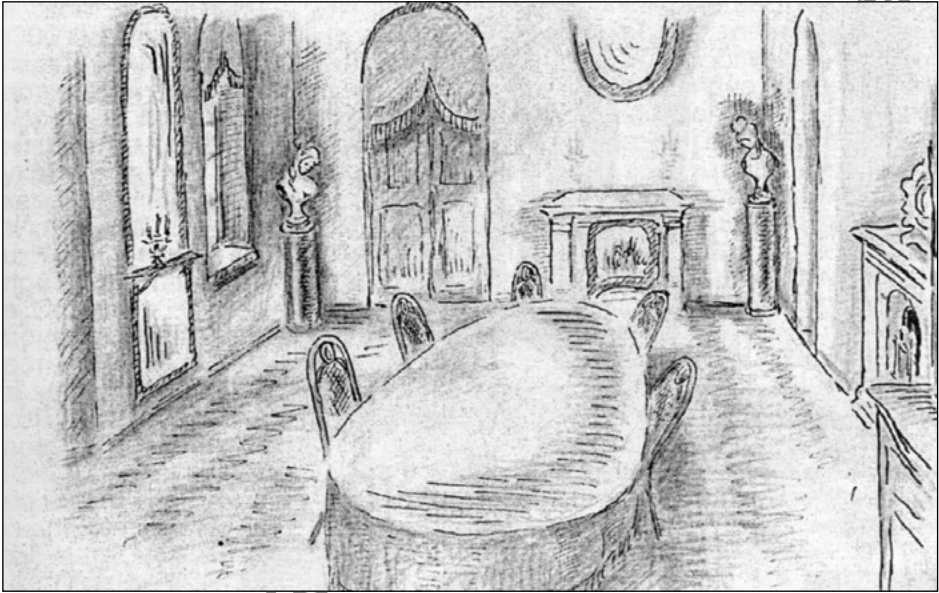
Гортаю «Шевченківський словник» (1977), у другому томі між сторінками 116 і 117 вміщено карту «Місця перебування Т. Г. Шевченка», де зазначено село Будище з поміткою, що в ньому був Шевченко 1829 року, в дитинстві. На схемі вказано, що через село протікає річка Гнилий Тікич. Все правда, за винятком одного. У Звенигородському повіті Київської губернії є село Будище, яке сусідує з Моринцями та Кирилівкою, там зберігся маєток пана Енгельгардта. Але... через це село не протікає Гнилий Тікич! Та й від Лисянки кілометрів з двадцять!

Звенигородське Будище міститься за Майданівкою, також Звенигородського повіту, а те село, куди прибув герой Шевченкової повісті, – за Шестеринцями. Знову читаю у Лаврентія Похилевича: «Будища, село при Тикиче, в 4-х верстах ниже местечка

Лысянки и в таком же расстоянии от села Шестеринец, ниже по реке лежащих. Называется Лысянскими Будищами... Принадлежит Соломии Тышковой и ее сыну Иосифу Феликсовичу»*.

Як засвідчили старожили, одне з Будищ Київської губернії в минулому столітті й справді називалося «Гнилі Будища». У наші дні й Будище, і Шестеринці належать до однієї сільської ради і входять до... Лисянського району, вже Черкащини.

В.Кирпотенко. Будище. Їдальня Енгельгардтів

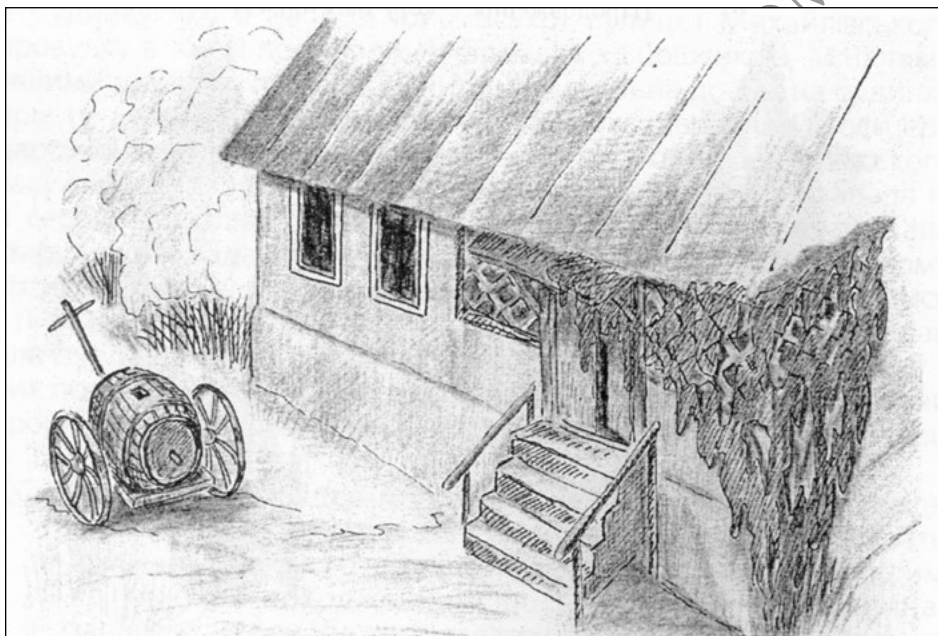
...Літнього дня автор цих рядків побував у Будищі на Звенигородщині. Розмовляючи з селянами, поцікавився принагідно, чи жив у Будищах за часів Шевченка священник Сава Нестеровський, про якого йдеться в Тарасовій повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»? Чи не збереглися про це перекази старожилів?

— Про такого не чули, — відповідали. — А священник Сава Нестеровський мав хату в Будищах не нашого, а... Лисянського повіту, й до нього, мовляв, і навідувався, земляк, поет Тарас Шевченко. Будище згадане також у Тарасовій поемі «Гайдамаки»,

* Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. И. Похилевич ; ред. А. В. Пшонковский [и др.] ; вступ. ст. А. В. Стародуб, Е. А. Чернецкий. — Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2005. — С. 321.

де читаємо такі рядки: «А Будища знаєш? І озеро коло Будищ?». Уже того ставка немає. Видолинок, що колись був руслом річки, заріс лопухами й будяками, вербами й вільхою. Біля дерев'яного містка – залишки кам'яного млина. Саме тут поет милувався краєвидом і згадав про Будища – Лисянщини в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»: «Пройдя пруд и мельницы через плотину, я уединился в молодую березовую рощу, что по ту сторону пруда, или, правильнее, Гнилого Тикича, и в тени распускающихся деревьев, обаянных самым свежим ароматическим дыханием весны, предался созерцанию оживающей божественной природы»*.

В. Курпотенко. Будище. Літня кухня, в якій господарював Тарас

Хотілось би, щоб шевченкознавці та краєзнавці уважно поставилися до минулого обох Будищ Київщини (тепер уже Черкащини) – Звенигородського й Лисянського повітів, які обидва тісно пов'язані з долею поета. У Будищах – Лисянських – є погруддя Тарасу Шевченку, поставлене 1989 року.

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 252.

Це пам'ятний знак, який засвідчує «перебування Тараса в Павла Енгельгардта».

Коли ж розповідають про Будище, що на Звенигородщині, зримо постає столітній дуб, до якого, як за живою джерельною водою, приходять, приїздять українці з усього світу. Переповідають, що поруч дерева стояла табличка з написом: «Дуб Шевченка. Перший у світі пам'ятник Т. Г. Шевченку, посаджений громадською міста 18 травня 1861 року». До речі, 2010 року Шевченків дуб став призером Всеукраїнського конкурсу «Національне дерево України», посівши друге місце в номінації «Меморіальне дерево України».

Будище (Звенигородщина). Дуб, у дуплі якого, за легендою, Тарас ховав малюнки. Сучасне фото

Міцне дерево традиційно звать «Шевченковим», а мешканці села вигадуть легенди. Наприклад, переповідають, що в дуплі Тарас ховав малюнки. До речі, за народними переказами, поет, коли навідувався до малої батьківщини, любив збирати під могутніми дубами селян, щоб погомоніти про їхню долю і поспівати народних пісень.

«Взявши торбу, потяг у Вільшану»

У Шевченковій поемі «Гайдамаки» Вільшана Київської губернії згадується двадцять разів. Мабуть, поринаючи думками в роки свого вільшанського наймитування, поет так змалював життя Яреми в розділі «Галайда»:

*Та швидше, хаме! Постривай!
Управшись, біжи в Вільшану...
Їмості треба. Не барись!**

Дорога, якою Тарас добирався до Вільшани. Сучасне фото

При описі загибелі титаря в поемі перед читачем постає трагічна картина спустошеної Вільшани:

*Собаки де-де по Вільшаній
Загавкають та й замовчать.
Біліє місяць; люде сплять,
І титар спить... Не рано встане:
Навіки, праведний, заснув**.*

Є згадка про село і в листах, та в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»: «...в местечке Ольшане (Киевской гу-

* Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 61.

** Там само. – С. 72.

бернии) они спозналися с Софьей Самойловой, там же и побрались»*.

Вільшана – селище Київської губернії, йому були підпорядковані поселення Незаможник і Сагайдачне. Назва, переповідають, походить від гідроніма – назви річки Вільшанки. Є й інші версії щодо походження імені цього поселення: у зв'язку з тим, що на території та поблизу росте багато вільх, деякі краєзнавці намагаються вивести назву селища саме від цих прекрасних дерев.

У письмових документах поселення вперше згадується 1598 року. У XVII столітті Вільшана стала містечком. На картах французького інженера-картографа Гійома (Вільгельма) Левассер де Боплана (бл. 1600 – 1673), виданих 1650 року,

Вільшана. Стела на місці, де стояла садиба економа пана Енгельгардта – Івана Димовського. Сучасне фото

позначена як велике укріплене поселення. В роки Національно-визвольної війни 1648–1657 років стала сотенним містечком Корсунського полку.

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С.303.

Стародавня Вільшана – батьківщина й лисянського полковника Максима Кривоноса (бл. 1600 – 1648), найближчого сподвижника Богдана Хмельницького, найвидатнішого після великого гетьмана

Вільшана. За стелою – приміщення колишнього маєтку Павла Енгельгардта. Сучасне фото

Краєзнавець Лаврентій Похилевич 1864 року писав про Вільшану: «Ольшана, местечко Звенигородского уезда, имение графов Браницких в 25-ти верстах от города Звенигородки, при речке Ольшанке и впадающем в нее ручье Мазнике; расположено в ложбине между двух возвышенностей. Резиденция управления Ольшанского ключа. В местечке соединяются три главные дороги: из Корсуня, Шполы и Звениго-

керівника народних мас, якого в народних думках ще названо «Максимом Вільшанським».

У XVII столітті Вільшана входила до володінь польського магната Станіслава Конецпольського (1591–1646), потім перейшла в руки панів Любомирських, а від них – до Енгельгардта*.

Отже, Вільшана – один із маєтків родини Енгельгардтів.

* Гончаренко В. Черкашина в легендах та переказах : краєзн. довід. / В. Гончаренко. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2006. – С. 71.

Тут, як уже зазначалося, провів останні роки життя Василь Енгельгардт, після смерті поміщиком поселення став Павло – наймолодший син.

Павло Енгельгардт облаштував вільшанський маєток у аристократичному дусі. Знадобилася спеціально вимуштрувана й навчена дворня: візники й фореятори, кухарі, конторщики й лакеї. Економу наказано було «набрати хлопців для маєтку», серед них мали бути ще й «расторопный мальчик» і «домашний живописец».

родки; видны остатки древнего земляного укрепления и фундамент какого-то старого строения; а вокруг местечка множество урочищ с остатками печищ, садов, плотин, мельниц, где когда-то процветали богатые хутора, принадлежавшие Ольшанским мещанам. Ольшана была значительным городом и славилась в окрестностях обилием земель и богатством жителей, так, что составила поговорка: "Ольшана – кохана". Во время козацких войн под ней несколько раз происходила стычка малороссиян с поляками. Но все свои городские права Ольшана, потеряла

Вільшана. Миколаївська церква, зведена 1753 року. Сюди ходив із сестрами молитися і Тарас Шевченко. Сучасне фото

в прошлом веке за обнаруженную жителями приверженность к Русской своей национальности и православию. Не раз приходилось жителям при набегах неприятельских скрываться в Корсунских лесах с своим имуществом, которое не могло быть зарыто в землю. В первой половине прошлого века Ольшана принадлежала к Смелянщине. К графам Браницким она поступила в следствие родства их с князем Потемкиным и его наследником действительным тайным советником Василием Энгельгардтом, после коего наследовала в 1830 г. покойная графиня Александра Васильевна Браницкая. Ольшана наиболее примечатель-

Тарас із Кирилівки, де служив у панському маєтку під наглядом економа Івана (Яна) Станиславовича Димовського (р. н. н. – 1860), потрапив до Вільшани, під начало Данила Івановича Дмитренка, який «розгледів» у «кмітливому хлопчині» допитливий характер і бажання трудитися «за будь-які гроші»^{*}.

Як видно з Шевченкового життєпису, «оборваний школяр-бродяга попав прямо в тикову куртку, в такіе же шаровары и наконец в комнатные козачки»^{**}.

Вільшана. Їх, де зберігалися продукти родини Енгельгардтів і куди за городиною приходив козачок Тарас Шевченко. Сучасне фото

^{*} Жур П. В. Труды і дні Кобзаря: Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / П. В. Жур ; вст. ст. М. М. Павлюка. – К. : Дніпро, 2003 – С. 22.

^{**} Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5. – С. 19.

Молодий гвардійський офіцер Павло Енгельгардт довго тримав Тараса серед «двірні» – кухарчуком і хатнім козачком. Попервах кріпак носив дрова, чистив і мив посуд, прибирав кімнати, порався на городі. До сьогодні у Вільшані зберігся панський льох, сходами якого ходив Тарас-кухарчук.

Загальні враження про життя Тараса в Енгельгардтів занотував його двоправнучатий племінник (праправнук по брату Йосипу), письменник із Моринців Олександр Андронікович Відоменко у книзі «Тарас Шевченко і родина Енгельгардтів»: «Тарас жив у панських покоях. Був вишукано одягнутий. Коли Павло працював у своєму кабінеті, Тарас завжди був поряд з ним у приймальній кімнаті і, малюючи, впівголоса наспівував для себе і для пана безліч сумних і веселих українських пісень. Поміщик знав ті пісні, бо довго мешкав у Кирилівці, де пройшли його дитячі літа... Вельможне панство часто приймало гостей. Хазяїн ніколи не забував похвалитись перед гостями своїм тямущим козачком»**.

Коли випадала вільна хвилина, Тарасик «нишком зрисовував» усе, до чого «лежала душа». Середовище, щоправда, було монотонним і сірим: бідненькі хати, одна й та сама природа, вулиця, краєвиди. Йому ж хотілося малювати незвичне, оригінальне, якедесь аж там, за «стовпами»... Згадаймо Тарасові слова з листа до редактора «Народного чтения»: «Мой помещик... вменил мне

на сахарным заводом, одним из лучших в губернии. Две приходские деревянные церкви: Успенская построена 1778 году на место давнейшей, которая построена в 1726 году около старой. Николаевская церковь построена в 1840 году, причислена также к 5-му классу и земли имеет указанную пропорцию. В Ольшаной в древности по преданию народному были церкви – во имя Воскресения Христова, надпрестольный памятник которой видели еще в начале текущего столетия*.

Наостанок: 1828 року 73-річний Василь Енгельгардт помер, а спадкоємці поділили між собою маєток – Вільшанський куш перейшов до сестри – графині Олександри Браницької, Павло став власником Кирилівки, кількох сусідніх сіл та 17 тисяч кріпаків та спадкував від батька 3 мільйони карбованців.

* Сказания о населенных местностях Киевской губернии./ собрал Л. И. Похилевич. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С. 312.

** Відоменко О. Тарас Шевченко і родина Енгельгардтів : тепловість, есе, нариси, статті та рецензії / О. Відоменко, Є. Семенюк. – Хмельницький : Міська друкарня, 2002. – С. 6.

Димовський Іван (Ян) Станіславович (р. н. н. – 1860) – економ кирилівського маєтку Павла Енгельгардта. Шевченко був у нього за хлопчика до послуг, поки не потрапив козачком до пана.

Димовський поведився з Тарасом не як із кріпаком, а як із «вільним і незалежним». Поляк був доброю натурою, це він порекомендував панові, що їхав до Вільно, включити Тараса до складу екіпажу маляром – мабуть, передбачив майбутнє здібного хлопчика. Теплі спогади про Яна Станіславовича митець надовго закарбував у серці, надсилав із Санкт-Петербурга вітання. Я. Димовський помер у богадільні при лисянському костьолі, поховання не збереглося.

Дмитренко Данило Іванович (р. н. н. – р. с. н.) – економ вільшанського маєтку Енгельгардтів.

в обов'язанність тільки молчание и неподвижность в уголку передней, пока не раздастся его голос, повелевающий подать стоящую тут же, возле него, трубку или налить у него перед носом стакан воды»*.

Згодом Тарасів власник визнавав-таки й право Шевченка «рисовать». Із дозволу пана Шевченко навчався в місцевого художника-самоука Степана Превлоцького. Тому, вочевидь, у списку дворових кріпаків, яких відряджали з Вільшани разом із паном Павлом Енгельгардтом до Вільно, про Тараса Шевченка зазначено: «Годен на комнатного живописца»**.

За свідченням М. К. Чалого, Степан Превлоцький славився в молодості своїми портретами та іконами. Він був неабияким педагогом та живописцем. Коли бачив у своїх вихованців Божу іскру, утверджував її, робив міцний підмурівок їхнього таланту. Вийшовши з Вільшани, збагатив і прикрасив стіни Петербурзької Академії мистецтв. Серед його вихованців – І. М. Сошенко та Г. Г. Лапченко, і, звичайно, Тарас Шевченко.

Певна річ, посада кімнатного козачка у сільських хоробах поміщика мало сприяла духовному розвитку майбутнього майстра слова і пензля, та все-таки не можна не визнати того факту, що Енгельгардти створили певні умови для культурно-мистецького зростання Тараса Шевченка.

У 1829 році Тарас залишив Вільшану разом із панами: вони їхали до Вільно... Однак до села, в край юнацтва, поет повертатиметься неодноразово.

У 1829 році Тарас залишив Вільшану разом із панами: вони їхали до Вільно... Однак до села, в край юнацтва, поет повертатиметься неодноразово.

* Шевченко Т. Г. Твори : в 5 т. / Т. Шевченко. – К.: Дніпро, 1984. – Т. 5. – С. 445.

** Кирилюк Є. Тарас Шевченко: Життя і творчість / Є. Кирилюк. – К.: Дніпро, 1979. – С. 41.

Часто згадує пізніше Тарас Шевченко Вільшану в своїх листах і творах. Вона невід'ємна часточка України, її історія – то історія нашої Батьківщини. Тут, як і по всій Україні, просили волі козацькі душі, закипала кров від панської несправедливості: бунтували і повставали вільшанці, гайдамацькі загони наганяли страх на шляхту. «Гомоніла Україна», – писав Тарас Шевченко, вихований на гайдамацьких бувальщинах свого діда Івана.

...Двадцять другого січня 1961 року до сторіччя з дня смерті Т. Г. Шевченка у Вільшані відкрито музейну кімнату в приміщенні селищного

Превлоцький Степан (Стефан) Степанович (р. н. н., Вільшана Звенигородського пов. – р. с. н.) – ікономаляр, вчитель малювання, дядько І. Сошенка. Після кількох місяців навчання художник скаже Тарасові, що передав все, що знав, і тепер пора йти «на власні хліба». Постать вільшанського маляра цікава й варта уваги: в нього навчалось чимало здібних юнаків, які потім ставали талановитими майстрами пензля. Педагог із Превлоцького був винятковий, розумний і душею добрий. Влаштовував він своїм учням мандрівки до річки, у ліс, щоб вони навчилися розуміти поезію краєвидів, сміливо й широко мислити. До речі, в Превлоцького навчався і майбутній академік Петербурзької Академії мистецтв Григорій Лапченко (1801–1876).

Вільшана. Музей, в якому розміщена експозиція про життя і творчість Тараса Шевченка. Сучасне фото

Самобутній художник С. Превлоцький, перебуваючи в Києві, допоміг Тарасу Шевченку зняти кімнату у своєї дочки (в заміжжі – Житницька) у будиночку на вулиці Козиноболотська. Переповідають, що Степан Степанович, коли приїздив до родичів, бачився не тільки з поетом, а і з членами Кирило-Мефодіївського товариства. Нині це філія Літературно-меморіального музею Т. Г. Шевченка; провулок Шевченка, 8-а).

Будинку культури. З 1985 до 2000 року музеєм опікувався науковець, краєзнавець Іван Петрович Гуріненко (1944–2000). Кожен етап історії селища висвітлено за допомогою статистичних даних, фотознімків та експонатів. На стендах – світлини села кінця XIX століття, портрети жителів в колоритних українських строях, бравих вояків, зокрема, славного вільшанця,

полковника Максима Кривоноса (1600–1648), а також відомих сучасників.

Вільшана нерозривно пов'язана з біографією й творчістю Тараса Шевченка. Тут поет жив у 1828–1829 роках, коли був козачком Павла Енгельгардта, отримав перші уроки живопису. В село навідувався в 1843–1845 роках, а також – 1859 року. Селище часто згадується в Тарасових творах. Зокрема, дійсні історичні події, які сталися у поселенні та на його околицях під час селянського повстання під назвою «Коліївщина», описані в поемі «Гайдамаки»:

*Де є Ярема? Взявши торбу,
Потяг у Вільшану;
...Світить білолиций на всю Україну,
Світить... а чи бачить мою сиротину?
Оксану з Вільшани, мою сироту?*

До речі, за переказами, поблизу села була Лейбина корчма, з опису якої (бо Тарас не раз там шинкував) і починається розділ «Галайда»*.

* Шевченко Т. Г. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 1. – К., 2001. – С. 138, 157.

«Помолюся усім святим у Києві»

За переказами, маленький Тарас побував у Києві – центрі Київської губернії – дитиною, разом із старшою сестрою Катериною, і, ймовірно, з батьком. Це могло статися за життя

*Штанько К. «Піду помолюся
із Тарасом усім святим у Києві»*

його матері, коли хлопчині було вісім – дев'ять років. У ті часи люди юрмами збиралися з усіх кінців до київських святинь перед Великоднем, на прощу. Мабуть, навесні 1822 чи 1823 року відвідав місто над Дніпром і кирилівський школяр. Перейшовши тихоплинну Либідь, прочани піднялися розгужною дорогою, що вела на Печерськ, а там, діставшись Московської вулиці, прямували через браму до Лаврської обителі. Кілька днів молилися, вклонялися святиням. Ночували в келіях.

Тарас Шевченко полюбив Київ відразу і надовго, з молодечих літ. Його, безумовно, вразили золотошатні хрести на київських горах. Упродовж кількох днів Тарасик бачив

небесне диво на землі: саянисті оздоби церков, малиновий гомін дзвіниць, ангельський спів на хорах. Своїми коштовностями і красою мовби змагалися між собою Золотоверхий, Софія і Лавра. Богомольцям здавалося, що це зовсім не людський світ, а Божий рай. Спливуть роки, та пам'ять назавжди збереже подорожі до Києва, тільки не в подробицях, а в образі якогось земного дива:

*...Дивлюся,
Мов на небі висить
Святий Київ наш великий,
Святим дивом сяють*

*Храми Божі, ніби з самим
Богом розмовляють.*

*(«Варнак», 1848)**

Дитячі враження Шевченка від подорожі до київських святинь знайшли також відображення в поемах «Наймичка» і «Слепая». Героїні цих творів, Ганна й Оксана, як і колись Тарасик із сестрою, ходили до Києва на прощу:

*...Де ж наймичка?
На прощу у Київ
Пішла Ганна...
Піду помолюся
Усім святим у Києві,
Та й знову вернуся...*

*(«Наймичка», 1845)***

*Ходила в Киев...
Святых угшодников молитъ
И душу страстную, рыдая,
Молитвой думала смирить.*

*(«Слепая», 1842)****

Київ згадано Шевченком і в поемах «Катерина» та «Гайдамаки»:

*За Києвом, та за Дніпром,
Попід темним гаєм,
Ідуть шляхом чумаченьки,
Пугача співають.*

*(«Катерина», 1838)*****

*Погуляли –
Купою на купі
Од Києва до Умані
Лягли ляхи трупом.*

*(«Гайдамаки», 1841)******

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2 : Поезія 1847–1861. – С. 76.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1 : Поезія. 1837–1847. – С. 329.

*** Там само. – С. 225.

**** Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 26.

***** Там само. – С. 54.

У повісті «Близнецы» також закарбовані враження Кобзаря від міста над Дніпром: «Далеко, дуже далеко від моєї милої, прекрасної, моєї бідної батьківщини я люблю іноді дивитися на широкий безлюдний степ і линути думкою на береги широкого Дніпра... Але найчастіше я тішу свою старечу уяву картинами златоглавого, садами повитого й тополями увінчаного Києва. І після ясного, непорочного захвату, нав'язаного спогляданням краси твоєї нев'янучої, упаде на моє осиротіле старе серце журба, і я лину у віки давноминулі»*.

Києво-Печерська лавра, яку вперше побачив Тарас. Поштова картка

Спогади про Київ знаходимо і в епістолярії Шевченка. Так, у листі від тридцятого вересня 1842 року до письменника й етнографа, наказного отамана Чорноморського козацького війська Якова Герасимовича Кухаренка (1800–1862) Тарас Григорович повідомляв: «Нема вже Хтодота меж нами, учора поїхав сіромаха в Киев служить богу і государю...»**

* Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 6-ти т. – К. : АН УРСР, 1963. – Т. 4. – С. 125.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6. – С. 189.

Отже, Київ у літературній спадщині Тараса Шевченка згадується понад сто разів. У Ново-петровському укріпленні солдат Шевченко написав повість «Близнецы», де висловлена мрія автора – побачити «картини златоглавого, садами повитого й тополями увінчаного Києва». У повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» він описує весняну повінь на Дніпрі: «Зима з контрактами та іншими радощами незримо промайнула переді мною. Перед обличчям березневого сонця сконфузився і почорнів білий сніг. Струмки весело заворушились у горах і побігли до свого пращура Дніпра-Білогруда сказати про наближення свята богині Яри. З любов'ю прийняв гомінких

«Хтодот» – Федот Леонітович Ткаченко (1822–1885), художник, кріпак. У грудні 1834 року Федота та його братів Якова, Григорія й Дениса звільнено з кріпацтва. У Північній столиці Федот Ткаченко працював учнем в артілі художників-декораторів Г. Ширяєва (1878 – р. с. н.), де познайомився і подружився з Т. Г. Шевченком, згодом навчався в Петербурзькій академії мистецтв під керівництвом Карла Брюллова (1799–1852). Двадцятого травня 1842 року здобув звання «вчителя малювання в гімназіях». Працював у навчальних закладах Полтавської губернії, допомагав у розповсюдженні Шевченкового «Букваря».

Київ. Дніпро, який бачив Тарас із Володимирської гірки. Поштова картка

Поет не раз згадував Федота Леонтьовича в листах до Г. Ткаченка, Я. Кухаренка, С. Гулака-Артемовського. Збереглися чотири листи Кобзаря до Ткаченка (1860, 1861) і два – Ткаченка до Кобзаря (1860).

Федот Ткаченко залишив спогади про Тараса Шевченка, уривок із яких опублікуваний у журналі «Древняя и новая Россия» (1875, № 6): «Спасибі тобі, мій давній друже Федоте, за твоє письмо. А ще більше спасибі за те, що ти діточок своїх ведеш небитим, але добрим шляхом»*.

крихіток старий Білогруд і розгорнув свою синьополу ризу ледь-ледь не до самих Броварів. Рязанова трактир, мов голова потопельника, визирає з води. А гігант-міст, як морське чудовисько, розтягнувся впоперек Дніпра і показує здивованому чоловікові свій темний хребет із блискучої безодні. Прекрасна, велична картина!»**

Двадцятого серпня 1859 року Тарас Шевченко, полишаючи Україну після арешту під Каневом, писав дорогою до Петербурга (із Прилук) троюрідному братові Варфоломію Шевченку:

«14 августа вирвался я з того святого Києва і простую тепер не оглядаючись до Петербурга. Мені і вдень та вночі сниться ота благодать над Дніпром, що ми з тобою оглядали»***.

Київ. Хрещатик. Поштова картка

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 210.

** Шевченко Т. Повне зібрання творів у 12-ти т. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 324.

*** Шевченко Т. Твори у 5-ти т. – Т. 5. – К.: Дніпро, 1971 – С. 413.

У поетичній творчості Т. Шевченка Київ уперше згадано в поемі «Катерина»: «За Києвом, та за Дніпром, / Попід темним гаєм, / Ідуть шляхом чумаченьки, / Пугача співають». Багато персонажів творів Шевченка ідуть чи їдуть сюди на прощу до київських святинь: сліпа мати з поеми «Слепая», Ганна-наймичка («Наймичка»), Відьма («Відьма»). Описом Подолу починається поема «Чернець»: У Києві, на Подолі/Було колись...». Образ міста як «Божого града» подано в поемі «Варнак»: «Дивлюся, / Мов на небі висить / Святий Київ наш великий. / Святим дивом сяють / Храми Божі, ніби з самим / Богом розмовляють. / Дивлюся я, а сам млію. / Тихо задзвонили / У Києві, мов на небі... / О Боже мій милий! / Який дивний Ти. / Я плавав, / До

Т. Шевченко: «Мені і вдень та вночі сниться ота благодать над Дніпром»

полудня плавав. / Та так мені любо стало: / І малого знаку / Нудьги тії не осталось, / Мов переродився... / Подивився кругом себе / І, перехрестившись, / Пішов собі тихо в Київ / Святим помолитись / Та суда, суда людського / У людей просити»*.

Окрім поетичних і прозових освідчень у любові до Києва, були згодом, у Петербурзі та на засланні, й суто художницькі – у штрихах, лініях, барвах. Шевченко знову й знову, в уяві, а потім

* Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т 2. – К., 2001. – С. 76.

Т. Шевченко. Краєвид Києва

і в реальності, малював столицю своєї мрії. Шкода, що далеко не всі з тих рисунків дійшли до нашого часу. А найперші й не могли зберегтися, бо надто нетривкий матеріал обирав для «студій» маляр-початківець, передаючи дитячі враження від перших побачень із містом над Дніпром. Ідеться про часи, коли Тарас наймитував у кирилівського священника Григорія Кошиця і (за спогадами односельців) «...у вільні години малював вуглиною на коморі... навіть київську дзвіницю»*. Як художник-професіонал Тарас Шевченко заходився малювати Київ у 1843 році, мріючи про серію офортів «Мальовнича Україна». У його мистецькому спадку є зображення київських краєвидів – наприклад, офорти «У Києві» та «Видубицький монастир», із закарбованими на них величними кручами, спокійною гладінню Дніпра, могутніми розлогими деревами.

...Відвідавши «святий Київ», побачивши золотоглаві бані церков, юний Тарас пройнявся неймовірним внутрішнім бажанням досягти чогось у цьому житті, оспівати й прославити, увічнити в мистецтві та поезії велич і красу цього чарівного міста.

* Лобода Ф. Мимолетное знакомство мое с Т. Г. Шевченком и мои обо нем воспоминания / Ф. Лобода // Киевская старина. – 1887. – Ноябрь. – С. 565.

**«Странствуя с обозом
за своим дидычем
через Киев до Чижова»**

Удруге, за документами, Тарас Шевченко потрапив до Києва із «придибенцією» (тобто, в незвичний спосіб, із пригодою) в 1829 році: його власник Павло Енгельгардт перевозив труну з тілом батька для перепоховання до родинної церкви Григорія Потьомкіна в селі Чижовому Духовщинського повіту на Смоленщині. Шлях пролягав через Білорусь. До речі, потім цією самою дорогою Тарас Шевченко йшов разом із дворовими поміщика Енгельгардта під час подорожі до Вільно через Лоев, Жлобин, Бобруйськ, Ігумен, Мінськ, Радашковичі, Красне, Пруди, Сморгонь. Зазначу, що через Білорусь поет проїжджав також, мандруючи в 1843 році з Петербурга, а в 1847 році – до Петербурга (дорогою Гомель – Чечерськ – Пропойськ – Могильов – Орша – Вітебськ). Ці подорожі ще більше зміцнили його враження від Білорусі й білорусів, вразили його винятковою бідністю люду. На засланні в повісті «Музыкант» (1854–1855) Шевченко не випадково побіжно схарактеризував Білорусь як «страну сетования и плача», як «страну постоянно голодную». Героєві повісті, талановитому молодому кріпакові Тарасові Федоровичу, який в групі арештантів був висланий етапом з Петербурга в Україну, довелося бачити жахливі картини: «Так, например, когда они (арештанти. –

Е. Грот. Панорама Києва. Праворуч – готель, де зупинявся Т. Шевченко

Прим. В. Ж.) проходили чуть ли не Усвяты, то вместо того, чтобы арестантам подать милостыню, толпа мальчишек с толстыми (опухлими від хвороби й голоду. – Прим. В. Ж.) коленами бросилась к арестантам и стала просить хлеба. А когда увидели, что им давали хлеб наши арестанты, за мальчишками бросились и взрослые, и старики. Голод не знает стыда».*

...До перепоховання Енгельгардти готувалися довго. На доказ – «Справа» на двадцяти аркушах з архіву Київської консисторії (від двадцять восьмого листопа-

Київ, Печерськ. На місці садиби Мандрики залишився тільки дуб.
Сучасне фото

Т. Шевченко. Таким Тарас побачив Київ із-за Дніпра

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. – С. 178.

да 1828 року) з запитами київського військового губернатора Петра Жолтухіна (1777–1829) про можливість надання дозволу Духовної частини на перевезення тіла дійсного таємного радника Енгельгардта в Смоленську губернію з метою перепоховання: «Милостивий архіпастир! Сини покійного дійсного таємного радника Енгельгардта, який помер Київської губернії у Звенигородському повіті минулого травня місяця, зверталися до генерал-ад'ютанта Бенкендорфа із проханням про клопотання перед Височайшою Його Імператорською Величністю дозволу на перевезення тіла їхнього батька в Смоленську губернію для поховання Духовщинського повіту в селі Чижові. Генерал-ад'ютант Бенкендорф повідомив мені, що з приводу вказаного прохання він доповідав Государю Імператору, і Його Імператорська Величність зволив виказати всемилостиву згоду. Внаслідок такої височайшої Його Імператорської Величності волі слух[али] 29 лист. [опада]. Зробивши належне з мого боку розпорядження як про оголошення про нього прохачам, так і про безперешкодний пропуск тіла покійного дійсного таємного радника Енгельгардта, я вважаю обов'язком повідомити про це Вашій Високопревелебності для подальшого розпорядження, яке бажано зробити в Духовній частині. З цілковитою пошаною і такою ж відданістю маю честь бути Вашої Високопревелебності покірним слугою. Петро Жолтухін»*.

На «Справі» є резолюція: «Отримано 28 листопада 1828 року з лівою поштою. Звенигородському духовному правлінню випустити, а Богуславському та Васильківському правлінням пропустити на шляху тіло і про таке моє розпорядження підготувати відповідь»**.

У паперах П. Енгельгардта зберігся й лист цивільного губернатора Петра Мещерського (1780–1848): «28 листопада 1828 року. Його Високопревелебності Євгенію, митрополиту Київському й Галицькому. Високопревелебний Владико, милостивий государю і архіпастирю, добродій генерал-ад'ютант Олександр Бенкендорф повідомив мені, що Государ Імператор на прохання синів дійсного таємного радника Енгельгардта,

* Центральний історичний архів України. – Ф. 486. – Оп. 1. – Спр. 6469.

** Там само.

який помер у Києві минулого місяця травня, про дозвіл перевезти тіло їхнього батька в Смоленську губернію для поховання Духовщинського повіту в селі Чижові, зволив виказати височайшу на це згоду. Повідомляючи про це Вашій Високопревелебності, маю честь додати, що з приводу належного до цього предмета розпорядження, повідомлено вже як превелебному [Владиці] смоленському, так і київському військовому і смоленському цивільному губернаторам. З найглибшою повагою і прихильністю честь маю бути Вашої Високопревелебності милостивого государя і архіпастиря покірним слугою. Князь Петро Мещерський». На аркуші позначка: «Отримано 30 листопада 1828 р. Підготувати відповідь, що розпорядження мною вже дане щодо ставлення військового губернатора».

Госпітальне укріплення Київської фортеці. Сучасне фото

До «Справи» належить і «прохання» братів Андрія та Павла Енгельгардтів: «Святого правлячого Синоду члену, Високопревелебному Євгенію, митрополиту Київському й Галицькому, Києво-Печерської лаври священно-архімандриту й різних орденів кавалеру відставного полковника і кавалера Андрія та

* Центральний історичний архів України. – Ф. 486. – Оп. 1. – Спр. 6469.

лейб-гвардії штаб-ротмістра Павла Васильових синів Енгельгардтів. Прохання. Із все милостивого Його Імператорської Величності Государя Імператора Миколи Першого дозволення на перевезення тіла нашого покійного батька, добродія дійсного таємного радника і кавалера Василя Васильовича Енгельгардта, цієї губернії Звенигородського повіту із містечка Вільшаної

*Приблизно таким тарантасом козачок Тарас із паном
прямували до Вільно через Київ. Давнє фото*

в село Чижове Смоленської губернії під час такого перевезення тіла для дотримання християнським обрядом богослуження нам потрібно мати на весь шлях безперемінного священика. Всепокірно просимо Вашої Високопревелебності для вищевикладеної потреби Звенигородського повіту із належного нам за спадщиною маєтку села Журавки священика Солуху визначити і, як туди, так і на зворотний шлях, звеліти забезпечити його, Солуху, необхідним паспортом. м. Київ. До цього прохання відставний полковник і кавалер Андрій Василів син Енгельгардт руку приклав. До цього ж прохання лейб-гвардії уланського полку штаб-ротмістр Павло Василів син Енгельгардт руку приклав»*.

* Центральний історичний архів України. – Ф. 486. – Оп. 1. – Спр. 6469.

На «проханні» рукою владики написано: «1829 року січня 25. Дати паспорт священику Солусі, а парафію доручити Сахарову». І останній документ зі «Справи»: «Паспорт священику Йосипу Солусі – із Київської консисторії за № 203 – села Журавки для супроводу тіла покійного <...> дійсного таємного радника Василя Васильовича Енгельгардта із Київської в Смоленську губернію в село Чижове січня двадцять п'ятого дня 1829 року»*.

Папери цієї справи дозволяють встановити, коли відбулася подорож Тараса Шевченка з панського Будищенського маєтку. За датою видачі паспорта священикові з Журавки, який також був в обозі Енгельгардтів, валка мала б вирушити з села відразу ж після двадцять п'ятого січня 1829 року. Однак Павло Енгельгардт лише четвертого березня отримав ввідний лист про належні йому за батьківським заповітом володіння, хоча Смоленська цивільна палата поділила маєтки між братами ще двадцять п'ятого жовтня 1828 року.

...Отож, у Вільшані поквапливо збиралися в путь. Боялися весняного бездоріжжя. Кожен день був на обліку. Траурна процесія (інакше й не назвеш) потяглася Звенигородським, далі Богуславським, а там і Васильківським повітами до Києва. Їхали, звісно, санним шляхом, але коней, а може, й волів не гнали. Тарас розглядав довкола шляху природну незвичність, людей і уявляв, як це б можна «покласти на папір» – малювати йому хотілося завжди.

Залишилися спогади, в яких Шевченко, з притаманним йому гумором, пише в «Автобіографії»: «Странствуя с обозом за своим дидычем в Киев... на постоянных дворах крал он изображения разных исторических героев, как-то Соловья-разбойника, Кульнева, Кутузова, козака Платова и прочих с намерением скопировать их на досуге точь-в-точь»**.

Шлях Енгельгардтів до «золотоверхого міста» пролягав через село Росаву, Карапиші Київського повіту та поштову станцію Віта з боку Василькова. Маленькі хати, розташовані вздовж

* Центральний історичний архів України. – Фонд 486. – Опис 1. – Справа 6469.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-и ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – С. 192.

Васильківського шляху (нині вулиця Велика Васильківська) й біля річки Либідь, утворили частину Києва, яку називали «Нова будова». На території, що прилягає до нинішньої кондитерської фабрики «Рошен» на Деміївській площі, в той час було розташоване село Деміївка, яке лише на початку ХХ століття злилося з містом.

Щоб потрапити до центру, подорожні мали пред'явити дозвіл на проживання, а вже потім рухатися Васильківською вулицею до Бессарабки, на кінний поштовий двір. Здалека від Києва подорожні бачили, як сяють у променях сонця золоті куполи дзвіниць Лаври, відтак, виринають Київські гори й сам «золотоверхий» на них, що купається у величезних садах. Приїжджих зустрічало безліч візників, убраних у чудні стародавні московські строї часів цариці Катерини II, в оригінальних, низьких циліндрах, у широчезних і довгих, до самої землі, бекешах.

Та, можливо, найбільше дивували Тараса однокінні повозки – «хваєтончики», запряжені баскі коні з дугою, карета на дві особи, що тихо котилася на маленьких колесах. Перекупки, крамарі, ченці, прочани, панські екіпажі, вози, запряжені волами, створювали на вулицях гамір і метушню. Скрізь можна було почути українську мову, російську, польську (вплив якої був дуже міцний), єврейську, німецьку, французьку.

Ще стояли березневі морози. Валка зупинилася в Печерському форштадті, в колишньому будинку Данила Мандрики – садиба межувала з одного боку з подвір'ям колезького асесора Семена Шепелева, з другого – із ділянкою капітанші Гагіної, з третього боку – з помешканням покійного священика Степана Криницького. Під час привалу пани відпочивали в будинку, домовину тримали в холодному приміщенні, а слуги тулилися там, де могли.

Як засвідчують архівні папери, дворищем, з городом і будівельним лісом, тоді володіла рідна тітка дружини Павла Енгельгардта Софії Григорівни – Ганна Богданівна, що так само належала до якоїсь гілки цього ж таки роду. Тут, найвірогідніше, й зупинилася вільшанська валка на ночівлю перед нелегкою дорогою на Бровари – Козелець – Чернігів – Гомель – Оршу – Смоленськ. Звідти вже рукою подати до Чижова, родинного маєтку Енгельгардтів із церквою.

**«А квартира наша
здесь же, на Печерском,
в доме мещанки
Сиволапихи»**

Ще одне «побачення» Шевченка з Києвом відбулося влітку того ж таки 1829 року. Павло Енгельгардт як один із чотирьох ад'ютантів литовського генерал-губернатора Олександра Римського-Корсакова (1753–1840) з Будищенського маєтку кінним екіпажем рушив до Вільно через Київ. У обозі прислуги значився й п'ятнадцятирічний козачок Тарас.

Вулиця Еспланадна (нині – вулиця Михайла Омеляновича-Павленка) первісну назву одержала від еспланади Нової Печерської фортеці, спорудження якої розпочалося 1831 року; тяглася між фортецею та містом від Микільської (нинішня вулиця Івана Мазепи) до Московської. На ній будували свої скромні помешкання, оселялися та квартирували міщани, ремісники, дрібні чиновники, відставні військові, переважно солдати. Вулиця пролягала на шляху від Наводницької переправи до міста, і чимало приїжджих, як правило, тут, на Печерську, зупинялися у міщан.

Як встановив шевченкознавець Петро Жур, у Києві Енгельгардти мали де зупинитися – у міщанки-купчихи Параски Пахомівни Сиволапової, яка володіла помешканням із городом і будівельним лісом у Печерському форштадті на Еспланадній вулиці (від господарства міщанки залишився тільки трьохсотлітній дуб).

В архівах збереглися справи про помешкання і сім'ю міщанки Сиволапихи, документи про її спадкоємців. На ділянці будівель Сиволапової, що займали чотириста тридцять квадратних

сажнів, стояли одноповерховий будинок та невеликий флігель, криті бляхою. Обидві будівлі використовувалися, як тоді говорили, «для извлечения доходов». П'ять квартир господарка здавала постійним мешканцям чи тимчасовим постояльцям, які прибували до Києва в приватних справах. Дім міщанки Сиволапової, за офіційними свідченнями, міг давати річного прибутку понад п'ятсот карбованців сріблом, бо в ньому, особливо навесні та влітку, зупинялося на квартирування чимало осіб, крім постійних квартирантів.

У Державному архіві міста Києва є справа «Про будівництво домів і ремонт домів». У ній підшита «Доповідна записка Параскові Сиволапової Тимчасовій комісії з благоустрою м. Києва»: «Маю невідкладну потребу в домі моєму в 2-й частині в 2-му кварталі по і к спланаді № 268 [не вельми грамотним був чиновник, який

складав супліку. Інакше навряд чи так своєрідно – «по і к спланаді» – писав би він назву тодішньої Еспланадної вулиці. – *Прим. В. Ж.]* провести будування, а саме – перебудувати заїжджий сарай, полагодити на сараях покрівлі, перебрати паркан і зробити знову комору і льодовню під однією покрівлею з сараєм, про що уклінно прошу звеліти або передати куди слід про вирішення мого прохання. Вдова київська міщанка Парасковія Сиволапова, а за неї неграмотну підписав син її Василь Сиволапов. Березня 18-го дня. 1833 року».

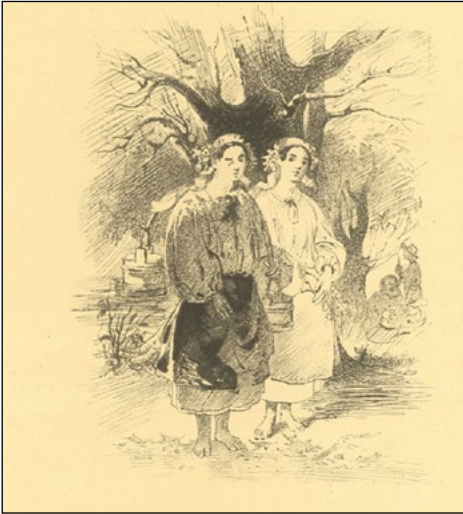
Київ, Печерськ. Вулиця Суворова, 16 (у XIX ст. – Еспланадна, нині – Михайла Омеляновича-Павленка). Тут мешкала Сиволапиха (будинок не зберігся). Давнє фото

Ймовірно, нелегко жилося міщанці Сиволаписі в її будинку на Еспланадній вулиці. Парасковія Пахомівна була в боргах, як у шовках, які вимірювалися сумою 29190 карбованців асигнаціями. У справі про її заповіт позичене скрупульозно перелічено. І що цікаво: з 1829 року 7230 карбованців, узятих під заставу, вона була винна дійсному таємному радникові Василю Енгельгардту, батькові Павла. Парасковія Пахомівна аж до смерті не могла позбутися боргу спадкоємцям Енгельгардта, у тому числі – синові покійного таємного радника Павлу Васильовичу Енгельгардту.

Сиволапиха володіла будинком до серпня 1844 року. Десятого серпня, важко захворівши, жінка заповіла свій будинок із флігелем «й усім іншим, що до нього належало», вартістю 6000 карбованців сріблом, нащадкам своїм, поклавши на старшого сина, Василя, розпорядження майном. У своїх останніх напученнях спадкоємцям Парасковія Пахомівна просила синів, невісток та онуків зберігати

в родині «повну злагоду і тишу». Через вісім днів жінка померла, і спадкоємці поховали її на Либідьському цвинтарі. А материнський наказ про злагоду і тишу не дуже довго пам'ятали – почали чвари...

Т. Шевченко. Дві дівчини-наймички

У Шевченковій повісті «Близнецы» збереглася згадка про його квартирування в Сиволапихи, в будинку «із флігелем й усім іншим, що до нього належало»: «А квартира наша здесь же, на Печерском, в доме мещанки Сиволапихи»*.

Образ київської міщанки виринав у творах Тараса Шевченка не раз: у поемі «Наймичка» та в повісті з тією самою назвою. Зокрема, у поемі «Наймичка» її героїня Ганна:

*Прийшла в Київ – не спочила,
У міщанки стала...
Найнялася носить воду,
Бо грошей не стало...***

У повісті «Наймичка» Лукія «пришла в Киев, стала у какой-то мещанки на квартире и, чтоб не платить ей денег за квартиру и за харч, взялася ей носить воду для домашнего обиходу».

...Київ подарував Шевченкові незабутні враження і закарбував у пам'яті картини, які Тарас проніс через усе життя. Це був саме той час, коли Великий українець пізнавав історію через відлуння дзвонів церков і соборів, архітектуру, оздобу помешкань, маючи нестримне бажання охопити поглядом обшир величного міста на Дніпрі.

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 113.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1 : Поезія. 1837–1847. – С. 329.

«Святий Київ наш великий»

Через чотирнадцять років після поїздки з Енгельгардтами через Київ до Вільно Т. Шевченко, уже досвідчений поет-художник, знову побачив «святе» й «велике» улюблене місто. Яким же постав перед ним «древній Київ» 1843 року?

Тарас Григорович милувався київськими церквами, соборами і краєвидами, зберігав у душі найкращі спогади про град, як і всі, хто в XIX столітті звідав місто над Дніпром. Однак у «побутовому» сенсі милуватися й захоплюватися тут було нічим. Город був невпорядкований та занедбаний, не забезпечений водою, опаленням, освітленням, страждав од пожеж, епідемій, повородів, бездоріжжя. За відомостями канцелярії генерал-губернатора, на 1843 рік забрукованими були лише шість вулиць (Московська, Двірцева, Хрещатик, Софіївська, Михайлівська і Житомирська) та шлях з Подолу до Кирилівської лікарні. Пріорка, Куренівка, які належали до Києва, нагадували села. Будинки здебільшого стояли дерев'яні.

Володимирський узвіз, яким Тарас Шевченко прямував до Дніпра. Давнє фото

«Київ, – писав мемуарист і педагог Автоном Якимович Солтановський (1826–1886), – якщо не рахувати церков та монастирів, був містом більш дерев'яним, ніж кам'яним. На Хрещатику

я пам'ятаю лише двоповерховий дім поштамту та ще якийсь великий будинок, ще не довершений; крім цього, кілька кам'яних крамниць та ще два-три будинки між Інститутською вулицею та іншою, що підіймалась до фортеці повз Царський сад (згодом Олександрівська). Решта будинків були одноповерхові, вкриті гонтою. Старий Київ ще був обнесений потрійним земляним валом, що починався від Десятинної церкви і тягнувся аж до Козиного болота з переривом коло Золотих воріт... На Хрещатику переважали одноповерхові... будинки. На Васильківській вулиці також стояли дерев'яні старі будівлі, а цегляних було лише декілька, наприклад, аптека*.

Щоправда, від початку XIX століття в Києві розпочалася масштабна перебудова. У 1811 році «вселенська» пожежа на Подолі поглинула дерев'яні житлові, адміністративні й виробничі будівлі, яких було майже дві третини – 2068 одиниць. Відтоді запрошений до Києва архітектор Вільямс Гесте (1761–1832), шотландець за походженням, переносить осердя міста з придніпровського пониззя на Печерську височину. Але всупереч його проекту, схваленому російським монархом, будівництво тривало й на подільському попелищі. Зводяться приміщення Контрактів (1817) і Гостиний двір (1825). Оновлюється дерев'яна церква Різдва; розширюються мури Флорівського монастиря; зводяться споруди Духовної академії. Дещиця з новобудов припадає й на прирічкову ділянку – з'являються міський театр на Хрещатику й культова ротонда на Аскольдовій могилі. Гесте відмовляється від променевого (радіального) розташування вулиць й рекомендує прокладати їх навпрямки, щоб у перетині виходили квадрати, зручніші для садибної забудови. На Печерськ, перлинами якого були Маріїнський (1755) та Кловський (1756) палаці, заводські корпуси «Арсеналу» (1784–1801), перебираються керівні установи. Його прикрашають тепер ще й Інститут шляхетних панянок (1838–1842), аристократичні Липки. Але переселенців із Подолу на гору зовсім не турбувала ошатність домівок – вони мали одноярусні, здебільшого дерев'яні житла, які, хоч і споруджені нашвидкуруч, німецьні, були теплі.

* Одрывки из записок А. А. Солтановского // Киевская старина. – 1892. – Т. 37. – № 4. – С. 73.

З 1834 року прокладаються нові вулиці, зводиться Миколаївський міст. У 1837 році архітектор Вікентій Беретті (1781–1842) створив новий генеральний план Києва. Він впорядкував і випрямив Олександрівську вулицю для сполучення Печерська з Подолом і Верхнім містом; йому першому спало на думку використати під заселення землі так званого «Нового Строєнія» – місцини від Золотих воріт до берегів Либеді, заснувати Латинський квартал для викладачів і студентів спорудженого ним на заміському пустирі університету св. Володимира (1837–1842).

Володимирська гірка та спуск на Поділ. Поштова картка

Завершилось упорядкування декоративного саду на Володимирській гірці. До речі, Т. Г. Шевченко на рисунку олівцем «Краєвид Києва» зобразив саме Володимирську гірку з боку спуску на Поділ (приблизно з того місця, де тепер Будинок філармонії).

Отже, коли Шевченко дістався Києва в 1843 році, побачив нове «місто над Дніпром»: про це засвідчує й етюд олівцем під назвою «У Києві» – за чотирнадцять років його відсутності сталися значні зміни, зокрема, появились нові адміністративні частини: Печерськ, Старий Київ, Поділ, Плоска слобода, Двірцева. На Либідській частині 1842 року закінчилося

будівництво величної споруди університету св. Володимира, яка височіла над маленькими будиночками міщан.

Кожен із куточків Києва вартий окремого дослідження. Розповімо про деякі з них, щоб уявити, якими вулицями ходив Шевченко, що він міг бачити, що запам'ятовував, щоб відтворити в своїх поемах, повістях, рисунках і начерках.

Перш за все, з'ясуємо, де ж зупинявся Тарас Шевченко, відвідуючи Київ? У той час в місті існувало кілька трактирів із готелями. Поблизу переправи на лівому березі Дніпра стояв трактир Резанова.

З 1803 до 1823 року лівобережжя Києва й лівобережжя Десни до її гирла територіально належали Броварській і Гоголівській волостям Остерського повіту Чернігівської губернії. Міщанин Федір Косьмович Резанов (у Шевченка «Рязанов») бере в оренду на дванадцять років ділянку, яка належала товариству казенних селян Кухмистерської слобідки Гоголівської волості («кухмистерська» німецькою означає «недорога громадська їдальня»), і 1835 року біля лівого берега Дніпра навпроти Наводницької переправи зводить трактир з «ресторациєю та билиардом» – нині це столичний район Березняки, біля моста Патона*.

Тарантаси, які добиралися до Києва й чекали переправи через Дніпро наплавним мостом, користувалися послугами «недорогої їдальні» Федора Резанова. Ось як описує Тарас Шевченко цей трактир у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»: «Рязанова трактир, как голова утопленника, показывается из воды. А гигант-мост, Николаевский, как морское чудовище, растянулся поперек Днепра и показывает изумленному человеку свой темный хребет из блестящей пучины. Прекрасная, величественная картина!»**.

Закусочна, у якій чекав на переправу Тарас Шевченко, «смакуючи наїдками та пивом», стояла навпроти острова, де Десенка зливається з Русанівською протокою, яка раніше була затокою, а точніше – рукавом. Можливо, назва «Русалівська» була б точнішою для протоки: навпроти вивищується й нині Лиса гора, поруч

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 68.

** Там само. – С. 324.

хлюпається Чорторий. Тут, відповідно до переказів, «бешкетували» Купальської ночі русалки, мавки та лісовики (півострів на Чорторії), вигулькуючи з урочища старої відьми Горбичихи. Але будьмо реалістами: і протока, й озеро та житловий масив на пісках називаються не Русалівськими, а Русанівськими, тому що ще в XV столітті зем'янин Сава Русанов заснував тут селище.

А ось протока Венеціанська, яка омиває південний берег Труханового острова, справді дихає романтикою. Її, за переказами, назвали так тому, що місцевість, у зв'язку з частими повенями, мала пишне найменування – Венеція. Був й інший топонім – Золотий пляж (мис на узбережжі екзотичної протоки), але назва не прижилася. Кияни, як і раніше, називали місцевість «Довбичкою», так і не з'ясувавши, хто й що тут довбав у незапам'ятні часи: чи дятли віджили кору, чи воїни соснові колоди, надаючи їм вигляду бойового човна...

Давньоруські літописи переповідають: 1103 року на Долобському озері відбувся історичний з'їзд князів, на якому Володимир Мономах переконав Святополка Ізяславовича виступити спільно проти половців, у результаті чого битву виграно. На Долобському з'їзді князів Володимир Мономах красномовно змалював тодішнє життя русичів: виїде смерд в поле орати, а половець раптово на нього нападе, вб'є, забере коня, вирушить у село і там розграбує селянські пожитки, спалить тік, полонить дружину смерда та дітей*.

Згодом історична місцевість перетворилася на арену міжусобних боїв за київський престол: у 1151 році на Долобському озері зазнав поразки від киян князь Юрій Долгорукий, а 1180 року було розбите військо князя Ігоря, головного героя «Слова о полку Ігоревім».

Чому острів назвали Трухановим? Здавалося б, особливих загадок у цій назві немає – місцевість постійно зазнавала повеней, тому й трухи після кожної водної повені було багато. Назва острова настільки міцно увійшла в побутову лексику киян, що будь-які інші варіанти тут були б просто недоречними. Проте, в друкованих виданнях XIX століття бачимо

* Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1992. – Т. 2. – С. 57.

деякі різночитання: острів називали Трухановим, Турхановим, Тухоновим, Тухановим. «Величествен наш Днепр-кормилец, – писав історик І. Захаров. – Сама природа разделяет его на два рукава: правый – собственно Днепр, и левый – Черто-рыя... Между рукавами издревле образовался большой наносной остров, известный под названием “Турханова”. Турханов остров представляет одну из наиболее усердно посещаемых летом подолянami окрестностей Киева»*. У давніших писемних документах натрапляємо також на назви – Тухонов, Туханов. Зрозуміло, що саме в нетрях цієї історичної топоніміки слід шукати першоджерело «родовідного дерева», яке цікавить нас.

Київ. Труханів острів. Поштова картка

Наприкінці XI століття мальовничу місцевість вибрала для літньої резиденції дочка половецького ватажка Тугорхана, яка була одружена з великим київським князем Святополком Ізяславичем, що, відповідно до літопису, був «наділений багатьма добрими якостями». У свою чергу, Тугорхан, особа досить войовнича, через нез'ясовані обставини напав 1096 року на військо свого тестя, внаслідок чого і убитий в одній із битв. У пам'яті народній збереглися назви – «Тугорханова могила» (у районі

* Захарченко М. Киев теперь и прежде. / М. М. Захарченко; репринт. воспроизведение издания 1888 года. – К. : Кобза, 1995. – 290 с.

церкви Спаса на Берестові) і «Тугорханів острів». Останнє з часом перетворилося на Турханів, а потім на Труханів.

...Улюблене місце прогулянок Т. Шевченка в Києві – Печерськ, і особливо – Липки. Не раз Тарасове серце тішили краєвиди «золотоголового, садами повитого и тополями увенчанного Києва» в районі Липок.

Київ. Липки. Народне училище. Поштова картка

Здивувала пишність та величавість Липок і архідиякона, мандрівника, письменника Павла Халебського (Алепського; 1627–1669), який «літа Божого 1654-го» мандрував Україною: «Відтак ми прибули до великого міста (нинішнього Печерського району Києва. – Прим. В. Ж.) з оборонними спорудами й великою кількістю садів і, опинившись на широкій, немов для царів, вулиці, проїздили спочатку попри монастир для черниць із родин шляхетних, а далі підкотили до велетенської, високої кам'яної вежі, потинькованої вапном, це були монастирські ворота, над ними немовби висить церква з багатьма круглястими вікнами, гранчастою банею, вона в честь Святої Трійці, бо всередині побачиш зображення трапези та Авраама... Звідси пролягає далі широка, достоту царська, дорога до тієї місцини, де стоїть свята церква,

зобабіч тиснуться чернечі оселі, гарненькі та чепурненькі, з чудовими скляними вікнами на саму дорогу, сади й присадки, тому в оселях завжди багато світла. Кожна келія має три кімнати, двері яких міцно замикаються дивовижними залізними засувами. Стіни барвисто розмальовано, прикрашено усіякими картинами й іншими пречудовими витворами, стоять столи й довгі лавки, взимку келії обігріваються грубками, обличкованими розмальованими кахлями. В окремих кімнатах зберігаються поважні коштовні книги. Одне слово, ці обиталиці милують зір кожного, хто сюди входить, і додають снаги їхнім мешканцям. А ззовні перед келіями доглянуті присадки з квітниками»^{*}.

Топонім «Липки» походить від липового гаю, насадженого в середині XVIII століття довкола Кловського палацу й без жалю вирубаного в 1830-х роках у ході інтенсивної забудови кварталів, утворених за вказівкою генерал-губернатора графа Василя Васильовича Левашова (1783–1848) шляхом прокладання прямих, як стріла, вулиць, що перетиналися під прямим кутом такими самими вулицями. Знищення липового гаю викликало різке незадоволення киян і, особливо, фельдмаршала Ф. В. Остен-Сакена, який тоді проживав у Києві. «Я 69 лет, – писав він, – служу верно государю, а он (Левашов. – Прим. В. Ж.) что делает, рубит деревья в Киеве, да дома ломает, и что он больше умеет делать? Пора его отсюда вон; он... не радеет об общем благе, не имеет понятия о приличии»^{**}.

Саме в період забудови Липок тут виник на місці алеї перший бульвар – від сучасної Інститутської вулиці до Кловського палацу, який пролягав через молодий парк, висаджений 1750 року лаврським архімандритом Лукою Білоусовичем (1706–1761).

Із виникненням Липок ця місцевість стала формуватися як осідок вищої місцевої адміністрації. Тут були Царський (Маріїнський) палац, будинки генерал-губернатора та цивільного губернатора, згодом – будинок командувача військами Київського військового округу.

«Весь святой Київ» відображений у Шевченкових поезіях, акварелях, сепіях, олівцевих начерках. У поетичних творах 1845 –

^{*} Халебський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / П. Халебський. – К. : Ярослав Вал, 2008. – С. 120.

^{**} Записки Н. Муравьева-Карского. 1834 // Русский архив. – 1894. – № 10. – С. 198.

початку 1847 років Т. Г. Шевченко неодноразово згадував Київ: у поемі «Наймичка» (1845) розповідається про те, як Ганна кілька разів ходила до Києва на прощу; у поемі-містерії «Великий льох» (1845) йдеться про перебування в місті над Дніпром Богдана Хмельницького. Героїня поеми «Сліпий» (1845) Ярина побувала «у Києві великому». У цьому ж творі розповідається про відвідання Києва Катериною II і князем Г. О. Потьомкіним

*Інститут шляхетних панянок,
який відвідував Т. Шевченко.
Давнє фото*

у 1787 році – саме тоді в Межигірському монастирі сталася велика пожежа. У Києві протягом квітня–вересня 1846 року Т. Г. Шевченко малював види міста та околиці: «Костьол в Києві», «Церква всіх святих у Києво-Печерській лаврі», «Аскольдова могила», «Васильківський форт у Києві», «Китаївська пустинь. Троїцька церква» збереглися до нашого часу.

До речі, найвідомішими постановами серед викладачів і вихованок Інституту шляхетних панянок, де не раз бував Т. Шевченко і малював дітей знайомих, які тут навчалися, були: Микола Костомаров,

Олексій Ставровський, Віталій Шульгин, Микола Бунге, Микола Лисенко, Йосип Витвицький, Старіон Ходецький, Франц Мезер, Георгій Шлейфер, Микола Іванишев.

У різний час в Інституті навчалися дітяки української культури: Наталя Забіла, Олена Пчілка, сестри Тальберг (співачка й піаністка), А. Меншикова, Є. Рафалович, Є. Єльчанінова (співачки опери).

**«Во сне видел... милую
Дуню, чернобровую
Гусиковскую»**

У багатьох публікаціях про жінок, що в них закохувався Тарас Шевченко, згадуються дівчина-кріпачка Оксана Коваленко, донька попа Феодосія Кошиць; петербурзька натурниця Амалия Клоберг; найми́чка Харитина Довгополенко. На моє переконання, цей перелік варто доповнити ще одним іменем – Ядвиги Гусиковської. Кохання – справжнє, глибоке – полонило Тараса, якому виповнилося п'ятнадцять років, у Вільно. Певна річ, віленські епізоди життя Тараса напряду не пов'язані з київською шевченкіаною, однак, саме це місто суттєво вплинуло на формування особистості юнака і його світогляду.

...Через багато років після своєї подорожі до Європи разом із Енгельгардтами, п'ятого вересня 1857 року, Тарас Шевченко занотував до «Журналу»: «Во сне видел церковъ святыя Анны в Вильне и в этой церкви молящуюся милую Дуню, чернобровую Гусиковскую»*.

М. Дерезус. Вільно. Ядвига Гусиковська знайомить Тараса Шевченка з поезією Адама Міцкевича

Хто ж вона, «милая и чернобровая», дівчина, яка полонила Тарасове серце, що й на засланні, через двадцять сім років її не забув? Гусиковська Ядвига (р. н. н. – р. с. н.) – швачка польського походження. Тарас Шевченко познайомився з дівчиною у Вільно 1830 року. У спілкуванні з дівчиною поет удосконалив своє знання польської мови, познайомився з вільнодумною молоддю.

Відомо з наявних джерел, що Дзюня (Дуня, Ядвига) – походила з Варшави, але після смерті батьків жила в заможної тітки, міщанки у Вільно.

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-и ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – С. 92.

Це була молоденька швачка, двома роками старша від Тараса, яка працювала в кравецькій майстерні й обслуговувала клієнток з аристократії, поміж іншими й пані Енгельгардт – Софію Григорівну. Дівчина вміла писати й читати на двох мовах – литовській і польській, мріяла вступити до Віленського університету, була знайома з багатьма студентами й цікавилася їхнім культурно-політичним життям, а це були роки литовсько-польського національного відродження.

У Вільно Тарас Шевченко навчався рисування, теорії й техніки малюнка в майстерні Яна Рустема (1762–1835) разом із Франеком Гусиковським, який і познайомив Тараса зі своєю сестрою Ядвигою. Ось як про це написав у «Споминах...» шевченкознавець Михайло Чалий (1816–1907): «Тараса трохи причепурили і наказали ходити на уроки до Рустема... У цей час він познайомився з однією гарненькою кравчиною».* Це була Ядвига Гусиковська.

Отже, Тарас одразу ж закохався в струнку, чорнобриву, з типово українською зовнішністю панну, хлопця полонило звичайне людське почуття, на яке має право кожна особистість і яке є одним із найприродніших. У книзі «Тарас Шевченко» російська письменниця і літературознавець Марієтта Шагінян (1888–1982) резонно запитує: «Хіба кохання не випадковість, не суб'єктивний момент у всякій об'єктивній справі, залишеній генієм для людства? І хіба не мають рації люди, що кажуть: “Яке кому діло до того, хто кого кохав? Це особиста

Костел (церква) св. Анни, прекрасний витвір литовської готики, про який уперше згадується 1501 року, нині є архітектурною пам'яткою історичного значення. Фундатором первісної церкви на цьому місці була королева Анна, перша дружина Вітаутаса Великого. Церква була дерев'яною і її датують 1394 роком. Первісно церква призначалась для німецької католицької громади міста. Храм згорів 1419 року.

Костел із червоної цегли відбудовано у період 1495–1500 років за ініціативи короля Польщі і князя Литви Олександра I Ягеллона. Нова неоготична дзвіниця створена за проектом архітектора Миколи Чагіна (1823–1909) збережена донині.

* Чалий М. Нові матеріали для біографії Т. Г. Шевченка / М. Чалий // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 51.

*Я. Рустем.
Автопортрет*

власність покійних”. Ні, – пише письменниця, – ці люди не мають рації, і кохання – не особиста “власність”, а дослідження кохання великих людей-творців – величезне, важливе завдання, яке безмежно збагачує. У тому, кого і як кохає велика та й усяка людина, розкривається суспільство, історія цілого покоління...»^{*} Це слушно і стосовно Тараса Григоровича.

Це молода полячка збудила в серці поета почуття кохання, це вона під іменем Ядвиги записана в книзі життя Шевченка. Про те, що це трапилося саме у Вільно, свідчить Олександр Кониський: «Добродій

К. Болсуновський переказував мені, що йому хвалився Сошенко, що те перше кохання Шевченкове була полька-варшав'янка, але жила вона у Вільні»^{**}.

Вільнодумний характер Ядвиги, відданість Батьківщині, переживання за її долю – риси характеру й почуття, які були близькі Шевченкові. Ймовірно, вони й поріднили Тараса і Ядвигу. «Я тоді вперше прийшов до думки, – так згодом, уже в Санкт-Петербурзі розповідав Тарас Григорович товаришеві, маляру й педагогу Івану Сошенку, – чому й нам, нещасним кріпакам, не бути такими ж людьми, як й інші свободні верстви»^{***}.

О. Кониський так оцінював стосунки Гусиковської й Шевченка: «...вона доброю стороною глибоко вплинула на його серце»^{****}.

^{*} Шагінян М. Тарас Шевченко / Марієтта Шагінян. – К. : Дніпро, 1970. – С. 54.

^{**} Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / О. Кониський. – К. : Дніпро, 1991. – С. 68.

^{***} Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки: В. С. Бородин, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 51.

^{****} Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / О. Кониський. – К. : Дніпро, 1991. – С. 69.

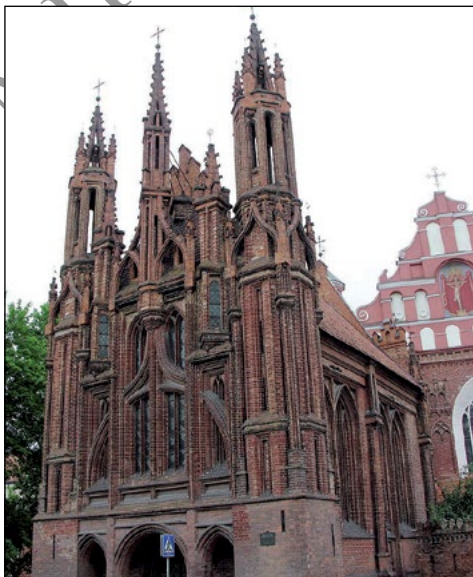

Навіть на засланні, як уже було згадано, поет у сні бачив Ядвигу: Тарас, хоч і подумки, знову милувався граціозними лініями костелу святої Анни, біля входу якого стояла кохана. Цей Шевченків сон оспівав народний поет Литви Антанас Венцлова (1906–1971):

*І, пливучи із заслання
по Волзі,
Він знову бачив
готику костьолу
Святої Анни
й дівчину кохану,
Яка молилась,
ставши на коліна...
А може, то стояла не вона,
А люд, що під хрестом
страждань схилився,
Бентежний,
хоч затурканий і вбогий*.*

До речі, Венцлові належать і переклади поем «Кавказ», «Сон», «Катерина», віршів «Заповіт», «Лічу в неволі дні і ночі», «О люди! люди небораки!». Ці твори згодом увійшли до литовських видань Кобзаря: «Поезії» (1951), «Вірші» (1955), «Кобзар» (1961). Антанас Венцлова також автор статей про Шевченка: «Безсмертя поета», «Тарас Шевченко у Вільнюсі» (1953) і «Тарас Шевченко» (1964).

...Головною вимогою листопадового повстання 1830 року було відродження незалежної Польщі й об'єднання її

*Вільнюс. Костел св. Анни.
Тут зустрічалися Ядвига і Тарас.
Сучасне фото*

* Венцлова А. Вінок великому Кобзареві / А. Венцлова. – К. : Рад. письменник, 1961. – С. 24.

розрізнених частин. Ядвига була серед тих молодих людей, які штурмували Ратушу й страйкували в аудиторіях університету. Вільно на той час пережило повстанську ейфорію. Членів товариства «філоматів і філаретів» арештовували й вивозили за межі Литви, до Сибіру. Можливо, така ж доля спіткала й Гусиковську.

Вільнюс. Можливо, ось такими вуличками ходили, взявшись за руки, Тарас і Ядвига. Сучасне фото

Юний Шевченко, за переказами, був і у Варшаві й бачив перебіг окремих національно-визвольних подій тих років. Деякі шевченкознавці заперечували факт перебування молодого Тараса в польській столиці, мовляв, нічого поет про Варшаву не написав. Але найближчі поетові друзі Микола Костомаров (1817–1885) та Микола Білозерський (1833–1896) у спогадах згадують про те, що Тарас оповідав їм про перебування у Варшаві як під час польського повстання 1830 року, так і після нього. Зокрема, М. Костомаров у «Споминках про Шевченка» стверджує, що Тарас Григорович «...розповідав, як був у Варшаві під час повстання 1830 року і як революційний уряд випровадив його з іншими росіянами, давши йому грошей тодішніми революційними асигнаціями; проте з якого приводу потрапив до Варшави – цього не говорив»*.

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки: В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзевєрін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 145.

Передплатник «Живописной Украины» М. Білозерський, у статті «Тарас Григорович Шевченко за спогадами різних осіб» у розділі «Про Шевченка у Варшаві», пише: «Шевченко в 40-х роках розповідав малоруському поетові 30-х і 40-х років Вікторові Миколайовичу Забілі (який жив на хуторі біля Борзни, пом. 1869 році), що, коли його як дворового кріпака вели взимку етапом з Варшави до Петербурга, то в нього порвався один чобіт, так що відпадала підшва, і Шевченко, щоб не відморозити ноги, змушений був міняти чоботи, взуваючи на якийсь час цілий чобіт на ногу, що мерзла в драному чоботі; ці зупинки набридли етапним солдатам, і один з них ударив Шевченка по шиї. Це може відноситись до 1831 року, коли Тарас Шевченко був у Варшаві і його впровадили разом з іншими росіянами за розпорядженням польського революційного уряду»*.

*Касіян В. Ядвіга і Тарас
читають поезію Міцкевича*

Не може бути сумніву в тому, що кріпак Енгельгардта «козачок» Тарас був у Варшаві, можливо, навіть брав уроки малювання в художника-француза Лямпі, бачив бої повсталих поляків з царськими драгунами. Палац Енгельгардта досі стоїть у Варшаві.

Ядвіга Гусиковська першою могла ознайомити Тараса і з ранньою творчістю польського поета Адама Міцкевича (1798–1855), з дівчиною Шевченко міг побачити історичну й мистецьку Варшаву, побувати в костелах і місцях зустрічей патріотів-учасників революційного руху того часу. Вперше в житті хлопець почув патріотичне гасло: «За нашу і вашу

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки: В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 163.

свободу» та ім'я польського історика й політичного діяча-демократа, одного з організаторів польського листопадового повстання Йоахима Лелевеля (1786–1861). Від Ядвиги дістав також книжечку, видану у Вільно, яка називалася «Про угоди поміщиків із селянами». Автор закликав поміщиків дати кріпакам волю і особисту власність. Дівчина пояснила Тарасові, що жандарми заборонили видання. Кожному, хто її переховує, загрожує сувора кара. Тарас почував себе так, ніби й він став змовником.

Ймовірно, Тарас і Ядвига відвідували передмістя Варшави, бачили кам'яниці й мости над Віслою. Маршалківська вежа, краєвиди й кам'яні сходи, замки давнього міста, будинки в архітектурному стилі готики – саме за ними Шевченко вивчав історію й мистецтво стародавньої Польщі. Перед юнаком відкривалися зразки архітектурно-мистецьких стилів, пам'ятки історії народу, культури попередніх століть: храм Святого Яна XIII–XIV століття, костел св. Анни, заснований княгинею Анною Мазовецькою 1454 року, комплекс забудови Королівського замку початку XVIII століття; Колона Зигмунда III, палац Радзивіллів, пам'ятник князю Юзефу Понятовському (1763–1813), скульптора датчанина Бертеля Торвальдсена (1770–1844), представника датського класицизму, автора пам'ятника Дж. Байрону для Кембриджа (1830–1831).

Юний Тарас уперше побачив твори західноєвропейського мистецтва, згодом, в Академії мистецтв Санкт-Петербурга, усвідомив їхній історико-культурний контекст. Неспроста в повісті «Художник», у перших рядках твору, Т. Шевченко згадає долю скульптора Торвальдсена як типовий приклад драматичного шляху незалежного поета-живописця: «Великий Торвальдсен начал свое блестящее артистическое поприще вырезанием орнаментов и тритонов с рыбьими хвостами для тупоносых копенгагенских кораблей»*. У мистецькому класі художника Карла Брюллова (1799–1852) Шевченко, зрозуміло, від першого імпульсу вражень 1830 – 1831 років перед палацом Радзивіл-

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 120.

лів проникав за доступними йому зразками скульптури Б. Торвальдсена («Три грації» – 1817–1819; «Амур і Психея» – 1807; «Жіночий портрет») у своєрідність класичної скульптури.

На засланні, в умовах заборони поезії й малярства, Тарас Шевченко звертався до скульптури, найкращі європейські зразки якої бачив у Литві й Польщі.

Вільнюс, вулиця Всіх Святих. Пам'ятник Тарасу Шевченку. Сучасне фото

...Першого грудня 1830 року наказом імператора Миколи I введено воєнний стан у Віленській та інших суміжних з Польським королівством губерніях, й імператор у листі від двадцять четвертого грудня 1830 року, адресованому губернаторові Олександрові Римському-Корсакову (1753–1840), писав: «Сучасне становище губерній, суміжних з Королівством Польським, покладає на тих, хто начальствує в них, дуже складні обов'язки, пов'язані з частими роз'їздами та особливими зусиллями... побоюючись, щоб надмірні зусилля при роках ваших не мали несприятливого впливу на ваше здоров'я, я визнав за благо призначити вам коло дій не таке обтяжливе... У цьому

переконанні, увільнивши вас від посади Литовського військового губернатора й призначивши членом Державної ради, я цілковито впевнений, що ви в цьому новому званні принесете всю ту користь, якої я чекаю»*. Римського-Корсакова, який не зміг передбачити наслідки повстання й допустив його, було усунуто від посади, закінчилася й кар'єра Павла Енгельгардта, а значить – вирішена доля Тараса Шевченка.

...Тарас Григорович Шевченко знову повернувся до Варшави, але... цього вже не бачила «чорноброва» Ядвига, перше Тарасове кохання.

Тринадцятого березня 2002 року польське товариство відкрило пам'ятник Т. Шевченку як символ справжнього братерства між нашими народами. Певну роль відіграв бронзовий напис, чотири рядки з Шевченкового вірша «Полякам»:

*Подай же руку козакові,
І серце чистее подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай**.*

Незаперечним залишається факт: кохання до Ядвиги, її відданість польській національно-визвольній ідеї, ймовірно, вже тоді розбудило в молодому Шевченку гордість за український народ, його гайдамацько-бунтарський характер.

І Литва не забула Тараса Шевченка: ім'я Кобзаря носить одна з вулиць Вільнюса. Тут є пам'ятник Тарасу (автор – український скульптор Віталій Андріанов) на вулиці Всіх Святих, до якого приходять і завжди приносять живі квіти шанувальники творчості, щоб поговорити... з живим Шевченком!

* Непокупний А. Балтійські зорі Тараса / А. Непокупний // У Вільні, городі преславнім. – К., 1985. – С. 204.

** Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К.: Рад. шк., 1983. – С. 335.

«Мій іскрений друже!» Сошенко

Зустріч Тараса із земляком Іваном Максимовичем Сошенком (1807–1876) стала для поета доленосною. Шевченкознавці часто наводять слова письменника Євгена Гребінки (1812–1848): «Не було б Сошенка, то не було б і Шевченка».

Як відзначив Лаврентій Похилевич у «Сказаниях...», «Основание Богуславля Киевской земли относят к XI веку, когда Ярослав строил города; но первое известие о существовании Богуславля встречается в летописях под 1195 годом, по случаю уступки его вместе с 4-мя другими городами со стороны Киевского князя Рюрика Ростиславича великому князю Владимирскому (на Клязьме) Всеволоду Георгиевичу. В 1239 году, подобно другим городам, Богуславль разрушен монголами, а в 1320 году подпал под власть Гедимина и с того времени находился под властью Литвы и Польши. В 1576 году был главным местом казачьего полка своего имени, о коем в 1650 году, при разделении Малороссии Богданом Хмельницким на полки, уже не упоминалось. Расположен по обеим сторонам реки Роси, живописно текущей в этом месте по гранитным скалам»*.

До річі, 1711 року Богуслав приєднався до армії гетьмана Пилипа Орлика, під час його походу на Правобережжя проти російської влади.

Серед розкішних лісів, де Рось стрімко тече між скелястими берегами, розкинувся райцентр Богуслав, до якого від Києва сто двадцять п'ять кілометрів.

Містечко веде початок від княжих часів. Ярослав Мудрий 1032 року, зміцнюючи кордони своїх володінь, заснував місто й нарік «Богуславом» – Богу слава! А в літописі 1195 року укріплення, ще тоді Богуславль, згадується нарівні з Каневом і Корсунем як один із найсильніших південних форпостів Київської Русі.

Ця земля народила чимало героїв-визволителів. Скажімо, Самійло Самусь (1656–1715) був полковником, наказним гетьманом, керівником Визвольного руху на Правобережній Україні. Нині на території Богуславського краєзнавчого музею стоїть пам'ятний знак борцеві за возз'єднання правобережної та лівобережної України.

Відомим у цьому історичному краї стало й ім'я Максима Залізняка (1740–1769) – ушавленого запорожця, одного з керівників Коліївщини.

* Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. И. Похилевич; ред. А. В. Пшонкинский [и др.]; вступ. ст. А. В. Стародуб, Е. А. Чернецкий. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С. 436.

Богуславщина здавна була й центром народних промислів: тут жили й працювали талановиті гончарі, ткалі, вишивальниці, ложкарі, килимарі; недарма ж тут вирували ярмарки. Та й козацькі чайки виготовляли в цьому краї, багатому на соснові ліси, про що свідчить назва села неподалік Богуслава – Чайки.

Богуслав. Тут, на базарі, навпроти Троїцької церкви, Тарас із батьком продавали яблука та городину. Сучасне фото

Не раз відвідував Богуславль і Тарас Шевченко (до речі, Максим Залізняк є одним з головних героїв твору «Гайдамаки»). Вперше – в серпні 1822 року, у вісім років, коли батько взяв його з собою, вирушаючи до містечка продавати сливи, яблука та груші й городину. На ярмарку хлопчик побачив скупчення людей, почув кобзаря й потім, дорослим, згадував: «То була перша моя зустріч з великим містом, церквами й різним-різним людом, що зібрався на величезну торговицю. А ще дивувався я баржі, на якій ми, сидячи з батьком на возі, переправлялись на другу сторону Росії»*.

Третього грудня 1822 року, щопонеділка, наймит Григорія Кошиця (а Тарас Шевченко виконував обов'язки кучера) возив сина кирилівського попа Яся на навчання до Богуславського духовного училища, в місто, щосуботи забирав до Кирилівки.

* Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. / Т. Шевченко. – К., 2003. – Т. 5. – С. 9.

Бував поет у містечку й потім, принаймні згадка про це є в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»: «Решено было выехать из дому рано, чтобы обедать в Богуславе»*.

Як же відбулося знайомство Шевченка і Сошенка? Тут гуляє багато розповідей, здогадок, переказів. За однією з версій, описаною, зокрема, у творах самого Шевченка, вони познайомилися в Літньому саду. У «Автобіографії» Кобзаря читаємо: «В один из

*Цією дорогою Тарас із батьком
віз городину на Богуславський базар.
Сучасне фото*

этих сеансов познакомился он с художником Иваном Максимовичем Сошенком, с которым и до сих пор в самых искренних братских отношениях. По совету Сошенка он начал пробовать портреты с натуры акварелью»**. Близький за змістом епізод є і в повісті «Художник».

Натомість із листів і спогадів Сошенка, записаних Михайлом Чалим, дізнаємося про цю доленосну зустріч дещо інше: «Коли я був у “гіпсових головах” чи то, здається, вже в “фігурах” (1835–1836), разом зі мною малював брат дружини Ширяєва. Від нього я дізнався, що в його зятя служить у підмайстрах мій земляк Шевченко, про якого я дещо чув ще у Вільшаній,

під час перебування в свого першого вчителя, художника Степана Степановича Превлоцького. Я пильно просив родича Ширяєва прислати його до мене на квартиру. Довідавшись про бажання познайомитися із земляком, Тарас другого ж дня, в неділю, розшукав мою квартиру на четвертій лінії й прийшов до мене в такому

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 315.

** Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки: В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 52.

вигляді: одягнений в засмальцьований тиковий халат, сорочка й штани з грубого полотна заляпані фарбою, босий, розхристаний і без шапки. Він був похмурий і сором'язливий. З першого ж дня нашого з ним знайомства я помітив у нього велике бажання

вчитися живопису. Він почав бувати в мене в свята, тому що в звичайні дні й мені було ніколи, і його хазяїн не відпускав. Під час цих відвідин Тарас уривками розповідав мені деякі епізоди зі свого минулого й майже завжди закінчував свої розповіді наріканнями на долю. Мене до глибини душі схвилювала жалюгідна доля юнака, але допомогти йому я був неспроможний. Та й чим міг допомогти його горю я, бідний трудівник-маляр, який працював безперервно заради шматка хліба насущного, без зв'язків, без протекції, без грошей. А врятувати обдарованого хлопця треба, хоч би що там було. В цей час я був добре

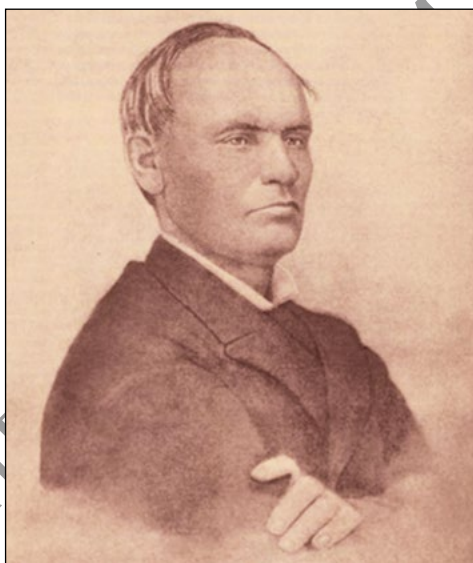
П. Заболотський. Іван Сошенко в перші роки студентського життя в Санкт-Петербурзі. 1834 рік

знайомий з відомим малоросійським письменником Євгеном Гребінкою. От з ним я насамперед і порадився, як же допомогти нашому землякові. Гребінка щиро поставився до моєї пропозиції, почав часто запрошувати Тараса до себе, давав йому читати книжки, переказував різні відомості. Потім уже я представив Тараса конференц-секретареві Академії мистецтв В. І. Григоровичу з великим проханням визволити його з жалюгідного становища. З Гребінкою Тарас почав іноді бувати у придворного живописця Венеціанова, який разом із Григоровичем познайомив його з В. А. Жуковським»*.

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки: В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 53.

Сошенко Іван Максимович (2 червня 1807, Богуслав – 19 липня 1876, Корсунь) – маляр і педагог; один із найближчих друзів Тараса Шевченка. У 1832–1838 роках навчався у Петербурзькій академії мистецтв; з 1856 – в Київській гімназії. До речі, прізвище «Сошенко» з його роду було тільки в Івана Максимовича; художник «облагородився», додавши до прізвища «енко» в Санкт-Петербурзі, насправді ж він од діда й батька – Соха. Останніми роками ходив київськими вулицями, підгодовуючи безпритульних тварин...Варто тут згадати картину, за яку Тарас Шевченко дістав срібну медаль, називалася «Хлопчик-жебрак, що дає собаці хліб».

Іван Сошенко. Портрет

Річ ясна, що автобіографія, в тому числі й повість «Художник», – це не щоденник, і Шевченко міг переставляти події в часі й просторі, навіть вдаватися до вигадки. Не кажемо вже про уникання опису якихось подій із міркувань конспірації.

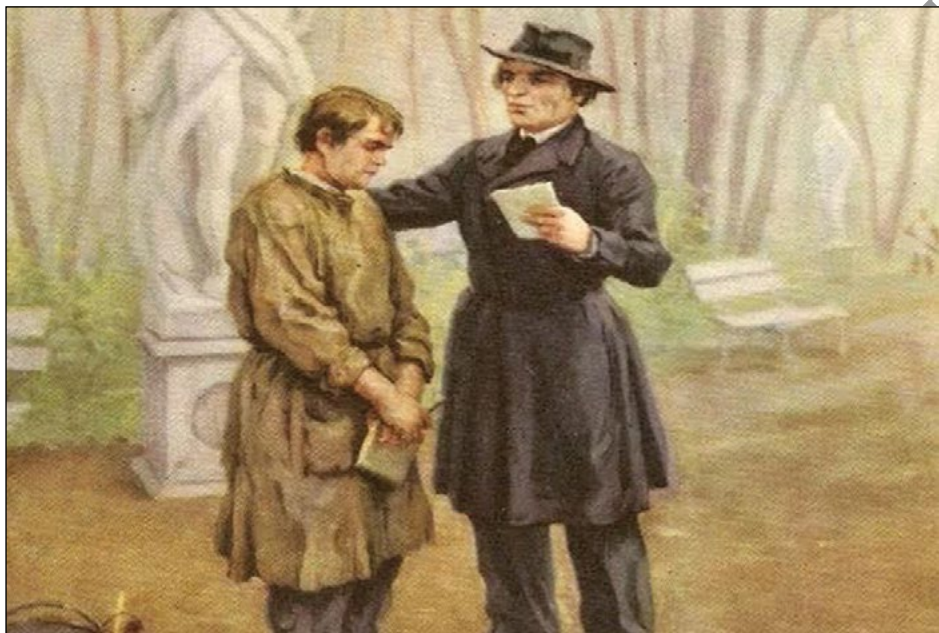
Отже, зустрічі Шевченка з Сошенком у Літньому саду, можливо, й не було. Проте цілком імовірно, що митець переніс цей факт із повісті до автобіографії з метою підкреслити особистісний характер твору, щоб розкрити ім'я розповідача, який списаний з Сошенкового спогаду. Ще вірогіднішим є зближення в повісті двох різночасних подій: зустрічі з незнайомцем у Літньому саду й знайомства поета з Сошенком.

Другий сумнів стосується датування: Сошенко, як запевняв Чалий, познайомився з Шевченком у 1836 році. Щоправда, відносячи цей час до «фігур», Іван Максимович не виключав можливості, що це могло статися ще в «гіпсових головах» (тобто, в 1834–1835 роках).

Шевченкознавець Петро Жур (1914–2002), віднайшовши архіви про перебудову санкт-петербурзького Великого театру й складений у зв'язку з цим контракт проведення живописних робіт артіллю Ширяєва, доводить: зустріч Сошенка з Шевченком

відбулася таки 1836 року. При цьому дослідник зважає на згадку головного героя повісті «Художник» (читай Шевченка) про реставраційні роботи у Великому театрі: «В воскресенє поутру явился мой приятель. И на спрос мой, почему он не был в Летнем саду, сказал мне, что у них начиналася работа в Большом театре (в то время Кавос переделывал внутренность Большого театра) и что по этой причине он теперь не может посещать Летний сад»*.

І. Шульга. Зустріч Тараса Шевченка з Іваном Сошенком у Літньому саду

Окрім окреслених уже розбіжностей щодо місця й обставин побачення земляків, звернемо увагу на ще один факт. Наприклад, у повісті «Художник» Шевченків герой розповідає про зустріч у Літньому саду: «Я остановился. Мальчик (потому что это, действительно, был парнишка лет четырнадцати или пятнадцати) оглянулся и начал что-то прятать за пазуху. Я подошел к нему ближе и спросил, что он здесь делает.

– Я ничего не делаю, – отвечал он застенчиво. – Иду на работу, да по дороге в сад зашел. – И, немного помолчав, прибавил: – Я рисовал»**.

* Жур П. Шевченківський Петербург / П. В. Жур. – К. : Дніпро, 1972. – 194 с.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 121–122.

Якщо пристати на дату, визначену шевченкознавцем Петром Журом у книжці «Літо перше», Тарасові тоді виповнилося двадцять два роки. Навряд чи двадцятидворічного юнака можна було сприйняти за чотирнадцятирічного, або п'ятнадцятирічного, адже різниця відчутна. Чи розбіжність між датою зустрічі й віком героя повісті не наводить на думку, що Т. Шевченко об'єднав у повісті різні події, віддалені одна від одної роками? Якщо так, то перший випадок (мабуть, близький до дати появи поета в Санкт-Петербурзі) відбувся в Літньому саду. Другий – знайомство з розповідачем у 1834–1836 роках, на квартирі Сошенка. Дослідники, включаючи М. Моренця й П. Жура, не припускали сумніву щодо ідентичності розповідача з «Художника» з постаттю Сошенка. Цілком імовірно, праобразами героя художнього твору могли бути дві різні особи, а в основу оповіді покладено два різні життєві епізоди.

Петро Жур у доповіді на Дванадцятій науковій Шевченківській конференції звернув увагу на ще одну розбіжність між повістю й спогадом Івана Сошенка. У творі написано, що розповідач під час першого приходу до нього Тараса жив на верхньому поверсі, бо «сошел вниз», щоб запросити головного героя (вважай, Шевченка), а, підіймаючись у квартиру, подався «на лестницу». За розповіддю ж Сошенка, він у цей час мешкав на четвертій лінії в будинку Мосягіна, в підвалі чотириповерхового будинку. Проте, звернувши увагу на цю суперечність, Петро Володимирович запевняє: Сошенко, коли писав спогади, ймовірно, забув, де мешкав, – насправді ж квартирував в іншому приміщенні. Більш того, Жур у цій самій доповіді, як і в книжці «Шевченківський Петербург», ставить під сумнів об'єктивність розповіді Сошенка у викладі Чалого.

Наполягаючи на обставинах зустрічі, описаної в повісті, тобто на побаченні з Сошенком у Літньому саду, Петро Жур посилається на спогади Петра Гавриловича Лебединцева (1819–1896), надруковані 1882 року журналом «Киевская старина». Петро Гаврилович писав, що, мовляв, Сошенко розповідав про цю зустріч не як Чалому, а як викладено в повісті «Художник». Ось цей фрагмент із спогадів: «Про своє перше знайомство з Тарасом Григоровичем Сошенко розповідав мені інакше, ніж сказано у п. Чалого. Влітку, одного місячного петербурзького вечора,

прогулюючись у Літньому саду, Сошенко побачив, що якийсь голодранець, у затрапезному пістрьовому халаті, босий і без шапки, копіює олівцем одну із статуй, що прикрашають алеї саду. Помітивши південний тип обличчя, Сошенко захотів глянути на його роботу. Зайшовши ззаду, побачив, що малюнок досить непоганий; тоді, ляснувши юного художника по плечу, Сошенко спитав: “Звідкіль, земляче?” – “З Вільшаної”. – “Як – з Вільшаної? Я сам з Вільшаної”, – сказав Сошенко і, зацікавившись земляком, пізнав у цьому халатникові Тараса Шевченка, кріпака Павла Енгельгардта, законтрактованого Ширяєву в найми для фарбування даху та парканів. Досі він про Тараса ні від кого не чув. Земляцтво, безсумнівний талант Тараса зворушили Сошенка, він вирішив спочатку зібрати про нього відомості, а потім представити професорові, через якого Тарасу Григоровичу дозволено відвідувати приватно Академію мистецтв, а згодом представили В. А. Жуковському, вихователю покійного государя імператора Олександра Миколайовича*.

Проте, зіставляючи Сошенкову розповідь в обох варіантах, кожен неупереджений читач віддасть перевагу написаному Чалим. Адже там стільки подробиць, не згаданих ні в повісті, ні в автобіографії Шевченка, до того ж таких, про які Михайло особисто не міг знати, що сумніву не залишається в автентичності розповіді. Справді, не міг же Чалий вигадати, скажімо, прізвище Соловійова, чи знати родинні стосунки Соловійова й Ширяєва. Натомість у розповіді Лебединцева не знаходимо інших фактів, аніж ті, що викладено в автобіографії Шевченка й зацитовано в статті Михайла Чалого. Знаємо, крім того, що повість «Художник» надрукована 1887 року. До речі, матеріали були, напевно, прочитані Лебединцевим до опублікування статті (автобіографічний лист до редактора «Народного читенія» побачив світ 1860 року, а стаття Чалого з викладом спогадів Сошенка й цитатою з автобіографії поета про зустріч у Літньому саду – 1876 року).

Отже, висновок напрошується сам собою: якщо в частині зустрічі Сошенка з Шевченком маємо не повторення надрукованого, то це, принаймні, літературна ремінісценція. А раз

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки: В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 52.

так, то в повісті «Художник» об'єднані дві різночасні події: зустріч юного Тараса з кимсь у Літньому саду, за кілька років до знайомства з Сошенком, і справжнє знайомство з Іваном у його петербурзькій квартирі. Незаперечно одне: ця зустріч для Шевченка була доленосна, вона вплинула на подальший розвиток його таланту як маляра.

Яка ж життєва і творча доля Івана Максимовича Сошенка? Народився п'ятнадцятого червня 1807 року в Богуславі над мальовничою скелястою Россю, що протікала за сорок кілометрів від Кирилівки, тут минули й дитячі роки. Так само, як і Тарасик, слухав оповіді діда про минуле України, про те, що «діялося колись». Як виповнилося вісім років, бабця навчила грамоти, а потім дитину віддали «до дядка в науку». Іван старанно виводив білилами на дошці «польсько-латинські письмена», виявив хист до письма й малювання, читав Псалтир, був сумлінним і працелюбним. Дяківська наука до того врізалася в пам'ять Івана Максимовича, розповідав Сошенків біограф Михайло Чалий, що і в шістдесят років той міг проговорити напам'ять спочатку до кінця будь-який псалом царя Давида.

Дід Сошенка – Кіндрат Соха – був умілим кожум'якою, мав будинок у Богуславі на Лобунській горі й наділ біля села Туники, в урочищі Кругляк Київської губернії. Кіндрат передав у спадок синові Максиму садибу й майно, зобов'язавши його сплатити борги. Максим Кіндратович виконав батькову волю, але, не бажаючи перейти в кріпацьку підлеглість до графині О. В. Браницької (рідної сестри Шевченкового поміщика В. В. Енгельгардта), відмовився від землі й майна, перебрався з родиною до Звенигородки.

На тринадцятому році життя Івана відвезли до Вільшани, де упродовж дев'яти років навчався в художника-іконописця Степана Степановича Превлоцького (р. н. н. – р. с. н.; в різні часи навчав Лапченка Григорія Гнатовича та Шевченка Тараса Григоровича). Бабуся Івана Максимовича на правах родички Превлоцького впросила «взяти до себе хлопця на безкоштовне утримання». Сошенкова «наука» була схожа на Шевченкову: довелося не лише вчитися малювати, а й відробляти хліб – пасти телят, розтоплювати грубу, прибирати в хаті, носити воду.

1828 року, коли Тараса беруть козачком до панського двору у Вільшану, Сошенко залишає Превлоцького й переходить на самостійну «малярську ниву». Замовлення для Мліївського храму склало Іванові репутацію вправного іконописця, гроші ж віддав батькові для придбання землі в Звенигородці. Більш як півтора року прожив Сошенко на хуторі Матусів Черкаського повіту, в рідного брата вчителя – Олександра Степановича Превлоцького. Потім переїхав до Лебединя працювати над розписом іконостасу для головного престолу чоловічого монастиря.

До Санкт-Петербурга, за словами Михайла Чалого, Сошенко дістався «без копійки» – молодий художник шукав роботу. Двері Академії мистецтв відчинилися перед Іваном завдяки рекомендаційному листу до конферанс-секретаря, славіста українського походження Віктора Івановича Григоровича (1815–1876), за сприяння якого Сошенко й став «студентом живопису».

Тридцятого вересня 1838 року Вчена рада Академії мистецтв надала Сошенку звання некласного художника – «...за портрети з натури, писані олійними фарбами», а двадцять другого листопада вручила атестат про закінчення. Студентські неситі роки, північний холодний клімат, фізична напруга щоденної роботи підірвали й без того слабке Іванове здоров'я, лікарі порадили залишити столицю – його призначили на службу в Ніжинське повітове училище.

Містечко зустріло Івана Сошенка дощами й під ногами – болотом, погодою, яка мало чим відрізнялась від петербурзької. Почалася педагогічна робота вчителя краснопису й малювання з мізерною платнею. Ці роки Іван прожив у скруті; час від часу виконував випадкові замовлення, лише у вільні хвилини малював краєвиди, жанрові сцени, портрети з натури. У Ніжині він прослужив п'ять з половиною років, тут зустрівся з Шевченком перед другою мандрівкою поета Україною.

У грудні 1845 року І. Сошенка з Ніжина перевели до Немирівської гімназії, одинадцять років, окрім офіційної служби, давав приватні уроки. 1847 року – одружився з донькою вчителя музики Марцеліною Тимофіївною Віргінською (р. н. н – 1863). До речі, в Національному художньому музеї України зберігається «Портрет невідомої» – цілком можливо, що це портрет Марцеліни, яку Іван кохав і образ якої увічнив у своєму творі.

Саме на Немирівський період і припадає Іванове знайомство з Михайлом Чалим, колегою з гімназії. Вони стали друзями. А коли Чалого призначили інспектором Другої київської чоловічої гімназії, той запропонував Сошенкові переїхати до Києва.

Наприкінці листопада 1847 року Іван оселився з родиною у Івана Івановича Житницького на Козиному болоті (тепер це будинок № 8-а у провулку Т. Шевченка Києва, 1846 року тут проживав і Тарас Григорович). Житницький був зятем художника Степана Превлоцького, який мешкав у Вільшані – в маєтку Енгельгардта, неподалік Кирилівки, і був першим учителем Сошенка, а 1828 року – й Тараса.

Київський період у біографії Івана Сошенка цікавий тим, що влітку зустрівся в «золотоглавому, садами повитому» місті з Шевченком. Це була їхня остання зустріч перед від'їздом Тараса до Санкт-Петербурга. Поет у ті серпневі дні наймав квартиру на околиці, Пріорці, й охоче бував у «старого друга Сохи», що мешкав у парафіяльному будинку Стрітенської церкви на Сінній (нині Львівській) площі. Священником храму був тесть Михайла Чалого – отець Василь (Панов), за протекцією якого Іван розписував церкву.

На квартирі Сошенка й відбулося знайомство Шевченка з Чалим, про яке Михайло згадував так: «Перша моя зустріч з ним відбулася у нашого спільного приятеля Івана Максимовича Сошенка. Це було в Успенський піст, друзів я застав за сніданком, який у зв'язку з постом був доволі скудним... У руках обох приятелів було по половині солоного платаного судака, яким вони ласували без допомоги ножа»*.

Серед діячів на ниві народної освіти з іменами Миколи Пирогова, Тараса Шевченка, Михайла й Надії Чалих, не останнє місце займає й Іван Сошенко. Коли про приїзд автора «Кобзаря» дізналися студенти університету св. Володимира, то почали шукати, де він міг бувати, щоб зустрітися з поетом, і знаходили його в товаристві Сошенка, Чалого й художника Олексія Сенчила-Стефановського (1808–1866). Друзі гуляли містом, мандрували аж до околиць, відпочивали на Оболоні, варили юшку на березі Дніпра

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки: В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 299.

(Іван Сошенко був затятим рибалкою). Прощального вечора, який влаштували Шевченкові на квартирі викладача Київської гімназії Івана Юскевича-Красковського (1807–1887), під час задушевних розмов Іван Максимович і не здогадувався, що бачить Тараса востаннє.

У Ніжині 1846-го відбулася чергова зустріч Сошенка й Шевченка. Після відставки в Ніжинській гімназії Сошенко майже вісім років прожив у Немирові, де виконував на замовлення різні роботи за незначну плату. Тільки 1856-го в долі Івана Максимовича стався різкий поворот – йому запропонували місце вчителя в Другій київській гімназії, де і викладав аж двадцять років.

Богуслав. Садиба батьків І. Сошенка, нині музей. Сучасне фото

Сошенко пережив Шевченка на п'ятнадцять років; зустрічав у травні 1861 року домовину з його прахом у Києві, був присутній на прощальній панахиді в церкві Різдва Христового на Подолі. Разом із Михайлом Чалим супроводжував прах Кобзаря в останню путь пароплавом «Кременчуг» до Чернечої гори. Ця мандрівка – на палубі було холодно та вітряно – згубила вірну супутницю життя Івана Максимовича: Марцеліна Віргінська застудилася, довго хворіла й померла.

Двадцять останніх років І. Сошенко прожив у Києві: скромний учитель малювання, сивий і худорлявий, з добрим поглядом

ясних очей – таким запам'ятався знайомим. «Людина безмежної доброти», – так характеризує його приятель Михайло Чалий.

Роботи ж учнів Івана Максимовича можна побачити в музеях Санкт-Петербурга, Москви, Києва. Творів Сошенка збереглося мало, це, зокрема: пейзажі, жанрові сценки, окремі начерки академічного періоду. Він малював також ікони, які, на жаль, зникли разом із храмами, які розписував.

У середині липня 1876 року, після 20 років перебування в Києві («без виїзду») сімдесятилітній І. Сошенко вирішив відвідати Богуслав, хоч стан здоров'я на той час погіршився. Дістався пароплавом Черкас, найняв візника, який поїхав поштовим трактом біля сіл Дибенці і Розкопанці, західніше Богуслава, проте в районі Дибенцівського лісу розпочалася негода. Від дощу Іван промок, йому стало зле. У Корсунській лікарні, куди привезли, виявили запалення легенів; упродовж двох місяців за життя хворого боролися лікарі князів Лопухіних.

Сошенка відвідав у лікарні Варфоломій Шевченко, для постійного догляду залишив у палаті наймолодшу доньку Ганну. Дізнавшись про Івановий стан, із Києва поспішив виконувач обов'язків директора гімназії, де учителював Сошенко, Онисим Іванович Пасецький – забрати Івана Максимовича «до кращих лікарів», але не встиг: дев'ятнадцятого липня 1876 року Сошенка не стало... Варфоломій Шевченко поховав художника власним коштом на місцевому цвинтарі, у майстерні місцевих каменярів Шатунських замовив надгробний пам'ятник із граніту-рапаківі.

Через століття, 1986 року, поруч могили встановлено пам'ятник у вигляді скорботної музи з мольбертом роботи скульптора Едварда Кунцевича (1926–1996) та архітектора Костянтина Сидорова.

Минув час, поховання «світлого Тарасового ангела» в Корсунь-Шевченковому відвідала поетеса Ліна Костенко. Її вірш «Пам'ятник І. М. Сошенку» засвідчує й сучасне ставлення до могил Великих українців:

*От і стоїть надгробок
непримітний.
Уже тут сквер, давно вже
ні хреста.*

*Чи і в житті ти був такий
самітний,
Як ця твоя посмертна
самота?
Ти в цей асфальт печально
так вклонився.
Де твій народ? То в черзі,
то в юрбі,
А хтось постояв, хтось
і поклонився.
Оце і є наш пам'ятник тобі?*

Незаперечно, І. Сошенко – людина виняткових моральних якостей. У цій «юдолі», як називав він світ, його не залишали байдужим скривджені діти, покинуті старі й бездомні тварини. Як же багато спільного було в нього з Тарасом Шевченком! Варто згадати, що картина, за яку Сошенко дістав у Академії срібну медаль, називалася «Хлопчик-жебрак, який дає собаці хліб». «Мій іскрений друже» – так у листах звертався Тарас Шевченко до Івана Сошенка. Цю дружбу два великих генії України пронесли через усе життя.

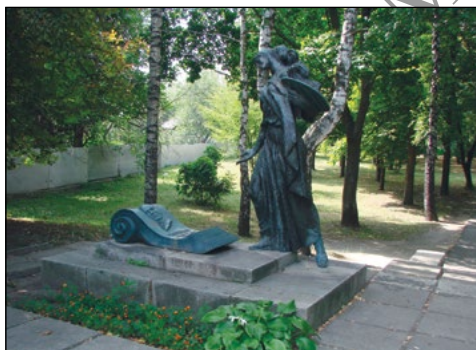
...Цікава історія відкриття Богуславського музею Сошенка, яке відбулося п'ятнадцятого грудня 1973 року. Що це будинок Максима Сохи, батька Івана, краєзнавці виявили навесні 1954 року. Тут мешкала родина Івана Юхимовича Николенка, історика, автора книжки «Наш край Богуславщина». Навесні він у хаті робив ремонт і в ніші стіни знайшов чорну теку з документами, які підтвержували, що будинок належав Максимові Сосі, хата продана Свято-

*Богуслав. Погруддя І. Сошенка біля
батькової хати. Сучасне фото*

Перший надмогильний пам'ятник на місці поховання І. Сошенка

Могила Івана Сошенка. Сучасне фото

і малюнків Сошенка – «Портрет у Кумі» (Італія), «Форум Юлія в стародавньому Римі», «Битва Александра Македонського з Дарієм». Є тут і репродукції ікон, які він малював для храмів Різдва Христового в Тульчині, Успіння Богородиці (з постатями на повен зріст) на замовлення ігумені Немирівського монастиря.

Троїцькій церкві, землю за Лобупською горою в урочищі Круглик забрала графиня Браницька.

Тепер у садибі Николенка – музей Івана Сошенка. Експозиція розміщена в трьох кімнатах: у першій експонуються матеріали, що розповідають про Іванове дитинство. Збереглася титульна сторінка метричної книжки Богуславського повіту за 1807 рік. Окрема експозиція – перебування Сошенка в Санкт-Петербурзі, навчання в Академії мистецтв (1832–1838). В експозиції – копія Іванової заяви правлінню Академії про «надання звання художника з історичного живопису» (шістнадцятого вересня 1838 року). Експонується й атестат «вільного некласного художника», виданий двадцять другого листопада 1838 року.

У будинку-музеї представлені фоторепродукції ескізів

«У Білу Церкву ми приїхали вночі»

За правління київського князя Ярослава Мудрого, засновника Білої Церкви Київської губернії, місто називалося Юр'їв, за другим іменем князя, даним йому при хрещенні, – Георгій (він же Юрій). Після монголо-татарської навали місто відродилося нібито завдяки залишкам білої церкви, збудованої Ярославом.

«Белая Церковь, – пишет Л. Похилевич, – стоит на обширной равнине по обеим сторонам реки Роси и ручья Ротка, в нее впадающего, в самой середине Васильковского уезда, в 81 версте от Киева. Положение Белой Церкви и исторические указания удостоверяют, что это местечко есть древний Георгиев, или Юрьев, на Роси, данный в удел Юрию Владимировичу, и кафедра епископов Поросских или Юрьевских, упоминаемых в Несторовой летописи... Трудно обозначить границы, какие в прежних веках имели округ и староство Белоцерковское. Было время, когда Тараща, Синица, Лысянка, Сквиря, Таборов входили в состав этого обширного округа. С течением времени, как видно из документов, Белоцерковщина более и более уменьшалась в своем пространстве. Гетман Браницкий, сделавшись владельцем Белоцерковщины, с этого powodu принужден был вести значительное число процессов, и по многим из них он доказал перед судами неправильность владения мелких помещиков и законную принадлежность имений тех к Белоцерковской его вотчине»^{*}.

Після монголо-татарської навали місто відродилося нібито завдяки залишкам білої церкви, збудованої Ярославом.

Білу Церкву Тарас Шевченко відвідував тричі. Вперше потрапив у місто над Россою в юному віці, коли його, козачка пана Енгельгардта, забрано від отчого дому до Вільно. Дорогою Павло Енгельгардт з челяддю зупинився на гостину в родичів Браницьких.

Допитливий Тарас бачив улітку 1829 року «Олександрію» в розквіті: мармурові статуї, чистенькі алеї, химерні ставки, доріжки, насипані черепашником. Тарас дивився зачарованими очима на природну та рукотворну красу.

...Через багато років після перебування в Білій Церкві Шевченка їду туди і пройдуся тими самими дорогами та стежками, якими ходив Тарас. Прямою бульваром 50 років

^{*} Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. И. Похилевич ; ред. А. В. Пшонкинский [и др.] ; вступ. ст. А. В. Стародуб, Е. А. Чернецкий. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С. 390.

^{**} Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-и ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – С. 266.

Перемоги: будинок 41, на фасаді прикріплена меморіальна дошка з написом: «В цьому будинку (колишньому готелі поштової станції) в 1846 році під час роботи в історико-археологічній комісії зупинявся великий український письменник Тарас Григорович Шевченко».

Побувати в Білій Церкві і не відвідати парк «Олександрія» – неможливо. Отож і вирушив до затишного куточка міста. Підійшов до однієї з архітектурних споруд парку. Металеві ворота, декоративна огорожа... Створ воріт обрамлено чотиригранними колонами з нішами. У лівій встановлено

Браницькі – польські магнати, згодом графський рід, власники сіл Київської губернії. Перші представники роду оселилися в Україні 1784 року в м. Біла Церква, зокрема – Франциск Ксаверій Браницький, великий коронний гетьман (з 1774). Польський король Станіслав Август згідно з дарчою грамотою на Білоцерківське староство від тринадцятого грудня 1774 віддав йому в спадковість володіння Білої Церкви та окремі села. Після другого поділу Польщі 1793 року склав з себе гетьманську посаду. Переїхав до Білоцерківського маєтку, де і помер. Село Моринці належало Ксаверію Браницькому. Т. Шевченко про дружину магната згадує так: «Ой за пані Браницької горальні потухли».

До речі, у маєтку Браницьких збиралися декабристи, там бували Муравйов-Апостол, Пестель, Вол-

Біла Церква. Головний вхід до дендропарку «Олександрія», який відвідував Тарас Шевченко. Сучасне фото

конський. Напередодні повстання Чернігівського полку багато декабристів були присутні на балу у Браницьких. Зрада магнатів стала подвійною: коли повстання придушили, Олександра Василівна Браницька виділила сто пудів заліза на кайдани для бунтівників...

погруддя Т. Г. Шевченка, внизу – напис: «В 1845 році парк “Олександрію” відвідав геніальний поет, художник і мислитель, революціонер-демократ Т. Г. Шевченко».

...Довго блукаю алеями парку, милуюся екзотичними росли-

Біла Церква. Палац Браницьких. Фото кінця XIX століття

Меморіальна дошка на Головному вході до дендропарку «Олександрія»

нами й звертаю увагу на пагорб у західній частині – це Палієва гора, саме тут 1702 року розташувався загін повстанців під командуванням Семена Палія (1640–1710), що засвідчує пам'ятний знак. До речі, Тарас Шевченко у своїх творах не раз звертається до постаті одного з керівників антипольського повстання на Правобережжі, часто називаючи Палія в творах «фастівським полковником».

Поет неодноразово бував у Білій Церкві – відвідини знайшли відображення в повісті «Про-

гулка с удовольствием и не без морали», написаний 1856 року. Цей прозовий твір особливо цінний тим, що автор у розповіді від першої особи описує подробиці подорожі через міста й села Київської губернії: «В Белую Церковь приехали мы уже ночью. Посоветовавшись с Трохимом, решились мы ночевать на почтовой станции и, я вам скажу, мы хорошо сделали, что так придумали умно: а иначе мне, может

Біла Церква. Колишнє приміщення готелю, де 1857 року зупинявся Т. Шевченко. Сучасне фото

быть, никогда не пришлось бы писать этой “Прогулки”, а вам читать ее, мои терпеливые читатели, потому что узел описываемого мною происшествия завязался именно в эту достопамятную ночь. Только не на почтовой станции, как это большею частью случается, а... но зачем забегать вперед?»*.

Шевченко згадує сіре, брудне містечко – з невеличкими хатками на неможених

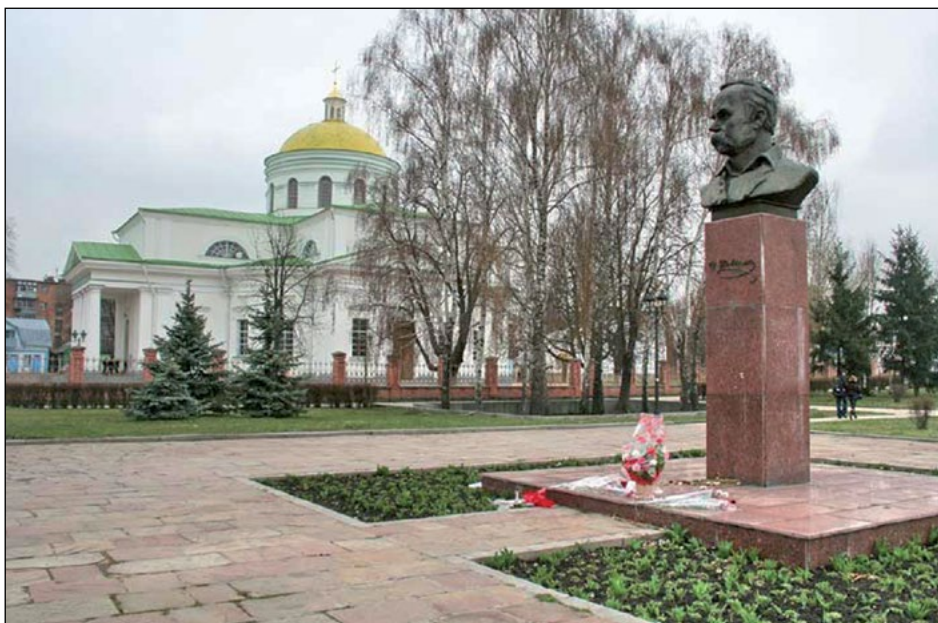

«Царський сад» Браницьких у Білій Церкві. Поштова картка

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 209.

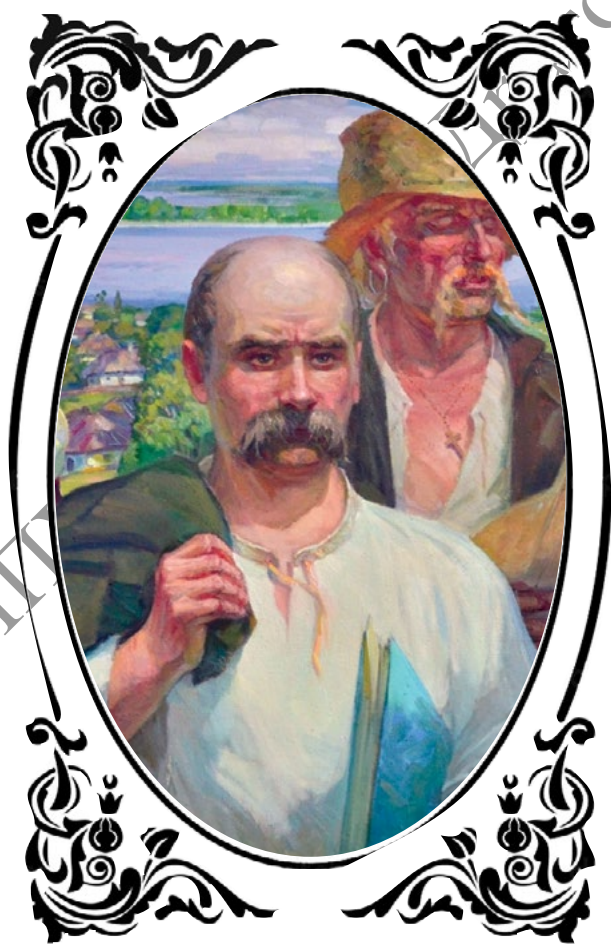
вулицях, з босоногими хлопчиками, без жодної аптеки, без книгарні. Нині ж місто – один із найбільших економічних та культурних осередків Київщини, відомих своїми досягненнями в галузі промисловості, культури, освіти, науки, спорту та бізнесу.

Біла Церква. Погруддя Т. Шевченка. Сучасне фото

Те, що білоцерківці свято шанують пам'ять Тараса Шевченка, засвідчують меморіальні дошки, назви вулиць і площ. Щороку проходять традиційні конкурси читців поезій Шевченка, а двадцять другого вересня 1991 року відкрито погруддя Кобзаря, автори якого – скульптор, народний художник України А. Ковальов, архітектори В. Федотов, В. Штучний. Рішенням міської ради № 281 від двадцять восьмого серпня 2003 року парк відпочинку імені Петровського перейменований на «Парк імені Тараса Григоровича Шевченка».

«От я і в Малоросії»

Коли Тарас Шевченко вперше прибув із Санкт-Петербурга до України після довгої розлуки? З ким подорожував і якою дорогою їхав? Щодо цього існує багато версій, часто суперечливих.

Шевченкознавець Павло Іванович Зайцев у монографії «Життя Тараса Шевченка», наприклад, пише: «Коли саме вибрався Шевченко з Петербурга – невідомо, але, мабуть, не раніше як у травні. Їхав просто на Чернігівщину до Качанівки, до Гр. Тарновського»*.

Літературознавець Іван Дзюба конкретизує, що із Санкт-Петербурга поет: «...виїхав 19 травня 1843 року разом з Євгеном Гребінкою та його сестрою Людмилою»**.

Петро Жур у книжці «Літо перше», описуючи сцену зустрічі в Ніжині педагога, учителя Миколи Гоголя – Івана Кулжинського (1803–1884) і поета байкара Євгена Гребінки (1812–1848), та в коментарях нічого нового не повідомляє: «Шевченко й Гребінка вирушили на Україну Білоруським трактом. І не самі. З ними їхала сестра Гребінки Людмила, яка вчилася в Олександрівському училищі Виховного товариства шляхетних панянок у Смольному»***. Інші дослідники висловлюють припущення, наприклад, що виїзд друзів стався не на початку року, а в другій половині червня 1843 року.

Інспектор Ніжинського ліцею князя Безбородька, історик Іван Григорович Кулжинський, який знав Гребінку в ліцеї, розповідав про зустріч з Євгеном у Ніжині пафосно: «...пізно ввечері в червні 1843 року я, стомлений денною роботою, пішов прогулятися по ніжинському бруку від ліцея до монастиря. На розі біля храму у нас продаються булки й бублики. Підходячи до цього місця, я почув голосний сміх якогось знайомого мені голосу. Бублейниці дзвінко вторили цьому добродушному сміхові своїм сміхом. Я підійшов ближче – дивлюся і сам собі не вірю:

– Євгене Павловичу! Чи це ти? Гребінка кинув куплені ним бублики і стрибнув мені на шию... Він тоді їхав з Петербурга до матері і віз із собою свою сестру... яка скінчила курс навчання

* Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / П. Зайцев. – К. : Обереги, 1994. – С. 96.

** Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. / І. Дзюба. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 201.

*** Жур П. Шевченківський Київ / П. Жур. – К. : Дніпро, 1991. – С. 9.

в Смольному монастирі і, звичайно ж, могла їхати з братом на Україну на початку червня 1843 року»*.

І. Кулжинський не згадує про Шевченка – їхнього супутника. Очевидно, Тарас, як і мав намір, поїхав далі, в Качанівку, до Г. Тарновського, а Євген Гребінка з сестрою на якийсь час затримався в Ніжині?

Краєвид, який, імовірно, побачив Т. Шевченко, в'їхавши в Україну. Сучасне фото

Насправді ж проїзні Т. Шевченкові видають в Санкт-Петербурзі одинадцятого травня 1843 року, про що засвідчено у вихідних паперах Академії мистецтв: «Билет. Ученику Тарасу Шевченку на проезд в Малороссийские губернии сроком на 4 месяца и на беспрепятственное где нужно будет жительство»**. Виходить, із Північної Пальміри Тарас Григорович виїхав не пізніше дванадцятого – тринадцятого травня 1843 року.

Звідтоді й загуляло оте припущення із застереженням «могло бути», яке перекочувувало з видання у видання, аж доки шев-

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки: В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзевєрін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 90.

** Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії. 1814–1861 / за ред. Є. П. Кирилюка. – К. : Вища шк., 1982. – С. 45.

ченкознавець Микола Шудря (1935–2012) запропонував власну гіпотезу щодо часу й маршруту Шевченка «першого літа». Шукаючи фактів для підтвердження версії, не відкинувши за побігливе «мабуть», Микола Архипович посилається на формулярний список Євгена Гребінки, де занотовано: «1843, травня 17 дня, звільнений у відпустку на канікулярний час терміном до 15 серпня». Однак це навіть не квиток для проїзду, а лише запис дати, з якої починався літній відпочинок Шевченкового приятеля, з яким Тарас зібрався в Україну. Між іншим, Шудря вважає, що Гребінка, не маючи тарантаса, добирався в червні 1843 року до Ніжина «казенним екіпажем», тобто державним, взятим для тимчасового користування*.

Того самого року інспектор Кульжинський запрошений до Тифліса на посаду директора Закавказьких училищ. Отже, Іван Кульжинський не обмовився, сказавши, що зустрівся зі своїм вихованцем «у червні». Згодом це засвідчив і сам Гребінка в листі від двадцять третього липня того самого року до редактора «Литературной газеты», мемуариста Федора Коні (1809–1879): «От я і в Малоросії, прожив у себе в селі тижнів зо два і тепер приїхав у гості до брата... От вам і адреса: його благородію Аполону Павловичу Гребінці в Єлисаветград... У Харкові я прожив кілька днів: Основ'яненко вам кланяється»**.

Корисною для відповіді на запитання «Коли ж і з ким уперше їхав Шевченко в Україну?» може бути публікація газети «Киевские губернские ведомости»: в оголошенні про прибулих до Києва «впродовж 4-11 червня 1843 року» названо й «таємного радника А. Я. Стороженка». А в цей час Тарас Григорович уже був у Києві. На рисунку «Коло Межигір'я» зберігся напис рукою письменника Пантелеймона Куліша (1819–1897) під текстом народної пісні, який, вочевидь, стосується саме коментованого начерку: «1843, июня 13 в ночи на плоту, на Днепре, против Межигорского монастыря».

Отже, Тарас Шевченко виїхав із Санкт-Петербурга не з Євгеном Гребінкою, а підсів у карету таємного радника А. Я. Стороженка (1791–1858). Андрій Якович – російський генерал українського

* Шудря М. З ким їхав Кобзар на Україну? / М. Шудря // Демократична Україна. – 1995. – 18 листоп.

** Жур П. Літо перше: З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка / П. Жур. – К.: Дніпро, 1979. – С. 64.

походження, був поліцеймейстером у Варшаві, помічником князя Івана Паскевича (1782–1856). До речі, родом із України – народився в Іржавці, що на Полтавщині. Мав маєток (посаг першої дружини) у селі Богодухівка Золотоніського повіту Київської губернії.

З родинного архіву «Стороженки», який існує в двох-стах пронумерованих рукописних примірниках і зберігається в архіві Національної бібліотеки імені В. Вернадського, видно, що Андрій Якович, «причастившись святих таїн», збирався відбути з Царства Польського до Малоросії. Дорогою затримався в Санкт-Петербурзі, куди приїхав у середу дев'ятнадцятого квітня 1843 року. Зупинившись у будинку Павла Енгельгардта на Іжевському проспекті, 3, надіслав гроші синові в Дерпт і запросив негайно зустрітися: «Сам я тут пробуду лише два тижні й вирушу в Малоросію так само на два тижні, а звідти назад, до Варшави. Чекаю»^{*}.

Якщо вважати, що термін перебування Андрія Стороженка в столиці вичерпувався десь п'ятого травня 1843 року, то можна з вірогідністю сказати, що Т. Шевченко, знаючись із родичем Павла Енгельгардта, міг заприятелювати з земляком (до речі, Андрій – товариш Євгена Гребінки), і, мабуть, уже з ним верстати шлях од Неви до берегів Дніпра... Отже, знову оте «мабуть»!

На Андрія Стороженка в Іржавці, його родинному гнізді, очікували невідкладні справи. Мальовниче поселення Прилуцького повіту на Полтавщині значно відрізнялося від знаного нинішнім поколінням села. Найдавніша письмова згадка про Іржавці належить до XVII століття й пов'язана з іменем Івана Стороженка (бл. 1615 – 1693), який з дружиною Марією Богданівною – донькою гетьмана Богдана Хмельницького – оселився там, започаткувавши династію сотників і полковників Стороженків.

За твердженням історика Володимира Кривошеї (1958–2015), який опрацював «поминальні записи» Хмельницького, у гетьмана було чотири сини й дев'ять дочок. Доля кожного з дітей простежена недостатньо, особливо, дівчат. Достеменно відомо, що нащадки Богданові народжені першою його дружиною –

^{*} Стороженко Н. Фамильный архив / Н. Стороженко. – К., 1906. – Т. 2. – С. 112.

Ганною (Гафією) Сомківною (Сомко) (р. н. н. – 1647), молодшою сестрою приятеля Богдана – Якіма Сомка (Переяславського, згодом Прилуцького полковника, а в 1660–1663 роках наказного гетьмана Лівобережної України). Сліди Марії Хмельницької знаходимо в документі «Прошение Павла Григорьевича Стороженка в Правительствующий Сенат по департаменту герольдии» (від тридцятого січня 1839 року). Там, зокрема, написано й про Івана Стороженка – засновника династії: «...оный пращур – дед мой и в то время уже служил в чине дворянском сотником Иченским, когда в 1654 году генваря 6 дня блаженной и вечнодостойной памяти великий Господин Гетман малороссийских козаков Богдан Хмельницкий с своими чиновниками учинил царю Алексею Михайловичу присягу... и Малороссия присоединилась к России, и яко... зять по законному супружеству с высокоблагоурожденною дочерью онаго Гетмана Мариєю Богдановною Хмельницею занимал в штате своего властнаго Гетмана и тестя значительное место при том церемониали»*.

Після Андрусівського перемир'я 1667 року Україна виявилася роздертою між Польщею й Московією, настали сумні часи Руїни. Сім'я Стороженків подалася на Лівобережжя, в тихий закуток Гетьманщини, до села Ржавиця Прилуцького повіту на Полтавщині, що належав дядькові Марії – Якимові Сомкові. Родина Івана Стороженка й Марії Богданівни, «високоблагоурожденої доньки гетьмана Богдана Хмельницького», розрослася в наступних сторіччях багатим потомством достойників (господарів землі, державних мужів, учених, істориків краю, письменників, митців, а передусім – патріотів). Особливо відомими були Андрій Стороженко (1790–1857, псевдонім Царинний) – герой війни 1812 року, колекціонер, письменник, етнограф; Олекса Стороженко (1805–1874) – письменник, автор оповідань із українського життя, драми «Гаркуша», роману «Брати-близнюки», повісті «Марко Проклятий» (незакінчена); Микола Стороженко (1836–1906) – історик літератури, професор Московського університету, голова Російського шекспірівського товариства, автор праць про Тараса Шевченка («Первые четыре года ссылки Шевченко»,

* Стороженко Н. Семейный архив / Н. Стороженко. – К., 1906. – Т. 2. – С. 114.

1888; «Новые материалы для биографии Шевченко», 1898) та з історії України.

У 1837 році Андрій Стороженко продав належний йому батьківський маєток, а грошей покупець повністю не заплатив. Кошти були вкрай потрібні для придбання нового нерухомого майна, й, окрім того, в цьому краї в Стороженка що не село – то родичі: Лизогуби, Томари, Дарагани, Горленки, Романовичі. А мати – Дарія Петрівна Тарновська – сестра в перших власника Качанівки.

Сторінка з альбому Т. Шевченка із начерком, створеним у Іржавцях

Як Шевченка не зацікавила така особистість, як він міг не використати нагоди їхати разом із Стороженком в Україну? Виходило ніби так: Шевченкові з Миколою Іллічем випадала спільна дорога, а не з Євгеном Гребінкою та його сестрою Людмилою. Треба цьому ще шукати нові документальні підтвердження.

Їхали відомим Білоруським шляхом – баюрами, під зливами, через ліси й убогі села. До речі, під час довгої й нудної дороги Шевченку не було сумно – Тарас їхав із письменником та істориком, із тим Андрієм Стороженком (1857–1926), який був автором тритомної «Истории Южной России» (не опублікованої і загубленої), історичних нарисів про Богдана Хмельницького

й Івана Мазепу та спогадів («Записок»), з яких опубліковано лише уривки. Саме Андрій Стороженко зберіг для України неоціненний скарб – «Реєстр Войська Запорозького 1649 року». Стороженко упродовж життя вивчав і знав літературну та образотворчу спадщину Т. Шевченка. Зокрема, у розлогіму коментарі з приводу історії церков, змальованих на акварелях Шевченка «Михайлівська церква в Переяславі» та «В Переяславі: Церква Покрови» з Альбому 1845 року, звернув увагу на творчі зв'язки поета з Переяславом, їх відображення в повісті «Близнець».

...Враження від баченого під час далекої путі, коли повертався в Україну, Тарас Шевченко опише в повістях «Музыкант» і «Княгиня»: «В продолжение моего странствования вне моей милой родины я воображал ее такою, какою видел в детстве: прекрасною, грандиозною, а о нравах ее молчаливых обитателей я составил уже свои понятия, гармонируя их, разумеется, с пейзажем... Может ли быть место в этих милых приютах нищете и ее гнусным спутникам? Нет! А иначе человек был бы не человек, а простое животное»*.

Цей білоруський, а згодом і український край Шевченко знав ще з часів поїздок з поміщиком Павлом Енгельгардтом до Вільно, коли був козачком і всюди пана супроводжував. Проїхали Гомель, і через Городню до Чернігова прибули двадцять четвертого травня 1843 року. Поки міняли коней та відмічали подорожні на поштовій станції, Тарас швиденько пройшовся базаром, який розкинувся поруч. Бо потім знову в путь... до «золотоглавого».

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 152, 178.

**«Квартира у меня была
как раз напротив
Института»**

Тарас Шевченко, коли приїздив в Україну, затримувався в Києві в недорогих готелях, частіше – в друзів, чи винаймав кімнату. А навесні 1845 року поет оселився в дерев'яному будинку навпроти Інституту шляхетних панянок на вулиці Інститутській (не зберігся). Цей факт у житті Шевченка знайшов підтвердження в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»: «Квартира у меня была в Киеве как раз напротив институту, не на Крещатике, а на горе»*.

Поет згадував у листі до художника-портретиста Миколи Йосиповича Осипова (1825–1901) від двадцятого травня 1856 року: «Если случится вам быть в Киеве, обратите внимание, – что я говорю внимание? – взгляните на институт благородных девиц. Казармы, да еще казармы самые неуклюжие, а местность – самая восхитительная»**. Справді, у Тарасовому посланні йдеться про Інститут шляхетних панянок, що почав діяти з 1838 року. Переповідають, що тут Шевченко проводив майстер-клас як художник. малював портрети «дівичь».

Зазначимо, що спочатку Інститут містився у приватному будинку фельдмаршала Остен-Сакена (1752–1837), з 1842 року – в приміщенні, збудованому за проектом архітектора Вікентія Івановича Беретті (1781–1842) по вулиці Іванівській (згодом – Інститутська). Що ж це за «елітний пансіон для панянок» і як з ним пов'язаний Т. Шевченко?

Трохи історії... Інститутська вулиця – одна з головних артерій центральної частини Києва. В давнину тут пролягав Іванівський шлях, що з'єднував Старий Київ з Печерським містечком. Шлях починався від Софії, спускався на Хрещату долину, знову підіймався на гору, прямував вздовж Клова, продовжувався повз Берестове й закінчувався на Печерську. З середини першої чверті XIX століття вулицю почали називати Бегичевською – за прізвищем генерала Дмитра Матвійовича Бегичева (1730–1790), який був власником найбільшої з тутешніх садиб. Існував на

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 325.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 104.

Печерську ще й Бегичевський провулок, названий на честь брата Дмитра Матвійовича – підполковника Павла Бегичева (згодом теж генерала), який у 1800 році мав у тому провулку Печерська будинок. Як офіційна топонімічна назва «Бегичевська вулиця» згадувалася в розпорядженні щодо ремонту шляхів міста, яке київський поліцмейстер Михайло Сталінський дев'ятнадцятого квітня 1820 року дав міській комісії з прибутків та видатків: «Бегичевський взвоз спланувати, боковий канал заглибити та обкласти дошками, а поперечний замостити деревиною, з лівого ж боку, де косогір, поставити поруччя»*.

Київ. Вигляд Інституту шляхетних панянок. 1846 р.

Літографія з малюнка Й. Ляуфера

Садибу площею понад три з половиною гектари, розташовану на високому пагорбі з крутими схилами, Дмитро Бегичев придбав у жовтні 1811 року в спадкоємців відставного полковника Дмитра Ширая – його племінників штабс-капітана Михайла Юркевича та титулярного радника Петра Ганзюкова. А самому ж Ширую землю було відведено під забудову дванадцятого травня 1805 року

* ДАК. – Ф. 165. – Оп. 18. – Спр. 3.

за розпорядженням київського військового губернатора Олександра Петровича Тормасова. Чинovníк спорудив двоповерховий дерев'яний корпус довжиною п'ятдесят та завширшки сімнадцять метрів, а ще – просторе одноповерхове житлове приміщення, стайню, каретний сарай, лазню, кімнати для прислуги, господарчі добудови, розбив фруктовий сад. В одному з тогочасних описів головного будинку Бегичева зазначалося, що він «внутрішнім розплануванням своїм схожий більше на театр»*.

Київ. Вулиця Інститутська. Цей будинок генерал Дмитро Бегичев передав Інституту шляхетних панянок. Сучасне фото

Вісімнадцятого липня 1834 року генерал Д. Бегичев звернувся з листом до міністра народної освіти графа Уварова, повідомляючи, що вирішив («через похилий вік та слабкість здоров'я») подарувати свою садибу з будинком щойно заснованому університету св. Володимира. Пожертвування з вдячністю було прийняте, проте київський генерал-губернатор граф Василь Васильович Левашов (1783–1848) запропонував використати садибу не для розміщення університету, а для спорудження в ній будівлі майбутнього Інституту шляхетних панянок**.

* ДАК. – Ф. 16. – Оп. 469. – Спр. 724.

** ДАК. – Ф. 16. – От. 469. – Спр. 651.

Цікава мета відкриття в Києві першого навчального закладу для дівчаток. Як відомо з архівних джерел, граф Василь Левашов (1783–1848) у 1833 році звертався до імператора Миколи I з клопотанням про заснування дівочого навчального закладу для потреб Київської, Подільської та Волинської губерній. Це була друга спроба. Вперше таку пропозицію висловила 1804 року імператриця Марія Федорівна. Щодо цього київський генерал-губернатор Олександр Петрович Тормасов (1752–1819), зокрема, писав: «Ретельне спостереження за політичними думками жителів керованого мною краю, змушуючи мене доходити до самих джерел їхніх, відкриває, що шкідливий напрямок умів виникає здебільшого від впливу правил, закладених вихованням. Тут, ані в училищах, ані в родині, майже ніхто не прагне до придбання корисних для суспільства пізнань, ніхто не піклується про своє внутрішнє вдосконалення. Одне тільки прикрашання розуму приємними мистецтвами складає мету освіти. Тому громадянські чесноти та державні обов'язки залишаються у недбальстві або затьмарюються хибними поняттями».

Двадцять шостого жовтня 1834 року Дмитро Бегичев підписав дарчу про передачу свого «будинку з усіма іншими будівлями та землями на вічні часи на користь Київського університету князя Володимира»*. Спочатку у бегичевській садибі розмістили частину колекцій та бібліотеки, які університет отримав від Кременецького ліцею та Віленського університету. Потім вирішено будинок розібрати й звести корпус для новоствореної Другої гімназії. У лютому 1835 року, генерал-губернатор Василь Васильович Левашов (1783–1848) узгодив з Міністерством народної освіти Російської імперії та переконав «високе чиновництво», що для «дівочої» гімназії «...буде виділено земельну ділянку поблизу Михайлівського монастиря, а в подарованій Бегичевим садибі розміститься інститут шляхетних дівчат»**.

Проте, до відкриття закладу для шляхетних панянок було ще далеко – знаменна подія відбулася лише двадцять другого серпня 1838 року, вже за генерал-губернаторства Дмитра Бібікова (1792–1870), який обійняв посаду начальника краю наприкінці

* ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1923.

** ДАК. – Ф. 144. – Оп. 1. – Спр. 1.

1837 року. Відкрився ж Інститут поки що в тимчасовому приміщенні – в одноповерховому будинку на розі сучасних вулиць Липської та Інститутської. Тут раніше жив генерал-фельдмаршал Остен-Сакен (помер 1837 року й похований у Києво-Печерській лаврі), а потім квартирували київські губернатори.

Власну ж будівлю Інституту шляхетних панянок урочисто закладено першого липня 1839 року. Зранку того дня перші вихованки, батьки, класні дами та викладачі, разом з високими офіційними особами, зібралися в церкві жандармського полку, що на тій самій Бегичевській вулиці. Відбувся молебень, а потім хресний хід попрямував до колишньої садиби генерала Дмитра Бегичева, прах якого вже три роки покоївся в родинному склепі на території Дальніх печер Лаври.

За традицією у фундамент поклали надіслані з Петербурзького монетного двору срібну коронаційну медаль Миколи I та колекцію російських монет – напівімперіал, золоту та платинову монети в три рублі, срібний рубль, розмінні монети у двадцять п'ять, двадцять, п'ятнадцять, десять та п'ять копійок, а також закладну мідну дошку з викарбуваним написом: «По повелению Государя Императора Николая Павловича, положено основание, в день рождения Государыни Императрицы Александры Федоровны, 1 июля 1839 года, здания Киевского Института Благородных Деввиц, открытого в городе Киеве 22 августа 1838 года».

Як було визначено в Статуті навчального закладу, завдання Інституту шляхетних панянок полягало в тому, щоб «надати безкоштовне виховання дітям дворян бідного стану Київської, Волинської та Подільської губерній та можливість за помірну плату одержати таку ж освіту дочкам заможних батьків тих самих губерній»*.

Повний курс навчання був шестирічним, з розподілом вихованок на три класи з дворічним терміном у кожному. Дівчата вивчали Закон Божий, російську мову та літературу, історію вітчизняну та загальну, географію, арифметику, геометрію, фізику, природознавство, французьку, німецьку та польську мови, малювання, музику, спів, танці та рукоділля.

* Захарченко М. М. История Киевского института благородных девиц. 1838–1888 / М. М. Захарченко. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1889. – С. 10–17.

Кожна пансіонерка Інституту повинна була при вступі мати дванадцять сорочок, шість простирадл, дванадцять пар нитяних панчіх, дванадцять полотняних білих хусточок, шість рушників, чотири серветки, срібну ложку, звичайні ніж, виделку та чайну ложку. На навчання спочатку приймали дівчат лише дворянського (шляхетного, благородного) походження, а з 1852 року – також дочок із роду почесних громадян та купців першої гільдії. Почесне громадянство – привілейований стан, запроваджений Миколою I у 1832 році, середній між купцями першої гільдії та дворянством.

Перший випуск в Інституті відбувся 1844 року, й тридцять три дівчини, які закінчили повний курс, отримали атестати та свідоцтва домашніх виховательок. У ювілейному 1888 році вже навчалось 250 «панянок», у тому числі тридцять п'ять у випускному класі. А усього за перші п'ятдесят років існування навчального закладу освіти здобули 9454 дівчини. Викладачами працювали переважно професори університету св. Володимира. Серед них М. А. та М. Х. Бунге, П. Г. Житецький, В. С. Іконников, М. І. Костомаров, М. К. Ренненкамф, Р. Е. Траутфеттер, В. Я. Шульгін

Випускниці Інституту шляхетних панянок. Давнє фото

*Т. Шевченко. Портрет
Івана Андрійовича Катеринича*

*Т. Шевченко. Портрет
Олександра Андрійовича Катеринича*

та інші відомі вчені. У 1865–1867, 1885 та 1893–1904 роках панянок навчав музики композитор Микола Лисенко (1842–1912)

До речі, Тарас Шевченко малював портрети панянок Інституту, зокрема, дівчат родини Катериничів із села Бобровицького Козелецького повіту, а завершив роботу 1846 року – у селі Марківці Київської губернії. Юрист і меценат Петро Катеринич (1856–1816) мав військовий чин штаб-ротмістра, був маршалком Козелецького повіту, власником цукрових і кінних заводів, а дружина – Тетяна Пантеліївна походила з роду Афендиків – волохського походження. Ці багатії мали фінансову можливість запросити відомого художника, щоб їх та дітей «увічнити» в картинах, і цим митцем був Тарас Шевченко.

Вісімнадцятого серпня 1846 року в Інституті був випускний бал (перший відбувся 1844 року), а також «переведення в наступні класи». У повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» описується цей випуск, де Т. Шевченко, ймовірно, був присутній. Одну з випускниць автор запам'ятав так: «Это

была юная, стройная, как ле-
торосль тополи, гибкая, пре-
красная брюнетка с бледным
матовым лицом и с большими
умными черными глазами»*.
Цілком імовірно, що це була
Олександра Афендик (1786 –
р. с. н.) , портрет якої Шевче-
нко намалював у Києві. У «Шев-
ченківському словнику» цей
твір названий «Портрет неві-
домої у коричнево-м вбранні»
й датований так: «1845 рік, під
час перебування Шевченка на
Україні й... виконаний цей ма-
люнок разом з іншими (?) тво-
рами в Києві (?) до заслання...
всі вони протягом 10 років були
в “Третьому відділі”».

«Портрет невідомої в корич-
нево-м вбранні» зберігався
у письменника Дмитра Мор-
довцева (1830–1905), нині –
в Національному музеї Тараса
Шевченка.

Портрети дочок Катерини-
ча (двадцятитрьохрічної Ган-
ни, двадцятирічної Марії, сім-
надцятилітньої Олександри)
Шевченко намалював у корич-
нево-м й бузковому вбраннях.
Відомі Шевченкових п'ять ро-
біт із цієї серії: матері власника
села Марківці – Марії Федорів-

Т. Шевченко. Портрет
Марії Федорівни Катеринич

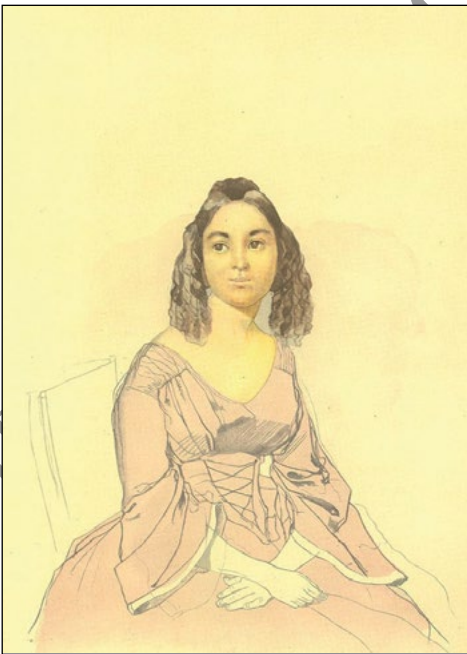

Т. Шевченко. Портрет
Тетяни Пантелеймонівни Катеринич

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жу-
линський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 :
Повісті. – С. 319.

*Т. Шевченко. Портрет
Олени Антонівни Афендик*

*Т. Шевченко. Портрет невідомої
в бузковій сукні*

ни, його дружини Тетяни Пантелеймонівни (уродженої Афендик), тещі – Олени Антонівни Афендик, братів – Івана й Олександра Катериничів. На портретах, які збереглися в оригіналах, присутня авторська дата – 1846; рисовані вони між початком березня й кінцем лютого, бо двадцять восьмого лютого Тарас був уже в Києві, про що свідчить запис у касовій книзі Археографічної комісії про виплату Шевченкові утримання за січень і лютий 1846 року «двадцять п'ять рублей сребром» – дані стали підставою для уточнення дати в межах року.

Родина Катериничів залишила в Києві помітний слід. Так, Василь Семенович Катеринич (1771–1847) був цивільним губернатором у двадцятих – тридцятих роках XIX століття, таємним радником. Помітний внесок у розбудову «золотоверхого» та його культури вніс ще один представник роду – військовий інженер-підполковник Вадим Петрович Катеринич (1845–1892), який мешкав на Інститутській, 23 – ріг вулиці Липської, 5, у будинку, спорудженому за власним проектом 1879 року. Його ж авторству

належить й особняк генеральської вдови Т. Івенсен на Липській, 2.

У «будинку на Інститутській» Шевченко проживав недовго. Незабаром Тарас, як напише в повісті «Прогулка...», «...поселився на время в трактире, не на водах, а на Крещатице, в доме архитектора Беретти»*. Двоповерховий будинок архітектора Вікентія Беретті (1781–1842), був невеликий: на першому поверсі розташовано сім кімнат, у верхньому – три. Під будинком льох, а в дворі – стайня на п'ять стійл та хлів.

*Т. Шевченко. Портрет невідомої
в блакитному вбранні*

А що ж то був за готель «на водах», який згадав Шевченко? Його утримувало акціонерне товариство штучних мінеральних вод, що розмістилося в нижньому поверсі Царського палацу, який уцілів під час пожежі 1819 року. В дворі палацу стояли два флігелі, в одному з яких був трактир з готельними номерами, де зупинялися прибулі до Києва. Цілком можливо, що тут затримувався і Тарас Григорович – це був один із кращих гостиних домів міста.

Цього ж разу Тарас Шевченко ненадовго перебрався, щоб винаймати кімнатку, до нічліжки купчихи, власниці пивоварного та цегельного заводів на Куренівці Христини Семенівни Марр. Це був триповерховий будинок (не зберігся) архітектора В. Беретті на Хрещатику біля Бессарабської площі (нині – це місце між приміщенням Національної Спілки журналістів України та кондитерським магазином «Рошен»; вулиця Хрещатик, 27-а).

Про те, що Тарас Шевченко мешкав у будинку Беретті, свідчить не лише його повість «Прогулка с удовольствием и не без

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 382.

морали». Дванадцятого лютого 1848 року Тарасів приятель Михайло Матвійович Лазаревський (1818–1867) писав поетові на заслання з Санкт-Петербурга про поїздку в Україну: «В Одесі, братику, не був я, дальш Києва не їздив, – балакали про тебе і тамечки, та я всього й залишався там півдня, тільки і не бачив нікого з твоїх щирих, окрім Глушановського. Тільки що увійшов він у мою хату, як зараз і крикнув: “У самісінькій сій хаті жив бідний Тарас”, – се в трахтирі коло станції»*.

До речі, навпроти закускової купчихи, де зупинявся Тарас, у будинку Сухоставського (не зберігся), квартирував з матір'ю й історик Микола Костомаров (1817–1885), який з першого серпня 1846 року був викладачем історії університету св. Володимира й за сумісництвом читав курс російської історії в першій Київській гімназії та Інституті шляхетних паньок. Тут, у М. Костомарова, Тарас Шевченко й зустрічався з «братчиками» – О. Марковичем, О. Пильчиковим, П. Гулаком і В. Білозерським, читав поезії. М. Костомаров досить яскраво змальовує ті зустрічі: «Швидко, однак, ми зійшлися і подружили. Тарас Григорович прочитав мені свої недруковані вірші. Мене охопив страх: враження, яке вони справляли, нагадало мені Шіллерову баладу “Занавішений санський ідол”. Я побачив, що муза Шевченка роздирає завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і захоплює було зазирнути туди!»**

У «грязной гостинице» довго Тарас Шевченко перебувати не зміг і разом із поетом Олександром Афанасьєвим-Чужбинським та художником Михайлом Сажиним (р. н. н. – 1885) поселився в районі Козиного болота, знявши кімнатку «на чердаку» в будинку чиновника Івана Житницького (р. н. н. – 1889).

* Лазаревський О. Шевченко та Лазаревські / О. Лазаревський. – К., 2004. – С. 6.

** Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки: В. С. Бородин, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 133.

«Тепер я мешкаю на мансарді»

Що ж то був за район – Козине болото, куди з «гязной гостиницы» переселився Тарас Шевченко в кімнатку на мансарді будинку Житницького? Назва зберігалася до першої пол. XIX століття, це історична місцевість – колишні «городи» Володимира, Ярослава й Ізяслава-Святополка. Над Козиним здіймалася Старокиївська гора, увінчана Софією, Михайлівським Золотоверхим монастирем, руїнами Десятинної церкви. Гора була оточена земляними валами, а болотна низина, де паслися кози, назива-

Філія будинку-музею Т. Шевченка. Сучасне фото

За цим столом у будинку І. Житницького, Т. Шевченко домальовував краєвиди Києва. Сучасне фото

лася «Козиним болотом», або ще – «Підваллям». 6 грудня 1240 року через Лядські ворота, що були розташовані в цьому районі, орди хана Батия увірвалися до Києва.

Живучи в історичному осерді «золотоглавого», Шевченко замислив закарбувати на папері в малюнках красу й величність старого й нового – вічного Києва.

На Шевченковій акварелі «Костел св. Олександра у Києві» зображено католицький куточок міста, центральну частину займає важка монументальна споруда костелу. На площі перед ним – численні постаті жебраків, міщан та колоритна фігура ксьондза в червоній мантиї. На другому плані – стрункі високі тополі й силуети бань Михайлівського монастиря. З властивим умінням Тарас Шевченко передає освітлення

Т. Шевченко. Костел св. Олександра у Києві

споруди. Костел святого Олександра, прокафедральний храм Києво-Житомирської дієцезії є найстарішою святинею Києва й належить католицькій релігійній громаді. Костел стали будувати коштом дворянства Київської губернії. Разом із дозволом на будівництво тридцять першого липня 1815 року надіслано рескрипт сенатору Болотнікову про визначення місця для зведення храму «В Киеве, между старым Киевом, Подолом и Печерском». Місцевість площею 3447 квадратних сажнів було внесено до плану міста дев'ятого грудня 1816 року і після представлення імператору затверджено двадцять восьмого травня 1817 року під зведення храму. Пізніше, згідно з проектом архітектора Мілянського, до цієї

ділянки додано ще 1340 квадратних сажнів землі; тридцять першого липня того самого року урочисто передано в опіку отців-домініканців, а тридцятого серпня наріжний камінь фундаменту майбутнього монастиря освячено архідияконом Йоахимом Грабовським.

Костел почав зводитися тридцятого серпня 1817 року за проектом архітектора-італійця Людвіга Станзані, а завершував будівництво архітектор Ф. Мехович у місцевості, відомій з давніх часів як «Лядська слобода». Тридцятого серпня 1842 року новозведений костел освячено виконувачем обов'язків архідиякона Київського Юстином Стейгвілло, який і став його настоятелем. Споруда окремими деталями – колонадою, великою одинарною банею – дещо нагадує архітектурні форми римського класицизму.

*Хрещатицький майдан на Козиному болоті під час відвідин міста
Т. Шевченком. Літографія*

На другому плані малюнка, праворуч, – дзвіниця й бані Софійського собору, ліворуч вдалині – пожежна вежа й споруда університету св. Володимира. Поруч із костелом – будинок настоятеля, що в перебудованому вигляді зберігся до наших днів.

Щоб написати «Костел св. Олександра у Києві», Тарас Шевченко прилаштувався вище нинішнього Українського дому (там нині Володимирська гора) навпроти костелу. Внизу стояв міський театр, який, не маємо сумніву, відвідував і Тарас Григорович.

Театральний репертуар задовольняв різноманітність смаків вимогливого глядача: ставили драми, трагедії, комедії, опери, балети, пантоміми, лялькові спектаклі, влаштовували концерти. Дерев'яний київський театр приймав російські, українські, польські, французькі, італійські трупи, видатних акторів першої половини ХІХ століття – Щепкіна, Мочалова, Живокіні, Мартинова, Самойлова, Сандунову, Каталіні. Вистави давали впродовж року, а припиняли тільки на Великий піст. На урочистості в Царські дні театр багато ілюмінував, а вхід до галереї й партеру були безкоштовними.

Найдокладніший опис київського театру «на Царской площі» дав історик Микола Закревський (1805–1871). Оскільки автор «Літопису й опису Києва» сам був киянином, бачив театр і, безсумнівно, бував у ньому, його опис можна вважати першоджерелом: «...театр был против Государева сада, ниже теперешняго Доминиканского костела, вначале Крещатицкой улицы, вблизи Крещатицкого ввоза (Александровскаго спуска). Это было деревянное строение правильной, несколько тяжелой архитектуры*». На жаль, ні проект споруди, ні більш пізні його плани не збереглися. Відомі три зображення театру: малюнок Закревського, літографія «Вигляд Хрещатика в Києві» й панорама Києва.

Про шанобливе ставлення Тараса до історичного міста згадує в «Споминах» Афанасьєв-Чужбинський, який мешкав із Шевченком і Михайлом Сажиним (1845–1934) на «Козині болоті»: «Шевченко задумав малювати всі визначні види Києва, внутрішній вигляд храмів і цікаві околиці. Сажин узяв на себе частину роботи й обидва художники пропадали зранку, якщо тільки не заважала погода. Захоплювався Шевченко й красою саду, в хвилини розпачу й роздумів ходив його алеями... На мальовничій дикій стежці, що вела з Царського саду прямо на Поділ, я раз несподівано побачив Тараса Григоровича**».

Художник Т. Шевченко, замалювавши Михайлівський Золотоверхий монастир, став навідуватися до Києво-Печерської лаври

* Закревский Н. В. Летопись и описание города Киева / Н. В. Закревский. – М. : Университетская типография, 1858. – С. 266.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 107.

через Царський сад, щоб змалювати храми, внутрішній вигляд Ближніх і Дальніх печер, цікаві типи прихожан. Царський сад, а нині – Миський, розташований між Маріїнським та Хрещатим парками. Закладений 1743 року за проектом архітектора Варфоломія Растреллі (1700–1771) на основі старовинного Регулярного саду біля Царського палацу, заснованого Петром І. У парку за участю садових майстрів Д. Фока і Л. Гофмейстера висаджені плодові дерева, розбиті різнорівневі оранжереї.

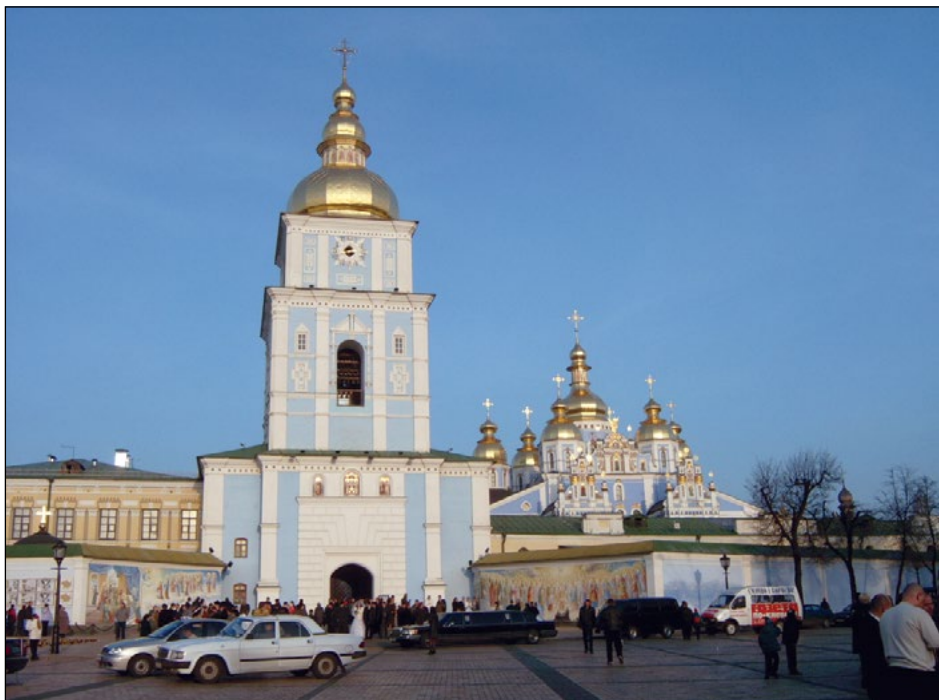
Т. Шевченко. Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві

Розповідаючи про Шевченкові етюди й ескізи краєвидів Києва, треба відзначити, що вони створювалися художником як задуми майбутніх творів. Не всі, на жаль, були реалізовані, окрім офортів, які увійшли до альбому «Живописная Украина в офортах».

Цікава історія створення рисунка «Рештки Золотих воріт». Ось як її розповідає О. Афанасьєв-Чужбинський: «Пішов він [Шевченко. – Прим. В. Ж.] якось рано-вранці малювати руїни Золотих воріт, за якими в той час місто ще не розбудовувалось, і сказав, що повернеться ввечері. Золоті ворота були близько від нашої квартири. Я одержав записку, якою нас запрошували на чай, і хотів сповістити Тараса Григоровича, щоб нікуди не заходив, тому що

в знайомих, куди нас кликали, він завжди бував охоче. Підходжу до Золотих воріт і що ж бачу? Тарас Григорович розстелив свою квітчасту хустку, на неї посадив трирічну дівчинку і з клаптиків паперу майструє їй якусь іграшку. Він повідав мені свою пригоду. Годині о п'ятій Тарас Григорович сидів і працював, аж раптом за

Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві. Сучасне фото

валом унизу почувся дитячий плач, на який він спочатку не звернув жодної уваги. Та плач не вгавав і ставав сильнішим. Місце безлюдне. Шевченко не витримав, пішов гребенем валу і глянув униз. У рову сиділа дитина й жалібно плакала. Поблизу – ні душі, лише кілька телят паслося віддалік. Він пробіг кроків двадцять – нікого. Нічого робити, треба було спуститись і взяти дитину. Дівчинка перелякалась і заплакала ще дужче. Заспокоївши її, наскільки було можна, Тарас Григорович поніс свою знахідку до Золотих воріт. Йому якось вдалося забавити її, але добитися толку не можна було, бо дівчинка лепетала “мама”, “няня” і більше ні слова. Давав він їй бублика, але дитина не могла вкусити і тільки повторювала “мама”, “няня”. Тарас Григорович не знав,

що робити. Два-три перехожих постояли, подивились і не признавали дівчинки, а йому не хотілося втратити чудового освітлення і разом з тим шкода було залишати біля себе налякану і, звісно, голодну дівчинку. Я прийшов вчасно й одразу ж пішов у сусідні будинки, яких було поблизу зовсім небагато. Проте, ніде не знали дівчинки. Становище ускладнювалося. Ми вирішили йти додому й сповістити в поліцію. Я взяв портфель, Тарас Григорович – дитину, й таким чином дійшли ми до Софійського собору. Молода жінка, одягнена по-домашньому, з переляканим видом вибігла з завулка й, побачивши нас, кинулась назустріч.

Т. Шевченко, М. Сажин. Рештки Золотих воріт

– Мати! – сказав Шевченко й, не кажучи їй ні слова, подав дитину»^{*}.

І сьогодні деякі киевознавці ставлять під сумнів авторство рисунка «Рештки Золотих воріт. 1846». Дискутується, чи це робота Шевченка, чи його товариша Михайла Сажина, а, можливо, спільна робота? Після арешту Тараса портфель із його малюнками залишився у М. Сажина, у будинку на Козиному болоті. Про це Шевченко писав у листі до народника Андрія

^{*}Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. – К. : Вища шк., 1975. – С. 102.

Лизогуба (1849–1879) одиннадцятого грудня 1847 року: «Сажин мені нічого не пише, не знаю, де він дів мою портфель з рисунками дрібними, там цілий жмут їх було. Як побачите його, то спитайте, та й возьміть до себе, а ящик з олійними фарбами нехай собі оставить»*. А. Лизогуб відповів Шевченкові двадцять третього лютого 1848 року: «Ви писали, щоб я взяв у Сажина Ваші дрібні рисунки, тільки я цього не зроблю, раз за тим, що я того Сажина може й не побачу, а друге за тим, що якби і побачив, то він мені їх не отдасть»**. Ми так і не знаємо, чи це були ті малюнки, про які згадував О. Чужбинський і Т. Шевченко в листі до І. Фундуклея, чи ще якісь інші, невідомі.

Золоті ворота були центральною брамою Києва впродовж XI–XIII століть. Описуючи розбудову столиці князем Ярославом Мудрим, автор «Літопису Руського» звертає особливу увагу на споруду: «Заложив Ярослав город – великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії. Премудрості Божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах кам'яну, Благовіщення святої Богородиці». З розбудовою Києва Золоті ворота опинилися в центрі міської забудови. У XVIII столітті їх рештки засипали землею для збереження древнього вигляду. Розкопав Золоті ворота 1832 року археолог-аматор Кіндрат Лохвицький (1770–1849). Збереглися фрагменти двох бічних стін. Під керівництвом українського архітектора італійського походження Вікентія Беретті руїни воріт зміцнили цегляними контрфорсами.

Авторство малюнка «Рештки Золотих воріт», ймовірно, належить Шевченку й Сажину. Тарас, скажімо, робив ескіз, промальовував церковні бані, молоді тополі, людей, а Микола завершив роботу. Згадаймо спомини Афанасьєва-Чужбинського й порівняймо з Шевченковими малюнками «Костел св. Олександра у Києві» чи «Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві». На малюнку «Рештки Золотих воріт» зображено стіни в руїнах, передній і дальній краєвиди в затіненій частині композиції. На першому плані видніється майданчик із стародавніми золотоворітськими стінами як одне з улюблених місць прогулянок киян. В глибині над одноповерховою забудовою старого Києва підносяться золоті бані собору св. Софії й дзвіниці Софійського

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 346.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 6 т. / Т. Г. Шевченко. – К., 1929. – Т. 3. – С. 245.

монастиря. Це художній стиль Шевченка: вдалині обов'язково мають виднітися, ніби в тумані, бані храмів – чітко промальовані митцем, вони здаються легкими, майже прозорими.

...Пройдемо вулицею Володимирською від Софійського майдану вперед, до «червоного» корпусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Мабуть, цією бруківкою йшов і Тарас Шевченко, зі скринькою, в якій лежало малярське приладдя, роздивлявся навкруги. Художника цікавило все в історичному місті. У той період починає формуватися нинішня структура вулиці – будуються кам'яні приміщення, спершу одна-два поверхові, а згодом і вищі, до п'яти поверхів. Зводяться адміністративні, громадські, житлові споруди, готелі. На місці, де розкопано залишки Ірининського храму (це ріг Володимирської й Ірининської вулиць), споруджується з використанням вогнетривкої цегли Ірининський стовп.

Будинок головного корпусу університету св. Володимира збудований у 1837–1843 роках у формах класицизму, так званого «російського», за проектом архітектора Вікентія Беретті. Споруда вийшла величною й суворою: спочатку стіни корпусу були пофарбовані не в червоний колір, а в білий. Питання про зовнішній вигляд університету порушив архітектор 1842 року: «Можна буде пофарбувати стіни жовтою фарбою, а карнизи й пояски білою, як зазвичай формують всі будови в місті, або ж таким чином під колір вапна, я ж, зі свого боку, вважаю за доцільне пофарбувати весь простір, від цоколя до підколон, під граніт бризками, а решту, не виділяючи ні поясків, ні карнизів, під колір вапна, так, щоб вся будівля здавалася зробленою з одного каменю»*. Але бажання архітектора не здійснилося; спочатку корпус університету пофарбували в червоний колір, а вершини колон – у чорний (кольори стрічки ордена святого Володимира), а після Жовтневого перевороту 1917 року на зразок Зимового палацу в Санкт-Петербурзі стіни перефарбували в коричнево-червоний колір.

Сучасник Тараса Шевченка професор Олександр Романович Славатинський (1832–1910) так згадує Київ у районі університету: «На моїх очах засаджувався Бібіковський бульвар то-

* Т. Г. Шевченко і літературне життя Київського університету : монографія / М. С. Грицай [та ін.] ; за ред. д-ра філол. наук В. Є. Шубравського. – К. : Вища шк., 1989. – С. 11.

полями й осокорами, що вже зникають. Він закінчувався біля теперішньої Володимирської вулиці, за якою між університетом і Мініховим валом, що тягнувся вздовж Підвальної й Прорізного провулку, був довгий пустир із дерев'яними амбарами, де розміщувалися інтендантські склади. Ботанічний сад закінчувався тоді Траутфеттерською гіркою (Траутфеттер Ернст-Рудольф Ернестович (1809–1889), ботанік, професор Київського університету, 1847–1859 рр. – ректор), за якою, аж до Митрополичого гаю, був порожній простір, який згодом саджений деревами»^{*}.

Київ. Вулиця Велика Володимирська. Поштова картка

Панорамне зображення на картині Шевченка та, ймовірно, Сажина «Університет св. Володимира» виконано за метрів триста, з пагорба, ліворуч від Бессарабської площі (нині Кругло-університетська вулиця). Судячи з фотографій другої половини XIX століття, саме цей ракурс і був найзручнішим для огляду фасаду навчального закладу. Монументальна й дещо похмура споруда в стилі класицизму тріумфально панує над нерегулярною й нещільною, переважно одноповерховою забудовою Києва.

^{*} Романович-Славатинский А. Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева / А. Романович-Славатинский. – К. : Тип. Грацианского, 1876. – С. 45.

У нижній частині картини «Університет св. Володимира» зображено обсаджений тополями Бібіковський бульвар (нині бульвар Тараса Шевченка). Третій будинок угорі, праворуч, належав цукрозаводчику і меценатові Миколі Терещенку (1819–1903); тут розміщено Національний музей Тараса Шевченка.

Т. Шевченко. Університет св. Володимира

Цей твір, як і деякі інші київські роботи Тараса Григоровича, традиційно приписували Михайлові Сажину. Але, зважаючи на відмінні риси художньої манери митців, зокрема, на майже прозорі контури зображених тополь, мистецтвознавець Володимир Яцюк (1946–2012) доводить Шевченкове авторство. Наприклад, суто Тарасовою манерою малювання є виразна група купчастих дерев у лівому куті аркуша, ошатні будиночки переднього плану з неодмінним висвітленням однієї стіни й суцільно тонованими вікнами, і, звичайно ж, тополі, що невеличкими групами й поодинокі ніби біжать угору від Бессарабки, поступово зменшуючись.

Щоб переконатися в правдивості чи сумнівності висловлених міркувань, пропонуємо розмістити поряд рисунок «Університет св. Володимира (з Ботанічного саду)», який вважаємо твором Т. Шевченка й до якого, без сумніву, причетний М. Сажин, і порівняти передні плани, їхнє природне й стафажне наповнення (тополі, ялини, постаті людей), тональну насиченість.

Як підтвердження того, що Тарас Шевченко, як мовиться, з усіх боків розглядав університет, шукав місце, з якого краще намалювати будівлю, приведемо спомини історика Миколи Костомарова (1817–1885): «У перших числах червня 1846 року, – згадує Микола Іванович, – мене обрали одноголосно на кафедру російської історії в університеті св. Володимира, примусивши прочитати пробну лекцію на задану тему. То був для мене радісний й вікопомний день; вперше поділитися своєю радістю довелося мені з Тарасом Григоровичем. Виходячи з університету, на пустирі, що відділяв тоді університет від Старого Міста, я зустрів Тараса Григоровича»^{*}.

П'ятого березня 1939 року Київському державному університету в дні святкування 125-річчя з дня народження художника присвоєно ім'я Тараса Григоровича Шевченка. А наступного дня, шостого березня, навпроти корпусу на невисокому кургані встановлено пам'ятник Кобзареві (автори – скульптори М. Манізер, архітектор Є. Левінсон). Постамент і сам пам'ятник викликають асоціацію з Тарасовою горою в Каневі. До нього ведуть п'ятимаршові сходи з боку головного входу до парку, виконані, як і стилобат, з бучардованого граніту. На чоловічому боці постаменту з червоного граніту зроблено напис накладними бронзовими літерами «Т. Шевченко. 1814–1861», нижче слова із «Заповіту» (1845):

*І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.***

...Можна незаперечно стверджувати, що одним із найвищих творчих досягнень Тараса Шевченка стали малюнки київських краєвидів, що зачепили найтонші струни його чутливого до краси серця. Переважно це невеликі за розміром акварелі, сепії, рисунки олівцем, виконані на окремих аркушах та в альбомах. Не випадково поет і художник, перебуваючи в Києві, за своєї «зо-

^{*} Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки: В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 139.

^{**} Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1 : Поезія. 1837–1847. – С. 371.

лотоверхої доби» віддав перевагу замальовкам історичних будівель. Адже, за крилатим висловом, архітектура – вічна музика в камені. Це, зокрема, краєвиди із альбому 1845 року, а також малюнок «Києво-Межигірський монастир», на якому храм – символ духовного пориву вгору. Монастир цікавив Шевченка історією, що пов'язувала давньохристиянські часи з часами козацькими, адже він був одним із релігійних центрів козаччини, мав, як і Лавра, статус ставропігійного. З 60-х років XVII століття храм перетворився на військовий козацький шпиталь, де лікувалися чи доживали свого віку старі запорожці. Тут приймали постриг і герої-козаки: на старості літ відмолювали в чернецтві свої гріхи, за християнською традицією готувалися до життя вічного.

На жаль, частина малюнків із краєвидами Києва, зроблених Т. Г. Шевченком, залишалася у М. Сажина. Ще до арешту і заслання у листі до М. І. Костомарова від 1 лютого 1847 року з Борзни Т. Г. Шевченко, дізнавшись, що М. М. Сажин збирається їхати з Києва, просив Миколу Івановича послати свого слугу Хому Голубченка на квартиру цього художника і взяти портфель з малюнками, скриньку з фарбами, том творів В. Шекспіра, інші речі й усе це зберегти у себе до його приїзду. Пізніше поет у своїх листах із заслання неодноразово згадував цей портфель з малюнками краєвидів Києва, але розшукати його не зміг: портфель у Михайла Сажина відібрали жандарми під час обшуку на квартирі.

Рукописи, альбоми, малюнки та інші речі арештованого Т. Г. Шевченка місцева поліція 1847 року передала київському цивільному губернаторові Іванові Фундуклею, який лише частину речей відіслав до Санкт-Петербурга, III жандармського відділу, решту – залишив. На прохання поета повернути малюнки генерал не відповів. У листі до А. Лизогуба 22 жовтня 1847 року Тарас Шевченко з гіркотою писав – йому шкода, що не покинув тоді на переправі рисунок київського саду, бо він і всі, що були при ньому, «пропали» в губернатора.

**«Скоро отыскал я
квартиру своих северян
Кулиша и Чуйкевича»**

Розповідати про Шевченка й не згадати про зустріч поета з Пантелеймоном Олександровичем Кулішем (1819–1897) у Києві, на Печерську, неможливо: приятелі відвідали багато місць, які Тарас замалював, вели задушевні бесіди вечорами. Вулиці й набережна Дніпра це пам'ятають. Та й Україну неможливо уявити без цих творчих особистостей!

Т. Шевченко. Портрет Н. О. Куліша

Дослідники сперечаються, коли мова заходить про час і місце їхньої зустрічі: в «Шевченківському словнику» читаємо про те, що Панько й Тарас «...познайомилися в 1843 році». Не вказано ні місця, ні числа, ні місяця.

Іван Дзюба в книзі «Тарас Шевченко» пише: «Вже в перші дні перебування в Києві Шевченко знайомиться з Пантелеймоном Кулішем, і це була доленосна для обох зустріч»*.

Як дослідив Петро Жур, зустріч Шевченка й Куліша

відбулася в «Старому Києві, неподалік від Софійського собору, де мешкав Панько. Стіни своєї кімнати Куліш розмальовував людськими постатями, кращих учнів нагороджував власними малюнками. У цій кімнаті й застав Шевченко Куліша за мольбертом. На поетові був парусиновий балахон і картуз, що зсувався на потилицю, подібно до козацького шлика. Куліш згадував:

– А вгадайте, хто? – це були перші Тарасові слова, промовлені ним чарівно-веселим і безтурботним голосом, що ним захоплювались і жінки, й діти.

Мабуть, Куліш уже знав про приїзд Тараса Григоровича до Києва, тому одразу ж догадався, хто завітав...

* Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І. М. Дзюба. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 204.

– Шевченко.

– Він, – відповів Тарас, засміявшись так, як сміються наші молодиці. Вусів тоді не було ще в нього, і в усьому обличчі багато було жіночого*.

Шевченкознавець Микола Шудря в документальній розвідці «З ким їхав Кобзар на Вкраїну?» стверджує, що вперше зустрілися й потоваришували Шевченко й Куліш не в Старому Києві, а на Печерську, «...на Графській вулиці (колишня садиба господаря Молдови, графа Костянтина Іпсіланті; 1760–1816) над проваллям, у районі столичної станції метро “Арсенальна”»**. До речі, разом із Паньком жив його воронезький земляк і задушевний приятель, студент університету св. Володимира Петро Чуйкевич (1818–1874), який народився в містечку Вороніж Глухівського повіту Чернігівської губернії.

Виникає запитання, що то за Графська вулиця і що то за «провалля»? І де, зрештою, насправді зустрілися Шевченко й Куліш?

«Провалля» – це назва Печерського урочища, яке розташоване на схилах Маріїнського парку, в бік Дніпра. Час початку заселення на Печерську території «Провалля» невідомий. Першу інформацію можна віднести до другої половини XVIII століття. У документах є дата – 1771 рік, й інформація про єдину там вулицю Панькову – за прізвиськом намісників київських митрополитів Паньковичів, які управляли цими землями в 1516–1577 роках, згодом територія відійшла під опіку Києво-Печерської лаври.

Графська (Гейсівська) вулиця – це нинішня Левандовська (у 1869–1940 роках носила ім'я Іоанна Леванди – українського священика і проповідника (1734–1814), з 1940 року переіменована на честь Олександра Аніщенка (1879–1918) – робітника заводу «Арсенал», який загинув під час Січневого повстання; похований на Байковому некрополі. З 2014 року вулиці повернули назву «Левандовська»).

Куліш і Чуйкевич насправді ж мешкали в Графському провулку, а не на Графській вулиці. Для встановлення правди про зустріч двох класиків української культури – Шевченка і Куліша – звер-

* Жур П. Шевченківський Київ / П. Жур. – К. : Дніпро, 1991. – С. 30.

** Шудря М. З ким їхав Кобзар на Вкраїну? / М. Шудря // Демократична Україна. – 1995. – 18 листоп.

німося до споминів. Коли 1839 року Пантелеймон Куліш вступив до університету св. Володимира, частина студентів навчалася в найнятих приміщеннях на Печерську: в будинку присутствен-

Київ. Район «Провалля» був над Печерським обривом. Сучасне фото

них місць (нині Міністерство внутрішніх справ, вулиця Богомольця, 10), навпроти Царського (нині Маріїнського) палацу, та в маєтку генерала Матвія Семеновича Бегичева (1724–1791) на вулиці Інститутській над Хрещатиком (нині Міжнародний центр культури і мистецтв).

Ось що читаємо в спогадах Кулішевого земляка Михайла Чалого: «В 1840 г. наступила моя очередь поступать в университет. Приехав в Киев по Днепру на лодке из Остерского уезда... отправился искать земляков... скоро отыскал я квартиру своих северян Кулиша и Чуйкевича. Нерозлуч-

ные друзья-земляки жили на Графском переулке, позади известного в то время винного магазина Финке над Провальем... Небогатое студенчество большею частью ютилось тогда на Провалье (что ныне за Удельною конторою) – небольшом фольварке, находившемся вблизи университета при спуске к Днепру и состоявшем тогда из нескольких десятков домиков с огородами и садами, тянувшимися к самому обрыву. Между домами шла неровная, изрытая ручьями улица»*. Отже, йдеться про Графський провулок. Нині це вулиця Івана Мазепи.

Від 1840 року на території «Провалля» розпочалося будівництво Київської фортеці. Проектом, затвердженим Миколою І,

* Чалый М. К. Жизнь и произведения Тараса Шевченка : (свод материалов для его биографии) : с портр. / М. К. Чалый ; сост. Михаил Корнеевич Чалый. – К. : Тип. К. Н. Милевского, 1882. – С. 31–32.

передбачалося розмістити тут укріплення разом з еспланадою на площі 1000 гектарів. Для її спорудження впродовж 1832–1842 років знесено 533 будинки: за роки зведення захисних споруд розібрано 1180 приміщень.

Місцевість між Маріїнським палацом і спуском до Дніпра біля Аскольдової могили змінилася, як згадує сучасник, протягом якихось десяти років. Останній будинок присутствених місць розібрано 1853 року. Починаючи з 1840 року територію «было не узнать».

Окремої розповіді потребує згаданий також М. Шудрею палац Іпсіланті (вулиця Івана Мазепи, 6*), який, імовірно, був гостинним і до Тараса Шевченка. До речі, із родиною Іпсіланті пов'язане звільнення Тараса Шевченка після його «богохульства», про яке навіть доповіли аж «наверх». Оперативна «лояльність» жандармів до поета і понині не розгадана.

Графська гора. Фото Франца де Мезера

Цей, на перший погляд, непримітний, але довжелезний будинок родини Іпсіланті має цікаву історію. Він був споруджений у 1798 році в стилі класицизму для коменданта Печерської фортеці П. Л. Вігеля. У 1807–1816 роках у ньому жив із родиною Костянтин Іпсіланті, потім (1833) цей будинок придбала Києво-Печерська лавра, в 1860–1870 роках тут розміщувалася Лаврська школа живопису.

Костянтин Іпсіланті (1760–1816) – правитель Молдови та Валахії, учасник грецького антитурецького визвольного руху. Після придушення турками повстання у Молдові та Валахії К. Іпсіланті знайшов притулок у Києві.

Особистістю й подвигами Іпсіланті захоплювався О. Пушкін. Французький діяч де Легард після відвідування Києва описав життя Костянтина у своїх мемуарах. Факти біографії князя використував письменник О. Дюма для роману «Граф Монте-Крісто».

* Вулиці Києва : довідник / за ред. А. В. Кудрицького ; упор.: А. В. Кудрицький, Л. А. Пономаренко, О. О. Різник. – К. : Укр. енциклопедія, 1995. – С. 78

Неймовірно героїчна і трагічна доля родини Іпсіланті. Князь не дочекався втішних новин із батьківщини, помер у Києві та похований у Георгіївській церкві. Його справу продовжили сини, їх у Костянтина Іпсіланті було п'ятеро.

Київ. Вулиця Івана Мазепи. Колишній будинок Іпсіланті. Сучасне фото

Старший син, названий на честь діда Олександром, – керівник грецької революції, національний герой Греції, російський генерал. Князь Олександр з п'ятнадцяти років був при дворі російського царя. Починав з корнета, у тридцять один рік став полковником. У бою за Дрезден ядром йому одірвало праву руку, це стало причиною дострокової відставки.

У 1817 році О. Іпсіланті призначено генерал-майором. Він заїхав до Києва побачитися з матір'ю, літо й початок осені провів у Одесі, а потім очолив повстання, про що Олександр Пушкін сповіщав листом поета Василя Львовича Давидова (1792–1855): «Греция восстала и провозгласила свою свободу... 21 февраля генерал князь Александр Ипсиланти... прибыл в Яссы... там издал он прокламации... в них сказано, что Феникс Греции воскреснет из своего пепла, что час гибели для Турции настал и проч... Первый шаг Александра Ипсиланти прекрасен и блистателен... Он счастливо начал – и, мертвый или победитель, отныне он принадлежит истории»*.

Згодом для родини Іпсіланті настала чорна смуга незгод і втрат: Олександр, Микола та Георгій потрапили до австрійської в'язниці, роки неволі підірвали здоров'я кожного з них. Дев'ятнадцятого січня 1828 року тридцятишестирічний Олександр помер від розриву серця на руках у коханої князівни з роду гетьмана Кирила Розумовського – Констанції Розумовської (через сто тридцять сім років він був перепохований на Марсовому

* А. С. Пушкин. Собрание сочинений : в 10 т. – М. : Гос. изд-во худ. лит-ры, 1962. – Т. 9.

полі (Πεδίο του Αρεως) в Афінах. За кілька тижнів після смерті Олександра пішли в далекі світи важкохворі Микола та Георгій, князівна Констанція збожеволіла.

Другий син Костянтина Іпсіланті, Дмитро, був офіцером російської служби. У червні 1821 року іменем свого брата прийняв керівництво повстанням греків за незалежність. Двадцять п'ятого вересня 1829 року змусив турецького головнокомандувача Аслам-Бея підписати капітуляцію, що стало фіналом активних бойових дій у Греції. Дмитро Іпсіланті завершив війну, розпочату братом. На його честь названо місто Іпсіланті у штаті Мічиган (США).

Т. Шевченко. Коло Дніпра

...Околиці палацу Іпсіланті, певна річ, привертали увагу Шевченка як художника. В Києві, коли Тарас Григорович навідувався до міста, для нього починалося нове життя в надзвичайно піднесеній, творчій атмосфері. Прогулюючись вулицями й провулками міста, спускаючись до Дніпра, поет розглядав дивовижні пейзажі, підмічав деталі, а потім зупинявся, і на папері народжувалися нові ескізи, малюнки, акварелі. Нелегко знайти сьогодні місце, де стояв художник, малюючи етюд «Коло Дніпра». Можна тільки уявити, де це могло бути. Час змінив місцевість: уже

немає крутого, встеленого колодами Спаського узвозу. На його місці прокладено новий, що за іменем київського цивільного губернатора Петра Панкратьєва (1757–1810) дістав назву «Панкратьєвський». Серед киян побутовала й інша назва вулиці – «Миколаївський (Микільський) узвіз».

...Чимало київських малюнків Шевченка зберегла тільки людська пам'ять – спогади. Дозволю нагадати роботи, які Тарас Шевченко виконав у Києві: акварелі «Костел Святого Олександра у Києві», «Давні фрески Софійського собору», сепії «Ас-

*Джерело коло Дніпра, яке малював
Т. Шевченко. Сучасне фото*

кольдова могила», «Церква Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі», «Софія Київська», «Вежа № 4 та казарма військових кантоністів Нової Печерської фортеці» (колишня назва «Васильківський форт у Києві»), начерки «Китаївська пустинь. Троїцька церква», «Вишгород», «Краєвиди Киє-

ва» (знаходилися у І. Фундуклея), «Київський сад», «Старці». Мистецька спадщина Т. Шевченка, створена за цей час, позначена багатьма новаторськими прийомами, насамперед проявленими у пейзажі. На відміну від поширених у Російській імперії літографічних видань з пишними краєвидами, митець малював з натури тодішню Україну, воскрешав сторінки її історії. Шевченко вперше застосував техніку акварелі в пейзажному жанрі, що і надалі залишився одним із провідних у його творчості й започаткував новий етап розвитку українського пейзажу.

Тарас Шевченко любив «золотоверхий Київ», садами повитий, тополями увінчаний, і закарбував багато видів його в різні періоди свого життя – як до, так і після заслання.

**«В Киеве, бывало, гулял
перед вечером в саду
по большой аллее»**

Печерські пагорби з архітектурними ансамблями київських монастирів, давніми парками на верхніх терасах і зеленими масивами на схилах є наймальовничішими місцями Києва. До парків Печерська прилягають зелені масиви придніпровських схилів, урочищ та ярів.

«Урочище», «яр» – назви, характерні для історичної топоніміки Києва. Вони є своєрідним відображенням мальовничого, але досить «неспокійного» рельєфу міста. Особливо часто зустрічаються в назвах історичних місцевостей Печерська.

М. Сажин. Краєвид старого Києва з боку Царського саду

Найдавнішим серед парків Печерська є Міський (у XIX ст. – Царський) сад, закладений у 1743 році, створений за проектом Варфоломія Растреллі (1700–1771). В облаштуванні саду брали участь досвідчені садові майстри Д. Фока та І. Гофмейстер.

Сад був улюбленим місцем прогулянок киян, тут усе тішило око – і пишна зелень газонів, і кущі розквітлих троянд, і могутні крони лип, і величні, прямі, як свічки, тополі, і кучеряві шовковиці, й посипані піском доріжки. А навесні, в травневі теплі вечори, милувало слух тьохкання солов'їв.

Чудове розташування Двірцевого (Царського) парку, чи, як його називав Тарас Шевченко, «саду із захопленням», описав

історик Максим Федорович Берлінський (1764–1848): «Ліворуч видно увесь багатолюдний Києвоподіл, що спускається від гори до блискучої води на його околицях, – писав він у 1820 році. – Видно здалеку покручену течію Дніпра, Десну, рукав Чортоторію, Почайну, що впадають у нього, та інші потоки, які, в'ючись по луговій стороні, утворюють різноманітні острови, озерця, затоки, помережані зеленню кущів та білими пісками. Наскільки приємні ці картини для очей, що милуються ними, настільки можуть бути і повчальними для спостережливого духу. Споглядаючи безперервну зміну сих видів, від непостійної течії вод, і згадавши минулі події древнього Київського князювання, здається, бачиш у часі долю тих, які жили колись, і нині сущих»*.

Через чотири роки після вимушеної розлуки Шевченка з Києвом про цей парк письменник та етнограф Олександр Афанасьєв-Чужбинський (1816–1875)* так писав у журналі «Северная Пчела»:

«Сад цей – один із кращих в імперії. Широко розкинувся він по узвишсях крутого берега Дніпра, розрісся тінистими столітніми деревами, прикрасився квітами, і як мальовничо, як поетично розбігаються його широкі алеї то по кручах, то в гущавині дерев, то по високих пагорбах, то в глибині байраків! Як буває скрізь, і тут є одна улюблена алея, де переважно гуляє публіка, і тут же, посередині півкола, у певні дні грає музика. Алея ця йде через усю ширину саду, починаючись від затишної, оточеної квітами кондитерської і закінчуючись біля побудованої на мавританський смак альтанки, яка впирається у високу кручу. Права сторона

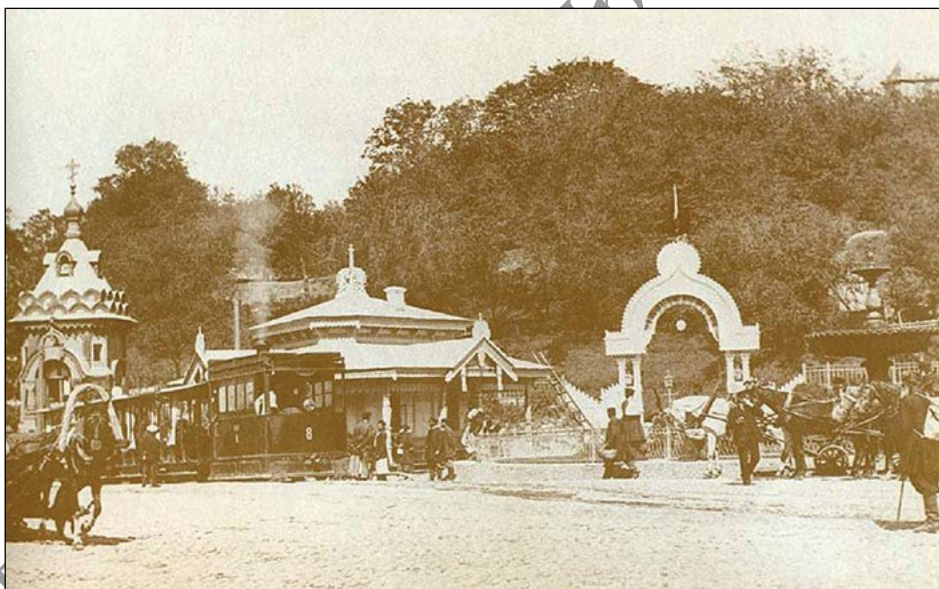

*Київ. Маріїнський палац.
Давнє фото*

* Берлінський М. Ф. Історія міста Києва / М. Ф. Берлінський. – Київ : Наук. думка, 1991. – 132 с.

алеї обсаджена гіллястими деревами, між якими тут і там ведуть у глибину невеликі доріжки, а посередині йде широка алея до квітника та будинку мінеральних вод, а ліва сторона майже відкрита і йде по краю байрака, який чудово впорядкований. За цим байраком, засадженим різноманітними деревами, за цим хвилястим морем зелені на заграві потухаючої зорі вимальовується Старий Київ зі своїми золотоглавими храмами, маківки яких ще тепляться від косих променів сонця, тим часом як вам уже не видно диску світила. Дивіться на оці барвисті групи тих, які гуляють, ви зустрінете тут усе – від вишуканого паризького вбрання франтихи до потворного вбрання міщанки, від наймоднішого пальта до балахона ремісника, котрий зі своєю достойною дружиною, підперезаною під плечима, йде повільним кроком і систематично лущить горіхи»^{*}.

Київ. Вхід до Царського саду. Давнє фото

У Царському саду Тарас Шевченко бував часто. Наприклад, коли навідувався до Києво-Печерської лаври, або, вийшовши з готелю «на Московской», прямував на Поділ «воззреть бурсу Сквороды» – Могилянку... У повісті «Близнецы» один із головних

^{*} Чужбинський О. Київ / О. Чужбинський // Северная Пчела. – 1850. – 31 окт.

героїв твору, Савватій, студент університету, теж часто відвідує цей затишний куточок: «В Києве, бывало, гуляя перед вечером в саду по большой аллее, встретит он красавицу – так холодом и обдаст его, и он, ошеломленный, долго стоял на одном месте и смотрел на мелькавшую в толпе красавицу и, придя в себя, шептал: “Не пара”. И отводил глаза на освещенную заходящим солнцем панораму старого Киева. Потом спускался по террасе и выходил на Крещатик»*.

Київ. Куточок відпочинку в Царському саду. Давнє фото

Опишемо коротко й історію інших парків Печерська – окраси й слави древніх київських пагорбів. Їх не міг бачити Тарас Григорович, бо вони закладалися й облаштовувалися вже після його смерті. Однак «виросли» вони на тих стежках, якими багато разів ходив поет, милуючись навколишніми пейзажами.

...Маріїнський парк – ще одна перлина Києва – був закладений 1874 року в пейзажному стилі. Він розбудовувався навколо Маріїнського палацу, яким міг милуватися Шевченко, прямуючи верхніми терасами Печерська до Лаври.

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 82.

Маріїнські хорони збудовано в 1750–1755 роках за зразком палацу, який проектував Варфоломій Растреллі для графа Розумовського. У 1744 році імператриця Єлизавета, дочка Петра I, під час відвідувань Києва, сама вибрала для нього місце. Спорудженням будинку керував видатний архітектор Іван Федорович Мічурін (1700–1763). Йому допомагали також знані архітектори М. Васильєв, П. Неєлов, Ф. Неєлов, М. Сальников. Під час подорожі Україною тут разом зі своїм почтом зупинялася імператриця Катерина II. У Маріїнському палаці відпочивали також військовий губернатор, світлійший князь Михайло Голенищев-Кутузов (1745–1813) і герой Вітчизняної війни 1812 року, генерал від кавалерії Микола Раєвський (1771–1829).

...Смуга верхніх терас Печерських парків пролягає на захід, до Володимирської гірки. Ближче до Лаври наприкінці XIX століття було розбито ще парк – Аносівський (Комендантський). У 1894 році з ініціативи коменданта Київської фортеці генерал-лейтенанта артилерії Олексія Васильовича Аносова (1822 – р. с. н.) розпочалися роботи з благоустрою: висаджено дерева й кущі різних порід, прокладено пішохідні доріжки, споруджено дерев'яні містки та павільйони, встановлено лави для відпочинку, на краю урвища побудовано веранду з буфетом, перед нею влаштовано невеликий фонтан з дерев'яним басейном (первісне розпланування не збереглося). Маленька гармата в саду кожного дня о дванадцятій годині сповіщала про початок обідньої перерви. Кошти на створення й утримання саду виділила влада міста, було зібрано гроші також серед військовослужбовців київського гарнізону та заможних киян (зокрема, купець Лазар Бродський (1852–1923) пожертвував п'ятсот карбованців, комендант Печерської фортеці Олексій Аносов (1822 – р. с. н.) власним коштом обладнав спортивний майданчик, де були жердини, канати, щогли, драбини, колоди, трапеції, кільця, гірки для катання, трамплін, гойдалки, кеглі). Сад серед киян став надзвичайно популярним, офіційно ж значився як фортечний Комендантський дитячий сад, після від'їзду 1899 року генерала О. Аносова до Санкт-Петербурга, поступово занепадав. Нині тут Меморіальний комплекс парку Вічної Слави.

**«Я зашел
к художнику Шевченко
в "Зеленый трактир"»**

Не раз Тарас Шевченко зупинявся в Києві у двоповерховій «Зеленой гостинице» (будівля не збереглася), або точніше – «Зеленому трактирі» з «нумерами», зведеному в 1803–1805 роках за проектом архітектора Андрія Меленського (1766–1833). Назва закладу пов'язана з пофарбованим у зелений колір дахом і зеленими кахельними печами. Готель вважали «найкращим» та дуже «оригінальним» і належав він Києво-Печерській лаврі. Заїжджий двір і трактир утримував купець третьої гільдії Андрій Сніжко.

*Київ. Колишнє приміщення «Зеленого трактиру»,
в якому зупинявся Т. Шевченко (не збереглося). Фото початку ХХІ ст.*

Затишне місце в «Зеленому трактирі» приваблювало в першу чергу творчу інтелігенцію. В пристойних кімнатах зупинялися, зокрема, А. Муравйов, О. Грибоєдов, Є. Гребінка. Тут зустрічався з ними О. Пушкін. У цьому готелі відбулася зустріч із С. І. Муравйовим-Апостолом і М. П. Бестужевим-Рюїнім декабриста-арсенальця Якова Максимовича Андрієвича, брата Павла Максимовича Андрієвича, з яким був знайомий і дружину якого – Олександрю Романівну – портретував Тарас Шевченко 1845 року (робота не збереглася). Дослідники не без підстав твердять, що в «Зеленому готелі» у декабристів була конспіративна квартира – місце для таємних зустрічей.

Район, у якому розташовувався «Зелений готель», кияни називали «Кловським», або – «Печерською височиною». Тут були, та й нині дещо збереглися, історичні об'єкти, пов'язані з топонімом «Клов»: урочище Клов, річка Клов, Кловський яр, Кловський басейн, Кловський міст, Кловська вулиця, Кловський провулок, старовинний Кловський монастир.

Топонім «Клов» (від слова «клекотати») відомий з літопису XI–XII століть і, очевидно, походить від струмка Клов, який починався з джерела десь поряд з Микільською оборонною казармою (поблизу сучасної станції метро «Арсенальна»), протікав улоговиною (нині вулиця Московська), з шумом та клекотом мчав униз, несучи пісок та глину Кловським яром, далі – по території майбутньої вулиці Прозоровської (тепер вулиця Еспланадна), через Троїцький майдан (сучасний майдан перед Центральним стадіоном) і впадав у річку Либідь як ліва притока. У вісімдесятих роках XIX століття у зв'язку з прокладанням конки й заощенням вулиць Клов поступово засипали, пізніше струмок сховали в труби, він повністю висох. Тарас Григорович згадує про цей Печерський квартал у «Близнецах».

У «Зеленому трактирі» мешкали персонажі повісті, а поряд, на цій самій вулиці, квартирував знайомий оповідача: «...я зашел к здесь же, на Московской улице, квартировавшему моему знакомому, художнику Шевченко, недавно приехавшему из Петербурга»*.

З вікна «Зеленого трактиру» було видно широкий плац, на якому муштрували солдат, трохи далі височіли будівля Арсеналу, стіни фортеці, виблискували позолочені Лаврські бані. Та обставина, що готель був власністю Києво-Печерської лаври, певним чином впливала і на внутрішній його розпорядок – там був досить суворий пропускний режим.

Оповідач повісті «Близнецы», зайшовши до ресторанчика, зупинився перед чорною дошкою, на котрій крейдою виведено прізвища приїжджих та номери. У «шикарних нумерах» «Зеленого трактиру» дотримувалися суворих правил: заборонялися

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 111.

гучні розваги. Лише в кількох кімнатах для заможних постояльців дозволялося просити «вино в нумера». Згідно з вимогами, приміщення, призначені як для загального залу, їдальні і буфету, так і для номерів, мали бути сухими, світлими і теплими та не менше чотирьох аршинів заввишки; їх потрібно було оснащувати вентиляційними пристроями, розташованими виключно в надземних поверхах, а не в підвальних.

М. Сажин. Київ. Краєвид Печерська

Ось фрагмент постанови Київської міської думи «Про готелі й мебльовані кімнати»: у нічліжці суворо заборонялися «всілякі ігри, танці, музика й співи, за винятком нумерованих кімнат, зайнятих приїжджими, в котрих дозволяється користуватися музикою та іншими іграми, законом дозволеними... Вхід до цього закладу дозволяється всім у пристойному одязі й зовнішній охайності. А солдатів, людей у лівреї й селян у простому їхньому одязі, як-от: у сіряках, бурих чумарках і непокритих кожухах і взагалі всіх у непристойному одязі та помічених у зухвалих, брутальних та бешкетних вчинках, не пускати, але вхід жінкам до загального столу не забороняється. Коридори не можна

захарашувати ані постільними, ані буфетними речами; використовувати як місце зберігання самоварів, скринь, білизни та інших сторонніх предметів.

Кожен поверх повинен мати теплий ватерклозет із хорошою вентиляцією та з відділеннями для чоловіків і жінок. У готелях і мебльованих кімнатах слід підтримувати бездоганну чистоту й охайність. Звільнені кімнати мають бути очищені й провітрені. Власники постійних дворів і мебльованих кімнат зобов'язані стежити за тим, щоб прислуга була завжди твереза, охайна, ставилася по-служливо до публіки й не мала заразних хвороб. Біля входу в готель завжди має бути черговий. Від сутінків і до повного світанку головний вхід, коридори, сходи, під'їзд і клозети повинні освітлюватися*.

Імена осіб, які живуть у готелях і мебльованих кімнатах, потрібно виставляти на дошці при вході до готелю**.

Із спорудженням Печерської фортеці починається й облаштування вулиці Московської, яка стає однією з центральних артерій міста. Тут

Початок монастиря Введення Божої Матері (поруч «Зеленого трактиру») в Києві поклала Мотрона Олександрівна Єгорова, капітанська вдова. Поставивши перед собою мету – організувати жіночу громаду, Матрона Єгорова почала скуповувати нерухомість у Печерському районі, зокрема на вулицях Московській та Рибальській, доки не стала власницею всього кварталу. За шістнадцять років придбала абсолютно всі будинки на вищезгаданих вулицях, відкривши тут у 1878 році жіночу громаду, в головній будівлі якої було облаштовано церкву. Мотрона Олександрівна прийняла постриг з ім'ям Димитрія, на честь Димитрія Солунського, та стала настоятелькою обителі. Окрім справ громади, Мотрона Єгорова також опікувалася богадільнею й лікарнею, надаючи їм всіляку матеріальну допомогу. Після її смерті, а померла вона в Петербурзі, тіло перевезли до Києва й поховали при церкві в жіночій громаді. Введенська громада отримала в спадок не лише нерухоме майно, але й капітал у розмірі двадцять одна тисяча рублів. Новою настоятелькою призначено монахиню Євфалію, яка чимало сил поклала на розвиток та подальше облаштування громади, продовжуючи опікуватися справами богадільні та лікарні, які працювали при громаді. Двадцять сьомого травня 1901 року на місці жіночої громади утворено монастир.

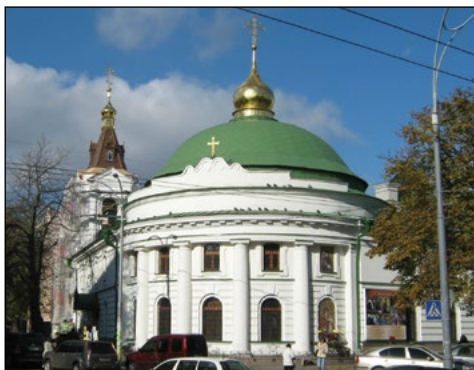
* Архів Києва. – Ф. 17. – Оп. 2. – № 119. – Арк. 6.

** Рибаків М. Хрещатик відомий і невідомий / М. Рибаків. – К. : Кий, 2003. – С. 278, 502.

розташовуються галантереї, магазини. Будинки зводили не вище двох поверхів (ці правила довго діяли під час спорудження житла).

Поряд із кварталом (на розі сучасних вулиць Рибальської та Московської), де приймав гостей «Зелений трактир», – Свято-Введенський монастир, який ще ХІХ століття заснува-

Свято-Введенський монастир, який відвідував Т. Шевченко. Сучасне фото

ла Мотрона Єгорова – вдова загиблого в Кримській кампанії капітана медичної служби. Після смерті Мотрони Єгорової (дев'ятого березня 1878 року) монашки звели Свято-Введенську церкву (шостого грудня 1996 року приходський храм перетворений на Введенський чоловічий монастир). До речі, церкву і «Зелений трактир»

розділяло десяток метрів, і Шевченко часто заходив помолитися, порозмовляти з парафіянами на виході.

Мешкаючи в «Зеленому трактирі», поет міг швидко дістатися околиць міста, Дніпра, аби зробити етюди краєвидів чи панорами Києва. На засланні, в Новопетровському укріпленні, пишучи з десятого червня до двадцятого липня 1855 року повість «Близнецы», Тарас Григорович згадував «Зелений трактир» у одному з епізодів: «Поутру я сидел с оконченным рисунком на типографском крыльце и дожидался моих незнакомок, как будто они мне велели самому принести рисунок не в “Зеленый трактир”, а на типографское крыльцо»*.

...На початку ХХІ століття будівлю, в якій розташовувався «Зелений трактир», розібрали. Автор цих рядків устиг сфотографувати історичну пам'ятку – приміщення, де знімав «номер» і Тарас Шевченко.

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 111.

**«Идет по улице, и ему
встречаются эполеты
да каски... даже бабы»**

Щоб упевнитися, звідки Тарас Шевченко малював у один із літніх місяців 1846 року «Васильківський форт у Києві», авторові довелося вибиратися аж на тридцятиметровий монумент «Батьківщина-Мати». Але й із висоти «пташиного польоту» краєвид, що на Тарасовому рисунку, вже не побачиш: Новопечерську фортецю закривають висотки «Царського села», тому й не видно форту. Дорога прокладена вбік, а Звіринецький пагорб, що на картині – ліворуч, заріс деревами, і там також розгортається будівництво.

Сьогодні збереглися залишки старої і головні споруди Нової Печерської фортеці. Вона почала зводитися ще з 1679 року за таких обставин: внаслідок тривоги, викликані взяттям турками Чигирини і Канева, у Києві були зосереджені російські війська під командуванням князя Михайла Алегуківича Черкаського (1712–1721) і козаки, які й побудували в тому ж році на Печерську перші укріплення у вигляді валів, що оточили Печерський монастир. У 1698–1701 роках зусиллями гетьмана Івана Мазепи (1639–1709) навколо Верхньої лаври було споруджено фортечну стіну завдовжки 1190 метрів, з чотирма вежами і трьома брамами, завтовшки близько трьох метрів та висотою близько чотирьох метрів.

Щодо валів, збудованих у 1679–1682 роках (так званих «Шереметьєвських»), то вони існували до середини XIX століття, коли, при прокладанні нових вулиць, були знесені. У 1732–1737 роках до Шереметьєвих валів фельдмаршал Христофор Антонович Мініх (1683–1767) наказав добудувати оборонні приміщення – головний склад бойових припасів і провіанту для армії, яка діяла під Очаковим і в Криму. 1736 року фортечні роботи велися щоденно: підвищувалися старі вали, ретрашементом з'єднувалися укріплення Старого міста з Печерськом.

Таким чином, до фортеці увійшла Лавра з укріпленнями та Печерський форштадт – містечко Печерське із Солдатською слобідкою (населені військовими, робітниками і службовцями), які з будівництвом фортеці значно розширилися. До Печерська перейшли різні установи, губернська канцелярія. Він стає військово-адміністративним центром Києва.

Якщо звернутися до вигляду фортеці Шевченкового часу, то вона була такою: «Печерська твердиня обнесена двома

концентричними колами з валів, ровів, казематів, фортеційних брам, бастіонів, військових складів. Це так звана “цитадель” – невелика територія, обнесена валами й ровами, де знаходяться: верхня частина лаври, величезний будинок арсеналу, деякі склади, дві церкви кінця XVII століття, старий Спас на Берестові, гауптвахти, фортеційні брами та різні дрібні будинки*.

Т. Шевченко. Васильківський форт у Києві

На Шевченковому рисунку «Васильківський форт у Києві», який має риси ескізності, зображено нижню частину Наводницької балки між історичною місцевістю Звіринцем і територією Видубицького монастиря, яка в тридцятих роках XIX століття перейменована в Старонаводницьку вулицю.

Шевченків рисунок «Васильківський форт у Києві» значився без авторського підпису і дати, й спочатку був іменований «Краєвидом» або «Краєвид з брамою», а вже в академічному виданні 1961 року як «Васильківський форт у Києві». Колектив, що готував зібрання мистецьких творів Тараса Григоровича Шевченка,

* Ернст Ф. До історії Києво-Печерської фортеці / Федір Ернст // Київ та його околиці в історії і пам'ятках : зб. ст. – К., 1926. – С. 266.

Наводничі, Неводничі (Царське село) – так в народі називають місцевість, що на укосі Наводницької балки. Ще не так давно (за мірками історії Києва) цей мікрорайон був урочищем, порослим лісом. Через цю місцевість, Наводницький яр, протікав Наводницький струмок, який брав початок там, де зараз пам'ятник Лесі Українці. У верхній частині Наводницького струмка було озеро Душогубиця. Струмок згодом уклали в трубу, а ділянку забудували. На місці колишнього іподрому в кінці минулого століття звели комплекс багатопверхівок, що створили мікрорайон.

як написано, «...виїздив на місце, порівнявши рельєф місцевості з малюнком, оглянувши залишки споруд, дійшов до висновку, що на малюнку зображено залишки Васильківського форту, одного з фортів Печерської кріпості»^{*}.

У сьомому томі першої книги академічного видання в коментарі до цього малюнка читаю: «Васильківський форт збудований в 1679 р.», хоч насправді, як свідчить історична література, зведений він у 1831–1844 роках та належить до Нової Пе-

черської фортеці, а 1679 року лише насипаний перший земляний вал біля Печерського монастиря, тобто, це був початок забудови Старої Печерської фортеці.

Як вдалося з'ясувати завідувачці будинку-музею Т. Шевченка Олені Сьомці, про що вона написала в статті «Василівський форт: до історії назви та побудови», зображені Шевченком об'єкти не відносяться ні до Васильківських воріт, ні до Васильківського форту.

Насправді, на рисунку Тараса Шевченка «Васильківський форт у Києві» зображена окрема вежа № 4 «Наводницька» та казарма кантоністів, які належали Новій Печерській фортеці і були побудовані в 1833–1839 роках.

На дальньому плані Шевченкового рисунка видніються казарма військових кантоністів та інші фортифікаційні споруди. На узбіччі дороги – густе високе дерево, освітлене полуденним сонцем, ліворуч – дерев'яні ворота Іванівського шляху, який пролягав через Печерськ до Лядських воріт. Контрастні тіні дерева й воріт падають на дорогу й створюють враження прохолодного затінку. Отже, споруда, відтворена Шевченком на малюнку «Ва-

^{*} Серeda Є. О. Київ та його околиці в мистецькій творчості Т. Г. Шевченка / Є. О. Серeda // З досліджень про Т. Шевченка : збірник. – К., 1968. – С. 44.

сильківський форт у Києві», належить до Ново-Печерської фортеці 1830–1860 років. На рисунку зображено не форт, споруди якого розташовуються по вулиці Задніпровського, за будинком «Проектів», що на бульварі Лесі Українки. За всіма ознаками та формами будівель, Тарас змалював вежу № 4 Наводницьку і казарму кантоністів, за якими проходить вулиця Московська. Між цими спорудами від Московської вулиці спускається аж до Дніпра, до моста Патона, вулиця Старонаводницька. Імовірно, Тарас Шевченко, виконуючи цей архітектурний пейзаж, знаходився на пагорбі, де нині Національний музей історії України у Другій світовій війні.

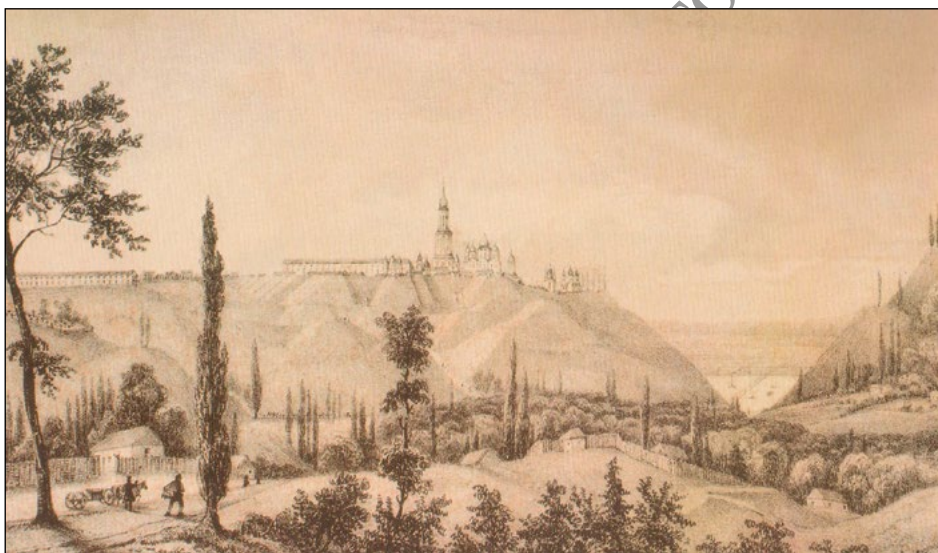
Кловський яр – один із трьох ярів (Кловського, Басейного, Хрещатицького), що оточували урочище Клов, Липки й Двірцеву частину Києва. Ця частина Києва, як і увесь Печерськ, належала Військово-інженерному відомству. Кловський яр перетворено на проїжджу дорогу як продовження Інститутської вулиці в 1850–1852 роках. Його було впорядковано, забруковано, а в 1856 році обсаджено тополями. У 70–80-х роках ХІХ ст. з дозволу Військового відомства пустирі обабіч Кловського узвозу перетворили на суцільні сади, городи й парники. Тут були сад Дружиніна, на місці якого в 1882–1883 роках збудовано училище сліпих, сад Струса (з 1878 року), сад Новікова. До речі, головними ярами та балками є Сирецька балка, Бабин Яр, Реп'яхів Яр, Глибочицька, Наводницька, Мишоловська, Совська балка, Мокрий яр.

Щоб зрозуміти, чому Т. Шевченка зацікавила фортеця, звернімося до її історії, яку, звичайно, Тарас Григорович у загальних рисах знав. Головне Київське укріплення (Нова Печерська фортеця) – комплекс оборонних споруд, збудованих у 1830–1860 роки. Укріплення охопило Печерську висоту між Кловським яром на півночі, Наводницьким міжгір'ям на півдні, схилами долини річки Либідь на заході й берег Дніпра. Підходи до фортеці з боку нинішніх вулиць Михайла Грушевського, Старонаводницької, Євгена Коновальця майже збігаються з колишніми в'їздами на її територію.

Структурно фортеця складалася з південно-західного Васильківського укріплення (назва від старого шляху до Василькова з боку лаври), західного Госпітального укріплення (назва від госпітальних бараків, що містилися на Черепановій горі з кінця ХVІІІ – початку ХІХ століть) та цегляних казематних споруд. Від

цитаделі до Васильківського укріплення вздовж Наводницького яру стояли казарми військових кантоністів і вежа № 4, поєднані оборонною стіною з Наводницькою брамою. Уздовж Наводницького яру (район сучасної столичної площі Лесі Українки) був насипаний земляний вал, замінений згодом цегляним тиром-стрільницею з декоративними баштами й зубцями – мерлонами. На схилах Дніпра споруджено дугоподібні підпірні стіни, а підступи до Ланцюгового мосту прикривали вежоподібні Подільські ворота. На краю Кловського яру – вежі № 5 і № 6, понтонні хліви, манеж, стайні й кінський лазарет, казарми жандармського полку, арсенальні виробничі майстерні, поєднані оборонним муром аж до Микільської брами.

М. Сажин. Київська Лавра та цитадель і яри з Наводницького шляху

До Васильківського укріплення (нині це тильна сторона будинку «Проектів» на площі Лесі Українки) належали: одна з головних споруд – редут № 1, або вежа № 1, яка була з'єднана стінами з вежею № 2 (Круглою) і вежею № 3 (Прозорівською, названою так на честь фельдмаршала, князя Олександра Олександровича Прозоровського (1733–1809), тут похованого). Редут № 1 (вистягнута напівкругла двоповерхова вежа з бойовими отворами-амбразурами, боковими прямокутними крилами і внутрішнім подвір'ям) був споруджений у 1831–1837 роках. Будувався він

для офіцерських казарм, а з 1838 року використовувався військовим госпіталем (що на вулиці Михайла Задніпровського, 38). Вежа № 2 (вежа з вузькими амбразурами і невеликим внутрішнім подвір'ям – плацом) споруджена в 1833 році, добудовувалася до 1844 року. З 1863 року використовувалася як політична в'язниця (Михайла Задніпровського, 44). Вежа № 3 розташована в правому крилі Васильківського укріплення, споруджена в 1838–1839 роках. У 1840 році при вежі побудували церкву Васильківського укріплення, з інтер'єрами в стилі англійської готики. Вона єдина з усіх перерахованих вище споруд не збереглася.

М. Брезе, Р. Гундрізер. Вигляд Наводницького мосту через Дніпро

Вежа № 4 названа «Наводницькою», бо біля неї проходив Наводницький шлях. Стосовно цих назв у літературі існує дві версії.

Перша версія: це стародавнє урочище, південніше Києво-Печерської лаври, де протікав потік і впадав у Дніпро (в районі нинішнього мосту Патона). Вздовж потоку в давнину проходив шлях до Дніпра. На схилах річки з боку Києво-Печерської лаври в різні часи розташовувалися слобідки рибалок, які розкидали для просушування сітки – неводи. Звідси й назва потоку – «Неводище», згодом – «Неводницький». У верхній частині цього потоку було озеро Душегубиця, іноді цю балку називали «боярак Душегубиця». Поступово озеро обміліло, на місці яру виникла вулиця Наводницька, а з кінця ХІХ століття – Старонаводницька.

На початку ХVІІІ століття, коли за наказом Петра І почалося будівництво Києво-Печерської фортеці, Печерськ стає центром

міста, а значення головної переправи набуває Наводницький наплавний міст, який починають наводити з 1706 року. На це вказує Максим Берлинський (1764–1848): «Для способнейшего доставления к новостроящейся крепости из-за Днепра вещей определено навсегда существовать против сего места казенному на плотах мосту». В іншій його праці читаємо: «От Наводницкой пристани... плотовой мост... учрежден со времени заложения крепости»*. Перевізне господарство складалося з поромів, плотів, байдаків, шлюпок, поштових, малих і великих дубків, якорів тощо. А ось опис Наводницького мосту 1744 року: «Для шествия вышеописанной свиты (імператриці Єлизавети. – Прим. В.Ж.) через Днепр сделан на расстоянии 450 сажен изрядный деревянный мост, при котором ни суков, ни железа, ни канатов и никакого другого укрепления, кроме одного дерева и из тонких лоз сплетенных веревок, нигде употреблено не было, и который при том так был тверд и плотен»**.

За проїзд мостами бралася плата, однак, не з усіх. Царські укази 1741, 1743, 1747 років визначили: «На мостах, на греблях, на перевозах с генеральной старшины, полковников и полковой старшины, сотников и прочих сановников с съестными и питейными припасы в Глухов к ним едучих и из Глухова возвращающихся никакого платежа не брать... на перевозах с служилых великороссийских людей, малороссийских казаков и духовенства також и посполитства, проезжающих... за своими нуждами, денег не брать... мита и мостовщины с киевских мещан неимать»***. Зате гроші брали з чиншових і ординарних селян, слуг монастирських, прочан та черні. Перевезення на приватних човнах заборонялися, і винних суворо карали.

... Через Васильківські ворота Тарас Шевченко виїздив з Києва біля Наводницького моста та річки Либідь і прямував до Фастова на розкопки поховання Переп'ят.

* Берлинський М. Ф. Історія міста Києва / М. Ф. Берлинський. – Київ : Наук. думка, 1991. – 132 с.

** Центральний держ. істор. архів. – Ф. 59. – Оп. I – Спр. 1465. – Арк. 2-2 зв.

*** Там само.

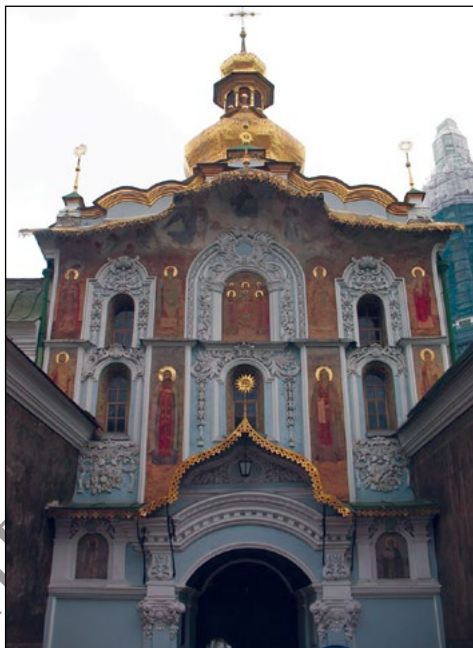
**«Вышли в святые
ворота Николы
Святоши»**

Киево-Печерська лавра захоплювала Тараса Шевченка змалку. Сюди він повертався й уже дорослим, щоб потішитися красою і величчю київської святої обителі.

Лаврські ворота Миколи Святоші (Троїцька надбрамна церква) та Лаврський сад стали свідками зворушливої історії Шевченкового кохання. У повісті «Близнецы» читаємо: «Говорившая была молодая девушка, стройная, со вкусом и скромно одетая, но далеко не красавица... А кого она называла “мамо” – это была женщина высокого роста, сухая, смуглая и когда-то блестящая красавица... Они... с минуту молча смотрели на пейзаж и ушли. Я тоже встал и ушел за ними. Они прошли лаврский двор, тихо разговаривая между собою, и вышли в святые ворота Николы Святоши, и я за ними... Я хотя и теперь даже не могу похвалиться знанием тактики в деле волокитства, а тогда и подавно... Думая пойти в Лавру, я пошел в сад... Хожу только я себе по больш

*Троїцька надбрамна церква
Киево-Печерської лаври. Сучасне фото*

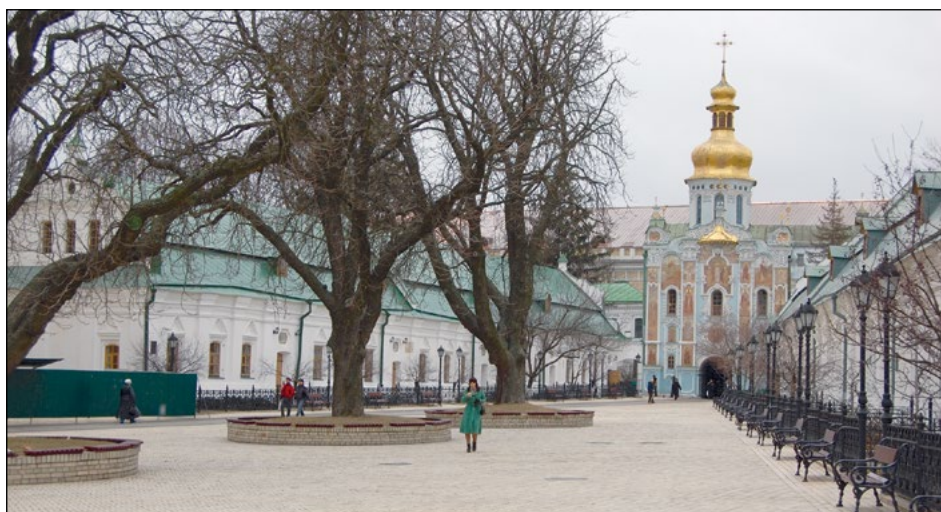
шой аллее один-одинешенек (день был будний) и присяду иногда, чтобы полюбоваться старым Киевом, освещенным заходящим солнцем»*.

Трохи про історію воріт Миколи Святоші, або Троїцького надбрамного храму... За церковною легендою, ворота-рем біля головної брами Києво-Печерської лаври служив Микола Святоша (світське ім'я – Святослав Давидович; 1080–1143), син чернігівського князя Давида Святославича, правнук Ярослава Мудрого. Свого часу Святоша був князем Луцьким (1099–1100) і Остерським (1106), а сімнад-

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 110.

цятого лютого 1107 року постригся в ченці Києво-Печерського монастиря. У перші чотири роки працював для храмової кухні, потім був ключником при брамі, і, зрештою, перейшов до келії, навколо якої посадив дерева та квіти. Харчувався тільки в монастирській трапезній, хоч мав досить коштів для окремого келійного життя. Мав багато книг, які передав обителі.

Територія Києво-Печерської лаври, де перебував Т. Шевченко. Сучасне фото

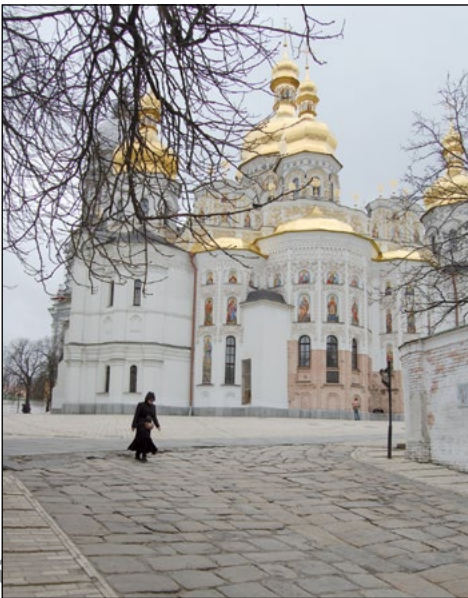
За монастирськими переказами, зафіксованими Анастасієм Кальнофойським (р. н. н. – 1638), Микола Святоша вважається фундатором Троїцької надбрамної церкви, востаннє згадується в літописі 1142 року, коли виконував дипломатичне доручення на прохання племінника, князя Всеволода Ольговича (р. н. н. – 1146) – його мощі спочивають у Ближніх печерах. Життя багатьох ченців Печерського монастиря відображене в гравюрах XVII–XVIII століття. Один із перших іконографічних портретів преподобного Миколи Святоші надрукований у «Патерику Печерському» 1661 року, його автор – гравер Києво-Печерської лаври Ілля. Збереглося зображення ченця і в монументальних розписах Лаврських храмів.

Цікавий опис Києво-Печерської лаври і Троїцької надбрамної церкви, мандруючи Україною, залишив візантійський мандрівник Павло Халебський (Алепський; 1627–1669): «Минаючи міцні залізні ворота, пильновані сторожею, в супроводі тих,

хто зустрічав нас, ми ступили на дворище великого монастиря Успіння Божої Матері, відомого на їхній мові під назвою Печерського, бо Святі Антоній і Феодосій, які заснували його, раніше жили в печерах і підземеллі (під час Батиевої навали 1240 року лаврські печери та підземні лабіринти стали прихистком для киян). Тепер вони правлять пристанищем і келіями відлюдникам та самітникам.

Входячи в ці ворота, бачиш у ліву руку згадану Троїцьку церкву, куди підіймаються високими сходами. На одних дверях зображено Святого Івана Милостивого, патріарха Олександрійського – він стоїть у мантиї, з митрою на голові, яку зазвичай носить у цій країні патріарх; і ми возили з собою митру з чорного оксамиту, та наш владика патріарх відмовлявся накладати її, хоча в цьому не було нічого кепського і це, можливо, був най-

Успенський собор Києво-Печерської лаври. Сучасне фото

придатніший головний убір; святого обступили жебраки, убогі, каліки, правицею він роздає динарії, а в лівиці тримає порожній гаманець. На інших дверях намальовано багача й Лазаря: багач сидить за столом в оточенні друзів та пишно вбраних жінок, вони п'ють вино; Лазар стоїть край порога, жебрає милостиню, його відштовхують і проганяють пріч, він іде і всідається край воріт навпроти них, пси зализують йому рани, поряд стоїть моторошного вигляду ангел смерті. Поміж цими двома дверима височіє обкутий залі-

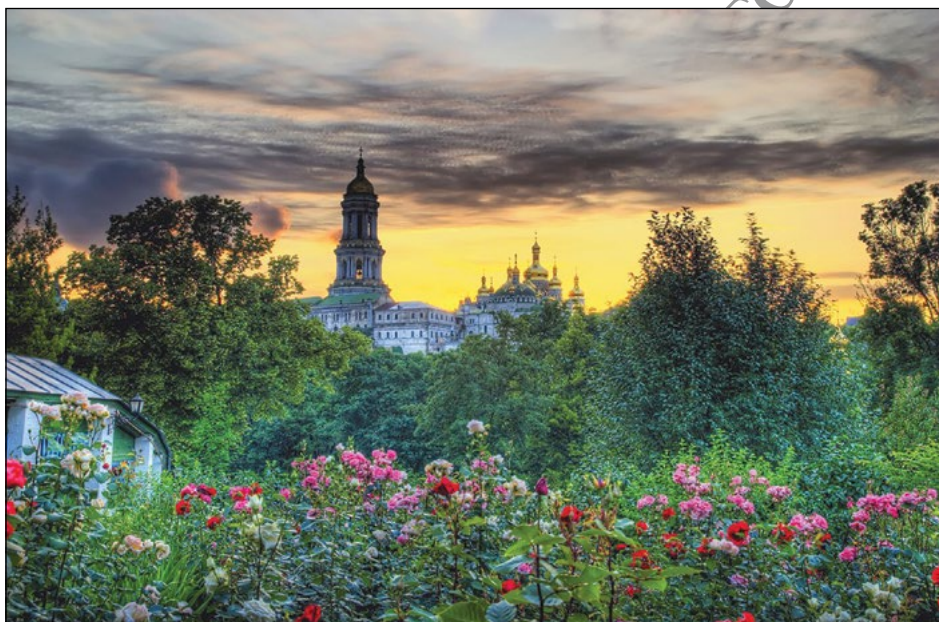
зом дуплавий стовп із карнавкою, аби всяк, хто входить, бачив зображення й укидав милостиню для убогих»*.

* П. Халебський. Павло Халебський (Алебський). Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / упоряд. М. О. Рябий ; післям. В. О. Яворницького. – К. : Укр. письменник; Ярославів Вал, 2008. – С. 120.

Тепер з'ясуємо, який сад згадує Шевченко, перебуваючи в Лаврі, у вже цитованій повісті «Близнецы»: «...я пошел в сад».

Павло Халебський так розповідав про цей «церковний квітковий та деревовий рай»: «Нас водили в сади архімандрита, куди ми спустилися з його келій сходами. Входять до саду дверима у вигляді високої арки з куполом. З боків вона вся складається з ґрат, сплєтених з тонкого віття всередині і зовні, і має один лікоть в товщину. Всередині її якась рослина із зеленими гілками і численними шпильками, схожа на жовтий жасмин... Підіймаючись із землі, вона проростає в цей дивний витвір і наповнює ґрати. Всяку гілочку, як тільки вона виступить назовні з ґрат, обрізують ножицями. З тієї ж рослини зроблена огорожа

Лаврський сад, який відвідував Тарас Шевченко. Сучасне фото

розсадників цього саду. Ти бачиш, що його стовбури, виходячи із землі, бувають вширшки в лікоть, підіймаються над землею не більш як на два лікті і в своїй сукупності утворюють в ширину ніби стіну. Рослина приносить плоди. Ми їх їли: вони схожі на незрілий виноград, зелені і солодкі, його називають ікристом. Такий майстерний виріб є справою рук садівників, які підрізають і вирощують цю рослину, роблячи її такою красивою. В цьому

саду є абрикосові дерева і дуже багато шовковиць. Кажуть, що колишній митрополит козаків розводив шовковичних черв'яків, і виходив чудовий шовк. Є безліч великих горіхових дерев і ще більш виноградних лоз; вино з них темно-червоне; його розвозять з цього монастиря по всіх церквах землі козаків»^{*}.

Вид на церкву Всіх Святих, яку малював Т. Шевченко. Сучасне фото

Києво-Печерська лавра славилася тим, що розповсюджувала Україною нові види і сорти плодових дерев, чагарників, винограду, у XIX столітті тут був відкритий для паломників Митрополичий (тоді – Архимандричий) сад; на її території збереглася дика груша, яку бачив Тарас Шевченко та якій, за переказами, триста років.

...Але повернімося до романтичної історії Шевченкового «кохання». О. С. Афанасьєв-Чужбинський у «Спогадах» розповів про зустріч Шевченка в Лаврі з дівчиною, якою Тарас не на

^{*} П. Халєбський. Павло Халєбський (Алєбський). Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / упоряд. М. О. Рябий ; післям. В. О. Яворницького. – К. : Укр. письменник, Ярослав Вал, 2008. – С. 231.

жарт захопився: «Пам'ятаю ще одне захоплення у Києві. Малюючи Лавру, познайомився з приїжджим сімейством богомольців, у якому була дуже гарненька молода дівчина. Вечорами Шевченко почав зникати і не казав, де просиджував до півночі, і оскільки у нас було заведено не вимагати один в одного звіту, то я кілька днів не знав, що поет захоплюється. На мальовничій дикій стежці, що вела з Царського саду на Поділ прямо через кручі, я раз несподівано побачив Тараса Григоровича у незнайомому товаристві, що складалося з двох бабусь, кількох дітей і гарненької дівчини. Остання відкинула вуаль. Розчервоніле личко її, обрамлене світлим волоссям, було чудове. Сміючись чистим, майже дитячим сміхом, вона слухала Тараса Григоровича, який, спускаючись поруч з нею, розповідав їй, мабуть, щось смішне. Я сховався на гору. Тарас Григорович тільки спитав мене, куди я йду, і сказав, що проводить знайомих у Братський монастир. На третій день він був дуже сумний і признався у своєму захопленні. Незнайоме мені сімейство виїхало уже в село. Дівчина ця була за когось висватана, і у вересні призначили весілля. Він любив жінок жвавого характеру; на його думку, жінці мають бути притаманні запал і пристрасть – “щоб під нею земля горіла на три сажні”»^{*}.

А ось як про своє кохання розповів Тарас Шевченко в повісті «Близнецы»: «Хожу только я себе по большой аллее один-одинешенек... Только смотрю, из-за липы, из боковой аллеи, выходят мои утренние незнакомки. Тут я встал, вежливо раскланялся и предложил скамейку отдохнуть немного, извиняясь, что поутру этого не сделал на типографском крыльце. Они молча сели. И сестра милосердия (как я тогда думал) спросила у меня:

– Вы, вероятно, живописец?

Я отвечал: «Да».

– И рисуете виды Киева?

Я отвечал: «Да».

После длинной паузы она спросила:

– Вы давно уже в Киеве?

Я отвечал: «Давно!»

^{*} Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 104.

– Нарисуйте для меня этот самый вид, которым мы теперь любимся, и пришлите в «Зеленый трактир»...

Рисунок акварельный был у меня давно начат. Я его тщательно окончил и на первом плане между липами нарисовал моих незнакомок и себя тоже нарисовал, сидящего на скамейке в поэтическом положении, в соломенном брыле. На другой день поутру я сидел с оконченным рисунком на типографском крыльце и дожидался моих незнакомок, как будто они мне велели самому принести рисунок не в «Зеленый трактир», а на типографское крыльцо. Не успел я помечтать хорошенько, как незнакомки мои явились.

– А! Вы уже здесь? – почти воскликнула старшая.

– Здесь, – ответил я.

– Давно?

– Давно, – ответил я.

– Да и портфель с вами. Вы, верно, рисовали?

– Нет, не рисовал! – И вынул из портфеля рисунок, заказанный ею вчера. Она долго молча смотрела на рисунок и на меня, потом взяла мою руку, крепко пожала и сказала: «Благодарю вас. И будемте знакомыми, хорошими приятелями, а если можно, друзьями. А это, кажется, возможно!» – прибавила она, глядя на свою молодую подругу.

– Сядемте, отдохнем немного, – сказала она. И мы все трое сели. После непродолжительного молчания она обратилась ко мне и сказала:

– А знаете ли, Глафира у меня выиграла сегодня пари. Мы с нею вчера спорили. Я уверяла ее, что вы идиот, а она доказывала противное!

– Благодарю вас, – сказал я младшей, а старшей сказал: – Не стоит благодарности, – после чего мы все расхохотались и сошли с типографского крыльца. Следующую осень прожил я у них в деревне и уже называл их своими родными сестрами. А к концу осени старшую называл уже мамою, а меньшую невестою. Я совершенно был счастлив. Весной они приехали в Киев, но, увы! меня там уже не было. Я далеко уже был весною и о мелькнувшей радости вспоминал, как о волшебном очаровательном сне...

Много лет и зим пролетело после этого события над моею одинокою, уже побелевшею головою. Я опять в Киеве и опять

посещаю заветное крыльцо. И теперь, накануне праздника Успения Богородицы, после ранней обедни, вышел я на типографское крыльцо и, любуюся пейзажем, вспоминал то счастливое, давно мелькнувшее счастье и как бы слушал голос ангела, произносящего слово “мамо”»*.

Наведений епізод знайомства оповідача з молодою дівчиною із «Близнецов» мав, як виявилось, автобіографічний характер. У листі до приятеля, історика Осипа Бодяньського (1808–1877) третього січня 1850 року Тарас Шевченко писав: «Ось бач, як з мною діялось. Поїхав я тойді в Київ із Петербурга, тойді, як ми з тобою в Москві бачились, і думав уже в Києві оженився та й жить на світі, як добрі люде живуть, – уже було й подружжє найшлося. Та Господь не благословив моєї доброї долі! – не дав мені докончить віку короткого на нашій любій Україні. Тяжко! Аж слъози капають, як згадаю, так тяжко!»**. Оце майже все, що можемо зафіксувати про «нещасливий» Тарасів роман на Печерську. Стриманий тон спомину, причавлена туга... При пильнішому прочитанні виявляють глибокий біль, який мучив поета, такий щемний, що не хотілося виливати на папір. Є така особливість характеру, яка притаманна була й Шевченкові: писати у щоденниках чи творах тільки те, що «подразнило», а коли в душі глибока туга, – мовчати.

Києво-Печерська лавра подарувала Шевченкові незабутню зустріч із ще однією людиною – ієромонахом Досифеєм. Про неї Тарас Григорович згадував так: «Мне был знаком отец Досифей, настоятель больничного монастыря, и я отправился к нему просить оказать нам великую услугу и просить кого следует, чтобы позволено было посетить нам пещеры»***. Досифей – Максим Якович Івашенко (1780 – р. с. н.), ієромонах Києво-Печерської лаври (з 1816), який певний час був наглядачем дальніх печер, а з 1841 року – ігуменом лікарняного монастиря.

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 111-112.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 51.

*** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 112.

Чим ієромонах захопив Шевченка? Був доброзичливим та по-блажливим до прихожан, навіть тих, які з певних причин ставали на хибний шлях. Моральні повчання Досифей намагався передати в книжці «Христианские утешения в скорбях житейских» (1847). Настоятель переконував, що грішити – властиве людині, але залишатися в провині неприродно й згубно. Звичайно, краще б не перелюбствувати, але безгрішний єдиний Бог. У цій праці Досифей, зокрема, описав подію, яка сколихнула киян: «У лютому місяці була видима у нас на небі, на західному боці, комета темнуватого райдужного кольору, що з'являлася 8 днів. А незадовго до сього в Києві розійшовся загальний слух, що в ніч на 15 березня відбудеться в тутешніх місцях сильний землетрус, який триватиме близько трьох годин; і багато хто чекав цієї події, як Страшного суду, але вона не збулася»*.

Петро Жур не виключав того, що під час спілкування з Шевченком Досифей розповів про випадок 1843 року, «видимий на небі», бо в містерії «Великий льох», написаній двома роками пізніше, знаходимо: *«Он, бачите, над Киевом / Мітла простяглася, / І над Дніпром і Тясмином / Земля затряслася»***.

...Тарас Григорович малював у Києво-Печерській лаврі кілька тижнів, але враження від перебування наклали відбиток на творчість, не забувалися і на засланні. Художник створив відомі картини міста та багато замальовок лаври, які після арешту поета зникли. Завдяки інтересу до історії, археології, етнографії, фольклору та старожитностей України під час служби в Київській археографічній комісії, роботі в Києві та історичному храмі Кобзар заклав основи української культурології.

* Жур П. Шевченківський Київ / П. Жур. – К. : Дніпро, 1991. – 287 с. – С. 124.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1 : Поезія. 1837–1847. – 782 с.

**«Планирую срисовать
все внутренности
храмов Киева»**

На Шевченковому малюнку «Церква Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі» відтворено мурований храм, збудований 1698 року, що належав до системи оборонних споруд кінця XVII століття.

Знайти в Лаврі храм, який малював Тарас Шевченко, нескладно. Щоб церкву розгледіти, слід пройти на територію монастиря, стати навпроти Успенського собору – тільки так, на відстані, можна осягнути велич споруди. Дослідники вважають, що Всіхсвятська побудована за проектом російського архітектора Дмитра Васильовича Аксамитова (р. н. н. – р. с. н.), який використав у проекті конструктивні схеми п'ятипильного храму народної дерев'яної архітектури барокового стилю. А кошти на зведення храму виділив гетьман Іван Степанович Мазепа (1639–1709), ставлення Шевченка до якого було неоднозначним. Це відчувається в поемі «Чернець», повісті «Музикант».

Т. Шевченко. Церква Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі

Під час приїзду в Київ гетьман зупинявся саме в будиночку. біля Всіхсвятського храму. Після І. Мазепи не залишилося в Лаврі особливих хоромів, як після інших вельмож, але коштів на будівництво церков Іван Степанович ніколи не шкодував. Однією

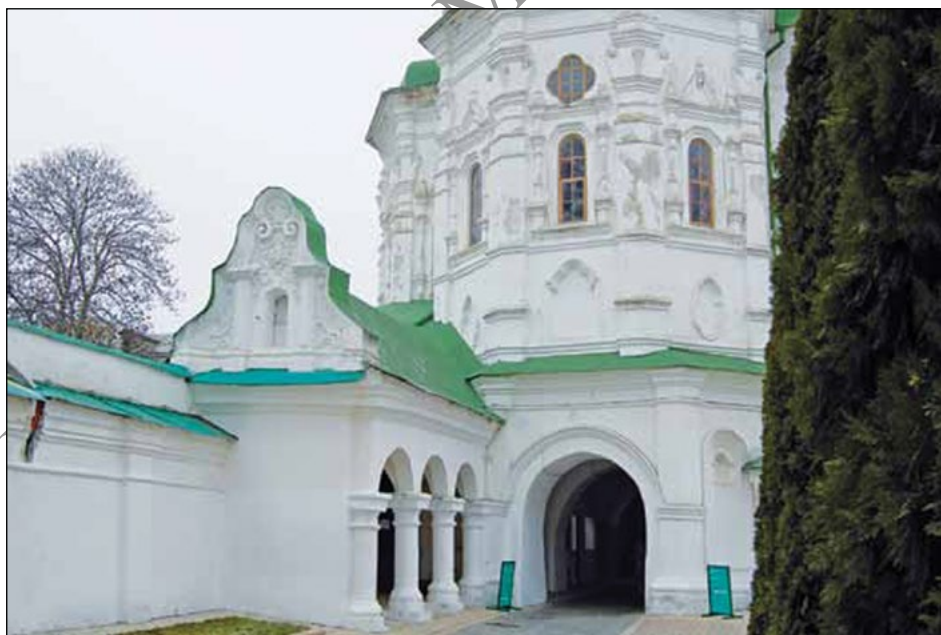
з дванадцяти церков, побудованих на гроші І. Мазепи, і є церква Всіх Святих.

Храм фактично не має чітко вираженого фасаду, тому виразність силуету споруди не втрачає привабливості, з якого б місця не оглядати. В основу фундаменту церкви покладено правильний грецький хрест, усередині якого вбудовані голосники, горловина яких направлена в землю. Це допомагає приглушити гамір із боку Економічного корпусу й забезпечити тишу в храмі.

Впродовж доби сонячне проміння, по-різному освітлюючи споруду, спричиняє гру світла й тіні, народжуючи дивне відчуття руху. Будівля вписалася в природне середовище й склала єдиний

Церква Всіх Святих над Економічною брамою (Всіхсвятська церква) – храм у складі Києво-Печерської лаври в Києві, пам'ятка архітектури XVII століття. Церкву збудував Дмитро Аксамитов, будівничий, запрошений із Москви.

Майстер використав традиції української дерев'яної архітектури барокового стилю. Церква розташована на північній межі верхньої території лаври над Економічною брамою, що входить до системи лаврських фортечних мурів. Церква Всіх Святих постраждала під час пожежі 1718 року, але відбудована.

Церква Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі. Сучасне фото

Економічна брама з добудованими з боків церковними приміщеннями – так званий вхід до церкви Всіх Святих. Назва з'явилася через те, що в одному з корпусів жив економ Лаври, саме тут вирішувалися всі справи з управління лаврським господарством. Як при Шевченкові, так і нині тут розташована канцелярія Духовного собору Лаври, монастирський архів, келії лаврської братії і начальника друкарні. Корпус простягається на сто метрів. Спочатку будівля була одноповерховою, з барочними архітектурними формами. Північна сторона корпусу споруджена в кінці XVII – на початку XVIII століття, а інша – після пожежі 1718 року, що підтверджує різностильовий декор

комплекс Києво-Печерської лаври. Дмитро Аксамитов звів також фортечний мур, що прилягає з обох боків до храму, і проектував Економічну браму.

У 1904 році вирішено розписати інтер'єр церкви Всіх Святих, відновлювальні роботи тривали п'ять місяців – оздоблення є надзвичайно вишуканим. Слід звернути увагу на орнамент, який має геометричні форми, такий зберігся тільки тут, і на московському Кремлі.

Незвичними розписами храм завдячує живописцю й графіку Івану Їжакевичу (1864–1962) – керівнику Лаврської іконописної школи,

Розпис головного купола церкви Всіх Святих Києво-Печерської лаври

організаторові майстер-класів для учнів бурси.

У розписах приміщення брало участь двадцять чотирьох художників, дванадцять із яких – учні монастирської мистецької школи Іжакевича. В орнаменті можна побачити символи, які сягають трипільської доби, наприклад, зерно проросле, що дає життя. Зображення на темно-синьому тлі в головній бані Христа-Пантократора є головним; у лівій руці він тримає відкриту книгу з написом: «Аз есмь Свет миру», поруч – лики Євангелістів, зокрема, св. Марка й св. Луки. Тут також є апостоли: св. Петро, Андрій, Філіп, Варфоломей. На стінах вівтарної частини розміщені портретні зображення засновників Києво-Печерського монастиря – Антонія й Феодосія, преподобного Нестора-літописця й Ісакія Затворника. Обабіч входу на повний зріст – князь Володимир, св. Кирило й св. Мефодій. У центрі храму – різьблений позолочений іконостас.

Певна річ, історична значущість і архітектурна привабливість церкви Всіх Святих не могли залишити байдужим художника Шевченка. На малюнку «Церква Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі» половину композиції займає розкішне густолисте дерево, тінь від якого падає на бруківку. Храм розташований над одним із входів до лаври. Зображено також фрагмент провулка, вид-

фасаду. У 1848 році за проектом відомого київського єпархіального архітектора Павла Івановича Спарро (1814 – р. с. н.) надбудовано другий поверх Економічного корпусу (у грудні 1872 року постраждав від пожежі). У 1875 році проведено роботи з його реконструкції. Під час Другої світової війни, в 1941–1945 роках, корпус було зруйновано, лишилися тільки стіни. Відновлено Економічний корпус у 1960-тих роках.

*Інтер'єр церкви Всіх Святих.
Сучасне фото*

но постаті жебрака й молодиці. До речі, в дослідницькій літературі про Шевченка згадується, що Тарасом було виконано кілька варіантів твору «Лаврська церква з дзвіницею», які не збереглися*.

З численних живописних і графічних творів Шевченка, і, зокрема, малюнка «Церква Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі» видно, що художник глибоко розумів роль і значення композиції в творі. Він розумів композицію в усій її багатогранності – не лише лінійну побудову, розподіл основних мас, а й світлотіньову та колористичну гармонійну її єдність. Ось чому рисунки Шевченка вражають величним спокоєм, рівновагою окремих частин цілого, особливо піднесеною урочистістю і справжньою монументальністю.

У побудові малюнка «Церква Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі» вражає, насамперед, вибір точки зору, блискуче розв'язання композиційних завдань. Тут вдало поєднані дерево і споруди, їх співвідношення ідеальне, і все це підкреслено широкими заливками сепії різної сили звучання. Саме дерево на цьому рисунку особливо по-шевченківськи виділяється експресією і пластичністю не тільки в основних масах листяного покриву, але й, особливо, – в стовбурі та гілках.

Шевченко, як відомо, захоплювався старовинним українським зодчеством, і, незважаючи на те, що в цьому малюнку увагу художника привернуло, насамперед, розкішне дерево ліщини, він так само блискуче виконує дещо суворі архітектурні форми церкви, що є чудовим зразком кам'яного зодчества України XVII століття. Тонко, ретельно Тарас замальовує барочні прикраси архітектурних споруд, освітливши їх великою силою сонячного світла. Важкий своїм рисунком і перспективою ріг церкви Шевченко виконав з неперевершеною майстерністю: тут кожна лінія, архітектурна і орнаментальна форма старанно вивчені та блискуче передані в роботі.

Технічний метод і окремі творчо-технічні прийоми, які застосував у цьому творі художник, використані в такій послідовності: насамперед, Шевченко розв'язав основні композиційні завдання, зробив точний рисунок олівцем архітектури й дерева; в головних місцях, у тінях проклав сепією великі плани, виявля-

* Звід пам'яток історії та культури України : енциклопед. вид. : у 28 т. – К., 1999. – С. 24.

ючи при цьому основні об'ємні форми; потім іще раз проходив сепією окремі місця, поки не одержав глибокого тону виявлення планів, і, нарешті, тонким пензлем виділив деталі, підкреслюючи і виявляючи основні та найбільш характерні форми твору, які часто втрачають в силі після широкої прокладки сепією чи аквареллю. Композиція Тарасового малюнка, освітлення, трактування дерев, постатей, особливо – селянина з ціпком праворуч і сліпого хлопчика під парканом ліворуч, нарешті, композиційна побудова, кольорова інтенсивність – все це характерні ознаки саме Шевченківського творчого і технічного методу малювання.

Варто сказати кілька слів також про те, чому Шевченко-художник міг зацікавитися саме церквою Всіх Святих. Храм, як уже сказано, зводили на кошти гетьмана Мазепи, про що свідчить розділений нагорі храму хрест та ініціали, що читаються так: «Іван Степанович Мазепа Гетьман Запорозький». Це Мазепинський герб, який зображений над Економічною брамою монастиря та на стіні Всіхсвятської церкви.

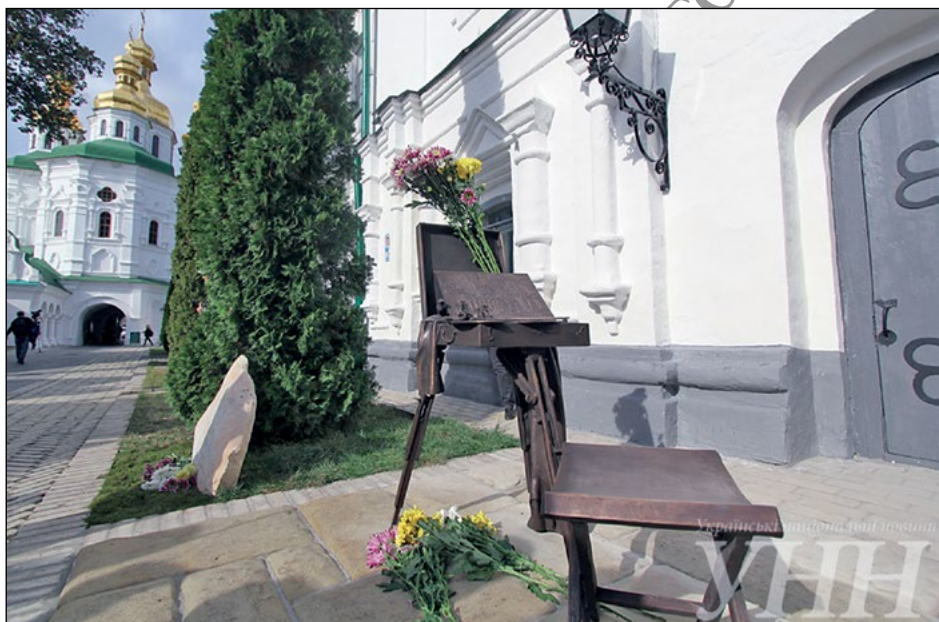
Нагадаємо, Мазепа збудував найбільше в лаврі, немає такого мецената-благодійника, якого можна було б у цьому сенсі поставити поруч із гетьманом, тим більше – російських царів, які нічого нового не звели. А Катерина II взагалі забрала з лаври все дорогоцінне золоте майно.

Донедавна в усіх мазепинських храмах лаври гетьману читали прокляття. Святих отців до цієї справи організував ще Петро І. Нині «гетьманське прокляття» припинили, однак, не так давно постать Мазепи спричинила новий вир пристрастей у святій обителі. Столичну вулицю Січневого повстання (це адреса лаври) перейменовано на вулицю Івана Мазепи. Категорично проти виступили православні організації і запропонували повернути історичну назву – Микільська. Це ім'я вулиця отримала завдяки величному собору Святого Миколая. Вочевидь, православні організації не знають, що будував цей славний храм 1690 року гетьман Іван Мазепа. До речі, саме у церкві Всіх Святих знімалися кінофільми «Вогнем і мечем» та «Богдан Хмельницький».

Всіхсвятська церква поєднала три величні постаті України – гетьмана Івана Мазепу, народного художника України Їжакевича, який ілюстрував твори Кобзаря, й художника Тараса Шевченка.

...У вересні 2014 року в Києво-Печерській лаврі відкрили пам'ятний знак Тарасу Шевченку (автор Олесь Сидорюк), який зроблений із бронзи і має вигляд мольберта та підставки під фарби, на якій умовний аркуш із малюнком. Поруч стоїть стілець. Місце розташування не випадкове: саме неподалік Кобзар рисував етюд «Церква Всіх святих у Києво-Печерській лаврі», а поруч – лаврська друкарня, якою користувався й художник. Це була перша і найбільша друкарня в Східній Україні. Окрім церковної літератури, тут випускалися й світські книги. Серед них – «Синопис» Інокентія Гізеля (1674) – перша друкована книга з вітчизняної історії та перший український тлумачний словник Памви Беринди (1627).

Пам'ятний знак Тарасу Шевченку в Києво-Печерській лаврі. Сучасне фото

Свого часу прем'єр-міністр Російської імперії Петро Аркадійович Столипін (1862–1911; убитий в оперному театрі Києва, похований на території лаври) неодноразово заявляв, що зробить усе, щоб пам'ятники Т. Шевченку ніколи не з'явилися в Україні. Відкриття пам'ятного знаку на честь Кобзаря – це перший крок, після якого Києво-Печерська лавра стане більш українською.

**«Я никогда не забуду
этого знаменитого
крыльца»**

Водин із весняних днів 2016 року автор цих рядків відвідав друкарню лаври, де малював Тарас Григорович 1843 року. Саме там, на балконі, на мольберті Шевченка з'явився етюд «Ближні і Дальні печери Києво-Печерської лаври». На першому плані роботи проглядається поруччя балкона, ліворуч – Хрестовоздвиженська церква (1700), ближче до Дніпра – однобанева Аннозачатіївська церква (1679), у центрі композиції – храм Різдва Богородиці (1696) й двоярусна восьмигранна дзвіниця (1761), збудована Степаном Дем'яновичем Ковніром (1695–1786) за проектом архітектора І. Григоровича-Барського (1713–1791).

Т. Шевченко. Дальні та Ближні печери Києво-Печерської лаври

У повісті «Близнецы» Тарас Григорович згадав епізод, пов'язаний із створенням етюда: «Кто, посещая Киево-Печерскую лавру, не отдыхал на типографском крыльце, про того можно сказать, что был в Киеве и не видал киевской колокольни... Я долго, а может быть, и никогда не забуду этого знаменитого крыльца... Утро было тихое, ясное, а перед глазами вся Черниговская губерния и часть Полтавской. Я хотя был тогда и не меланхолик, но перед такой величественной картиной невольно

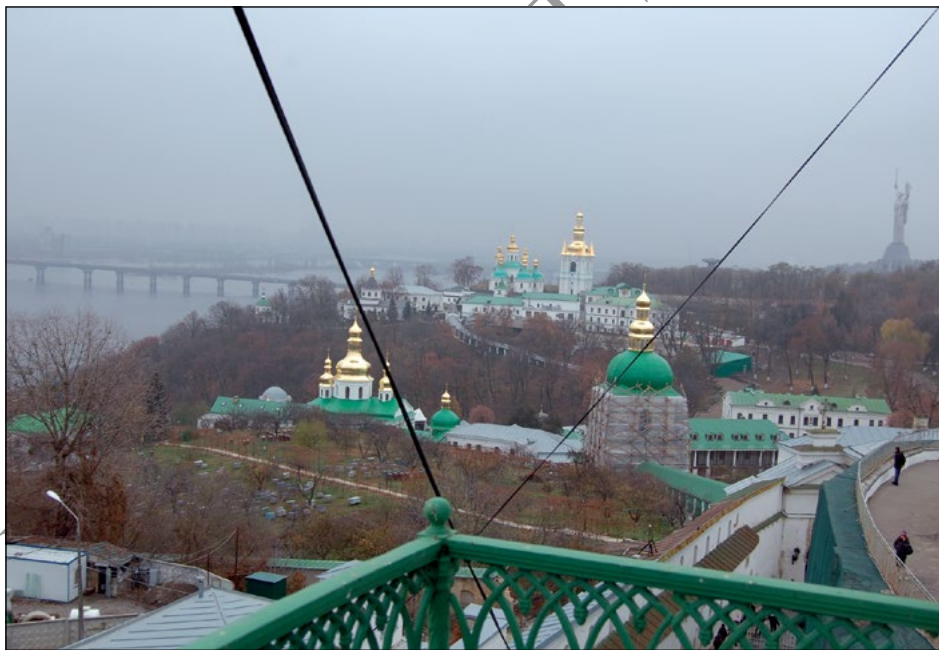

предался меланхолии»*. Далі в тексті Шевченко порівняв тони й лінії «мальовничої картини» церковного краєвиду з могутніми акордами музики австрійського композитора Франца Йозефа Гайдна (1732–1809), який був відомий художникові завдяки ораторіям «Створення світу» й «Пори року».

Друкарня Києво-Печерської лаври, на балконі якої Тарас Григорович 1843 року замальовував краєвиди поблизу печер, заснована українським церковним і культурним дія-

Розповідаючи про історію лаврських печер, слід зауважити, що в Києві та на його околицях вздовж Дніпра від Межигір'я до Монастирки зафіксовано понад сорок п'ять печер. Деякі вчені висловлюють думку, що і лаврські печери належать до далекого минулого. Який характер мали спочатку лаврські печери, невідомо, в наш час це самостійні, не пов'язані між собою лабіринти – Дальні і Ближні печери.

Вірогідно, що Дальні печери в Шевченкові часи називалися Варязькими, бо лише після того, як центр монастиря перемістився до Берестовського палацу, лабі-

З цього балкона Т. Шевченко малював печери. Сучасне фото

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 110.

ринт, розташований ближче до Успенського собору, почали називати Ближніми печерами, а той, що далі, відповідно, Дальніми. Назва «Варязькі печери» (залишилася нині за однією з Дальніх печер) пов'язана, мабуть, із часами, коли Дніпром пролягав торговий шлях із варягів у греки.

З «Патерика» відомо, що в лаврських печерах були келії, церкви, трапезна й бокові ходи. Але з цих скупих описів важко уявити розміри і конфігурацію лабіринтів. Деяке уявлення про первісний вигляд печер дають Дальні печери. Вхід до цього лабіринту був з боку Дніпра.

Найцінніші відомості про печери залишив австрійський дипломат Еріх Лясота (1550–1611), який в «Щоденнику» писав, що печери викопані в горі, мають багато ходів, бувають у ріст людський і вище, а іноді такі низькі, що треба нагинатися; проте вони настільки широкі, що двоє можуть розійтися. Там багато ущелин або ходів, підкладених і підпертих деревом, без того вони провалилися б і зруйнувалися. Вхід оброблено майже так, як це робиться при вході в копальні.*

Життя ченця в печері є «ходінням услід за Христом», що є еквівалентом смерті для світу. Печера, що прокопується та існує як «шлях Христа», несе в собі ідею буквального вмирання для світу та воскресіння для духовного життя.

чем, просвітителем, письменником Єлисеєм Михайловичем Плетенецьким (1550–1624), архімандритом Києво-Печерської лаври з 1599 року, фундатором першої в Центральній Україні паперової фабрики.

Із метою зміцнення православ'я навколо лаврської друкарні об'єдналися діячі культури, вчені-богослови, художники, зокрема: Памво Беринда, Афанасій Кальнофойський, Петро Могила, Інокентій Гізель.

Лаврська друкарня видавала книги релігійного змісту, історичні, полемічні, художні твори, шкільні підручники – староруською книжною мовою, польською і латиною.

З моменту заснування друкарні й до смерті архімандрита поліграфічне підприємство благословляло в світ одинадцять видань, серед них були не лише церковні, але й полемічні, філософські твори. Першою книгою, яка побачила світ, стало церковно-службове видання «Часослов» (1616), котре також використовували для викладання в школах. Ця невелика за форматом книга, містить понад двісті сторінок, із вступним словом просвітителя Єлисея

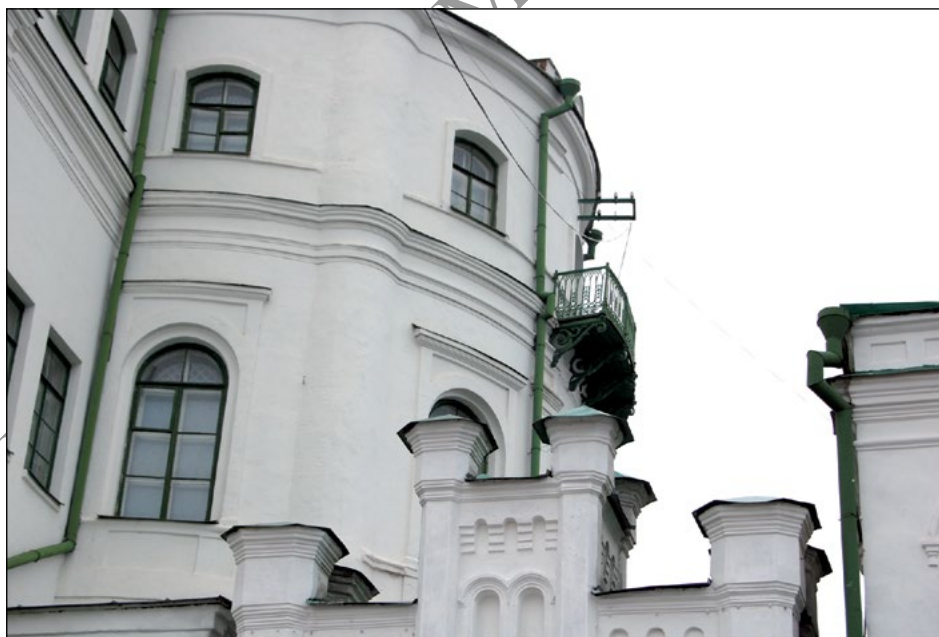
* Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 97.

Плетенецького (1554–1624). Гравюри виконав письменник, поет і друкар Памво Беринда (1550–1632). Окрім текстів для богослужінь, у «Часослові» вміщені піснеспіви Антонію та Феодосію Печерським, княгині Ользі, князям Володимиру, Борису та Глібу, митрополитам Київським Петру та Олексію. Книга користувалася попитом у киян, які просили друкаря повторити тираж. Донині збереглося чотири копії Лаврського «Часослова», всі вони, на жаль, в музеях сусідньої держави, в Російській Федерації: три – в Москві, один – у Петербурзі.

Для забезпечення друкарні папером за наказом Єлисея Плетенецького була зведена в Радомишлі (між 1612 і 1616 роками) паперова фабрика (папірня) – перше в Центральній Україні підприємство такого профілю (нині на її місці розташований Музей української домашньої ікони). Папір, що випускався там, маркувався за життя Плетенецького водяним знаком у вигляді його особистого герба. Обладнання для друкарні було закуплене у львівського єпископа Гедеона Балабана і його сина Федора, котрі до того тримали свою друкарню в Стратині.

Із початку роботи над «Часословом» Є. Плетенецький, порадившись із братією Лаври, планував друкування «Антологіона»

Балкон, з якого малював Т. Шевченко печери Лаври та краєвид. Сучасне фото

(збірки святкових служб, що містила полемічні тексти), але робота над ним затяглася до січня 1619 року (книга нараховувала 1212 сторінок, містила гравюри, тексти складені кількома різними шрифтами).

Крім «Часослова» та «Антологіона», побачила світ книга панегиричної поезії «Візерунок цнот превелебного в Бозі його милості пана отця Єлисея Плетенецького» (1618), яка написана поетом і видавцем Олександром Митурою й стала першою Збіркою поезій, виданою в Києві. До наших днів уціліла єдина копія видання, яке зберігається в Російській державній бібліотеці (Москва).

Лаврською друкарнею видані також «Номоканон» (1620), «Служебник» (1620), шкільні підручники. Виходила перекладна література. Наприклад, «Бесіди Іоанна Златоуста на 14 послань святого апостола Павла» (1623), «Бесіди Іоанна Златоуста на діяння святих апостолів» (1624). Обидві книги вийшли в межах проекту підготовки повного видання творів архієпископа Іоанна Златоуста (347–407), котрий, однак, не був реалізований до кінця. Книги, що їх друкували в Лаврській типографії, стали популярними і в сусідній Московії, особливо, в часи смуту, коли книгодрукування там занепадо.

З авторської полемічної літератури найбільш знаковою стала «Книга о вірі єдиній» (1621), написана, імовірно, культурним і церковним діячем, архімандритом Києво-Печерського монастиря з 1624 року Захарієм Копистенським (р. н. н. – 1627).

Діяльністю і звершеннями Лаврської друкарні був вражений мандрівник Павло Халебський: «Поблизу Великої церкви стоїть славетний, чудовий друкарський дім, що служить цій країні. З нього виходять усі їхні церковні книги усілякого дивовижного вигляду й кольору, а також малюнки на великих аркушах, пам'ятки країн, святі ікони, вчені трактати. За звичаєм патріархів ми надрукували в цьому домі багато відпускних грамот з іменем нашого патріарха їхньою мовою червоними літерами та з парсуною святого апостола Петра. Грамоти були трьох ґатунків: на цілий аркуш – для шляхти, середні – для простого люду, й маленькі – для жіноцтва»^{*}.

^{*} Павло Халебський (Алебський). Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / упоряд. М. О. Рябий; післям. В. О. Яворницького. – К.: Укр. письменник; Ярославів Вал, 2008. – С. 148.

Будинок Лаврської друкарні спочатку був дерев'яним. У 1701 році на його місці зведено одноповерхову кам'яну споруду. Після пожежі 1718 року типографію відновили, а в 1773 року над кам'яним поверхом надбудували ще один – дерев'яний. Для зміцнення південної стіни встановлено чотири контрфорси. Саме такою і бачив Тарас Шевченко в 1843–1846 роках будівлю друкарні, її ганок, з якого милувався мальовничими задніпровськими далями. 1849 року другий поверх друкарні згорів, через сім років замість нього споруджено кам'яний, оформлений у стилі українського бароко. Таким його побачив поет 1859 року, коли побував у Києві після заслання – будівля збереглася до наших днів.

Неподалік друкарні, у дворі Економічного корпусу, височіє приміщення палітурні. У XVIII столітті архітектор Степан Дем'янович Ковнір (1695–1786) перебудував її з дерев'яної на кам'яну. За основу композиції будинку взято план традиційної української кам'яниці. Фасад прикрашають лише наріжні пліастри і лучкові перемички над вікнами з маленькими сандриками. У внутрішньому дворі друкарні розміщено будинок словолитні (зі сходу він стоїть впритул до муру, а його південний фасад виходить на вулицю, що веде з Верхньої лаври до Нижньої). Сучасних форм приміщення набуло після реконструкції та добудови 1856–1862 років. Тоді ж на першому поверсі розмістилося й стереотипне відділення, а на другому – власне словолитня.

Друкарня працювала, як ми сьогодні сказали б, на самоооплатності. В одному зі звітів першої половини XIX століття, складеному начальником друкарні Веніаміном, підкреслювалося, що друкарня на утримання сум ніяких нізвідки не одержує і утримує себе з купівлею паперу та з платнею вільним робітникам на суми від реалізації книжок, що продавалися у трьох крамницях. До речі, в них купував літературу і Тарас Григорович – видання лаврської друкарні поет згадує у своїх творах.

На території Києво-Печерської лаври Тарас Шевченко знайомився з найрізноманітнішими людьми. Мовознавець та історик Олександр Афанасьєв-Чужбинський (1816–1875) у «Споминах» розповідає: «Коли Шевченко змальовував внутрішній вигляд коридорів, що вели у Ближні й Дальні печери, я супроводжував його з метою вивчати цікаві групи жебраків, які заповнювали

іноді більшу частину коридорів і мали начебто свої привілейовані сходинки. При химерному освітленні, в якому напівтемрява галерей, обсаджених деревами, переривалася раптом потоком світла, і яскравий трикутник розтинав навскоси частину коридору, групи калік з оригінальними обличчями, у лахмітті, з благуючими голосами – тим особливим жебрацьким речитативом – являли собою надзвичайно своєрідне видовисько»^{*}.

Тарас Шевченко був знайомий і з керівником найстарішої в Україні лаврської друкарні. Згадки про «отця-типографа» є в «Близнецах»: одному з персонажів повісті, Степану Мартиновичу, хотілося прочитати книжку преподобного Єфрема Сиріна, і оповідач придбав її через «отця-типографа», а потім той хотів придбати ще й книжку одного з перших християнський апологетів Іустина Філософа (100–165), але замість неї вдалося отримати «Київський Патерик» – збірку оповідань про ченців Києво-Печерського монастиря.

У повісті «Близнецы» поет не називає імені знайомого отця-друкаря, проте з архівних джерел відомо, що 1846 року це був шістдесятилітній монах Веніамін, виходець із родини священика Київської губернії. З 1800 року монах у нижчих класах Київської духовної академії навчався латини, поезії, риторики та філософії, а по трьох роках – богословських предметів, «притому, – як зазначено в його послужному спискові, – вищого латинського та російського красномовства, вищої чистої математики, історії, географії та сільської економії». У ченці пострижений у Києво-Печерській лаврі 1818 року, а вже за чотири роки призначений керівником друкарні, де перед тим «займався читанням проб друкованих у лаврській друкарні книг, тобто, виконував обов'язки коректора та редактора»^{**}.

Друкар Веніамін звернув на себе увагу Тараса Григоровича як людина інтелігентна, вчена, що по праву очолювала цю прославлену друкарню. Письменник Микола Семенович Лесков (1831–1895), який знав Веніаміна, відгукувався про друкаря так: «Управителем лаврської друкарні був тоді освічений чернець, до якого я часто навідувався вчитися гальванопластики»^{***}.

^{*} Киевские нищие. – К., 1872. – С. 10.

^{**} Жур П. З київських зустрічей / П. Жур // Літературна Україна. – 1989. – № 10. – 9 берез.

^{***} Лесков Н. С. Собрание сочинений : в 11-ти тт. / Н. С. Лесков. – М. : Гослитиздат, 1957. – Т. 6. – С. 469.

При друкарні існувала малярська, або, як її називали, іконописна школа, заснована Аліпiєм Печерським на початку XII століття, котра також зацікавила Тараса Шевченка. Будівля школи зведена у 1880–1883 роках для монастирської іконописної школи за проектом академіка архітектури Віктора Івановича Сичугова (1837–1892). У цій школі вчився Тарасів петербурзький товариш Іван Васильович Гудовський, який, без сумніву, розпо-

Лавра. Вікові липи та каштани, які бачив Т. Шевченко. Сучасне фото

вів Шевченкові про неї чимало цікавих історій. Через особливий душевний стан і турботливе ставлення ченців лаври, де Т. Г. Шевченко харчувався, поет описує ті часи позитивно і з теплотою. Його товариш О. С. Афанасьєв-Чужбинський також згадував, що нічого не було приємнішого за вечори, коли, повертаючись із Тарасом втомленими додому, відчиняли вікно, сідали за чай і переповідали денні пригоди. Таким чином, у травні 1846 року за вказівкою митрополита Філарета художника Т. Г. Шевченка зараховано на послух до начальника лаврських іконописців для змалювання краєвидів Києва та міст і сіл губернії.

...З невеличкого балкона другого поверху друкарні лаври, а нині – Музею книги, з того місця, де стояв Тарас Григорович, відкривається неймовірно розкішна, захоплива, чудова, панорама церковних куполів, удалині – Дніпро й міст. Туристи та парафіяни поспішають, як і в Тарасові часи, до печер, у храми на богослужіння, чується стишена сумирна розмова. Порівнюючи

З балкона Лаври Т. Шевченко милувався ось таким краєвидом. Сучасне фото

Шевченковий контурний краєвид «Дальні та Близні печери Києво-Печерської лаври» з архітектурним ансамблем Близніх і Дальніх печер, відзначаємо: мало відбулося змін у пейзажі, який малював і яким зачаровувався художник, хіба що балкон підтримують троси й перед катакомбами з'явилися господарчі будівлі, піднялися дерева, а на Дніпрі не видно вітрильників і рибальських каюків, якими милувався Тарас Шевченко.

Наостанок уточнення: не з «ганку», а з балкону «друкарського дому» Тарас Шевченко малював «Близні і Дальні печери Києво-Печерської лаври».

**«Я задумав змалювати
усі визначні види
Києва»**

Шевченкова робота «Аскольдова могила» належить до так званого «другого київського періоду». Місцевість, змальована художником, привернула його увагу не лише як історично-архітектурна пам'ятка, а і як місце, овіяне переказами й легендами.

Аскольдова могила – пам'ятка садово-паркового мистецтва, одна з найвідоміших історичних місцевостей, яку здавна пов'язують із легендою про вбивство та поховання правителя давньокіївської держави Аскольда (860–882). Розміщена на верхньому плато, між Дніпровським узвозом, вулицею Івана Мазепи і Маріїнським парком, охоплює частину Дніпровських схилів. У життєписі сказано: «...на горі, яка нині зветься Угорська».

Т. Шевченко. Аскольдова могила

Літописні, часів Київської Русі, згадки про Угорське урочище датуються 882 і 898 роками: «Идоша угры мимо Киева и се зовет ныне Угорское». На підставі запису виникла легенда про перебування тут угорців. За іншою версією, назва «Угорське» має суто топографічне походження: «угор» (давньоруською «узгір'я») – крутий землистий берег ріки. До того ж, і назва «Угорське» має

набагато давніше походження, ніж час перебування (гіпотетичного) угорців у Києві. У 1151 і в 1161 роках Угорське урочище згадане як «укріплений князівський двір».

Аскольдовою могилою Угорське урочище почали називати вже в XIX столітті. Цьому сприяли малюнок Т. Шевченка, однойменні роман Михайла Загоскіна та опера Олексія Верстовського.

Аскольдова могила. Сучасне фото

За Шевченкових часів на Аскольдовій могилі містився престижний некрополь: тут ховали діячів науки, культури, героїв Вітчизняної війни 1812 року, нащадків декабристів, представників київської аристократії. Серед сотні відомих особистостей тут знайшли вічний спочинок amator української старовини, Тарасів приятель Василь Васильович Тарновський-молодший (1837–1899) і меценат української культури Василь Федорович Смирненко (1835–1915). За півтора століття до Жовтневого перевороту на цвинтарі біля церкви поховано більше двох тисяч осіб. Більшовики все знищили, надгробки розграблено...

Околиці довколо Аскольдової могили, або Угорського урочища, у XIX столітті кияни називали «Хрестами». Назва «Хрести» походить, імовірно, від наявного тут перехрестя доріг

(на Поділ та до Старого Києва, до Києво-Печерської лаври, до Наводницької переправи та в напрямку Василькова), на якому в давнину ставили капличку з іконою, або хрест. За доби середньовіччя, територія Хрестів була у власності Лаври. Початок освоєння місцевості припадає на другу половину XVIII століття, після вилучення церковних земель у казенну власність. Земельний простір освоюється цивільним населенням, зводяться одноповерхові будинки, між якими пролягло шість проїзних та вісім малих вулиць: 1785 року налічувалося близько п'ятисот жителів. У тридцятих роках XIX століття під час будівництва Печерської (Миколаївської) фортеці, Хрести заново розплановані (сформувався сучасна мережа вулиць і провулків), а поселення припинило існування.

Аскольдова могила. Поштова картка

Т. Шевченко згадує цей район Києва у повісті «Близнецы»: «Лишь бы не пьянствовали да на Кресты окон бить не ходили»*.

Задля справедливості слід сказати, що місцевість Хрести була місцем розваг та відпочинку киян, але здебільшого прославила-

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. — К. : Наук. думка, 2003. — Т. 4 : Повісті. — 67.

ся сумнівною репутації. Письменник Микола Лесков, який упродовж 1849–1857 років мешкав у Києві, залишив спогади про цю місцевість і мешканців: «Мне жаль, например, лишенного жизни Печерска и облежавших его урочищ, которые были застроены как попало, но очень живописно. Из них некоторые имели также замечательное своеобразное и характерное население, жившее неодобрительною и даже буйною жизнью в стародавнем запорожском духе. Таковы, например, удалые Кресты и Ямки, где “мешкали безсормные дивчата”, составлявшие любопытное соединение городской культурной проституции с казаческим простоплетством и хлебосольством. К этим дамам, носившим малороссийские уборы,

Аскольдова могила із «Хрестами» вдалині. Поштова картка

или так называемое “простое платье”, люди хаживали в гости с своею “горилкою, с ковбасами, с салом и рыбицею”, и “крестовские девчатки” из всей этой приносимой провизии искусно готовили смачные снеди и проводили с своими посетителями часы удовольствий “по-фамильному”. Были из них даже по-своему благочестивые: эти открывали свои радушные хаты для пиров только до “Благодатной”, то есть до второго утреннего звона в Лавре. А как только раздавался этот звон, казачка крестилась, громко произносила “радуйся, Благодатная, Господь с тобой” и сейчас же всех гостей выгоняла,

а огни гасила. Это называлось “досидеть до Благодатной”. И гости – трезвые и пьяные – этому подчинялись*.

До 1940 року назву «Хрестовий провулок» мала одна з вулиць Печерська (у 1940–1964 роках іменувалася «Гіподромним завулком», чи «Іподромним провулком», потім влада назвала її вулицею Миколи Івановича Гайцана (1887–1943) – керівника організації «Арсеналець» періоду Другої світової війни). З 2015 року відновлено історичну назву вулиці – Хрестовий провулок.

...Повернімося до Шевченкового малюнка «Аскольдова могила». Колорит акварелі багатий відтінками, але спокійний. Особливо виразно передано як стан природи, так і настрої зображених персонажів. Завдяки тонким світлотіньовим нюансам, Т. Шевченко досяг значної експресивності в зображенні краєвиду.

У центрі рисунка – церква св. Миколая (мурована ротонда в стилі ампір з периптером). Місце, з якого малював художник-храм, нескладно вирахувати за положенням колон на ескізах й деяких архітектурних деталей, які не змінювалися. Точнішу інформацію дають пропорції світла й тіні на рисунку. Дивно, що такі прості речі не враховувалися дослідниками упродовж десятиліть, адже Тарас, малюючи, міг стояти тільки на північній стороні храму, за цвинтарем.

Церква св. Миколая зведена 1810 року архітектором Андрієм Меленським (1766–1833) на старому місці Пустинно-Микільського монастиря, біля якого прокладено Дніпровський узвіз. Вище стояв Миколаївський Стовповий монастир, дерев'яна церква якого була з високою стовпоподібною вежею, тому й дала привід називати «Стовповим» або «Слупським», «Слуп-монастирем» (від слова «слуп» – стовп).

Історія храмів і монастирських споруд на місці церкви св. Миколая сягає сивої давнини. У «Повісті минулих літ», в частині, присвяченій 882 року, є згадка про те, що Божий дім поставив багатій Олма поряд із двором. Це твердження викликало плутанину в історіографії. Дослідники були впевнені, що заснування церкви пов'язане з датою літописної статті, а тому шукали

* Лесков Н. Печерские антики: Отрывки из юношеских воспоминаний // Лесков Н. Собрание сочинений : в 11 -ти т. / Н. Лесков. – М., 1958. – Т. 7. – С. 134.

праобраз Олми серед діячів IX–X століття. Звідси й походять ототожнення Олми з княгинею Ольгою. З'явилися перекази, за якими саме Ольга збудувала у X столітті дерев'яну церкву св. Миколая (Микола – це ім'я, яке прийняв Аскольд при хрещенні в 867 році). Однак закласти церкву «на Угорській горі» міг і угорський королевич Альмош (Олма), за якого 1104 року видано Передславу, дочку князя Святополка Ізяславича. Королевич мешкав у Києві як вигнанець, отже, міг заснувати тут церкву – наприклад, з нагоди одруження.

Аскольдова могила. Поштова картка

У 971 році церкву зруйнував син Ольги – Святослав, правління якого пов'язане з жорстокою язичницькою реакцією, переслідуванням християн і нищенням церков. Лише в 990 році князь Володимир відновив раніше зруйнований храм. У 1036 році при храмові засновано жіночий монастир.

Подальша історія церкви св. Миколая пов'язана з чоловічим Микільським Пустинським монастирем. У 1690–1696 роках на горі збудований «Великий Микола» – Микільський собор. У келії довкола нього переселилася більша частина братії, а під вершиною лишився монастирський цвинтар і дерев'яний храм, який проіснував до початку XIX століття.

У 1809 році воронезький купець Самійло Мещеряков побажав увічнити пам'ять дружини, яка вмерла в Києві й похована на цвинтарі, поруч Аскольдової могили. Багатій замовив архітектору Андрієві Меленському (1766–1833) проект мурованої церкви, яка й зведена того самого року під керівництвом майстра Василя Серікова та освячена першого вересня 1810 року.

У підвалі храму стояла гробниця із прахом князя Аскольда, якого, як і його брата Діра, підступно вбив у 882 році новгородський князь Олег. У напівпідвальному склепі церкви передбачено було сімдесят сім місць для поховань. У 1816 році храм розписано, а в 1840-му поховання заборонили.

Храм на Аскольдовій могилі разом із цвинтарем планувалося знести, оскільки поруч прокладався шлях до споруджуваного Ланцюгового мосту. Окрім того, будівля, внаслідок зсувів, була аварійна. Однак, Микола I заборонив храм закривати, приписавши на листі Київського губернатора: «Ничуть падением не грозит; немного нужно поправки, и церковь должна существовать». Дошку з історичним Розпорядженням імператора прилаштували на стіні відремонтованого храму.

...Не всі «визначні види Києва» змалював Т. Шевченко – залишився, зокрема, незакінченим Тарасом начерк «Китаївська пустинь» з означеними в контурі спорудами. Столичним проспектом Науки добираюся до відомого з XVIII століття району з дивною назвою – Мишоловка. Нині тут висотні будинки котеджного типу, ущільнюють і без того густу садибну забудову. Влітку, не маючи безпосереднього доступу до дніпровських пляжів, тутешні мешканці відпочивають на берегах Дідорівського озера.

У східній частині лісу за Мишоловкою, серед високих крутих горбів, в оточенні заростей, «заховалася» Китай-гора, на якій розташувався Свято-Троїцький чоловічий монастир – Китаївська пустинь, пам'ятка історії й культури. У затишній долині серед зелені над каскадом ставків височить п'ятиверхий бароковий храм – давній осередок православ'я. Тут, над стрімкими дніпровськими кручами, в древні часи стояв літописний давньоруський град Китаїв, південний форпост столиці Київської Русі. Вчені з'ясували, що містечко – це археологічний комплекс,

який складався з давньоруського городища, селища-посаду, курганних могильників і печерних лабіринтів.

Є кілька версій стосовно походження назви «Китаєво». Історик і вчений-етнограф Михайло Максимович (1804–1873) споріднював назву з тюркським «китай», що означає «укріплене місце, городище». Академік і археолог Петро Толочко пов'язує її з давньоруським «градом» X–XIII століть, припускаючи, що «за далеких часів тут існувало літописне місто Пересічень»*.

Розповідають, що пустинь заснував у середині XII століття князь Андрій Боголюбський (1110–1174), який збудував тут замський палац. Сьогодні від маєтку залишилися сліди підмурків у рештках земляного валу.

Бруківка від Мишоловки веде праворуч вверх, до Китаєва – лісистого пагорбу на південній околиці міста. Коли Тарас Шевченко сюди добирався, Китаїв був розташований у місцевості, вкритій буковим і грабовим лісом. На південному сході вершини зберігалися вали й рів – залишки городища. У повісті «Варнак» поет згадав місцевість: «Огромные пещеры, вырытые, как кажется, во время Андрея Боголюбского. На горе, в которой вырыты пещеры, заметны и до сих пор следы земляных укреплений, может быть, ограды его загородного терема»**.

Усамітнений монастир, як написано на дошці, підпорядкований Києво-Печерській лаврі. У XVI столітті ченці Печерського монастиря облаштували у Китаївській пустині скит, тобто – відокремлене поселення для ченців, що бажають вести суворіше, ніж у храмі, життя. Пустинь стала прихистком для монахів і з тих часів є місцем паломництва.

Офіційна історія обителі починається з 1716 року, коли коштом князя Дмитра Голіцина (1665–1737) збудовано дерев'яну церкву в ім'я св. Сергія Радонезького, трапезну й келії. Нову трапезну, теж дерев'яну, з церквою в ім'я Трьох російських святителів – Петра, Олексія й Іони – споруджено на пожертви імператриці Єлизавети Петрівни (1709–1762), яка відвідала пустинь 1744 року. Після

* Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва / П. П. Толочко ; відп. ред.: В. Довженко ; АН Української РСР, Ін-т археології. – К. : Наук. думка, 1970. – 219 с.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. – С. 142.

пожежі 1757 року Синод дав дозвіл на спорудження нового, цегляного Троїцького храму (освячений 1767 року). Через шістдесят три роки зведено сорокап'ятиметрову дзвіницю, трапезну з церквами Дванадцяти апостолів і Трьох святителів, келії, будинок настоятеля, господарські споруди. За проектами архітектора Павла Спарро (1814–1887) збудовані Братський корпус, цегляна огорожа з воротами. Після того, як до приміщень додалися три келійні корпуси й лазня та двоповерховий «новий дім» для похилих священнослужителів, подвір'я набуло форми шестикутника, оточеного службовими приміщеннями.

Роздивляюся Шевченків етюд «Китаївська пустинь»: у центрі композиції видніються бані Троїцької церкви, яку звів у 1763–1768 роках майстер українського бароко Степан Ковнір (1695–1786) на місці згорілого дерев'яного храму. Ближче до переднього плану – контури монастирської дзвіниці, будівель початку XIX століття. На передньому – в обрамленні дерев зображено греблю на струмку, що збереглася донині.

...У радянські часи Свято-Троїцький монастир Китаївської пустині закрито, відродження обителі почалося тільки 1990 року, коли в храмі відкрито парафію. Протягом трьох років співробітники наукового відділу «Київ-Підземний» Музею історії Києва та ченці вели роботи з розчищення чернечих печер на Китай-горі. Сьогодні одну із катакомб, яка ще в другій половині XIX століття обкладена цеглою з метою облаштування підземного храму, освячено на честь Преподобної Досифеї Києво-Китаївської та зведено дерев'яну триярусну дзвіницю.

Сучасний монастир, яким милувався та який малював Тарас Шевченко, – комплекс святих будівель. У центрі – Свято-Троїцька церква, і, як бачимо на рисунку, з великою майстерністю художник увів архітектурний мотив у природне оточення, уміло «розклав» світло й тіні. У церковний будівлях – характерні риси сивої давнини, художник відчув і відтворив у них характер і зміст тієї історичної доби, до якої належить пам'ятка.

«Видел Выдубецкий монастырь»

Автор цих рядків знайшов місце, з якого Тарас Шевченко 1843 року виконав рисунок олівцем «Видубицький монастир», а в 1844 – офорт «Видубицький монастир у Києві». Дорога, якою художник ішов до святині, тепер розгалужується біля моста Патона в напрямку Кончі-Заспи.

Цікавий запис зробив у «Щоденнику» мандрівник Павло Халебський, який відвідав монастир десятого липня 1654 року: «У суботу вранці ми отримали запрошення від настоятеля монастиря Святого Архангела Михайла, що розташований південніше від Печерського на відстані трьох миль. До цього монастиря ведуть дві дороги: одна – берегом Дніпра для вершників; друга в'ється верхами пагорбів через пречудові сади, де ростуть сливи, яблуні, горіхи; ці пагорби схожі, як нам казали, на височини Святої гори своєю мальовничістю й усамітненістю; по правді, це – благословенні гори, вони самі дають поживу для пустельників та подвижників, яких тут, за оповідками, дуже багато, вони споживають плоди цих садів.

Цей монастир також стоїть на березі Дніпра, а через те діставатися до нього доводиться ... узвозом та глибоким яром. Його оточують круті пагорби, порослі плодовими дичками; з-під крутосхилів б'ють джерела, а церква нагадує церкву Архангела, бо зодчий тої і тої був один, як нам сказали; та від давнини й через те, що основи віктарів заклали на дніпровому березі, високому й стрімчастому, увесь надрічний бік течія підмила, і він упав посеред ріки, тим-то тривалий час

Перед глядачем відкривається простір вкритого купчастими хмарами неба, увінчана хрестом Михайлівська церква Видубицького монастиря, прибережні кручі, дерева. Чіткий контраст світлотіні – від яскравих блискіток освітлення крони одних дерев до повного затінення інших частин композиції, безмежна далечінь Дніпра, наявність жанрових мотивів свідчать про те, що Шевченко відтворив не просто архітектурну пам'ятку Київської Русі, а поетичний краєвид української природи.

В оточенні дерев Михайлівська церква, як бачимо на Тарасовому офорті, є ніби природним продовженням крутого пагорба над Дніпром. Сумбурно зображене художником небо: над водою зібралися густі темні хмари, а над церквою – ясне небо, на тлі якого чітко окреслений її силует. З-за хмари на мить пробився сонячний промінь, що освітив південну стіну храму, кілька дерев та худобу, яка пасеться біля берега.

У «Журналі» за вісімнадцяте червня 1857 року Тарас Шевченко занотував: «Видел во сне... Выдубецкий монастырь»*.

Видубицький монастир засновано в другій половині XI століття сином князя Ярослава – Всеволодом. Одна з легенд розповідає про те, як князь Володимир Великий охрещував київських язичників. Без жалю звелів знищити ідолів, які стояли на горі неподалік від княжого палацу, і

монастир стояв пустою, аж поки сімнадцять років тому не з'явився нинішній ігумен (коли Петро Могила вже був Київським митрополитом). Він узявся за відбудову церкви, переніс вівтарі ближче до хоросу, вирівняв муровану стіну, доповнив горішню частину дерев'яною надбудовою, побілював вапном, отож вийшла вельми славна будівля з пречудовим найменуванням – церква на честь святого архангела Михайла, чий празник відзначають шостого вересня. Ми відстояли тут обідню, а після трапези подалися поглянути

Т. Шевченко. Видубицький монастир. 1843 рік

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-и ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – С. 18.

Т. Шевченко. Видубицький монастир. 1844 рік

з берега на Дніпро; воістину, маторошно дивитися вниз – така тут височінь, нікому несила дивитися вниз без трепету»*.

яким сам нещодавно приносив жертви. А колишнього покровителя княжої дружини Перуна – дерев'яного ідола з золотими вусами і посрібленою

головою – утопити в Дніпрі. Перуна, прив'язаного до коня, виволокли і кинули у воду. Проте, важелезний ідол не потонув, а поплав за течією. Налякані язичники йшли берегом і зі сльозами благали: «Видибай, Боже». Місце, де Перун «видибав», тобто виплив, почали називати «Видубичі», і перший київський митрополит Михайло заснував храм, щоб перешкодити створенню на цьому місці язичницького капища, тобто – язичницької церкви.

Князі та оточення постійно протегували монастиреві й відвідували його. Михайлівську церкву спорудив у 1070–1088 роках онук Великого князя Володимира Всеволод Ярославич (1030–1093) і освятив митрополит Іван II Добрий (р. н. н. – 1089). Ігумен Виду-

* Павло Халєбський (Алєбський). Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М. О. Рябий; Післям. В. О. Яворницького. – К.: Укр. письменник; Ярославів Вал, 2008. – 293 с.

З цього місця Т. Шевченко малював монастир. Сучасне фото

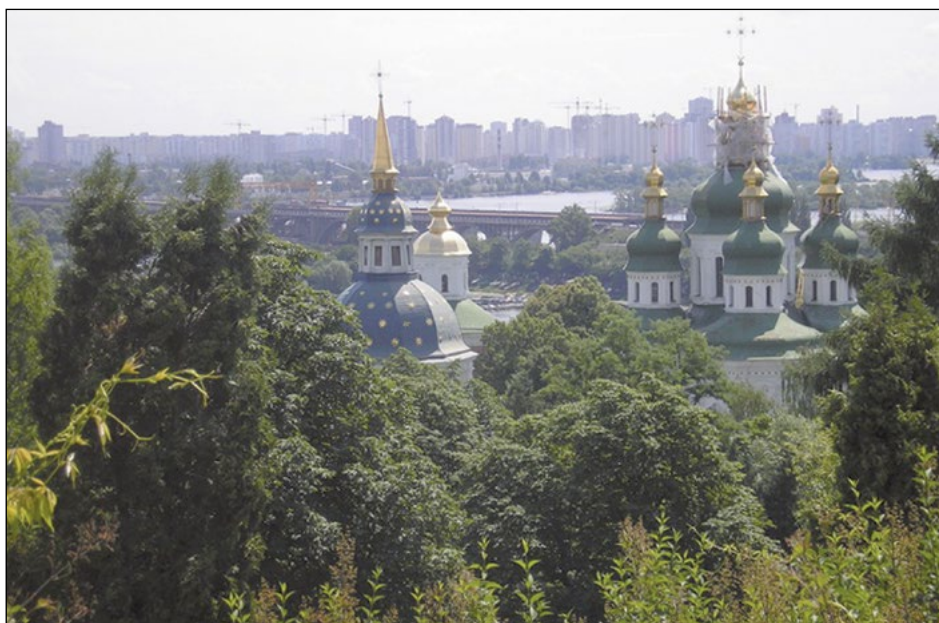
бицької святині Сильвестр за князювання Володимира Мономаха (1053–1125) створив другу редакцію «Повісті минулих літ» – найціннішого джерела з історії стародавньої української держави.

У 1250 році дорогою до Золотої орди біля Видубичів зупинявся князь Данило Галицький (1201–1264). Протягом XIII століття монастир зазнав татарських нападів, зруйнований, але літописні записи свідчать, що не припиняв богослужіння. У XVI столітті через зсув східна частина церкви Архістратиґа Михайла, незважаючи на укріплення, обвалилася в Дніпро.

Сучасний ансамбль Видубицького монастиря сформувався наприкінці XVII – на початку XVIII століть. У центрі – Георгіївський собор. Упродовж п'яти років (з 1696 до 1701) на кошти стародубського козацького полковника Михайла Міклашевського (1640–1706) в церкві побудували п'ятибаштовий Георгіївський собор, в якому зберігаються мощі святих: святого Георгія, великомучениці Варвари, Іоанна Дамаскіна. На гроші мецената зведено також трапезну з храмом Преображення Господнього. На стінах трапезної розміщено орнаменти, а над входом – герб Міклашевського (перехрещені стріли). Церква Преображення Господнього славиться унікальним різьбленим іконостасом, виконаним у вигляді родовідного дерева, серед гілок якого зображено праотців Ісуса Христа.

Архімандрит Києво-Печерського монастиря Петро Могила (1597–1647) власним коштом відбудував Михайлівську церкву (в 1766–1769 роках ще реконструювалася після пожежі. Архітектор Михайло Юрасов відновив її в стилі бароко).

Вид на Видубицький монастир з ботанічного саду. Сучасне фото

Після того, як уніати довели святиню до занепаду, 1664 року храм приписали до Софійського монастиря. Настоятелем Києво-Видубицького монастиря призначено Святого Феодосія, який поновив чернече життя в обителі, організував хор, а на острові Михайлівщина розмістив невеликий скит, де мали змогу усамітнюватися ченці.

Сучасний Свято-Троїцький храм кардинально відрізняється від того, яким був спочатку: різьблений іконостас, прекрасні ікони та багате внутрішнє оздоблення радують парафіян. При монастирі працюють недільні школи, де дітей та дорослих навчають Святого писання, грецької мови, основ живопису та хорового співу.

Зазначимо, що Тарас Шевченко знав історію Видубицького чоловічого монастиря, який відіграв значну історико-культурну роль в Україні. Відомо, що друзі поета хотіли поховати Кобзаря саме на території монастиря, про цей намір пише в споминах Михайло Чалий: «Мабуть, для більшої пошани хотіли поховати

“мужичого поета” на цвинтарі Видубицького монастиря, поміж генералами й іменитими купцями з їх огрядними дружинами»*.

Нині на території храму покоїться Тарасів шанувальник, педагог Костянтин Дмитрович Ушинський (1824–1871). У житті Шевченка й Ушинського чимало тотожного, скажімо так, визначеного долею. Дитячі роки Тараса пройшли на Звенигородщині, Костянтина – в Полтаві. У обох рідні краї сформували любов до природи, до людей, освітян, до м'якої, гармонійної, співучої української мови.

У спогадах про Тараса Михайло Чалий писав, що Шевченковими віршами Костянтин Дмитрович захоплювався ще 1840 року, навчаючись у Новгород-Сіверській гімназії. Про те, що твори Кобзаря були в бібліотеці навчального закладу, свідчить факт: після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства виконувач обов'язків директора Новгород-Сіверської гімназії Ф. І. Бездон доносить четвертого жовтня 1847 року помічникові куратора Київського навчального округу Михайлові Юзефовичу (1802–1889), що ним вилучені з бібліотек твори Т. Г. Шевченка: «з гімназійної – примірник “Кобзаря”; з учнівської збиральні – таку ж книжку»**.

І Шевченко, і Ушинський цікавилися питаннями педагогіки. Тарасове:

*«Шевченкова» шовковиця
в Ботанічному саду столиці. Тут,
за переказами, Тарас відпочивав, коли
прямував до Видубицького монастиря.
Сучасне фото*

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 389.

** Там само.

*Якби ви вчилися так,
як треба,
То й мудрость би була своя.*

*...
Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте...*

*(«І мертвим, і живим...», 1845)**

Ці слова Кобзаря пам'ятає кожен українець. Однак не кожен усвідомлює, наскільки тернистим був шлях до знань у часи

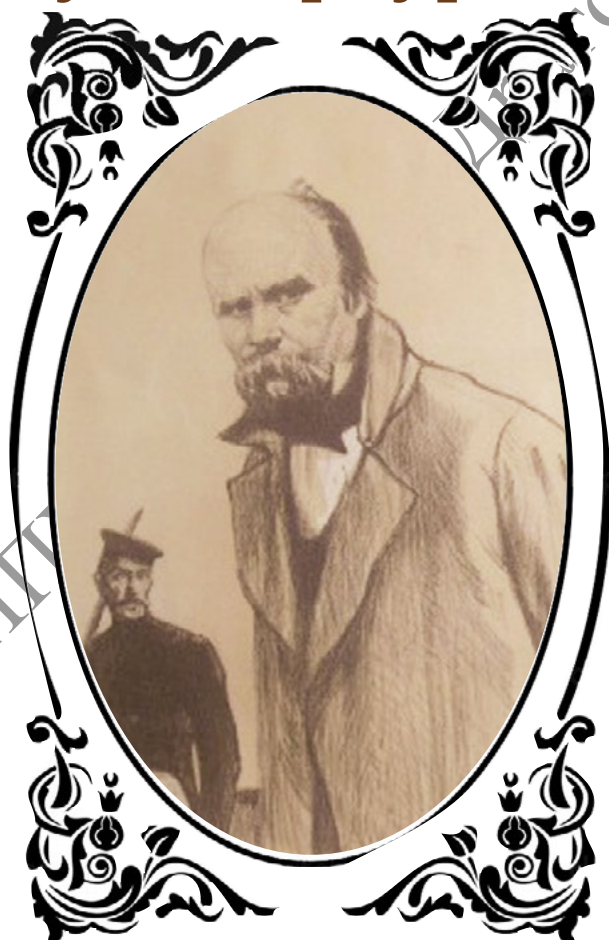
*Могила К. Ушинського (1824–1870)
на території Видубицького
монастиря. Сучасне фото*

Шевченка. Школу тогочасної Російської імперії – «п'яного дяка науку» – Тарас пізнав на собі й, певно, мріяв, про зміни в системі освіти. «О, школа, школа! Как бы тебя скорее перешколить», – вигукував герой його повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали». В повісті «Близнецы», а також інших прозових творах проводиться думка, що виховання моральної особистості має бути пов'язане з прищепленням християнських цінностей. Освіта без них – це, швидше, зло, що веде до гріха, ніж благо. Такі думки, зокрема, вкладаються в уста Тарасового героя повісті «Варнак». Ймовірно, інтерес

Шевченка до педагогічних проблем стимульований «братчиками»: судячи зі статуту організації, а також свідчень під час допитів, вони мали на меті поширення освіти серед українського населення.

* Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 267.

**«Мене, посадивши з
жандармом на візок,
привезли аж
у Петербург»**

Шевченків арешт у 1847 році незаперечно пов'язаний із процесом Кирило-Мефодієвського товариства, яке тримав на контролі «сам імператор». А передісторія «трагедійної зради» така: на початку березня 1847 року студент університету св. Володимира Олексій Петров (1827–1883) подав донос місцевій владі про існування в Києві таємного товариства, згадував і про те, що на «кримінальних» засіданнях зачитувано Шевченкові вірші, змістом «явно противузаконные»: в одному вірші поет, мовляв, «в самых резких словах изливает свою ненависть на царскую фамилию», в іншому – «старается возбудить малороссиян к восстанию». До речі, за цю «послугу» в травні 1847 року Петрова зараховано на службу до III жандармського відділу, а через два роки, за викрадення документів першої експедиції канцелярії, посаджено в Олексіївський рavelін. У жовтні 1850 року «зрадник Петров» відправлений на службу до карельського містечка Олонецьк. Йому видали на витрати триста карбованців сріблом (крім трьохсот карбованців, які одержав за донос). О. М. Петров написав «Спогади», в яких намагався заперечити роль донощика в справі звинувачення членів Кирило-Мефодіївського товариства...

Однак, повернемося до початку «арештів братчиків»: військовий губернатор Дмитро Бібіков (1792–1870) повідомив III жандармський відділ про існування в Україні «Слов'янського товариства», мета якого «ширити ідею єдності поміж слов'ян та утворити на території Росії республіканський лад».

Вісімнадцятого березня 1847 року обер-поліцмистер Сергій Кокошкін (1785–1861) і керівник таємної поліції Леонтій Дубельт (1792–1862) заарештували в Санкт-Петербурзі активного братчика, педагога і журналіста Миколу Гулака (1792–1862), у паперах якого жандарми знайшли Статут товариства, рукопис «революційного» характеру «Закон божий» (так звані «Книги битія українського народу»), листування з братчиками, де згадувалося й Шевченкове прізвище.

Допити Миколи Гулака жандармському III відділу видалися перспективними, тому розпочалися арешти кириломефодіївців. Наказано затримати Тараса Шевченка й з «усіма паперами негайно привезти до Санкт-Петербурга». У той час, коли вла-

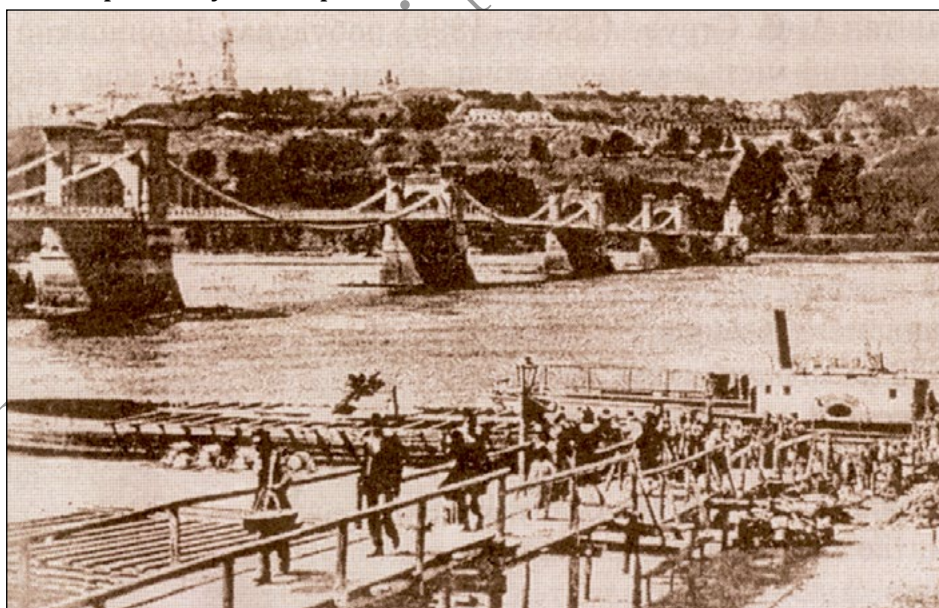

да провадила арешти братчиків у Києві, поет перебував на Чернігівщині й нічогосінько про трагічні події не знав. На початку квітня Шевченко ще був у Седневі, а п'ятого дня цього ж таки місяця «у в'їзді в город Киев» його чекали жандарми.

Тараса Шевченка «заланцювали» на Наводницькому мості через Дніпро. Поет був святково вбраний, бо Костомаров запрошував його боярином на весілля.

Отже, поблизу Видубицького монастиря, коли день уже схилявся до заходу, Шевченко, ледве ступивши на пором, був затриманий

Наводницький міст – міст через Дніпро, що складався з двох поромів і дерев'яного мосту через Тельбін (тоді затоку Дніпра), з'єднував правий та лівий береги і періодично споруджувався в районі Наводницької балки, яка прилягає до місцевостей Васильківські Рогатки, Видубичі та Звіринець. Назва – від переправи через Дніпро, яка постійно існувала на цьому місці з глибокої давнини: спочатку її «наводили» на з'єднаних між собою човнах та інших плавзасобах, а згодом вона стала понтонною. Місцевість обабіч сучасної вулиці Старонаводницької та нижньої частини бульвару Дружби народів має назву Наводницький яр, у минулому фігурувала як «Наводницький буерак» із Наводницьким струмком, що витікав з озера

Київ. Поромна переправа. Тут арештували Тараса Шевченка. Давнє фото

у верхній частині яру. Узгір'я з північного боку Наводницького яру мало народну назву «Запретка» (від язичницьких капищ, що існували тут у давнину, зон, заборонених, «запретних», для нечистої сили). У XVII столітті переправа згадується як «Наводницький перевіз».

Під час будівництва Старої Печерської фортеці (1706–1715) на переправі наведено наплавний міст, який розбирали тільки на період льодоставу. Наприкінці XVIII століття біля переправи згадується поселення Кам'яний Затон.

У 1744 році був збудований стаціонарний дерев'яний міст довжиною чотириста п'ятдесят сажнів з мотузками, звитими з лози. За переїзд кошти бралися лише з селян та прочан. Належав Києво-Печерській лаврі.

поліцейським чиновником: «На поромі трапився гусарський офіцер, родич подруги Варвари Рєпніної (1808–1891), – Глафіри Псьол (в заміжжі Дунін-Борковської; 1823–1886); – шанувальниці поезії Тараса Шевченка, – повідомляє М. К. Чалий, посилаючись на спогади княжни. – Догадуючися, що у валізі поета був заборонений плід його музи, він хотів зіпхнути його у воду, але поет не допустив його до цього. Потім гусар пропонував поліцейському агенту значну суму грошей (він був не з багатих людей) за знищення деяких віршів, але той не погодився, напевне, тільки

Л. Стебловська. Арешт Т. Шевченка

тому, що при обшукові заарештованого були свідки, які могли донести начальству про його дії»^{*}.

Про свій арешт Т. Шевченко десятого квітня 1854 року писав Якову Кухаренкові (1800–1862) так: «Вернувся знову в Київ і тільки що ступив на дніпровський байдак... так зо мною таке трапилося, що проти ночі не треба б було і розказувать, а то ще, прокляте, присниться. Мене, по правді сказать, риштовали»^{**}.

Ці спогади підтверджуються, по суті, і записами фолькориста Миколи Білозерського (1833–1896): «Про арешт Шевченка я чув такі розповіді в Чернігові (1851 року), Києві (1856 року) і Борзні (1881 року), коли на поромі під Києвом помітили присутність поліції, яка стежила за Шевченком, то нібито артилерійський офіцер С-а пропонував Шевченкові скинути його валізу в Дніпро, але Шевченко відхилив цю пропозицію: “Не треба, нехай забирають”»^{***}. Знайдене в Шевченка листування було цілком невинне, а «противузаконные» вірші поета (рукопис «Три літа») майже всі були жандармам відомі.

Варвара Рєпніна твердила, що родич Глафіри Дунін-Борковської, що намагався виручити поета, був гусарським офіцером. Ідеться справді про родича її подруги й вихованки – Захарія Костянтиновича Солонину (1809–1855), який почав службу в Полтавському гусарському полку, а з 1842 року служив у Лубенському. Батько його – підполковник Костянтин Іванович Солонина – був хрещеним батьком Г. І. Дунін-Борковської. Цей ротмістр у сорокові роки часто приїжджав до Києва. Про того ж Солонину свідчить і сучасник подій, мемуарист Анатолій Солтановський (1826–1886), називаючи його «Солоніним».

У Спогадах про київське життя сорокових років XIX століття А. Солтановський так описує обставини арешту поета: «Шевченко с багатим помещиком кавалеристом Солониным подъехал к Днепру против крепости. Но Днепр сильно весною разлился – переправы не было. Стояла только большая лодка для переправы

^{*} Біографія Тараса Шевченка за спогадами сучасників. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 125.

^{**} Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 75.

^{***} Киевская старина. – 1988. – Окт. – С. 72.

почты и курьеров с квартальным надзирателем и двумя жандармами. Лодка готова была отойти в Киев. В просьбе Шевченке перевезти его с товарищем отказали; но когда Солонин пообещал порядочное вознаграждение, полицейский надзиратель и жандармы приняли их в лодку. Лодка, собственно, поджидала Шевченка; но чтобы не возбудить его подозрение и не дать ему возможности скрыть что-либо из своих вещей, его сначала будто не соглашались принять. На середине реки квартальный надзиратель показал Шевченке предписание и объявил его арестованным. Спустя несколько минут Шевченко вынул из кармана пальто связку бумаг и бросил по течению. Квартальный надзиратель и жандармы заметили это и распорядились вынуть из воды связку; Солонин предлагал большие деньги, чтобы связке предоставлено было уплыть, но не успел. Квартальный надзиратель и рад был получить куш, но боялся измены со стороны жандармов и гребцов, а жандармы боялись квартального надзирателя»^{*}.

Арештованого поета жандарми доставили до губернатора Івана Івановича Фундуклея (1804–1880), будинок якого стояв на вулиці Катерининській, 10/44. Це був двоповерховий особняк, пофарбований жовтою фарбою (за планом 1837 року – казенне приміщення цивільного відомства). У 1838–1843 роках тут містився Інститут шляхетних панянок, допоки зводилася капітальна будова цього закладу на Інститутській, 5. Губернаторський будинок був видовженою, поставленою по фронту Катерининської вулиці спорудою з двома триосьовими бічними ризалітами та лоджією в центрі (але не на всю відстань між ризалітами). Головний вхід – у центрі лівого ризаліту і виходив на вузький вуличний хідник дерев'яним зашкленням ганком. Як то годилося, і, як можна бачити на старій світлині, перед палатами губернатора завжди стовбичив городовий^{**}.

Іван Іванович Фундуклей, як людина освічена і небайдужа, цікавився минулим Києва, зокрема, археологічними розкопками, які набули тоді великої популярності. У губернатора зазвичай бували люди відомі, впливові, цікаві. Вищий урядовець приймав Т. Шевченка та М. Костомарова, спілкував-

^{*} Киевская старина. – 1894. – Кн. 2. – С. 243.

^{**} Друг О. Особняки Києва / О. М. Друг, Д. В. Малаков. – К. : Кий, 2004. – С. 156–158.

ся, але як посадовцю це не завадило заарештувати за вказівкою генерал-губернатора Д. Бібікова. До речі, 1847 року, коли Т. Шевченко взятий під варту, побачила світ праця І. Фундуклея «Обозрение Киева в отношении к древностям», а через п'ять років – «Статистическое описание Киевской губернии» в трьох частинах. Уславився І. Фундуклей і благодійництвом, надавши, вже після свого губернаторства, два власних будинки під влаштування першої в місті жіночої гімназії (1860), названої вдячними киянами його ім'ям. А ще через дев'ять років і вулиця дістала назву Фундуклеївської (нині – Б. Хмельницького), де під № 6 і досі стоїть колишній будинок Фундуклеївської жіночої гімназії, реконструйований після пожежі 1941 року.

Київ, вулиця Шовковична, ріг Інститутської. Колишній будинок губернатора, де недовго на допиті перебував арештований Т. Шевченко. Сучасне фото

Отже, губернатор Фундуклей добре знав поета і, за переказами, нібито ще й пожартував: «Чого се ви, Тарасе Григоровичу, так прибралися?» – «Та бачте, – нібито відповів Шевченко, – поспішаю до Костомарова на вінчання; він прохав мене за старшого боярина; дак я ото, поки у Броварах перепрягали коней, поголився і причепурився, щоб звоза просто до молодого». «Еге, колитак, – дежених, туди треба і бояринові», – нібито відповів Фундуклей і наказав обшукати Шевченка. Жандарми почали ритися в Тарасових

речах, Фундуклей особисто відібрав рукописний зшиток збірки «Три літа», альбом із малюнками та віршами, листи.

Двадцять першого квітня 1847 року Тарас Шевченко відповів слідчим на «запитні пункти»: «На все главные вопросы о славянском обществе, членах оного и замыслах их, – писали жандарми в слідчому журналі про поета, – он отвечал решительным незнанием. По его словам, он был знаком с Гулаком, Костомаровым, Кулешем и другими только случайным образом и будто бы вовсе не слышал от них никаких противозаконных разговоров, равно и сам будто-бы не предавался никаким политическим идеям. Относительно наглых стихотворений, он, по-видимому, изъясняет раскаяние, и то в самых грубых выражениях. На вопрос, почему он дозволил себе дерзости против высочайших особ, которые, сверх священной великости своего сана, были еще личными его благодетелями, ибо выкупили его из крепостного состояния, он отвечал: “я начал ругать Государя потому, что слышал, как ругают его и в Петербурге и в Киеве”»^{*}.

Протокол допиту і речі Т. Шевченка, за винятком деяких малюнків та особистих речей, губернатор передав в «III Отделение собственной Его Императорского Величества канцелярии»: «Секретно. Его высокопревосходительству господину киевскому военному, подольскому и волынскому генерал-губернатору. Вчерашнего числа, при въезде в Киев возвращавшегося из Черниговской губернии художника С.-Петербургской Академии Тараса Шевченка, он был задержан и доставлен прямо ко мне. Между его бумагами оказалась рукописная книга с малороссийскими, собственного его сочинения стихами, из коих многие возмутительного и преступного содержания. Почему как эти, так и все прочие оказавшиеся у Шевченка стихи, равно частную его переписку, вместе с самим Шевченком, я немедленно отправил в III отделение собственной его величества канцелярии, с сим же нарочным. Перед отправлением Шевченка в С.-Петербург я получил отзыв черниговского гражданского губернатора, присланный с нарочным чиновником, о последовании от г. шефа жандармов к черниговскому, пол-

^{*}Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. – К. : Вища шк., 1975. – С. 150.

тавському и харковському генерал-губернатору отношении, по высочайшему повелению об арестовании Шевченка и доставлении его со всеми бумагами в III отделение. Почему я уведомил Черниговского губернатора, что распоряжение о сем с моей стороны уже сделано. Гражданский губернатор Фундуклей*.

Як відомо, слідство не довело членства Тараса Шевченка в Кирило-Мефодіївському братстві («действовал отдельно, увлекаясь собственною испорченностью»), але ореол Тарасової поезії осявав і діяльність «братчиків», і саме ім'я братства, а отож збільшував його небезпечність в очах уряду. Тому, вважало слідство, «по возмутительному духу и дерзости, выходящей из всяких пределов, он должен быть признаваем одним из важных преступников». Напевне, врахували й тверду поведінку поета під час слідства: на відміну від більшості інших заарештованих, що намагалися применшити свою провину, посилаючись на відсутність зловмисності, Шевченко, як і Гулак, не давав ніяких потрібних слідству зізнань, на низку важливих пунктів узгалі не відповідав. Лише в одному випадку Тарас Шевченко дав пояснення: «Какими случаями доведены вы были до такой наглости, что писали самые дерзкие стихи против государя императора и до такой неблагодарности, что сверх великости священной особы монарха забыли в нем и в августейшем семействе его лично ваших благотворителей, столь нежно поступивших при выкупе вас из крепостного состояния? – Будучи еще

Слідча справа Тараса Шевченка

* Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. – К. : Вища шк., 1975. – С. 170–171.

в Петербурге, я слышал везде дерзости и порицания на государя и правительство. Возвратясь в Малороссию, я услышал еще более и хуже между молодыми и между степенными людьми; я увидел нищету и ужасное угнетение крестьян помещиками, по-сессорами и економами-шляхтичами; я всему этому поверил и, забыв совесть и страх божий, дерзнул писать наглости против моего высочайшего благодетеля, чем довершил свое безумие».

Т. Шевченко. Вид на Києво-Печерську лавру з Дніпра

До речі, ще до того, як привезено Шевченка до III відділу, князь Георгій Орлов (1734–1783) запросив офіційним папером президента Академії мистецтв герцога Максиміліяна Лехтензерзького (1807–1876) щодо «характеристики художника» Т. Шевченка. У відповідь чиновник отримав доброчинну характеристику на Тараса Григоровича, де, з-поміж позитивів, знаходимо такий: «Шевченко имеет дар к Поэзии и на Малороссийском языке написал некоторые стихотворения, уважаемые людьми знакомыми с Малороссийским языком и прежним бытом этого края: почитался он человеком нравственным»^{*}. Зверніть увагу – Шевченко вважався «нравственным», цебто – був моральною людиною! ...Від резиденції Київського губернатора Т. Шевченка «под строгим караулом при полицейском офицере Гришкове и одном рядовом жандарме» відправили до Санкт-Петербурга. На дніпровській переправі, арештований поет озирнувся: погляд охопив небо-край, Дніпровську набережну, «бані» Києво-Печерської лаври – майже тринадцять років поет уже не бачитиме цей краєвид.

^{*} Кирило-Мефодієвське товариство : у 3 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 328.

^{**} Там само.

«Я хочу рисовать нашу Украину»

Тарас Шевченко від природи був різнобічно обдарованим митцем і володів різними видами мистецтва – живописом, графікою, поезією, прозою, драматургією. А в творчості одне впливає на інше.

З роками Шевченкова майстерність як художника вдосконалювалася, лінія ставала пластичнішою, колір на картинах – усвідомленішим. Це було передумовою створення професійного художнього образу. Тарасові рисунки виконані на папері й картоні. Основні матеріали, які використовував для малювання, це графітний олівець, тушувальний порошок (розтушовка), м'який матеріал (вугіль, італійський олівець, білий олівець, крейда), туш (перо й пензель), сепія, акварель.

Кухаренко Яків Герасимович (1800–1862) – письменник, етнограф, генерал-майор, наказний отаман Чорноморського козацького війська. Багато років Шевченко й Кухаренко листувалися (збереглися 12 листів Шевченка і 7 – Кухаренка).

Яків Герасимович морально підтримував засланоного поета, допомагав йому грошми. Поет присвятив Кухаренку поему «Москалева криниця».

Робочі альбоми Тараса Шевченка містять не тільки зображення з натури, а й замальовки, що доповнюють одна одну. Це рисоване Тарасове розмірковування всюди: на полях рукописів та на сторінках аркушів, в ескізах – лаконічних і виразних. Начерки постатей, рук, голів, ніг, складок одягу відзначаються, насамперед, знайденою манерою вико-

ристання світла й тіні, міцною рисувальною лінією.

Великої кількості заготовок потребували саме олійні роботи. Акварелі й сепії народжувалися, так би мовити, з одного подиху.

У 1843 році в Тараса Григоровича виник грандіозний замисел – створити серію малюнків, присвячених Україні, і виконати їх у техніці офорту. Підтвердження цьому – лист Якову Кухаренку двадцять шостого листопада 1844 року: «Був я уторік на Україні. І на Хортиці, скрізь був і все плакав, сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями... Заходився оце, вернувшись в Пітер, гравировать и издавать в картинах остатки нашої України»*.

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 31.

Важливу роботу Шевченко збирався проводити на науковій основі, зокрема, залучивши історика Осипа Бодянського. У листі від шостого – восьмого травня 1844 року Тарас повідомляє його про задум «Живописной Украины» і запрошує до коментування видання: «Я її нарисую в трьох книгах, в першій будуть види, чи то по красі своїй, чи по історії прикметні, в другій теперішній людський бит, а в третій історія. Три естампи уже готові – „Печерська Київська криниця“, „Судня в селі рада“ і „Дари Богданові і українському народові“. У тім місяці пришло в Москву з білетами на підписку. В год буде виходити 10-ть картин. На види і на людський бит текст буду сам писать, або Куліша проситиму, а на історію потурбуйтеся, будьте ласкаві, ви писать три листочки в год. Тільки по-нашому – щоби тямили безглузді кацапи»**.

Повідомлення про підготовку видання з'явилося в газеті «Северная пчела» від двадцять п'ятого серпня 1844 року: «Назначение всех изящных искусств – представить взору или воображению красоты и ужасы природы, жизнь государств и быт частного человека, силу страстей и события, поражающие душу или наполняющие нас чувством тихим и безмятежным. Пустыни Америки, берега Рейна, знойное небо Италии в картинах увлекают воображение, и мы, теряя ощущение времени и пространства, витаем в краях далеких, живем жизнью прошедших столетий.

Дружба з істориком та філологом Йосипом Бодянським (1808–1877) дала змогу Тарасу Шевченку представити свою творчість читачеві-інтелектуалу, в чому поет мав потребу не тільки в Україні. За точними словами академіка Івана Дзюби, «... особливо багато важило для Шевченка спілкування з Осипом Максимовичем, який не тільки міг забезпечити його потрібною літературою, а й сприяв, будучи своєрідним містком між українськими і російськими дослідниками й симпатиками слов'янства та ідеологами зарубіжного слов'янства, опосередкованим зв'язком Тараса Шевченка з цим зарубіжним слов'янством»*.

* Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. / І. Дзюба. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 365.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 26.

Быть может, это один из отблесков души, искони вечной и деятельной, но отблеск сей живителен, божествен: он доказывает, что человек – гражданин мира, и что все высокое, все изящное находит отголосок в душе его. Что же сказать о том, когда одного взгляда довольно, чтобы воскресить в нашей памяти и родину, и обычаи предков, и события, ярко отделившиеся из обычного

Т. Шевченко. Селянська родина

бытописания земли, где мы начали жить и чувствовать! Подвиг достигнуть этого велик, а посильное к тому содействие должно составлять нашу обязанность. Исполненный этого убеждения, известный и любимый поет-живописец Т. Г. Шевченко решился приступить к изданию, названному им “Живописною Украиной”. Сюда войдут рисунки по следующим предметам: 1) Виды Южной России, примечательные по красоте своей или по историческим событиям. Все, что время пощадило от совершенного истребления. Развалины замков, храмы, укрепления, курганы найдут здесь

себе место. 2) Народный быт настоящего времени, обряды, обычаи, поверья, содержание народных песен и сказок. 3) Важнейшие события, известные из бытописаний Южной России, начиная от основания Киева, имевшие влияние на судьбу обитателей того края. В сем последнем отношении Т. Шевченко воспользовался сведениями, почерпнутыми им от известнейших ученых малороссиян: Будкова, Стороженка, Бодянского, Кулеша и пр. Эстампы гравированы будут на меди, шириною в 6 и вышиною в 5 вершков. Первые четыре картины уже готовы и изображают 1) Вид в Киеве, 2) Мирскую сходку, 3) Содержание известной сказки: Солдат и смерть, 4) Приношение от трех Держав даров Богдану и Украинскому народу, в 1649 году. “Живописная Украина” продаваться будет: в С.-Петербурге, в магазине Ольхина, Иванова и Прево; в Москве в конторе Москвитянина; в Киеве, Одессе и Варшаве*.

Т. Шевченко. Старости

Виданню «Живописная Украина» Тарас Шевченко надавав великого значення: «Якби мені бог поміг докончить те, що я тепер зачав “Живописную Украину”, то тойді склав би руки та й у до-

* Северная пчела. – 1844. – 25 августа. – № 193. – С.145.

мовину. Було б з мене – не забула б Україна мене мизерного. Так ось що! зачав то я зачав, а вже кончу – не знаю як, бо без людей и грошей не втну нічого» – так писав Шевченко до князя Миколи Андрійовича Цертелєва (1790–1869) 23 серпня 1844 року*.

Тарасові побоювання справдились, бо, розпочавши роботу, Шевченко не мав фінансових можливостей завершити задумане, а з тих людей, до яких звертався, підтримала тільки княгиня Репніна. Одержавши три гравюри, Варвара Миколаївна відписала: «Честь и слава, честный труженик! Да благословит господь ваш подвиг». Потім лист за листом вона шле художникові, підбадьорюючи й заохочуючи, просячи «якнайбільше білетів», які збиралася пропагувати на дворянських виборах у Полтаві, Чернігові й Одесі, розповсюджувати серед знайомих в Київській губернії.

Наприкінці червня 1844 року Тарас Григорович звертався до видавця Осипа Бодяньського (1808–1877): «Я рисую тепер Україну – і для історії прошу вашої допомоги, текст исторический будете ви компоновать, бо треба, бачте, по нашому або так, як єсть в літописях. А ви, як що-небудь начитаєте таке, що можна нарисовать, то зараз мені і розкажіть, а я й нарисую**».

Осип Максимович активно підтримував Шевченка. В листі від дев'ятого липня 1844 року історик писав: «Кращого не можна й придумати, як оце теє, що Ви робите. Помагай Вам, Боже, на щастя і на славу нашому козацтву! Та й хто ж найздольніший зробить сее нам, як не Ви, що й пером і палітрою однаково вертите? Щасти ж Вам, Господи, на все добре!»***.

У 1844 році в Санкт-Петербурзі з'явився перший випуск «Живописной Украины», в якому вміщено шість офортів: «Судня в селі рада», «Дари в Чигирині 1649», «Старости», «Казка», «Видубицький монастир», «У Києві», а 1845 року – «Чигирин», «Суботів», «Батурин», «Покровська Січова церква»; «Похорон молоді (нареченої)», «Ой ходив чумака сім рік по Дону (пісня)», «Перезва (весільний обряд)» і «Жнива», «Іван Підкова у Льво-

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 28.

** Там само. – С. 27.

*** Там само.

ві», «Сава Чалий», «Павло Полуботок у Петербурзі», «Семен Палій у Сибіру»*.

Шевченків задум здійснити серію малюнків про Україну саме в офорті був сміливим і новим, бо в Академії мистецтв, де панувала класична різцева гравюра, офортом практично не захоплювалися, і Тарасові доводилося за нову для себе справу братися самостійно. Матеріалу, привезеного з рідних країв, не бракувало, тільки треба вибрати сюжети, що відповідали задуму. Акварелі Шевченко виконав професійно, вони дістали похвалу навіть у цензурованій російській пресі.

Звичайно, були й такі Шевченкові «земляки», які намагалися принизити Тарасів задум видати «Живописную Украину» та його талант художника, знецінити значення творчості. Але є й інший документ, у якому «Живописная Украина» дістала високу оцінку професійних майстрів пензля, зокрема, О. Бодянського, Г. Честяхівського, про що літературознавець Володимир Моренець писав: «Издание отличается немалыми достоинствами. Рисунки

Т. Шевченко. Казка

начерченны и выгравированы на меди (а l'eau forte) самим автором, смелою рукою. В них обнаруживается оригинальность, замысловатость, наблюдательность, эффекты освещения и выразительность. Мы знакомимся с прошедшим и настоящим бытом украинцев, с их поверьями и обрядами и с особенным удовлетворением следим за очерками художника, который красноречиво и остроумно передает нам впечатления своего детства о любимой родине»**.

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. – С. 153.

** Моренець М. Шевченко і «Общество поощрения художников» / М. Моринець // Радянське літературознавство : наук. записки. – 1939. – № 4. – С. 95.

Нарешті, прикінці листопада 1844 року вийшов друком альбом офортів під назвою «Живописная Украина», до автора стали надходити неофіційні та офіційні замовлення на видання. Так, у листі від тринадцятого грудня 1844 року княжна Варвара Рєпніна просить вислати їй «на перший випадок хоча б 100 примірників “Живописної України”». У 1845 році Т. Шевченко запланував продовжити видання і підготувати до друку другий випуск «Живописной Украины», але через брак грошей мав припинити цю справу. Перший випуск не приніс очікуваних коштів на запланований ним викуп із кріпацтва своїх родичів.

До речі, Шевченко-художник залишив нам величких вісімсот тридцять п'ять творів (живописних полотен, рисунків, офортів та ескізів), із них близько трьохсот не віднайдено. Тарас Григорович був першокласним акварелістом, попередником європейського імпресіонізму: відомо двісті десять його акварелей, передусім краєвидів, які за рівнем мистецької досконалості можуть бути поряд зі світовими здобутками малярства; зарекомендував себе блискучим портретистом-психологом: виконав сто п'ятдесят портретних зображень, з яких сорок три автопортрети. В цих роботах вгадується український генотип, сприйнятий крізь призму бачення митця-філософа, наприклад, «Портрет Іллі Лизогуба», «Портрет Катерини Кейкуатової», «Автопортрет» 1840 року. У Шевченка – двадцять олійних жанрових картин («Катерина», «Селянська родина», «На пасіці» та ін.), що так само вказують на своєрідність національного буття. Як офортист, Тарас справедливо став академіком гравюри: великої слави зажили його шість офортів із серії «Живописная Украина» та двадцять один офорт, виконаний в останні роки життя в Санкт-Петербурзі.

Тараса Григоровича вважають і умілим рисувальником: понад двісті тридцять замальовок ландшафтів України, передусім етюдів із натури, написаних в Аральській й Каратауській експедиціях, вражають майстерністю виконання (на грані ювелірності), поєднанням документальної точності й поетичного натхнення.

Окремого розгляду заслуговує і творча лабораторія Шевченка-митця – ескізи, етюди, начерки, закарбовані на трьохстах шістдесяти сторінках рукописів та альбомів. Його твори відзна-

чені потужним мистецьким духом. Персонажі картин глибокі, таємничі, містичні, загадкові... Скажімо, глибоко індивідуальними є акварелі «Марія», за поемою Пушкіна «Полтава» (1840), «Циганка-ворожка» (1841; срібна медаль); олійні портрети друзів, зокрема – подружжя Закревських, Маєвської (1843), Є. Кейкуатової (1847), О. Лук'яновича (1845); серія офортів «Живописной Украины», малюнки «Куток Смоленського кладовища в Петербурзі» (1840), «Хлопчик з собакою в лісі» (1840) і, звичайно, Шевченкова «Джоконда» – «Катерина» (1842), єдина збережена точно відома сюжетна Тарасова олійна картина академічного періоду. Ще надзвичайно велична Шевченкова картина, яку тривалий час «соромилися» публікувати, – «Розп'яття», де «виписано» не просто сюжет, а метафоричне зіткнення в житті пітьми та світла. Про запрестольний образ розп'яття, який Шевченко мав бажання виконати для Оренбурзького костелу, згадує в листі до В. М. Репніної від сьомого березня 1850 року. Після арешту, малюнок міг зберігатись у топографа Карла Герна (1816–1882), який повернув Шевченкові його речі, коли поет повернувся зі заслання: «Все бывшие у меня на сохранении эскизы, бумаги я ему возвратил»*.

Т. Шевченко. На п'яці

...Можна сміливо заявити, що «Живописная Украина» відкрила епоху нового реалістичного мистецтва, зокрема, гравюри. Важко назвати ім'я іншого художника сорокових років XIX століття, окрім Тараса Шевченка, у творах якого з такою силою виявлені глибокі почуття безмежної відданості та синівської любові до народу, своєї малої батьківщини.

* Письма К. И. Герна к М. М. Лазаревскому о Шевченке // Киевская старина. – 1899. – Кн. 2. – С. 69.

У «Живописной Украине» Шевченко-художник виступає як новатор у мистецтві офорта в Україні, яке полягає не в тому, що Тарас Григорович був талановитим наслідувачем, скажімо, Рембрандта і застосовував ніби рембрандтівські технічні прийоми, як це намагаються довести деякі дослідники його творчості. Новаторство Тараса Шевченка в «Живописной Украине» засвідчено в тому, що він один із перших художників в українському мистецтві, зокрема, в офорті, який зумів втілити найпередовіші ідеї сучасності в реалістичних картинах буття.

Т. Шевченко. Селянське подвір'я

Ось чому справедливо називають Шевченка «славним попередником передвижників в українському образотворчому мистецтві». «Живописная Украина» – це важлива віха не лише в історії української тогочасної естампної графіки, а й у графічному мистецтві сусідніх народів Східної Європи.

До речі, перебуваючи в Санкт-Петербурзі, Шевченко, окрім «Живописной Украины», створює офорти на сюжети власних малюнків: «Українські дівчата», «Старець на кладовищі», «Мангитський сад», «Сама собі в своїй господі», «Натурщиця».

**«Блукаючи по Україні,
прибивсь якось
і в Чигирин»**

За півтори версти від Чигирина, містечка Київської губернії, на час приїзду Тараса Шевченка діяв монастир, одна із старовинних історичних і архітектурних пам'яток. Протягом тривалого часу храм був чоловічим, а з 1735 року – жіночим. Найбільшу його цінність у церкві становила чудотворна ікона Божої матері. До цієї святині й подався художник.

Т. Шевченко. Чигринський дівочий монастир

На першому плані Тарасової сепії «Чигринський дівочий монастир» зображене поселення, за ним – лавра, що височіла над хатками під солом'яними стріхами. У правому нижньому кутку підпис: «Чигринській Монастирь. Дивичій». Для акварелі використано два кольори: індиго, або берлінська лазур, – для неба, і сепія, або близький до неї колір, – для землі; будівлі зазвичай не прокриваються фарбою, вони підкреслено білі. Власне, саме такого роду краєвиди, скупі за колірною гамою, первісне походження котрих – пленер, переважають у поезіях і повістях Шевченка, причому колористичні епітети «білий» та «зелений», рідше «синій» – явно домінують. Очевидні й паралелі між ними й акварельними чи олівецевими рисунками з натури.

Через два роки, на засланні в Орській фортеці, линучи думками в Україну, до Чигирина, поет описує дівочий монастир у поемі «Княжна»:

*Блукаючи по Україні,
Прибивсь якось і в Чигирин,
І в монастир отой дівочий,
Що за пісками на болоті
У лозах самотний стоїть*.*

Після зречення в 1676 році гетьмана Петра Дорошенка (1627–1698) Туреччина прагнула зберегти вплив на Україну. Намагаючись використати ім'я Богдана Хмельницького, навесні 1677 року султанський уряд проголосив Юрія Хмельницького (1641–1685) гетьманом і князем Малоросійської України, вислав з військовим загоном на Поділля. Турецьке командування планувало здобути політичний та військово-стратегічний центр Правобережної України – Чигирин, а потім розпочати наступ на Київ і Лівобережну Україну.

На офорті Тараса Шевченка «Дари в Чигирині 1649 року» сидять три послы – російський, польський і турецький – в палаці Богдана Хмельницького з дарами, чекають, доки вийде гетьман. В основу малюнка ліг історичний факт: після битви під Пилявцями у вересні 1648 року, в якій Хмельницький, розбивши шляхетську польську армію, здобув блискучу перемогу, що зміцнила його авторитет, прибувають до Богдана в Чигирин посольства для переговорів та з поздоровленням від царя московського, від султана турецького та від короля польського. Вони привезли дорогі подарунки і кожний із них пропонував гетьману свою дружбу. Під офортом Шевченко пояснює: «Із Царьграда, із Варшави і Москви прибували послы з великими дарами єднать Богдана і народ український, уже вольний і сильний. Султан, окрім великого скарбу, прислав Богданові червоний оксамитовий жупан на горностаєвій хутрі, шталт княжей порфіри, булаву і шаблю». Праворуч той самий текст французькою мовою.

Офорту передували два ескізи. У першому начерковому рисунку центральним об'єктом композиції став горизонтальний ряд пакунків на столі, обабіч них – постаті турецького посла, який простягнутою рукою демонструє привезені скарби, і козаків.

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2 : Поезія 1847–1861. – С. 34.

У другому, технічно значно досконалішому, в композицію внесені й концептуальні та художньо виправдані зміни. З'явилися всі три персонажі-посли; увагу акцентовано на двох конкурентах посольської акції – послах Москви й Туреччини. Стіл із дарами повернутий торцем до глядача. Це дозволило відсунути вглиб громіздкі дари і, таким чином, вияскравити постаті персонажів, розведених столом на своїх «позиціях». Змінено планування інтер'єру, розташування вхідних арок. Козаків переміщено в суміжний pokій. За основними параметрами другий ескіз можна ідентифікувати з офортом. Вражають чітка прорисовка численних деталей і прикрас інтер'єру, реквізиту, одягу, прекрасна «робота» світла, історична точність і психологізм у відображенні події: у зовні статичній сцені відчувається глибока внутрішня напруга очікування того важливого політичного вибору, до якого в цю мить дійде старшина. Смислова глибина твору виявилася навіть більш значущою, аніж винесена Шевченком у заголовок назва, й це закладено в ескізі.

Т. Шевченко. Дари в Чигрині 1649 року

Картина відзначається, перш за все, надзвичайною ясністю ідейного задуму і чіткістю композиції. Образи на рисунку реалістично виразні: ми бачимо спокійну впевненість

російського посла, розгубленість посла турецького султана і повну безнадію польського посла. Прекрасно поданий інтер'єр, з різьбленням на сволоку, з картиною «Козак Мамай» на стіні, свідчить про глибоке вивчення художником тієї епохи і підкреслює історичну правдивість зображуваної події. Слід підкреслити, що, прагнучи показати ставлення Хмельницького до різних держав – Росії, Туреччини та Польщі – через розкриття психологічного стану кожного з послів цих держав, Шевченко зводить у приймальні Богдана трьох послів разом, хоч відомо, що посольства прибували до гетьмана в різний час.

Звернімо увагу на деталі: в центрі композиції – дари від послів трьох держав. Найбагатші гостинці – турецького султана, скромніші – двох інших. Багаті подарунки контрастують із скромним убранством палат гетьмана, які нагадують звичайну хату заможного козака. У турка мало сподівань на успіх перемовин, про це свідчить його похмурий, насуплений вигляд. Далі сидить польський дипломат, на дві третини затінений постаттю турка. Ліворуч від дарів, найближче до внутрішніх покоїв гетьмана, весь освітлений промінням сонця, що йде з другої палати, сидить у високому кріслі сивий боярин, спокійний і впевнений: коли не зараз, то пізніше, але успіх його місії забезпечений. Біля входу до другої палати, яскраво освітленої сонцем, де, очевидно, відбуватиметься прийом, стоять на сторожі козаки. У цій палаті зібралися члени Ради, чекаючи виходу гетьмана. До речі, в листі до товариша Йосипа Бодяньського Тарас Шевченко назвав офорт «Дари Богданові і українському народові».

У Шевченковій серії є й офорт «Судня рада», де змальовано старовинний звичай українського народу – розбирати позови, не вдаючись до офіційної юстиції. Сільський суд зібрався, щоб розсудити двох односельчан: один із них, не сподіваючись, що справа вирішиться на його користь, опустил голову; другий, в багатому одязі, стоїть гордо, впевнено. У тіні, за рогом, видніється чиновник-п'явка, що залагоджує якісь темні справи – може, бере хабар.

Перші відбитки офорта, які Шевченко надсилав друзям ще до виходу альбому, викликали захоплення. Йосип Бодяньський в листі до Тараса писав: «Дякую Вам за “Судню раду”. Нестемена вона, от як буває на святій Україні! Що за лиця в підсудимих!

Так от Вам і кривда, що совість тягне крючком у землю глядіти, але вмісті з тим і свята покора приговору старого з ціпком; а от і правда, з прямою, одкритою, ясною головою, що не жде, а сама лізе на слова судді – гарно, козаче-земляче, дуже гарно!»*

Т. Шевченко. Судня рада

...У 1843 і 1845 роках Тарас Шевченко відвідує Чигиринщину. Поет і художник опоетизовує її історію («Чигринне, Чигринне», «Розрита могила», «Хустина», «У неділеньку святую», «Стоїть в селі Суботові», «Великий льох», «Заступила чорна хмара», «Холодний Яр», «Княжна», «Гайдамаки», «Холодний Яр», «За що ми любимо Богдана», «Якби-то, ти, Богдане п'яний», «Назар Стодоля», «Никита Гайдай»), змальовує пам'ятки цього краю. Малюнки Т. Шевченка досить деталізовані і є документальним свідченням тодішнього стану історичної спадщини.

* Листи до Тараса Шевченка. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 185.

**«Ото церков Богданова,
там-то він молився»**

Наслідком подорожі Т. Шевченка в середині липня 1843 року Київщиною є поява в альбомі чотирьох малюнків, присвячених Суботову, Чигиринського повіту, де маєток Б. Хмельницького і де гетьман похований 1657 року. В акварелях «Богданова церква в Суботові» та «Богданові руїни в Суботові», в сепіях «Кам'яні

Т. Шевченко. Богданова церква в Суботові

хрести в Суботові», «Капличка» бачимо церкву, яка стоїть на краю села – стару, обшарпану, з перекошеним хрестом, руїни, могили, порослі травою і лопухами. Довкола тиша і запустіння.

У ці зарисовки таких дорогих своєю славною історією місць, художник відображає сувору реальність.

Опис зображеної Шевченком місцевості подається в газеті «Киевские губернские ведомости» від восьмого березня 1846 року: «Місце, що займає будинок і церква Богдана Хмельницького, є значним узвишшям, з котрого

*Богданова церква в Суботові.
Сучасне фото*

видно весь Суботів і далекі тясминські луки. Місце, де стоїть церква, – ще вище за будинок Хмельницького. Років вісім тому залишалися від цього будинку руїни стін заввишки з сажень, але невігластво дозволило розібрати їх для фундаменту під церкву Медведівського монастиря».

Т. Шевченко. Чигирин із Суботівського шляху

Лаврентій Похилевич так описав це козацьке містечко: «Субботов в истории замечателен и подарен еще отцу Богдана Чигиринскому – сотнику Михайлу Хмельницкому, когда он был писарем сборов, при Чигиринском старосте Иване Даниловиче Конецпольском, а сын присоединил к батьковщине необитаемые земли и обогатил построением мельниц. Дом незабвенного Богдана стоял близ нынешней Ильинской церкви, которая им построена и служила для него домовою церковью. Двор кругом был обсыпан

*Вид із Замкової гори
на Суботівський шлях. Сучасне фото*

двумя ярусами валов. Сад и зверинец, на юг от замка и церкви, тянулся на полторы версты, до горы называемой Валок. Вообще, усадьба Хмельницкого составляла небольшой замок, какие были необходимы в те времена. По мнению некоторых, здесь стояла та мельница, о которой упоминается в летописи Самовидца... Из урочищ близ Субботова замечательно

Т. Шевченко. Кам'яні хрести в Суботові

*Кам'яні хрести в Суботові.
Сучасне фото*

в Мотроненском лесу городище, именуемое Вовкою, в которое по преданию гайдамаки скрыли награбленные сокровища»^{*}.

...За Богдана Хмельницкого Суботів став осередком культури: гетьман мав чималу бібліотеку. Його сина Юрія й дітей підлеглих навчав латини й музики

^{*} Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. И. Похилевич; ред. А. В. Пшонкинский [и др.]; вступ. ст. А. В. Стародуб, Е. А. Чернецкий. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С. 532.

вихованець Києво-Могилянської колегії чернець Добродіяшко. Як і в Чигирині, гетьман звів у Суботові маєток, оточений двома рядами частоколу. Від того часу від укріплень нічого, окрім залишків фундаменту однієї з башт, не залишилося. Руїни вкриті скляним куполом, а всередині влаштовано музейну експозицію.

Т. Шевченко. Богданові руїни в Суботові

Навпроти гетьманського палацу в 1653 році побудовано Іллінську церкву як родинну усипальницю Хмельницьких. Тут, за переказами, імовірно, й похований гетьман, але точних даних іще немає. З козацьких літописів та історичних джерел відомо, що праху Богдана вороги не дали лежати в усипальниці, а Чернігівський літопис XVIII століття повідомляє: у добу Руїни 1664 року поляки здобули гетьманську резиденцію. За наказом коронного обозного Стефана Чарнецького (1599–1665) замок зруйнували, останки Богдана Хмельницького викинули з домовини й закопали в невідомому місці. На Чигиринщині розповідають легенду про те, що козаки, щоб не допустити наруги над гетьманом, перед нападом поляків перепоховали «батька Богдана» в Холодному яру. Як було насправді – невідомо...

Тарас Шевченко, окрім акварельних малюнків, написав вірш «Стоїть в селі Суботові»:

*Стоїть в селі Суботові
На горі високій
Домовина України,
Широка, глибока.
Ото церков Богданова.
Там-то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився*.*

А для «Живописной Украины» змалював околиці міста з Богданової гори, звідси виступали козаки в походи, тут збиралися на Раду – вибирати гетьмана. На передньому плані художник зобразив убогу хату-мазанку. За народним переказом, Шевченко і переночував у халупі Онопрія Лютенка, а в хатині Петра Білоуса зустрічався з мешканцями, читав вірші, бесідував з кобзарем, ходив на курган, який називали «Шевченковим».

...Шукаю на Богдановій горі місце, звідки Тарас малював «Чигирин з Суботівського шляху». Відкрився краєвид, на який дивився художник: головним об'єктом рисунка є велична гора, біля якої – церква, подалі видніються хатки й подвір'я, дерева, а на околиці – вітряки. Наче з туману проглядаються будівлі дівочого монастиря та заплава річки з човном.

Дивлячись на пластично довершений краєвид, ніби чуєш, як звучать Шевченкові рядки з поеми «Сон»:

*Дивлюсь – аж он передо мною,
Неначе дива виринають...
А онде, онде за Дніпром
На пригорі, ніби капличка,
Козацька церква невеличка
Стоїть з похиленням хрестом**.*

...Нині в Чигирині діє Меморіальний музей Хмельницького в Іллінській церкві. З Богданових часів збереглися й три криниці, викопані, як розповідає легенда, за наказом гетьмана у пам'ять полеглих козаків.

* Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 246.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2 : Поезія 1847–1861. – С. 39.

**«Местечко Бровары
представляет
обширную равнину»**

Перше знайомство Тараса Шевченка з Броварщиною розпочалося, коли Тарасові виповнилося п'ятнадцять років. Тоді хлопчик літом 1829 року їхав з Павлом Енгельгардтом до Вільно. «В Бровары приехал к тому самому часу, как туркенья-смотрительша раздувала в сенях на очаге огонь от кофейника»*. Цим шляхом прямувала й героїня поеми «Катерина», знедолена, знеславлена покритка:

*Заплакала, пішла шляхом
В Броварах спочила**.*

А в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» є такі Шевченкові рядки: «С любовью принял лепечущих крошек старый Белогруд и распахнул свою синеполую рызу чуть-чуть не по самые Бровары... Рязанова трактир, как голова утопленника, показывается из воды, а гигант-мост, как морское чудовище, растянулся поперек Днепра и показывает изумленному человеку свой темный хребет из блестящей пучины. Прекрасная, величественная картина»***.

Про відвідини Броварів Київського повіту влітку 1843 року Тарас Шевченко напише і в повісті «Художник»: «...приехал к тому самому часу, как смотрительша раздувала в сенях на очаге огонь для кофейника. Выпивши за умеренную цену стакан кофе и взявши, тоже за умеренную цену, бутылочку броварского ликеру (изобретение той же смотрительши), он ввечеру уже весело рассказывал о своем экзамене благосклонным слушателям на ганку уединенного хутора»****. Господинею придорожньої кав'ярні була дружина доглядача станції, рід якого, переповідають, з'явився в містечку більше трьохсот років тому, а доглядачака поштової станції – грекиня Євдокія Оробоевшало.

Від «благосклонных слушателей» – місцевих жителів-броварчан – Шевченко, перепочиваючи на ганку, почув розповіді

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 68.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1 : Поетія. 1837–1847. – С. 102.

*** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 324.

**** Там само. – С. 68.

про гетьмана Якова Стефановича Іскру-Острянина (Остряницю) (р. н. н. – 1641) і про те, що князь Ярема Вишневецький (1612–1651) тримав тут загін, озброєний гаківницями, тобто – довгою рушницею великого калібру, з гаком на прикладі, яка була на озброєнні запорізьких козаків. Броварчанам не сподобався Ярема, якого Богдан Хмельницький вважав за лютого ворога козаччини – взяли за вила, озброєнців перебили, а Вишневецький наклав п'ятами. Селяни організували броварську сотню. Очолював її Федір Ведмідь. У мирний час козаки бралися за лопати та сокири: зводили хати й церкву, допомагали жнивувати...

*Бровари. На цьому місці стояла кінно-поштова станція,
в якій зупинявся Т. Шевченко. Сучасне фото*

Почуті в Броварах перекази не залишили байдужими Шевченка, про це свідчать герої й події, які Тарас змалював у творах. Скажімо, відгомін легенд про розбійників маємо у поемі «Варнак»:

*Вийшов я з ножем в халяві
з Броварського лісу...**

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2 : Поезія 1847–1861. – С. 76.

Заради справедливості слід сказати: намагання окремих краєзнавців «переконати», що Тараса Шевченка до написання поеми «Сотник» надихнули розповіді про сотника із Броварського села Гоголеве – Матвія Соболівського, не підтверджені документально, це припущення. Насправді в основі поеми – реальні

Пам'ятний знак, який засвідчує: через Бровари в травні 1861 року пролягав шлях процесії з прахом Т. Шевченка. Сучасне фото

події, що, як пише Тарас Григорович, відбувалися «в Борисполі... де хата була за тином, сотникова»*. Як свідчать спомини історика Миколи Костомарова (1817–1885), у Броварах удвох із Шевченком вони були також 1847 року: «Я мав намір купити недалеко від Києва дачу і, довідавшись, що в містечку Броварах продається ділянка землі, десятин на сто, з панською садибою, вирушив туди, запросивши з собою Шевченка. Ми знайшли в садибі, що містилася у вищезазначеному містечку, двох літніх паній, з яких

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2 : Поезія 1847–1861. – С. 171.

одна виявилась господинею і власницею ділянки, що продавалася. Ми провели там півдня до смерку. Куточок цей мені сподобався, і я тоді ж домовився про ціну, але, не пам'ятаю, через якісь питання, пов'язані з документами на володіння, довелося відкласти здійснення купчої до весни. Повертаючись назад до Києва, ми мало не втонули. Пішли навпрошки по кризі через Дніпро, а перед тим була тривала відлига, і крига місцями почала вкриватися водою. Було темно, і ми, збившись з дороги, потрапили в ополонку, але, на щастя, там було мілко, і закінчилося все тим, що ми страшенно вимокли і прибули додому, ледве рухаючись від холоду. Тільки молодість і звичка до погодних змін, чим відзначалися ми обидва, врятували нас від пропасниці. Шевченко незабаром після того виїхав у Чернігівську губернію до знайомих поміщиків*.

Розлив Дніпра біля Броварів починався, за старим стилем, у березні й продовжувався до кінця квітня. Про це Тарас не забуде: «Левый берег реки со стороны местечка Бровары представляет обширную равнину, перерезанную болотами и озерами, поросшую кустарником и мелким лесом. Подходя к Днепру, эта равнина оканчивается возвышенностью, называемой Лысой Горой [нині район станції столичного метро «Лівобережна». – Прим. В. Ж.], которая составляла берег реки, а теперь отделена от него низменными поемными лугами в три версты шириной»**.

У дні найбільшої повені води Дніпра доходили до Лисої гори, що біля Видубицького монастиря, заливаючи навіть частину Броварського шосе. Ось чому в усіх, хто дивився на розлив ріки з Київських гір, складалося враження, що вода підійшла «чуть-чуть не по самым Броварам» – тому була підстава Шевченкові вигукнути: «Прекрасная, величественная картина!». З часом Дніпро поступово входив у береги, і з червня до жовтня наводився міст на дерев'яних понтонах, центральна частина якого розкривалася, щоб пропустити пароплави.

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзевєрін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 140.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 68.

Коли відбувалося перепоховання Шевченка 1861 року, священники Броварських церков служили молебень біля поштово-кінної станції. Пам'ятна дошка, встановлена на теперішньому кінотетрі ім. Шевченка свідчить: «На цьому місці знаходилась поштово-кінна станція, де часто бував Шевченко. В травні 1861 року тут зупинилася траурна процесія з прахом Великого Кобзаря». До Дніпра

Бровари. Пам'ятник Тарасу Шевченку, відкритий 9 березня 1964 року, реконструйований 2013 року. Скульптор П. Олійник. Сучасне фото

від Броварів повільно їхали близько семи годин, узбіччям, а не по шосе. Пам'ятний знак, що встановлений 1991 року на відзначення 150-ї річниці похорону Шевченка, має напис: «Через Бровари у травні 1861 року пролягав останній шлях Т. Г. Шевченка з Петербурга до Канева».

...Перший пам'ятник Тарасу Шевченку у Броварах – дерев'яне погруддя Кобзаря роботи бориспільського скульптора Петра Верни (1876–1966; автор понад 30 скульптурних портретів Шевченка та композицій на

сюжети його творів) – був встановлений на так званій «Розвилці» 27 липня 1923 року на постаменті скинутого імператора Олександра II. У тому ж, 1923 році, відкриті пам'ятники Тарасу Шевченку в селах Броварщини: Гоголеві, Требухові, Княжичах. Це були тимчасові скульптурні споруди, які проіснували недовго.

У 1939 році дерев'яне погруддя Кобзаря у Броварах замінили на бетонне. Під час Другої світової війни пам'ятник пошкоджений; 1946 року його реставрували, замінивши бетонний монумент – металевим.

«Бачив уві сні Межигірського Спаса»

У листі від двадцять шостого листопада 1844 року Тарас Шевченко писав до приятеля, генерал-майора Якова Кухаренка (1800–1862): «Був я уторік на Україні – був у Межигорского Спаса Київського повіту»*. Пізніше з'явився щоденниковий запис у «Журналі»: «Сегодня я, как и вчера, точно так же рано пришел на огород, долго лежал под вербою, слушал иволгу и, наконец, заснул. Видел во сне Межигорского Спаса, Дзвонковую криницу и потом Выдубецкий монастырь. А потом – Петербург и свою милую Академию. С недавнего времени мне начали грезиться во сне знакомые, давно не виданные предметы. Скоро ли увижу все это я наяву?»**

Ф. Солнцев. Межигір'я

«Межигорський Спас» – так художник у творах, листах і «Журналі» називав Межигірський Спасо-Преображенський монастир, що біля Києва. Чому ж настільки глибоко храм зачав у Шевченкову душу, аж з'являвся уві сні й змушував навіть пускати сльозу?

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 31.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-и ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи на родної творчості. – С. 18.

Межигірський монастир мав тісні зв'язки із Запорізькою Січчю, вояки якої передавали значні кошти на утримання шпиталю для старих і поранених запорожців. З 1672 року монастир володів виключним правом призначати священиків на Січ, йому підпорядковувалися Самарська, Лебединська й Левківська лаври. Звідси направлялися на Запоріжжя викладачі грамоти, які навчали дітей козаків у школах Січі. Визначну роль у козацькому житті монастир відіграє ще з часів гетьманування Сагайдачного. Запорожець вважав своїм обов'язком побувати в монастирі й поклонитися Спасу Межигірському, подарувати на пам'ять ікону, лампади, церковні предмети. Рукописна книга «Синодник» багато розповідає про донаторів і опікунів Межигірського монастиря, серед яких і гетьман Іван Мазепа. Очевидно, не одна сотня турецьких червінців, здобута в битвах, перейшла до монастирської скарбниці, як і скарби похилих вояків, які давали обітницю завершити в ньому останні дні життя та стриглися в монахи. Саме там, за переказами, був послушником ватажок Коліївщини Максим Залізняк (1740–1768). У монастирі були поховані гетьман Євстафій (Остап) Гоголь (р. н. н. – 1679), полковник Семен Палій

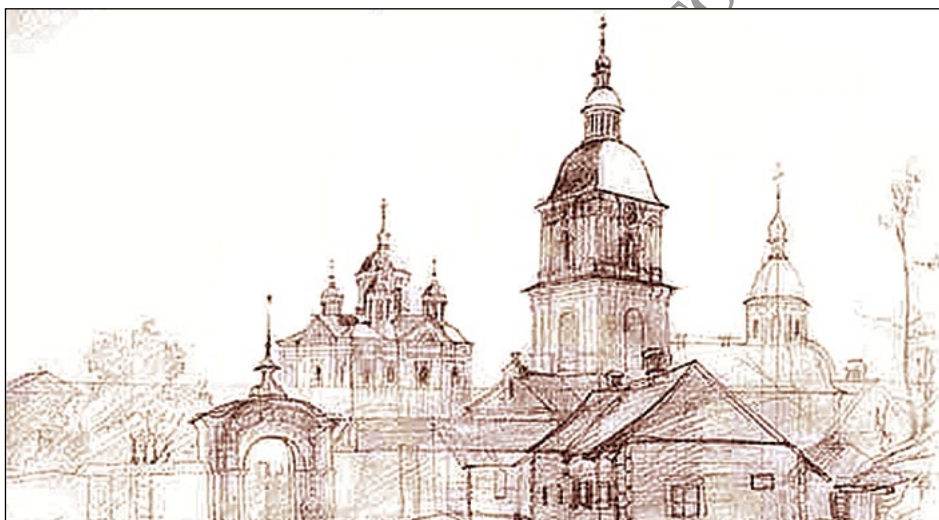
Т. Шевченко. Коло Межигір'я

і наказний гетьман Самійло Самусь (1656–1713), який 1704 року в Ніжині передав гетьманові Івану Мазепі булаву й клейноди на правління.

Коли Межигірський храм відвідали Шевченко й Куліш, на стінах церкви висіли портрети ватажків гайдамаків, козаків, тоді ж Тарас від монахів записав пісні про Семена Палія, Івана Бондаренка. Під враженням про перебування в Межигір'ї народилася й поема «Чернець»:

*Аж до Межигорського Спаса
Потанцював сивий.
А за ним і товариство
І ввесь святий Київ*.*

Т. Шевченко. Києво-Межигірський монастир

У поемі «Сліпий», вірші «Заступила чорна хмара», повісті «Близнець» Тарас Григорович також згадував Межигірський Спас.

Малюнок «Києво-Межигірський монастир» (нині робота зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка) виконаний Шевченком з околиці села Межигір'я Київського повіту Київської губернії, за двадцять кілометрів на північ від Києва, поблизу міста Вишгород.

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2 : Поезія 1847–1861. – С. 50.

Датування роботи над малюнком встановлено відповідно до запису на двадцять першій сторінці альбому 1839–1843 років, який і визначав час перебування Тараса Григоровича в Межигір'ї. Окрім роботи «Києво-Межигірський монастир», художник зробив етюд «Коло Межигір'я». У центрі композиції – стовбур вікового ясеня, біля дерева всілися обідати прочани, а ліворуч, над обривом, у капелюсі, ймовірно, автор малюнка, який, заклавши руки за спину, розглядає краєвид. Робота не завершена – постаті не промальовані, обличчя не розпізнати. Тоді ж Куліш вписав до Шевченкового альбому народні пісні про Палія й Бондаренка і зазначив дату: «13 червня 1843 року». Саме ця дата і є підставою для дослідників творчості художника стверджувати, що малюнок виконаний 1843-го року. Таке датування й у повному академічному виданні творів Шевченка в десяти томах (Київ, 1961), і в альбомі «Святий Київ наш великий» (Київ, 2004).

На рисунку «Києво-Межигірський монастир» Шевченко змалював архітектурний ансамбль закритої вже на той час козацької лаври. У центрі композиції – п'ятибанева церква Преображення Господнього (1676–1690), праворуч – другий поверх мурованої брами-проходу з церквою Петра й Павла, найближче до глядача – дзвіниця. Вражає зображення споруд Києво-Межигірського монастиря, яке займає центральну частину рисунка й максимально наближене до глядача. Решта – одноповерховий дерев'яний будинок на першому плані, дерева (ліворуч та праворуч за парканом), контури будівель (у глибині) – власне, доповнення до основного зображення. Цей архітектурний краєвид пожвавили дві постаті на передньому плані – типова риса творчої манери Шевченка-художника. Преображенська церква, дзвіниця Петропавлівського храму, брама й дерев'яний будинок прорисовані чітко. Малюнок відтворює вигляд архітектурної пам'ятки XIX століття і тому, крім мистецької, має історичну цінність, тим більше, що лавра до наших днів не збереглася.

...За високою огорожею, в яру біля Межигір'я, дзюркотить «Дзвінкова криниця». За переказами, монахи ще 988 року звели тут над джерельцем каплицю та облаштували потічок срібними дзвіночками.

Бував біля джерела і Тарас Шевченко, про що згадано на пам'ятному камені й у рядках поеми «Чернець»:

*Іде чернець Дзвонкову
У яр воду пити
Та згадує, як то тяжко
Було жити в світі*.*

Джерело Дзвінкове («Дзвінкова криниця»). Сучасне фото

З часом джерело замулилося: невпинний час і людська недбалість зробили свою справу. Однак 2005 року криничку облагородили, одягнули в дерев'яні шати у вигляді каплиці з православним хрестом. Знову не заростає крута стежина до «Дзвонкової», де Межигірські монахи думали про життя й вічність, невмирущу красу природи й долю України. І сьогодні вода, вибігаючи з підніжжя гори, радує своєю живильною прохолодою перехожих, а вітерець бавиться дзвіночками, відтворюючи мелодію безсмертя...

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2 : Поезія 1847–1861. – С. 50.

«На бал до Малоросійського Версаля»

Двадцять восьмого червня 1843 року Тарас Шевченко з художником Платоном Бориспольцем (1805–1880) з Гоголевого, де ярмаркували, подалися до володарки села Мойсівки Тетяни Густавівни Волховської (1763–1853) на бал, що традиційно влаштовувався на свято Петра й Павла. Для Шевченка поїздка

Мойсівський храм Петра і Павла (1797–1804); збудовано в готичному стилі, для міцності розчину додавалися курячі яйця. Двадцятидвохметрову церкву увінчувало 9 хрестів. Інтер'єр церкви розписаний рослинним орнаментом із зображенням святих. Класичні елементи на фасадах храму, які прикривали готичну основу – фриз із пальмет, спіральний орнамент над дверима, ліпні розетки. Де живопис був відсутній, стіни були відштукатурені і побілені в білий колір. Вузькі стрілчасті вікна і елементи декоративного убранства свідчать про те, що за часів Петра і Тетяни Волховських їх придворна церква була католицькою, а не православною, оскільки й самі господарі Мойсівки були латинського віросповідання. Неподалік храму по периметру церковного подвір'я стояло 4 каплички. Ліворуч від вівтаря стояла каплиця-усипальниця подружжя Волховських.

в Мойсівку знакова – це був перший «вихід» художника на «панську» аудиторію.

Збудований палац вражав сучасників вишуканістю. Навколо маєтку був закладений парк, який прикрашали численні статуї, фонтани, альтанки. Олександр Афанасьєв-Чужбинський називав цю пишноту «малоросійським Версалем».

Олександр Кониський розповідав про ті «розкоші» так: «В оцьому Версалі... був, властиво кажучи, вертеп панської деморалізації. Тут пани [не] тільки проїдали та пропивали піт і працю своїх кріпаків, але й не гидували обігрувати в карти стару, сліпу, бездітну Вільхівську і, коли в неї нічим було платити, брали в неї векселі»*.

Тарас Григорович приїхав з Євгеном Гребінкою «на бали» двадцять дев'ятого червня 1843 року: цього дня за традицією поміщиця відзначала іменини покійного чоловіка – Петра Степановича Волховського (р. н. н. – 1815), чернігівський пошт-директора; дійсного статського радника.

Про теплий прийом, який влаштовано Шевченку під час перших відвідин Мойсівки, розповів у спогадах Олександр

* Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / О. Кониський. – К. : Дніпро, 1991. – С. 135.

Афанасьєв-Чужбинський: «Пам'ятаю, що після гамірного сніданку я повернувся до себе покурити й почитати. Проходячи повз головний під'їзд, я почув голоси: "Гребінка! Гребінка!" – і зупинився. Євген Павлович під'їздив до ганку в супроводі незнайомця. Вони вийшли. Супутник його був середній на зріст, кремезний; на перший погляд обличчя його здавалося звичайним, але очі світилися таким розумним і променистим світлом, що мимоволі я звернув на нього увагу. Гребінка одразу ж привітався зі мною, взяв за плечі і, штовхнувши до свого супутника, познайомив нас. Це був Т. Г. Шевченко»*.

Краєвид села Мойсівка, Київської губернії. Давнє фото

О. Афанасьєв-Чужбинський продовжує розповідати про той час: «Було це наприкінці червня. На Петра й Павла в одному старовинному домі у Т. Г. Волховської з'їжджалися поміщики не лише з Полтавської, а й з Чернігівської і навіть Київської губерній... Бали Т. Г. Волховської були для Малоросії своєрідним Версалем: туди везли напоказ наймодніші сукні, найновіші мазурки, найдотепніші каламбури, і там же відбувався іноді перший виїзд панночки»**.

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзєверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 90.

** Там само. – С. 89.

А перше враження від зустрічі з поетом записав так: «Звістка про приїзд Шевченка миттю розлетілася по всьому дому, і моя кімната незабаром наповнилася шанувальниками, що приходили познайомитися з рідним поетом... Цілий день він був предметом загальної уваги»*.

Серед публіки, яка збиралася в Мойсівці, були відомі та багаті пани. Незаперечно, були й такі, хто чув про художника Шевченка (його малюнки знали поціновувачі мистецтва), читав «Кобзаря» чи вірші, які ходили в списках. На цей час твори поета переписувалися від руки й розповсюджувалися (своєрідний самвидав).

Мойсівка, Київська губернія. Палац Волховських. Давнє фото

Під час мойсівської зустрічі Тарас Григорович опинився в центрі уваги гостей, особливо, жіноцтва й молоді, які вже читали напам'ять уривки з його творів, просили розповідати про творчі плани.

Серед знайомств, які в Шевченка зав'язалися за два дні перебування в Мойсівці, прикметними стали такі: з підполковником Олексієм Капністом (1796–1869), сином поета Василя Капніста (1758–1823), комедію якого «Ябеда» Тарас Григорович цінував, з завсідником Платоном Лукашевичем (1806–1887); з істориком Миколою Маркевичем (1804–1860); з родиною Закревських – Ганною Іванівною Закревською (уродженою Заславською, 1822–1857), її чоловіком, українським поміщиком Платоном Олексійовичем, та його братами Михайлом (1818 – р. с. н.) і Віктором (1807–1858). Познайомився Шевченко і з письменницею Софією Олексіївною Закревською (1798 – р. с. н.). Про це

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 90.

дослідник Павло Зайцев у монографії «Життя Тараса Шевченка» написав так: «Завжди скромний, Шевченко... був представлений господині дому і зайняв місце серед дам у товаристві молодії письменниці-дебютантки, панни Софії Закревської»^{*}. На той час сорокоп'ятирічна приятелька Євгена Гребінки Софія мешкала неподалік Мойсівки, в селі Березова Рудка (вона співпрацювала з журналом «Отечественные записки», у перших номерах журналу була опублікована її повість «Ярмарок»).

Цікавою була зустріч із членами так званого товариства «мочимордія» – тими, хто не просто пив, а «мочив морду». Гурт «мочимордів» – це своєрідний «орден», заснований у червні 1843 року на мойсівському балу. Він засвідчував типове незадоволення інтелігентів духовною убогістю, нещирістю провінційного панського життя. Його організатор і «генеральний старшина», або «высокопьянейшество», Віктор Закревський мав прізвисько «Мочиморденко».

Жартівники обрали Шевченка «гетьманом», а його заступником, тобто – «генеральним обозним», став історик, автор п'ятитомної «Історії Малоросії» Микола Маркевич (1804–1860), «військовим осаулом» – граф, офіцер, художник Яків де Бальмен («Дибайло», 1813–1845). До речі, Яків із свояком, художником Михайлом Башиловим (1821–1870), виконали в першій половині 1844 року кожний по тридцять дев'ять ілюстрацій до рукописного «Кобзаря».

Сьогодні можемо тільки уявляти, якими були веселі витівки «мочимордів». У дружини племінника В. Закревського зберігалися вісім карикатурних портретів членів товариства. На жаль, вони до нас не дійшли.

У Мойсівці, за переказом, Т. Шевченко двадцять дев'ятого – тридцятого червня 1843 року написав «Бал у Волховських» (акварельний малюнок, місце зберігання невідоме). Про роботу довідуємося зі статті маляра і графіка Опанаса Сластьона (Сластіона; 1855–1933) «Шевченко у мистецтві»: «У селі Березовій Рудці Пирятинського повіту в жінки небіжчика сенатора Закревського висять на стінах 2 акварелі, на яких намальова-

^{*} Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / П. Зайцев ; Наук. т-во ім. Шевченка. – Нью-Йорк; Париж; Мюнхен, 1955. – С. 99.

ний бал у Волховських у Мойсівці, де більшість постатів – портрети гостей. Всі роботи належать до 1845 року»*. До 1845 року акварель віднесено помилково, оскільки цього року Шевченко в Мойсівці не був, а можливо, Тарас намалював іншу картину – не буває ж диму без вогню.

Вдруге село Мойсівка поет відвідав дванадцятого січня 1846 року. Прибув туди з Яготина, де гостював у Рєпніних. Серед гостей на іменинах Тетяни Волховської – Тарас Григорович познайомився з власником села Бігач – поручиком Миколою Івановичем Кейкуатовим (1806–1865) і його дружиною Катериною Федорівною (уродженою Бутович), портрет якої намалював.

Перебуваючи в маєтку Волховської, Шевченко намалював і портрет поміщиці Олександри Іванівни Шостки (р. н. н. – р. с. н.), розіграний тоді ж у лотерею для допомоги портретованій, яка розтратила церковні гроші.

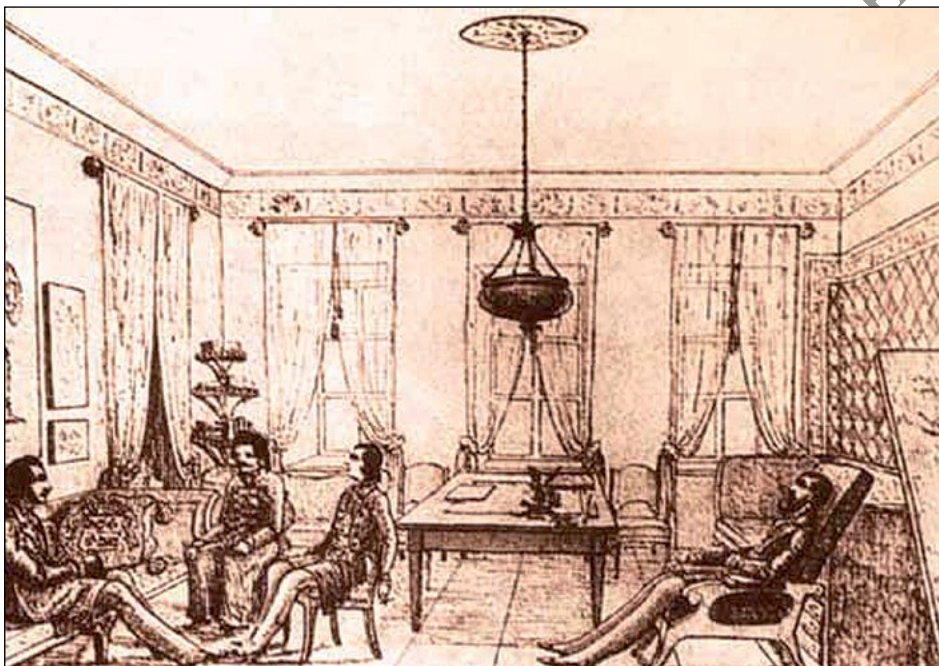
Про цей епізод і долю рисунка детально розповів у споминах історик Андрій Стороженко (1857–1926): «Історія невідомого досі художнього твору пензля Шевченка така: О. І. Шостка являла собою особливий тип свого часу, дещо подібний до Марії Дмитрівни Ахросимової з роману “Війна і мир”. Це була небагата дворянка, вдова бригадира, без особливої освіти, але з гострим розумом і вродженим тактом. Усі дуже любили її за веселу вдачу, і тому не було іменин, весілля, хрестин і взагалі будь-яких святкувань, на які б не кликали, як називали люб’язно «Шосточку». Приїхавши будь-куди, вона часто залишалася на кілька днів і в нагороду за повідомлені новини та господарчі поради одержувала завжди різні подарунки у вигляді їстівних припасів і всіляких речей. Ледь устигала Шосточка привезти усе це добро до свого “курень”, як уже приїздив чийсь екіпаж за нею, і вона знову летіла збирати мед і звеселяти своїх покровителів. Часто доводилося їй, звичайно, виконувати роль свахи. Словом, вона була скрізь бажаною гостею, для кожного – потрібною людиною.

У 1843 році з нею скоїлося лихо: архієрей дав жінці книгу для збору пожертвувань на одну церкву; вона зібрала карбованців п’ятдесят, але ось тут і поплутав її гріх – взяла й розтратила чужі

* Сластьон О. Шевченко у мистецтві / О. Сластьон // Малюнки Т. Шевченка / за артистичним доглядом проф. В. В. Мате. – Пб., 1911. – Вип. 1. – С. 9.

гроші. Становище було, певна річ, дуже неприємне, і от вона, щоб виплутатися з нього, зізналась якось у Закревських в усьому щиро й просила допомогти їй. Голова «товариства мочимордія» В. О. Закревський побачив у цьому чудову нагоду потішитися й тому на її слізне зізнання, мовляв, відповів: «Я вам допоможу, серденько Олександра Іванівна, але для цього потрібно, щоб ви погодилися на мою пропозицію – нехай Тарас зніме з вас портрет на весь зріст, як є, з животиком і чудовими ніжками, про решту не запитуйте, це вже моя справа».

*Я. де Бальмен. Мойсівка. Вітальня в палаці Т. Волховської,
де був серед гостей і Тарас Шевченко*

Слід сказати, що Шосточка була високого зросту, товста й незграбна. Дама погодилася, і Шевченко зробив її портрет: були намальовані сад, клумба троянд і жінка, яка йде усипаною піском доріжкою під парасолькою в чорному шовковому платті, трохи піднятому, щоб видно було ноги, й в білому чепчику. Подібність портрета з оригіналом була разюча, в художньому відношенні ця робота відзначалася винятковою реальністю обробки. Розміром портрет був з аршин заввишки і чверті три завширшки.

Дванадцятого січня дешеві лотерейні квитки швидко розійшлися по руках, зібрана сума з гаком покрила розтрачену Шосточкою й одразу ж була передана в її розпорядження, а портрет виграла моя бабуся. Та, на жаль, одна її знайома, якась Ганна Корніївна Огронович, двоюрідна сестра Шосточки, після настійних прохань змусила подарувати їй портрет. Г. К. Огронович уже кілька років як померла, і робота пензля нашого великого поета пропала безслідно. Припускають, що Огронович подарувала портрет родичам, у яких згодом згорів будинок і в ньому, можливо, й художній твір Тараса Григоровича»^{*}.

Т Шевченко.

Портрет М. Д. Корсун (Горленко)

Цікава й історія створення портрета Марії Давидівни Корсун (Горленко; р. н. н. – 1855), поміщиці села Велика Круча Пирятинського повіту, з якою Шевченко познайомився в Мойсівці.

Звернімося до спогадів Олександра Афанасьєва-Чужбинського, які, цілком можливо, стосуються саме цього епізоду життя Тараса Григоровича: «Захопився було на короткий час він однією відомою красунею, яка крутила голови

всім, хто потрапляв у її зачароване коло. Захоплення було сильне. Шевченко не на жарт задумувався, малював її голівку і кілька разів складав вірші. Я завжди радів, коли йому хтось подобався: благородна натура ця ставала ще художнішою, і він працював тоді ще більш заповзятю»^{**}.

Роздивімося тепер сам портрет: перед нами – зображення молоді вродливої жінки в очіпку, з рожевими бантами, в чорній оксамитовій сукні з жабо. Погляд темних очей спокійний, щось

^{*} Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзевєрін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 83.

^{**} Там само. – С. 104.

лагідне залягло на губах. Кольором стиглої вишні відтінені на-
литі соком щоки, це трохи приглушує чорне вбрання.

У шевченкознавстві й мистецтвознавстві, потрібно визнати,
протягом тривалого часу існували сумніви як щодо авторства
цього портрета, так і стосовно того, яка пані на ньому зображена.

Так, історик мистецтва Олексій Новицький (1862–1934)
у книзі «Тарас Шевченко як маляр» (1914) подає такий комен-
тар: «Є непевність щодо автентичності цього твору: можна гада-
ти, що коли се й праця Шевченка, то все ж таки не обійшлося без
участі якогось іншого маляра»*.

У «Шевченківському словнику» зазначено, що ім'я та по-бать-
кові портретованої не встановлено. Відсутність підпису, а також
реставраційні поправки зроблені в манері, відмінній від почерку
Шевченка.**

Колекційний власник роботи, київський архітектор Георгій
Павлович Шлейфер (1855–1913) свідчив, що жінка на портреті –
це пані Горленко, однак, не назвав її імені й по батькові, про що
записано в «Каталозі» під № 41.

На думку Петра Жура, це могла бути дружина Олександ-
ра Петровича Горленка – двадцятисемірічна Тетяна Іванівна,
котра жила в одному з хуторів поблизу села Линовиця, де бував
Шевченко. Дослідник, розповідаючи, як Шевченко гостював
у Я. де Бальмена, пише: «На одному з хуторів поблизу Линовиці
в той час жила родина підпоручика Олександра Петровича Гор-
ленка. Чи не портрет його дружини, 27-ї річної Тетяни Іванівни
намалював у цей приїзд Шевченко?»***

Полтавський дослідник Адрій Кузьменко також вважав, що
це намальований Шевченком 1845 року портрет Любові Да-
видівни Горленко, дочки повітового маршалка прилуцького
дворянства, яка 1839 року стала дружиною князя Дмитра Ми-
хайловича Жевахова.

Як стверджує шевченкознавець Микола Шудря, це Шевченків
портрет Марії Давидівни, доньки того Давида Горленка, який

* Новицький Ол. Тарас Шевченко як маляр / Ол. Новицький. – Львів; М. : Накладом Наук-
т-ва ім. Шевченка, 1914 – С. 42.

** Шевченківський словник. Твори у 2-х т. – Т. 1. – К., 1976. – С. 166.

*** Жур П. В. Труді і дні Кобзаря : літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / П. В. Жур ;
вступ. ст. М. М. Павлюка. – К. : Дніпро, 2003. – С. 40.

проводжав із Санкт-Петербурга в Україну Андрія Маркевича весною 1840 року.

Жінка, за першим чоловіком – Александрович, за другим – Корсун, у дівоцтві – Марія Давидівна Горленко, була з українського славетного козацького роду, про що засвідчує «Малороссийский родословник» історика Вадима Модзалевського (1882–1920).

Другий чоловік Марії – Олександр Михайлович Корсун (1803–1855) – за часів ректора Харківського університету Василя Джунковського й декана етико-політичного факультету Івана Кроненберга 1822 року дістав малу срібну медаль за навчання. Був довіреною особою князя Олександра Голіцина (1773–1844), потім – радником університетського правління в Харкові. А 1836 року вийшов у відставку.

Олександр Михайлович і Марія Давидівна жили не в місті, а в маєтку села Велика Круча Пирятинського повіту. Все тут мало чудовий вигляд, навіть сільська церква Івана Богослова, перебудована за проектом учня архітектора Тона Євгена Червинського (1887–1930).

Можливо, саме в цьому маєтку Шевченко працював над портретом Марії. Треба думати, що художник не міг це зробити під час мойсівських гулянь ні влітку 1843 року, ні взимку 1844. На це потрібен був більший час. І не виключена можливість, що митець побував-таки в полтавському селі Великі Кручі, під Пирятином. А якщо це справді так, то відкривається новий маршрут Кобзаря. Отож не завадило б відзначити не тільки меморіальною таблицею, що тут, у Великій Кручі, Тарас Григорович намалював портрет Марії Давидівни Горленко (Корсун), а й прилучити це поселення на Полтавщині до місць перебування художника.

Нащадки поміщиці Корсун берегли пам'ять про Тараса Шевченка. Андрій (1857 – р. с. н.) і Микола (1862 р. с. н.) Стороженки, онуки Марії Давидівни, збирали матеріали, які стосувалися біографії Кобзаря.

Так, Микола Володимирович Стороженко (1862–1942 чи 1944), історик і педагог, під криптонімом «С-ко» надрукував у дванадцятому числі «Киевской Старины» за 1885 рік «Епізод із життя Т. Г. Шевченка».

Славист Андрій Володимирович Стороженко (1857 – р. с. н.) також цікавився постаттю Кобзаря, їздив до Великої Кручі збирати про поета спогади й ставив перед собою цілком визначене завдання: «Я неодмінно розшукаю й запишу їхні розповіді». Андрію вдалося здійснити намір – редакція опублікувала єдиний уривок із згадкою «бабусі».

*Мойсівка. Дорога, яка вела до палацу
Волховських і храму Петра і Павла. Сучасне фото*

У «Фамільном архиве: Стороженки» міститься літографований портрет Марії Давидівни Корсун (Горленко). Це не копія Шевченкової роботи, але за рисами обличчя видно: на обох зображеннях одна й та сама особа! Вони схожі, як дві краплі води...

...Яка ж доля «малоросійського Версаль»? Надмірні витрати на влаштування свят, різке зростання боргів під заставу маєтностей, а також відсутність інтересу в поміщиці Волховської до ведення господарства призвели до збанкрутіння. Після смерті Тетяни Густавівни в 1853 році «малоросійський Версаль» занепав. Щоб розрахуватися з боргами, родичам довелося продати частину земель. У 1912 році маєток перейшов у власність земства, яке переобладнало його під телефонну станцію й квартири для вчителів земської школи. Розкішну будівлю спіткала доля

сотень інших: у роки революції та громадянської війни її пограбовано й зруйновано. Показово, що нині на території величного «Версаля» розміщується смітник...

Услід за Тарасом Шевченком через сто п'ятдесят років, подолавши від столиці сто сорок кілометрів, їду в Мойсівку. Дістатися села просто: з траси Київ-Харків на межі Київської й Полтавської областей не пропускаю правий поворот на Кононівку. П'ять кілометрів понівеченої вибоїнами дороги – й потрапляю в селище Шрамківка. У центрі селища тримаюся дороги, що прямує лівим берегом річки. Декілька кілометрів – і я в Мойсівці.

*У Мойсівській церкві Петра і Павла Т. Шевченко сповідувався.
Сучасне фото*

Церква Петра і Павла, вірніше – її руїни... Навідуюся до святині, в якій молився та сповідувався Тарас Шевченко – всередині все розтрощено та занехаяно, віє пусткою.

Спочатку храм був католицьким, про що свідчать елементи неоготики – готична кладка стін, елементи декоративного розпису, вузькі стрілчасті вікна.

У середині XIX століття храм, який став православним, реконструювали, додавши портики поруч бокових дверей й восьмиколонну галерею з балконом, яка охоплювала головний вхід. Прикрашав храм рослинний орнамент із зображенням святих.

Біля церкви з чотирьох сторін стояли каплички, одна з яких була усипальницею Волховських – її вже давно немає, місце заросло кущами.

Ось що про церкву Петра й Павла написано в книжці «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» (1988): «Петропавловская церковь построена 1808 года в стиле романтизма. Кирпичная, трехконхового типа, центричная, с колокольней над западной ветвью. Размеры ее значительны: длина 26,95 м, ширина 19,40 м.

Основное ядро сооружения составляет квадрат, к которому с трех сторон примыкают полуциркульные в плане объемы равной высоты, а с запада – квадратная в плане двухъярусная колокольня.

Главный фасад акцентирован портиком композитного ордера, центральные части боковых апсид отмечены четырехколонными портиками ионического ордера.

Сооружение решено в строгой пластово-пространственной схеме классицизма, а его декоративное убранство заимствовано из стиля готики.

Оконные и дверные проемы завершены стрельчатыми арками, узкие башни, в которых устроены лестницы, ведущие на хоры, освещены щелевидными оконными проемами, фасады украшены декоративным рельефным фризом в виде пальметт, вписанных в стрельчатые обрамления.

В оформлении храма включен традиционный для классицизма металл, который подчеркивает неоготические элементы здания. Он заполняет пространство стрельчатых арок, представлен в решетке балкона, с трех сторон ограждающего второй ярус колокольни.

Внутреннее пространство сооружения решено лаконично. Центральное ядро перекрыто полусферическим куполом на парусах и подпружных арках, боковые апсиды перекрыты конхами, западная ветвь – полуциркульным сводом.

Оригинально устроены боковые помещения алтарной апсиды – в виде внутренних цилиндрических полубашен, поднимающихся до свода и перекрытых конхами. Памятник является редким произведением архитектуры романтизма, в котором

конструктивная основа классицизма получила декоративное убранство неоготики»*. І чому Шевченко не замалював цей величний храм?

Отже, «Версаль» сьогодні вже не той: село Мойсівка зазнало руйнацій, як і всі інші українські поселення. А 1843 року, коли Шевченко приїхав сюди, в «хімерному саду» стояли граційні альтанки, гроти, що мали назви: «Храм кохання», «Грот Діани», «Сховище пастушок». Від капличок не лишилося нічого – кам'яні плити-основи, засипані будівельним сміттям. Церква функціонувала аж до шістдесятих років ХХ століття, коли ж закрили – обікрали й зруйнували, залишилися стіни. Назавжди втрачено розпис інтер'єру, тинкування стін, тепер тільки завдяки невеликим фрагментам можна здогадуватися, яким храм бачив Тарас Григорович.

На засланні Шевченко згадував поміщицю Тетяну Волховську: зокрема – у вірші «Г. З.», а в листі п'ятнадцятого січня 1851 року до княжни Варвари Рєпніної (1808–1891) написав: «Мне до сих пор живо представляется 12-е число генваря – и соседка ваша, Татьяна Густавовна Вольховская, жива ли она, добрая старушка? Собираются ли по-прежнему в этот день к ней нецеремонные соседи с чадами и домочадцы повеселиться денька два-три и потом разъехаться по хуторам до следующего 12 генваря?»**

Коли Т. Волховська померла, в Прилуцькому повітовому суді, згадував письменник і видавець Олександр Кониський (1836–1900), упродовж 1855–1856-го років провадився процес про борги небіжчиці. Так Василь Петрович Тарновський, граф Яків де-Бальмен, публіцист Кирило Селецький та інші кредитори подали в суд векселі поміщиці на кілька десятків тисяч «позичених» у них «сліпою 80-літньою бабусею». Мойсівку та все добро Тетяни Густавівни продано на аукціоні. Розкішний палац достояв до 1912 року, після революції більшовики маєток розібрали, парк вирубали.

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 57.

**Памятники градостроительства и архитектуры в Украинской ССР : ил. справ.-каталог : в 4 т. – К., 1983. – С. 67.

«Шевченко был у нас всеми любим»

Другого липня 1843 року Тарас Шевченко їде до Яготина. Знаковою подією для Шевченка стало знайомство із сім'єю Репніних. Ось як розповідає дочка М. Г. Репніна – Варвара Миколаївна – про приїзд Тараса Шевченка: «Якось я вийшла в сад

Яготин – містечко Київської губернії на річці Супій. Заснований у 1552 році, з 1648–1781 – сотенне містечко Переяславського полку.

Маєток гетьмана Кирила Розумовського, переданий потім родо-ві князів Репніних.

Назва походить від імені хана Яголдая (Яголтин – Яготин).

з мамою; була, мабуть, шоста година... Ми не пройшли і сотні кроків, як зустріли Капніста з якоюсь незнайомою мені людиною. Капніст сказав нам: “Таж збирається велика гроза, погляньте на небо”. Справді, великі чорні хмари, здавалось, ось-ось линуць дощем на наші голови. Проте мама не здавалася: а може, ми ще встигнемо обійти леваду. <...> Доки тривали ці переговори, гроза насунулася і розгулялася, линув рясний дощ. Капніст схопив мамину руку й побіг, я рівним кроком відважно йшла слідом за ними, а незнайомиць залишився... Коли ми прийшли додому, Капніст повернувся до саду за своїм знайомим; я вийшла до мами на балкон і незабаром побачила, як вони повертались, промоклі до нитки. Капніст, який... на кілька літніх місяців оселився у нас, попросив дозволу провести свого знайомого, художника, до вітальні, щоб показати йому картини; дозвіл, звичайно, вони дістали, і в ту хвилину я довідалась тільки, що це художник-живописець і поет,

Погруддя Тараса Шевченка роботи Івана Гончара в Яготинській картинній галереї. Сучасне фото

причому навіть більше поет, аніж живописець, і що звуть його Шевченком»*.

Приводом для Шевченкового візиту стало замовлення генерала від кавалерії князя Миколи Репніна-Волконського (1778–1845) намалювати дві копії його портрета з роботи швейцарського живописця Йозефа Горнунга (1792–1870). Портрет зберігався в картинній галереї Репніних і, зрозуміло, Тарас Григорович мав змогу ознайомитися з усім зібранням.

Яготин. Маєток Репніних. Поштова картка

Генерал Микола Григорович Репнін (1778–1845) вартий нашої уваги. Учасник війни з Наполеоном, член Державної Ради, губернатор Саксонського королівства й Малоросії, знавець мов, історії, літератури, мистецтва – цей перелік не вичерпує інтересів і занять Репніна. Письменник Лев Толстой (1828–1910) використав епізоди з життя й військової кар'єри Миколи Репніна для героя роману «Война и мир» Андрія Волконського, що є свідченням

* Т. Шевченко. Біографія. – К., 1984. – С. 81.

того, що графові були відомі героїчні вчинки князя, матеріали про які зберігалися в Яготинському архіві. У жовтні 1813 року у зв'язку із закінченням війни з Наполеоном М. Репніна призначено генерал-губернатором Саксонії. Країна була на той час украй виснажена, і Микола Репнін докладав багато зусиль для її відродження: безкоштовно, або на пільгових умовах, населенню видавалися продовольчі товари, зерно для посівів, відпускалися матеріали на будівництво, знімалися податки. У Дрездені через Ельбу було по-

*Т. Шевченко. Портрет
М. Г. Репніна-Волконського
(копія з портрета Й. Горнунга)*

новлено кам'яний міст. Історики відзначають, що російський генерал-губернатор особисто для себе нічого не нажив, а витрачав кошти на благодійні справи. Четвертого листопада 1813 року генерал-губернатор Репнін конфіскував власність короля Саксонії – прибічника Наполеона, за винятком «регалій і родових маєтків». До привласнення належала й королівська картинна галерея.

Що ж собою являла художня колекція Репніних? Знову звертаємося до спогадів мандрівника, гебраїста Олександра Глаголева (1872–1937): «В доме богатое собрание картин, оставшихся после графа Алексея Ки-

рилловича Разумовского. Из произведений итальянской школы лучшее есть Тицианова “Даная”; “Мать, кормящая детей”, произведение Лазарини; две картины Гвизольфа, представляющие Христа, проповедующего в храме, “Пантеон и своды Церкви св. Петра Антиолии”; “Велизарий с мальчиком” неизвестного художника; две новые картины: “Слепец с мальчиком” и “Св. Магдалина”; “Травля кабанов” Снейдерса также составляет украшение галереи»*.

* Глаголев А. Записки русского путешественника А. Глаголева, с 1823 по 1827 г. : Ч. 1-4. – 2-е изд. – Санкт-Петербург : тип. К. Жернакова, 1845. – Ч. I : Россия ; Австрия. – С. 77-78.

Тривале перебування Т. Шевченка в Яготині пояснюється не лише тим, що тут Кобзар мав виконати низку замовлень як художник. Саме в Яготині він зустрів людей, знайомство з якими було для поета цікавим і корисним. Так, у родині Репніних Шевченко міг багато почути про декабристів (М.Г. Рєпнін був старшим братом одного з найактивніших декабристів С. Г. Волконського, засланого на довічну каторгу; у Москві поет із Волконським зустрічався), дізнатися про європейські країни і життя народів цих країн, де довгий час перебувала родина Рєпніних, і, нарешті, почути одверті розмови опальної сім'ї про інтриги царського двору, про безчинства царських чиновників. І хоча господар Яготина був одним із найбагатших українських кріпосників (йому лише в Яготині належало близько дев'яти тисяч десятин землі, млини, суконна фабрика), він відзначався лібералізмом у ставленні до селян, сприяв розвиткові культури на Полтавщині, був ініціатором заснування в Полтаві театру й куплення з кріпацтва актора Михайла Щепкіна (1788–1863).

О. Псьол. Варвара Рєпніна

У Яготині Шевченко познайомився з Варварою Олексіївною Рєпніною – онукою останнього українського гетьмана Кирила Розумовського (1728–1803), дружиною М. Г. Рєпніна. Та найбільше здружився двадцятидев'ятирічний художник з її донькою – Варварою Миколаївною. Жінка була вражена поезією Шевченка й... імовірно, закохалася. Варвара Рєпніна одержала всебічну освіту, цікавилася літературою і мистецтвом, приятелювала з письменником Миколою Гоголем (1809–1852), сама писала і друкувалася на сторінках журналів. Щиро захоплюючись поетичним талантом Шевченка, Варвара Миколаївна високо цінувала його геній.

Оскільки почуття не були взаємними, княжна вирішила, що їй Богом призначено стати ангелом-охоронцем Тараса й усіма силами боролася з жагучим почуттям до хлопця. «О, якби я могла передати вам все, що пережила я під час цього читання! – писала в листі до свого духовного наставника Шарля Ейнара В. Репніна про читання Шевченком поеми “Слепая”. – Які почуття, які думки, яка краса, яка чарівність і який біль! І яка м’яка, чаруюча манера читати! Це була чарівна музика, що співала мелодійні вірші нашою красивою і виразною мовою»*.

Л. Ізаба. Варвара Репніна-Волконська

В інших листах до того ж Ейнера, Варвара розповідає про Шевченка. Княжна не приховує почуття до поета: «Я підлим чином цілими годинами віддаюся у владу своєї уяви, яка малює мені палкі картини жаги, а іноді й похитливості». Поет не міг примусити серце відповісти на кохання. Врешті-решт між Тарасом і Варварою зав’язалася довірлива дружба, яка тривала до останніх років життя митця: «Все дни моего пребывания когда-то в Яготине есть и будут для меня как ряд прекрасных воспоминаний», – писав Шевчен-

ко із заслання до Варвари Репніної сьомого березня 1850 року з Оренбурга. Єдиний відомий автопортрет Шевченка, датований 1843 року, також пов’язаний з ім’ям В. М. Репніної**.

Звичайно, образ княжни, яка, ймовірно, була не байдужа в почуттях до Тараса, допомагала у скрутний для поета час, знову і знову привертає нашу увагу.

* Україна. – 1959. – № 7. – С. 160-161.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 53.

Урядовець Київського генерал-губернаторства, композитор і піаніст Петро Дмитрович Селецький (1821–1879), що бував у Яготині за Шевченкових часів, у своїх «Записках» спробував змалювати образи Тараса і Варвари. Читаємо: «Княжна Варвара Николаевна, энергичная, легко увлекавшаяся девица зрелых лет, худая, тоненькая, с большими, живыми выразительными глазами... Добрая, остроумная, милая и любезная – она была провидением бедных и несчастных, раздавала, что у ней было, и принимала самое теплое участие во всех прибежавших к ее помощи и совету». «Шевченко – живописец по профессии и поэт по призванию. Среднего роста, широкоплечий, крепкого и здорового телосложения, рябой, с мутными карими, неглупыми глазами, угловатый, неуклюжий, не чesанный, не мытый, более чем небрежно одетый – вот наружность Тараса Шевченка, далеко не изящная. Как живописец, он мало известен: рисовал довольно посредственно; как поэт был замечателен чистотою малороссийского языка, плавным, мерным стихом, звучными строфами, задушевным чувством, мягкою сердечностью»^{*}.

У цій безперечно тенденційній характеристиці чужої і ворожої поетові людини маємо тільки поверхові риси, дібрані способом контрастів. Але той самий Селецький подає далі й один цікавий епізод, що ілюструє внутрішню злагоду між княжною та поетом. За перебування Шевченка в Яготині виник задум опери «Мазепа»: Тарас Григорович мав писати лібрето, Петро Селецький – музику. Сюжет задовольняв усіх драматизмом та багатством дії, але, зауважив автор споминів, «... в разработке драмы и в языке либретто мы расходились. Все стояли за личность Мазепы и хотели представить его поборником свободы в борьбе с деспотизмом Петра. Хотя Петр никогда не был моим героем, но в действиях Мазепы я не находил также ничего героического и желал представить его таким, каким он был в действительности. В пылу спора у меня сорвалось слово “изменник”, и мы чуть-чуть из-за этого не рассорились. Варвара Николаевна и Шевченко хотели, чтобы либретто было написано на малорусском языке,

^{*} Записки П. Д. Селецкого // Киевская старина. – 1884. – Кн. VIII. – С. 619.

я был противоположного мнения. “Если писать оперу, – говорил я, – так писать оперу серьезную и на языке общедоступном, а не какую-нибудь “Наталку-Полтавку”. Каждый остался при своем мнении, тем дело и кончилось в Яготине”^{*}.

Т. Шевченко. Автопортрет. Яготин

А двадцять сьомого січня 1844 року Варвара Репніна писала Шарлю Ейнару про те, що Шевченко присвятив і подарував їй поему «Тризна»: «Шевченко отдал мне тетрадь, всю писанную его рукою, и сказал, что к этой рукописи принадлежит еще портрет автора, который он и вручит мне». Як відомо з цього ж листа, читання поеми і написання до неї вступу точно датується одинадцятим листопада 1843 року.

На память 9-го ноября 1843 года
княжне Варваре Николаевне Репниной.

Посвящение

Душе с прекрасным назначеньем
Должно любить, терпеть, страдать;
И дар Господний, вдохновенье,
Должно слезами поливать.
Ваш добрый ангел осенил
Меня бессмертными крылами
И тихостройными речами
Мечты о рае пробудил**.

Тарас Шевченко приязно ставився до Варвари Миколаївни, називав «сестрою», як уже було сказано, присвятив сповнену

^{*} Записки П. Д. Селецкого // Киевская старина. – 1884. – Кн. VIII. – С. 622.

^{**} Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1 : Поезія. 1837–1847. – С. 239.

громадського пафосу поему «Тризна». Їй дарує поет і свій автопортрет, виконаний в часи творчого піднесення, з пером у руці. З нею Шевченко листувався щодо видання і розповсюдження альбому «Живописная Украина», в чому Варвара Миколаївна чимало допомагала поетові.

Історія Тарасового автопортрета відома з листування В. Рєпніної з біографом Шевченка – Михайлом Чалим (1816–1907)*. Десятого січня 1881 року Варвара Рєпніна повідомляє Михайла Чалого про те, що в неї «..находится портрет Шевченка, сделанный им самим»**, і обіцяє найближчим часом вислати йому цей автопортрет та малюнок хати Шевченка, додаючи до цього: «Если вы не возвратите их до моей смерти (мне 73-й год), то пусть они останутся вашим достоянием, как уважаемому мною ценителю Шевченка»***. Михайло Чалий не тільки одержав цей автопортрет, а й опублікував його 1882 року в книзі «Жизнь и произведения Т. Г. Шевченка». Варвара Рєпніна не була задоволена цією книгою і сімнадцятого серпня 1882 року послала М. Чалому досить холодного листа, в якому, між іншим, писала: «Как вам ни трудно расстаться с портретом Шевченка, я прошу вас его мне возвратить, также и хату, которую не он рисовал, а я срисовывала из его книжки, где было несколько набросков, им сделанных»****.

Княгиня Варвара Рєпніна. Портрет

Про стосунки Шевченка з княжною Рєпніною ми дізнаємося лише на підставі листування. Можна тільки додати, що тих

* Чалый М. Из переписки Т. Шевченка с разными лицами / М. Чалый // Киевская старина – 1897. – Т. 7. – С. 151.

** Там само. – С. 171.

*** Там само. – С. 172.

**** Там само. – С. 174.

кілька листів Шевченкових до Репніної і півтора десятка листів Репніної до поета – це лиш невеличка частка їхнього великого і аж надто для біографії поета цікавого листування. Зникли всі листи Шевченка до Репніної, писані в період до заслання. Варвара в листі до Ш. Ейнара зазначає: «Гадкий Капніст забрав у мене все письма Шевченка с тем, чтобы показать их мне через год». Не все, очевидно, маємо і з періоду заслання поетового.

Т. Шевченко. Портрет дітей В. М. Репніна

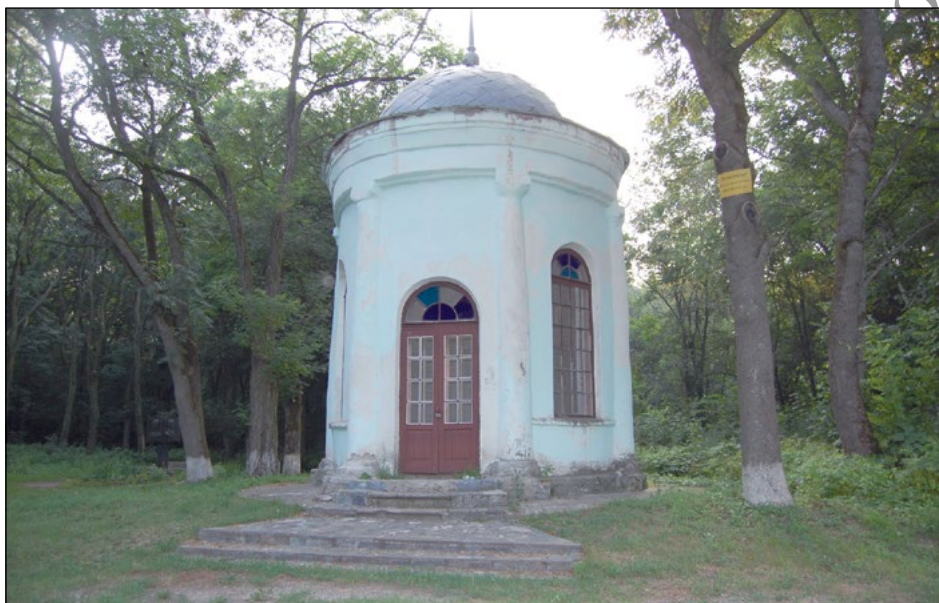
У Яготинський період з-під пензля Тараса Шевченка, як мовиться, майже «вилітали» картини. Стіни флігеля, де мешкав, прикрашали його ж роботи. Тоді ж Шевченко виконав копії портрета Миколи Репніна, одна з яких зберігалася в колекції Олексія Капніста (1796–1867).

Дата написання портрета встановлена відповідно до даних в листі Репніної до Шарля Ейнара двадцять сьомого січня 1844 року, де Варвара Миколаївна писала: «...я уехала с родителями в Седнево. В наше отсутствие Шевченко снова побывал в Яготине, у моего брата и моей невестки, чтобы посмотреть портрет

папы, писанный Горнунгом, так как ему заказали две копии этого портрета. Уезжая, он обещал еще раз приехать на две недели*.

На початку січня 1844 року Шевченком написано портрет дітей Василя Репніна – Варвари й Миколи: саме про цю роботу Варвара Миколаївна повідомляла в листі до Ш. Ейнара: «Он (Шевченко. – Прим. В. Ж.) работал в мастерской Глафиры над портретами детей моего брата, а я занимала их, чтобы они сидели смирно». Портрет зберігся в її колекції.

Яготин. Ротонда поруч із флігелем, де перебував Т. Шевченко. Сучасне фото

Двадцять восьмого листопада Тарас Шевченко намалював автопортрет, який подарував Варварі Репніній із рукописом поеми «Бесталанний» («Тризна»). На звороті – перший ескіз малюнка «Сліпий». Очевидно, в той самий час у Яготині виконано й інші варіанти на цю тему, зокрема, сепію, що належала члену Союзу благоденства Олексію Капністові (1796–1867).

...У Репніних Тарас Шевченко на вечірніх зібраннях прихильників його творчості читав «Слепую», «Катерину». Познайомився з сестрами Псьол – Глафірою Іванівною (1823–1886) й Олександрою Іванівною (1817–1887), лікарем Репніних Фердинандом

* Репнина В. Письмо к Шарлю Эйнару 6 от 27 января 1844 г. / В. Репнина // Русские пропилеи. – Т. 2. – СПб., 1916. – С. 204.

Фішером (1784–1859). Теплі стосунки Шевченка склалися й з маляром, дяком Нечипором Філянським. Його нащадки передають із покоління в покоління легенду, що поет часто бував у гостях, за чаєм вели задушевні розмови, а потім виходили на вигін над річкою Іржавцем і разом з кріпаками співали народних пісень. Прославив рід Філянських полтавець, син священика, поет, прозаїк, художник, геолог і музейний діяч Микола Філянський (1873–1938), який закінчив фізико-математичний

Т. Шевченко. Сільський вид на Україні

факультет Московського університету (1899), вчився в художній студії Валентина Серова (1865–1911) й архітектурній майстерні професора Федора Шехтеля (1859–1926). У 1917 році Микола Філянський перебрався в Україну; завідував агрошколою в селі Яреськи на Полтавщині, працював у лісництві в Сорочинцях, музеях Харкова, Запоріжжя, трудився на спорудженні Дніпрогесу. У 1937 році Миколу арештували, сліди його загубилися в сталінських таборах...

У Яготині Тарас Григорович записав і народну пісню «Соколе мій, чоловіче» й «Ворони клють», виконав сепію «В Яготині» під назвою «Сільський вид на Україні» (під номером 76 малюнок зазначено в списку Григорія Честахівського). На картині

показано селянське подвір'я, де, ймовірно, Тарас зобразив свого приятеля, що присів навпочіпки й розмовляє з хлопчиком. Ось як про цю сценку згадує вже в Санкт-Петербурзі Шевченковий товариш Григорій Честахівський: «Це було якраз на Великодніх святах в Яготині... Сиджу я, рисую. Аж чую, щось позаду мене шамотить та все ближче підходить. Я розслухав, що це людська похідь. І промовило: “Простіть мене, будьте ласка, прошу Вас від щирого серця, випийте чарочку”. Я оглянувся й бачу: стоїть з пля-

Яготин. Флігель, у якому перебував Т. Шевченко. Сучасне фото

шечкою, й налило чарочку горілки, й частує мене. Та, видно, таке щире та добряче. Я випив, подякував. А воно дістає з кишені паски: “Ось, будьте ласка, заїжте святим хлібом”. Та налило й другу. Я випив і другу. А воно давай благать мене до себе на обід. А тут вийшла з хати й жіночка в намітці й теж благає на обід. Я пішов. А люде побачили та посходились у хату чоловік з десятку. Я сів на покуті з чесним людом та й обідав* . У літературі робота відома під назвами: «Жінка в намітці», «Сцена коло хати, серед двору» і «Т. Г. Шевченко малює селянське подвір'я» – до речі, часто

* Честаховский Г. Из воспоминаний Т. Г. Шевченко / Г. Честаховский // Киевская старина. – 1895. – № 2. – С. 23.

для малюнків такого плану характерний контраст між убогими домівками і чарівною красою природи. Такий контраст зустрічається і в поетичних творах. Змальовуючи чарівні куточки сіл, урочищ, берегів річок, ставків – простих за своїми сюжетами, але дуже живописних, художник користується в основному двома кольорами – коричневою акареллю або сепією та індиго. Шевченко рідко малював «чисті» пейзажі. Здебільшого він їх олюднює постатями людей. У роки тяжких для Тараса Шевченка випробувань засланням яготинські друзі не забули поета: Варвара Репніна, сестри Псьол писали листи, надсилали книжки, Варвара Миколаївна клопотала про звільнення.

Ліжко, на якому відпочивав Тарас Шевченко у флігелі Репніних. Сучасне фото

...Що ж нині залишилося в Яготині, пов'язане з перебуванням поета? Діє музей «Флігель Т. Г. Шевченка»; до речі, у залі «Кабінет» експонується унікальна картина невідомого італійського художника «Сліпець із хлопчиком», яка належала до колекції князів Репніних; зберігся стіл, за яким працював Т. Шевченко, крісло та ліжко, на якому художник відпочивав.

«Що там схоронили старі батьки?»

Перша письмова згадка про селище Березань зустрічається в люстрації Київського воєводства за 1616 рік. У першій половині XVII століття (до повстання під проводом Богдана Хмельницького) поселення входило в Переяславське староство, яким до 1620 року володів князь Януш Острозький. З 1802 року Березань стала центром волості Переяславського повіту.

За часів Шевченка в Березані налічувалось 3300 жителів, а дві дерев'яні церкви були єдиними архітектурними прикрасами містечка. З 1892 року почав працювати винокурний завод, який за рік давав його господарям десять тисяч карбованців прибутку. Селітровове підприємство належало поміщику Платону Лукашевичу (1809–1887). У серпні 1843 року сюди вперше завітав, як це свідчить лист від третього жовтня 1843 року із Березані етнографа та фольклориста Платона Лукашевича до священика Івана Вагилевича (1811–1866), Тарас Шевченко: «Через Шевченка в ноябрі відправляю в Санкт-Петербург в цензуру». Мова йшла про ознайомлення поета з «Русалкою Дністровою» та оцінку художньої досконалості альманаху.

Гостював поет у Платона Лукашевича – автора збірки «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни». Рід березанського пана Лукашевича славився патріотизмом. Сам Платон пишався тим, що в прадіда, поміщика Якіма Лукашевича 1753 року, більш як сторіччя перед тим, гостював мандрівний філософ Григорій Сковорода (1722–1794). У повісті «Близнецы» Тарас Шевченко неодноразово згадує Березань, зокрема, описуючи перебування філософа у поміщика Якіма Лукашевича, Шевченко зазначав: «Бывало, пойдет в Березань, в 30 верстах от Переяслава, по дороге зайдет на древнюю высокую могилу, называемую Выбла, и зайдет на могилу единственно за вдохновением. И, почерпнувши из недр ее малую толику сего, богам единым свойственного дара, спешит делиться сею благодатию с другом своим Якимом Лукашевичем в Березани»*.

Платон Лукашевич непогано грав роль «доброго батька» кріпаків. Це, ймовірно, підкупало Шевченка. Платон підтримував зв'язки

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 11.

з відомими діячами культури слов'янського світу Яном Колларом, Вацлавом Ганкою, Ізмаїлом Срезневським, Миколою Костомаровим. Він познайомив фольклориста й етнографа Івана Вагилевича (1811–1866) із творчістю Кобзаря, а Шевченка – з «Русалкою Дністровою», літературним альманахом, виданим 1837 року поетом Маркіяном Шашкевичем (1811–1843), з поемою Вагилевича «Мадей». І саме Лукашевич, на диво, безсердечно повівся з Шевченком, принизливо нагадавши про його кріпацтво. А сталося це так: поміщик у негоду прислав із письмовим дорученням до поета, який гостював у Яготині, пішого кріпака й наказав придворному обов'язково повернутися того самого дня в Березань із відповіддю.

Про цей епізод розповідає Михайло Чалий: «Якось суворою зимою цей самий Лукашевич присилає пішки свого кріпака в Яготин до Шевченка (за 30 верстов звідти) у якійсь незначній справі і наказує йому повернутися з відповіддю того ж дня. Дізнавшись про такий нелюдський наказ слугі, Тарас Григорович не хотів йняти віри, але факт

Платон Лукашевич. Давнє фото

залишався фактом, і йому довелося гірко розчаруватися у своїй думці про людину, яку він вважав у стосунках до селян великим лібералом. Не маючи права затримати посильного до наступного дня, він написав його панові листа, сповненого жовчі й обурення, з повідомленням, що назавжди пориває своє знайомство з ним. Кріпосник Лукашевич, однак, на цьому не спинився і відповів Тарасові Григоровичу листом, в якому все звів до того, що в нього 300 душ таких йолопів, як Шевченко. Розповідаючи під свіжим враженням про цей випадок княжні Репніній, Шевченко ридав, як дитина».*

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 8.

Про образливу відповідь Платона Лукашевича згодом Варвара Репніна повідомила Михайлу Чалому, зокрема, про те, що «писулька» була на зім'ятому обгортковому папері й мала такі зневажливі слова: «У мене таких, як той, що привіз тебе до мене (а це був брат Шевченка, Варфоломій. – Прим. В. Ж.) – триста! Цим нагадуванням, що Тарасів брат кріпак, Лукашевич вразив чутливу душу Кобзаря, і він заридав»*.

Гостюючи в Березані, художник намалював іще й портрет «в овалі» поміщиці. Робота фігурувала на виставці в 1911 році під назвою «Портрет Маєвської». Створений художником ро-

Т. Шевченко. Портрет Т. Маєвської

мантичний образ сповнений життєвості й глибокої емоційності. Шевченко зумів передати відчуття тієї миті, коли людина, позуючи митцеві, поринає у внутрішній світ, немовби залишається наодинці з собою. Малюнок виконано «в натуру», що дало змогу Тарасові виявити індивідуальне, особистісне в героїні. Робота відзначається колористичним вирішенням, продуманою системою світлових та кольорних акцентів, градацією приглушеної гами. Деталі одягу доповнюють риси характеру – жіночність,

кокетливість, грайливість, безпосередність. Чорна стрічка на ший динамічними згинами підкреслює прекрасні в своїй округлості лінії ший й плечей. Маєвська одягнута в темну, глибоко декольтовану сукню з червоним закатом, голова прикрашена вишуканою зачіскою з рівним проділом посередині. Полотно витримане в стриманій, але соковитій кольоровій гамі: переважають блідо-рожеві й темно-сині тони. Малювання

* Киевская старина. – 1897. – Кн. II. – С. 171.

портрета гладеньке, з лесуванням та відблисками, зіткане з енергійних мазків пензля митця.

Хто ця жінка, вдається дізнатися з листа П. Лукашевича до І. Вагилевича від двадцять першого вересня 1843 року: «Мені доручено дізнатися, чи живий в Львові оберфефлексфервальтер Людовік фон Ріхтер, або син його Клеменст? Він був живим і здоровим ще в 1833 році. Мешкав на Краківській вулиці в будинку Вольфа. То передайте уклін від небоги Терезії Олександрівни Маєвської»^{*}.

Шевченків портрет Терези Маєвської залишився в Березані у Платона Лукашевича, а після його смерті опинився в літератора й краєзнавця Василя Горленка. Нині Тарасова картина в Києві, експонується Національним музеєм українського образотворчого мистецтва. Нещодавно в Львові віднайдено й архів дядька Маєвської.

Для Тараса Шевченка козацькі кургани, яких збереглося довкола Березані чимало і які поет за народною традицією часто називав «могилами», були одними з найулюбленіших образів у поезії. На його думку, вони, «начинені нашим благородним трупом» («Буває, іноді згадаю», 1850), були свідками і символами слави предків, волі, героїчного минулого народу. Особливо цікавили Шевченка так звані археологічні пам'ятки, у дослідженні яких брав участь. Були ті кургани для нього й невід'ємною частиною українського пейзажу. За кожної нагоди змальовував, намагався у свій рисунок природи вставляти краєвиди могил. Найвищі з південних курганів одержали в народі назву «сторожових могил», бо використовувалися як сторожові. Ще їх називали «дозорними» пунктами в степах на шляхах татарських орд.

Крім давніх курганів, у лісостеповому Лівобережжі привертає увагу ще група пам'яток, згадуваних Т. Шевченком під назвою «укріплень»: між Березанню і Яготином («Вибле»), Яготином і Пирятином («Телепень»), а також між Миргородом, Великою Багачкою й Великими Сорочинцями, поблизу Хоролу. У літературних і малярсько-графічних творах Кобзаря кургани постають як глибокі символи етнічної пам'яті народу, національного духу, козацької слави. Не випадково поет заповідав поховати його «на могилі»:

^{*} Возняк М. У століття «Зорі» Маркіяна Шашкевича (1834–1934) / М. Возняк // Нові розшуки про діяльність гуртка. – Львів, 1936. – Ч. 2. – С. 310

*Серед степу широкого,
На Вкраїні милій.*

Гостюючи в Лукашевича, Шевченко час від часу навідувався в Яготин до Репніних, дорогою насолодуючись чудовою природою та золотою осінню, цим «світом тихим, краєм милим», як поет напише незабаром у зовсім не ліричній поезії «Розрита могила». Отож, милуючись із селянського воза чи панської брички безмежними просторами, одного дня біля Березані Тарас побачить, як на полях пана Лукашевича солдати розкопують козацьку могилу.

Т. Шевченко: «І могили мої милі». Сучасне фото

«Чого вони там шукають? Що там схоронили старі батьки?» – зойкне душа поета і вибухне гнівною інвективою проти всіх, від царя «вся Русі» до гетьмана ясного України й дрібного пана-кріпосника, з вини яких:

*Степи мої запродані
Жидові, німоті,
Сини мої на чужині,
На чужій роботі.
Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,*

*І могили мої милі
Москаль розриває.*

*(«Розрита могила», 1843)**

І вибухне не безпідставно. Тарас Григорович знав напевне, що то не археологічні розкопки (їх у цих краях відкривач Трипільської культури Вікентій Хвойка (1850–1914), чех за походженням, розпочне аж через тридцять років після смерті Шевченка), що риються в похованні москалі (солдати), або скарбів шукаючи за наказом якогось капрала, або ж просто рівняють із землею навіть спогад про минулу славу України.

Березань. Меморіальний знак. На цьому місці у Т. Шевченка виник задум написати твір «Розрита могила»

Безперечно, що на цю тему запальний поет не тільки мав бесіду з Рєпніними, і тим більш із Платоном Лукашевичем, а й, напевне, читав їм ось ці рядки:

*Нехай рие, розкопує,
Не своє шукає,
А тим часом перевертні
Нехай підростають
Та допоможуть москалеві*

* Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 178.

*господарювати,
та з матері полатану
сорочку знімати.*

*(«Розрита могила», 1843)**

...Козацька могила, яку бачив Тарас Шевченко біля Березані, збереглася: в полі, між лісосмугою та залізницею. У наші дні незалежні козаки Березанської сотні на чолі з сотником Михайлом Ніколенком і отаманом Василем Середенком насипали на тім місці курган, встановили хрест, а в підніжжі поставили пам'ятний знак – камінь, на якому вибито, що саме тут дев'ятого жовтня 1843 року в душі Шевченка народилися рядки, які актуальні й нині:

Погруддя Т. Шевченка біля Березанського краєзнавчого музею. Сучасне фото

*Світе тихий, краю милий,
Моя Україно,
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?*

*(«Розрита могила», 1843)***

* Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 178.

** Там само. – С. 177.

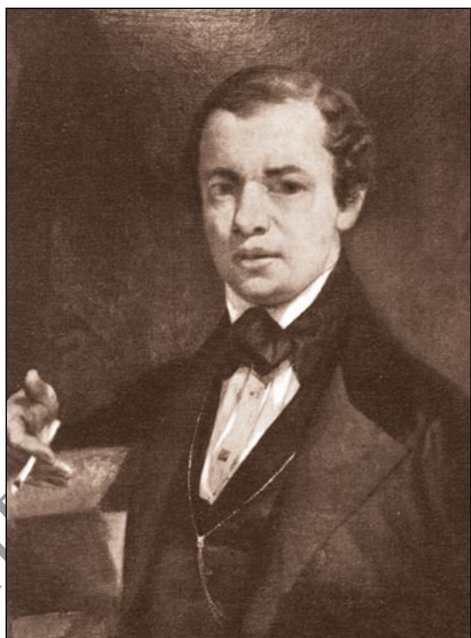
**«Нужно было завернуть
в Барышевку и
навестить старого
прокурора»**

У Вікіпедії, в статті «Баришевський музей Т. Г. Шевченка», написано, що Тарас Шевченко відвідав Баришівку 1843 року. Місцеві краєзнавці в музеї переконані, що поет таки завернув дорогою з Броварів до Баришівки і гостював у прокурора Тимофія Никифоровича Бориспольця, батька художника Платона Бориспольця (1805–1880), земляка й товариша Тараса Григоровича по навчанню в імператорській Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі.

Достовірних відомостей про походження селища Баришівка немає. Вважають, що це літописний Баруч, перші згадки про який датуються 1125 роком. Переповідають, у минулому на цій території було поселення Борисівка – володіння київського князя Бориса (XI століття). Сучасне поселення вперше в історичних документах згадується в 1603 році як «Баришівське Городище», а в 1630 році як «Баришеве».

Платон Борисполець. Портрет

Про бажання завітати до Баришівки Київської губернії, поет написав у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»: «Поехали мы с Прохором в Бровары, ну, и довольно... Нет, нужно было проехать в Оглав да завернуть в Барышевку навестить старого прокурора Бориспольца. Очень нужно!»*.

У коментарях до цього абзацу занотовано дослівно: «У листопаді 1846 року Шевченко приїздив у Баришівку, щоб провідати батька свого товариша по навчанню в Академії мистецтв Платона Бориспольця – Тимофія Никифоровича».**

Отже, бачимо розбіжності в датуванні приїзду Шевченка до Баришівки. Ще одну версію запропонував полтавський

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 323.

** Там само.

краєзнавець Петро Петрович Ротач (1925–2007) у книзі «Полтавська Шевченкіана» в розділі «Баришівка»: «Через Баришівку Т. Шевченко проїздив у січні 1844 року. Зупинявся він тут і в 2-й половині травня 1845 року, коли відвідував “старого прокурора” Бориспольця, батька свого товариша по Академії мистецтв Платона Бориспольця»*.

Про Тимофія Никифоровича Бориспольця, «старого прокурора», Платонового батька, відомо мало, а в списку

В. Дарда. Тарас Шевченко розмовляє з Тимофієм Бориспольцем

Баришівка. Музей Т. Шевченка. Сучасне фото

* Ротач П. П. Полтавська Шевченкіана: Спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії : у 2-х кн. / П. П. Ротач. – Полтава : Дивосвіт. – Кн. I, 2005. Кн. II, 2007 – С. 55.

полтавських дворян, який наведений у книзі І. Павловського «К истории полтавского дворянства» (Полтава, 1907 р.), він помилково іменується Тимофієм Миколайовичем.

Батьківщиною Бориспольців було містечко Гоголів. Тимофій Никифорович ще в шістнадцятирічному віці вступив на службу до Київської казенної палати канцеляристом. Потім був переведений 1799 року в лісовий департамент. У 1801 році почав видавати журнал «Мой досуг, или Уединение». Видання, яке зосереджувалося на суто розважальній тематиці, не мало сати-

Експозиція «Шевченкіана» Баришівського музею. Сучасне фото

ричного забарвлення, припинило існування вже на другому номері за браком передплатників. Згодом Тимофій Никифорович служив у Міністерстві внутрішніх справ, у Сенаті, а в лютому 1816 року призначений прокурором Волинської губернії, потім переведений до Мінської губернії, служив у Херсоні, а 1837 року вийшов у відставку і доживав віку в Баришівці. Помер сімнадцятого травня 1649 року.

...Музей Шевченка в Баришівці заснував історик Василь Семенович Костенко (1912–2001). Він також подарував 1987 року приватну колекцію шевченкіани, впродовж багатьох років проводив екскурсії для відвідувачів.

Уродженець Баришівщини (село Скопці), письменник Володимир Іванович Дарда (1924–1992) описав перебування Кобзаря в повісті «Переяславські дзвони», подарував музею картину «Зустріч Т. Г. Шевченка з прокурором Т. Н. Бориспольцем у Баришівці», що експонується.

Баришівка. У музеї зібрані унікальні твори Т. Шевченка. Сучасне фото

Одна з найцікавіших експозицій музею – зібрання видань «Кобзаря» (понад п'ятсот примірників, зокрема, збірка віршів поета з передмовою письменника Івана Тургєнєва (1818–1883), опублікована 1876 року в Празі; «Кобзар» 1890 року, виданий у Женеві; двотомник 1908 року, надрукований І. Франком в Галичині). Творчості Кобзаря присвячено понад тисячу експонатів. Твори Т. Шевченка, що в експозиції, видані у XX роках у Києві та Харкові, ілюстровані Г. Нарбутом, А. Середою, І. Падалкою. Окремий стенд – видання творів поета мовами світу. Серед експонатів є й малюнки, ілюстрації до творів Т. Шевченка з дарчими написами В. Касіяна, М. Дерєгуса, І. Іжакевича; портрети поета роботи В. Касіяна. У музеї також десять альбомів художньої спадщини Т. Шевченка (олія, акварель, темпера, графіка).

Найцінніший експонат музею – посмертна маска Шевченка, зроблена скульптором Петром фон Юргензбургом (1805–1867). Серед експонатів музею також є художньо-декоративні вироби, тканиня, вишивки (зокрема, тканий рушник XIX століття довжиною 5,5 м), бандура давнього зразка Баришівського бандуриста Олексія Гапона, а ще – Тарасів портрет роботи художника Фотія Степановича Красицького (1873–1944), двоюрідного онука поета.

Баришівка. Погруддя Т. Шевченка поруч із музеєм. Сучасне фото

1989 року встановлено бронзове погруддя поета – це подарунок правнуків Кобзаря – Дмитра і Надії Красицьких. У музеї проводяться літературно-мистецькі вечори, читацькі конференції, зустрічі з молоддю, шевченкознавцями та краєзнавцями.

«Мій незрадливий, благородний друже»

Тарас Шевченко після жнив 1845 року їхав на перекладних із станції Чигирин поштовим трактом Черкаси – Шпола до Звенигородки й зупинився в селі Русалівка (Росолівка) Уманського повіту Київської губернії перекусити в придорожному шинку. Про це поселення Іваньківського ключа Київської губернії краєзнавець Лаврентій Похилевич пише: «Село в изгибе реки Тикича и по ручью Багве, с левой стороны впадающему в поименованную реку, между селами Кислином и Новой Греблей. Принадлежит Карпу Рокицкому. Церковь во имя св. Апостола Иакова, деревянная, 5-го класса. Куплена в 1849 году от Феликса Пршигоцкого»^{*}. У селі, коли проїздив Тарас, було по

*Село Русалівка Уманського повіту.
На цьому місці стояв шинок, у якому
обідав Тарас Шевченко перед дорогою
до Кирилівки. Сучасне фото*

два водяні млини і вітряки, дві кузні й дві школи (одна – церковнопарафіяльна, друга – грамоти). Діяла церква св. Апостола Якова (1742, дерев'яна).

У шинку Русалівського міщанина Ониська Щерецького, Тарас Шевченко пообідав, про що згадує в «Журналі» двадцять дев'ятого липня 1857 року: «...я сам бував и в

Лысянцы, и в Ризиной, и в Русаливцы»^{**}.

Уже тієї корчми в Русалівці давно немає – місце заросло бур'янами, замулилася повновода річка Багва, на крутому березі якої стояв млин. За переказом, Тарас Шевченко після довгої дороги зупинився в корчмі пообідати, їв не поспішаючи й слухав, як уже захмелілі дядьки співали «Ой, у полі могила», а музикою був трубадур Дармограй.

^{*} Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. И. Похилевич ; ред. А. В. Пшонкинский [и др.] ; вступ. ст. А. В. Стародуб, Е. А. Чернецкий. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С. 294.

^{**} Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. НАН України; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка / Ред. кол. М. Г. Жулинський (голова) та ін. – Київ : Наукова думка. 2001–2014. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южно-русский». Записи народної творчості. – С. 71.

Селяни, дізнавшись, що в шинку за столом з ними автор «Кобзаря», як водиться, ручкалися, плескали по спині, вгощали окоченою, щедро частували земляка. Здавна в Русалівці мешканці мали прізвище Дармограй. Тарас Григорович поцікавився, кого так називають і чому, за який вчинок чи провину. Вислухавши пояснення, сказав: «Мабуть, Дармограй – це та безкорислива, добра людина, що задарма грає для людей», – і чогось подивився у віконце.

Наслухався Кобзар і легенд про Русалок, якими нібито аж кишать очерети, та про нещасливе кохання сільської дівчини до панича й трагічну долю втопленої: тривалі розмови, мальовничі краєвиди залишили незабутні враження. Можливо, ці народні перекази й надихнули Тараса до написання вірша «Русалка». На засланні Шевченко напише повісті «Княгиня» та «Прогулка с удовольствием и не без морали», де змалює села Лисянку, Ризино, Русалівку, Звенигородку, якими проїздив, добираючись Кирилівки, а твори підпише псевдонімом... «Кобзар Дармограй».

Про те, що Тарас Григорович шанував селян своїх країв, свідчить запис у «Журналі» від тридцятого липня 1857 року: «Разом з Андрієм Обеременком (земляком-солдатом) ходив на прощальну прогулянку». Хто ж такий Андрій Обеременко (р. н. н. – р. с. н.), що був Кобзареві товаришем і якого той називав «незрадливим, благородним другом»? Нащадки Андрія Обеременка і досі носять це прізвище: і сестри Лідія та Галина, й племінник Андрій також із Русалівських Обеременків. І село Різана, з якої походить Андрій Обеременко, і Лисянка, і Русалівка знані Шевченкові з дитячих літ. Вони ж бо близькі до Кирилівки. До цих сіл були його перші мандри, ймовірно, на базари.

Перечитаємо ж те місце в Тарасовому «Журналі», де Шевченко зустрічається із земляком Обеременком, проймемося тими хвилинами радісної зустрічі: «А тепер напишу декілька рядків у моєму журналі на пам'ять про тебе, мій справжній, простий, благородний земляче. Більшу частину безсонних ночей у Новопетрівському укріпленні провів я, сидячи на східцях офіцерського флігеля. Одного разу, це було взимку, о третій ночі, сиджу, як завжди, на східцях, дивлюся – з лазаретної кухні виходить Андрій. Він тоді займав посаду пекаря і квасника.

– А що, – кажу, – Андрію, і тобі, мабуть, не спиться?

– Та не спиться, матері його ковінка, – сказав він.

Я увесь затремтів, почувши його чисту, не зіпсовану рідну вимову. Я запросив його посидіти трохи зі мною, на що він неохоче погодився. Розмову почав я, як це звично ведеться між солдатами, запитанням: якої землі, губернії і т. д. На моє запитання Андрій відповів, що він Київської губернії, Звенигородського повіту, із села Різана.

Т. Шевченко. Новопетровське укріплення з Хівінського шляху

– Тут, біля Лисянки, коли чували, – прибавив він, а я відповів, що не тільки чував, а й сам бував. Одним словом, виявилось, що ми найближчі земляки.

– Я сам бачу, – сказав він, – що ми свої, та не знаю, як до вас приступити, бо ви все то з офіцерами, то з ляхами. Як тут, думаю, до його підійти...

Так почалося моє особисте знайомство з Андрієм Обеременком. І чим далі, тим більше ми пізнавали один одного, і тим більше прив'язувались один до одного. Але зовнішні взаємини лишалися такими ж, як і в перше наше побачення. Він не дозволяв собі ні жодного кроку на зовнішнє зближення, ні тіні лагідності, як це робили інші. Вбачаючи в мені, не знаю чому, багача, земляка і навіть родича коменданта, Андрій нарівні з іншими вірив у все це, але при інших він навіть не вітався зі мною, щоб не подумали, що він набивається мені в друзі.

Місцем наших постійних побачень були східці, про які я вже згадував, а час, коли всі і все, крім вартових, що перегукува-

лись, спало. Постійна холодна і навіть сувора його зовнішність видавала в ньому чоловіка жорстокого, байдужого. Але то лише маска. Він дуже любив маленьких дітей, а це перший знак серця доброго, незлого. Я часто, як маляр, милувався його темnobронзовою фізіономією, коли вона ніжно горнулася до рожевої щічки малюка. Це була одна-єдина радість у його суворому, самотньому житті. Незалежно від його простого, благородного характеру, я полюбив його за те, що він протягом двадцятирічного солдатського пригнобленого, нікчемного життя не зганьбив і не принизив своєї національності і людської гідності. Він залишився вірним у всіх відношеннях своїй прекрасній національності. Така риса благородить навіть неблагородну людину»*.

Двадцять дев'ятого липня 1857 року Тарас Шевченко записує в «Журналі» останню розмову з Обеременком: «Протягом дня я не бачився з Андрієм. Перед вечором я пішов малювати вид першої батареї з того самого місця, з якого вночі милувався нею, повертаючись від Мостовського. Колись зроблю акварельний малюнок. Уже стемніло, коли повернувся на город. Під вербою сидів Андрій і зустрів мене таким запитанням:

– А що будемо робити з отим м'ясом? Ходімо з отим м'ясом завтра раненько в балку та й поснідаємо до ладу.

– Добре, ходімо.

– Та не беріть з собою отого цигана, отого проклятого ляха, нехай він скажеться.

– Добре, не візьмемо нікого. І ми розлучилися»**.

Тридцятього липня відбувся несподіваний прощальний сніданок двох земляків. Вони й гадки не мали, що бачаться востаннє. Далі в «Журналі» є запис аж від п'ятого серпня 1857 року: «О 5-й вечора приплив я на досить хиткому рибальському човнику в місто Астрахань. Усе це було так негадано і так швидко сталося, що я ледь у те вірю. Я наче уві сні бачу тепер мою прогулянку в балку з Андрієм Обеременком, після якої на другий день, тобто

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-и ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – С. 70.

** Там само. – С. 74.

31 липня, Іраклій Олександрович (Усков) раптово погодився дати мені перепустку до Петербургу*.

А далі занотовано останні прощальні Шевченкові слова із того «Журналу», адресовані Андрієві: «Пошли ж тобі, Господи, мій не-зрадливий друже, швидкий кінець випробуванням... І допоможи тобі, Свята Матір усіх скорботних, пройти ці безводні пустелі, на-питися солодкої Дніпрової води і вдихнути в змучені груди жи-вильного повітря нашої прекрасної, нашої милої Вітчизни**».

І. Лось. Друзі в неволі.
На картині Т. Шевченко і А. Обеременко

Не судилося старому солдатowi Андрієві Обеременку вдихну-ти живильного повітря України: застудився і помер у неволі.

У Русалівському краєзнавчому музеї є картина, на якій змальовано Тараса Шевченка і Андрія Обеременка за бесідою на східцях офіцерського флігеля: художник Іван Лось (1904–1975) у 1964 році намалював картину «Друзі в неволі», а графік Григорій Бондаренко (1892–1969) – «Т. Г. Шевченко и его земляк Обеременко (Новопетровский форт)» – 1961 року.

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-и ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи на-родної творчості. – С. 74-75.

** Там само. – С. 75.

«І повіє огонь новий, Холодного Яру»

Кіньми через села Мельники й Кресельці Канівського повіту Київської губернії Тарас Шевченко навідався й до Холодного Яру – лісового урочища, одного з найбільших підвищень

якого називається «Великодня гора», де, за переказами, перепоховано Богдана Хмельницького і його сина Тимона, а також закопані гетьманські скарби. Збереглися «гайдамацькі» криниці, козацькі урочища – Ратище, Гута, Гульбище, Кізева гора, Буда й Склик. Назва «Холодний Яр» стала широко відома, ймовірно, в тому числі завдяки поезіям Тараса Шевченка «Гайдамаки» й «Холодний Яр». До того часу лісовий масив, що займав територію вздовж Тясмину й тягнувся аж до Суботова, мав назву «Мотронинський ліс».

Мотронинський монастир заснований ще до монгольського нашествия; православний жіночий храм, побудований в урочищі «Холодний Яр» на місці скіфського городища. Тоді тут стояла фортеця Мирослава – улюбленого воєводи Ярослава Мудрого. Повертаючись 1036 року після розгрому печенігів, Мирослав вирішив перевірити охорону фортеці і виставив свої човни в бойовому порядку. Вирішивши, що човни ворожі, дружина воєводи Мотрона наказала атакувати їх і вбила Мирослава. Дізнавшись про страшну помилку, Мотрона прийняла чернецтво і заснувала тут монастир, який став називатись «Мотронинський».

Свято-Троїцький Мотронинський (Мотрин) монастир. Сучасне фото

Краєзнавець Лаврентій Похилевич, відвідавши ці краї, занотовує: «Если выехать из города на берег Днепра и ехать вниз, то возле Лысой горы – Холодный Яр, из которого будто бы всегда веет холодом. Далее в полувёрсте Смаленая гора; за нею долина, в которой стоял монастырек, выстроенный монахами, оставшимися после 1630 г.; а за долиной к югу Чернеча гора, на которой монахи косили сено; а к западу

Березова гора. Вдоль северной подошвы Чернечей горы течет Меланин поток»*.

Сім тисяч гектарів цієї території – це лісове дубово-ясеневе урочище, в центрі якого – Мотронинський Свято-Троїцький жіно-

Пам'ятник Максиму Залізняку в Медведівці, Холодний Яр. Сучасне фото

чий монастир. Великий дзвін лаври десятки років кликав гайдамаків на боротьбу, а його настоятелі освячували зброю повстанців. У XVIII столітті землі на південь від Холодного Яру та Чорного лісу зайняли російські війська й на значній території, поміж українськими поселеннями з'явилися села з поселенням молдаван, хорватів і сербів. Незабаром імператриця віддала сербам

Криниця Максима Залізняка в Медведівці, Холодний Яр. Сучасне фото

* Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. И. Похилевич ; ред. А. В. Пшонкинский [и др.] ; вступ. ст. А. В. Стародуб, Е. А. Чернецкий. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С. 428.

споконвічні козацькі землі – Чорний ліс. Місце Січі значиться на теперішній карті Холодного Яру, де нині стоїть тимчасовий знак з написом: «Гайдамацька січ заснована в середині XVIII століття. Тут відбувались наради керівників повстання».

Після знищення Запорізької Січі Катерина II роздала землі за-
порожців своїм фаворитам. На цих угіддях, як писав Тарас Шев-
ченко, «...байстрюки Єкатерины сараною сіли»: Потьомкіни, Са-
мойлови, Давидови, Раєвські, Бобринські... Розпочалася масова,
безпорядна вирубка вікового лісу. В 1778 році Російська імперія
почала будувати кораблі на Чорному морі, на верфях Миколає-
ва й Херсона. Холодний Яр, Черкаський бір і Чорний ліс стали
основними постачальниками деревини.

*Дорога в Холодному Яру, якою до дуба Залізняка прямував Тарас Шевченко.
Сучасне фото*

У тридцятих роках XVIII століття в лісовому масиві організо-
вана «Холодноярська Січ», яка на десятки років стала головною
базою гайдамаків. Їх очолювали ватажки: М. Грива й І. Жила,
Г. Похилий, С. Неживий, Максим Залізняк. Діяли й гайдамацькі

загони під проводом Писаренка, Медвідя, Теслі, Письменного, Швачки, Журби, Бондаренка, Москаля, Середи, Чорного, Бороди, Рудя, Тарана, Невінчаного, Беркута... На території лісу є могили керівників гайдамацького руху Гната Голого та Йосипа Шелеста.

У 1873 році вибухнуло повстання, яке охопило п'ятдесят сіл, в історію увійшло як «Чигиринська змова». 1877 року народовольці формували з холодноярських селян нелегальну організацію, яка нараховувала тисячу осіб. У 1877 році жандармами її було викрито й багатьох учасників селянського товариства «Таємна дружина» заарештовано.

У 1906 році есери, серед яких був і Яків Водяний (1886–1940), майбутній холодноярський отаман, планували повстання на Чигиринщині: очевидно, знову селянам урвався терпець. У 1918–1922 роках «повіяв новий огонь з Холодного Яру» – неспроста край називають «бунтівним».

У Мотрині монастирі, як ми вже згадували, Шевченко бував і в дитинстві: Тараса приводила сестра Катерина в січні 1823-року на прощу. А ще дівчина розповідала, що чула від діда Івана, мовляв, у монастирському архіві зберігаються такі документи: грамота Олексія Михайловича, грамоти й універсали Богдана Хмельницького, Петра I, Івана Самойловича, Івана Скоропадського. Сестрині розповіді Тарасик пам'ятатиме довго...

Перебування на Чигиринщині дало поштовх Тарасові Шевченку написати «Холодний Яр», де візійно подається образ кари: «...в день радості над вами розпадеться кара. І повіє огонь новий з Холодного Яру»:

Дуб Залізняка. Сучасне фото

...І здається,
Що ніхто й ногою
Не ступив там, а згадаєш,
То була й дорога
З монастиря Мотриного
До Яру страшного*.

Наче якийсь страх усім владам навівав той Холодний Яр! Ніби Тарасове полум'яне слово, поетичний Шевченків образ про

*Холодний Яр. З цієї кринички
пив воду Т. Шевченко. Сучасне фото*

«огонь новий», що має звідси спалахнути на гноблену Україну, можновладці сприймали як достеменне й повсякчасне попередження про небезпеку.

...Іду через Медведівку, Мельники, Кресельці, найвідомішим – Шевченковим! – шляхом. Авто біжить кілометрів два полем, праворуч табличка, яка вказує на шлях до Мотронинського монастиря. Потім у мішаному лісі дорога різко спускається вниз, вихиляста, як батіг, згодом вирівнюється й стелиться в обіймах дубів і смерек. На галявинах видніються залишки валів – захисних споруд, які

залишилися, мабуть, іще від давніх, татарських часів. Кожний клаптик землі обростає легендами.

Одна з таких легенд свідчить, що під розлогою кроною 1100-річного дуба-патріарха (одного з найбільших дерев в Україні та з десяти – у Європі) збиралися повстанці на чолі з С. Наливайком, відпочивали керівники повстань Б. Хмельницький, М. Залізняк та П. Павлюк (Бут). Ймовірно, у пісні «Ой, чого ти,

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1 : Поезія. 1837–1847. – С.355.

дубе, на яр похилився?» йдеться саме про це дерево. До речі, це була улюблена пісня кошового отамана Івана Сірка (1610–1680). Тут ще співають близьку за змістом пісню «Зелений дубочок». Кажуть, до тисячолітнього «Дуба Залізняка» потрібно доторкнутися й постояти так кілька хвилин – отримаєш частинку сили й мудрості предків.

Пам'ятний знак «Склик» у Холодному Яру. Сучасне фото

Біля «Дуба Залізняка» та в місцевих селах у 1843 і 1845 роках Тарас слухав перекази жителів про Коліївщину й часи козаччини, надумав написати поему «Гайдамаки», розпочав малювати картини «Мотрин монастир», «Дуб на хуторі Буда», «Стінка» і «Три хрести».

...Зупиняюся край дороги, де на стенді написано: «Склик. На цьому історичному місці у стародавні часи висів казан, і звук ударів об нього збирав місцевих козаків на раду», а поруч – скульптура перевернутого котла. Знаю з історії: місце збору, розташоване за два кілометри від Мотронинського монастиря, на Бойковій Луці, гайдамаки називали «Скликом». У сорок першому кварталі Креселецького лісництва ще й тепер можна побачити залишки пенька тисячорічного дуба під назвою «Склик».

«Скликом» називали й сам підвішений до дуба баняк, у який били, коли треба було скликати гайдамаків на раду чи в похід (зберігається в Національному історичному музеї України). Шевченко, коли добирався до монастиря так званим «Чорним шляхом», тут зупинявся й малював кашоварний котел. На рисунку Т. Шевченка «Склик» висить на міцній дерев'яній перекладині, але, за переказами, розміщений він був в іншому місці, на пагорбі, за ворітьми Мотронинського городища. Коли в котел гатили дубиною, гул розносився далеко Холодним Яром, на десять кілометрів.

Навкруги деревостою – п'янке свіже повітря, а густий ліс, ніби прохолодна вода, обіймає постать. Відчуваєш насолоду від дивного краєвиду – на галявинах проміння бавиться з листям та павутинням, але тиша й студінь усе відчутніше пронизують тіло, розумієш – ти в Холодному Яру.

Ліс розступається – перед нами Мотронинський монастир. Хто бачив малюнок Шевченка цього храму, відразу впізнає кам'яну церкву, що стоїть серед подвір'я (дерев'яний храм не зберігся).

Знаходжу місце, з якого Тарас Шевченко малював святиню, фотографую, прикидаючи на око, щоб зображення на малюнку й світліні збігалися. На стіні Свято-Троїцької церкви, ліворуч від входу, прикріплена дошка, яка інформує про ігумена Мельхіседека (Матвія Карповича Значко-Яворського, 1716–1809), який у 1745 році пострижений у монахи в Мотронинському храмі під іменем Мельхіседек, тут правив службу й благословляв на подвиги гайдамаків, освячував зброю.

Тарас Шевченко під час відвідин Мотронинського храму цікавився його долею. Згадую і я, що з літератури вичитав про відважного Мельхіседека? Український церковний діяч закінчив Київську духовну академію, захищав православне духовництво від утисків єзуїтів та уніатів, виступав проти Берестейської церковної унії 1596 року на Правобережній Україні. Ігуменом Мотронинського Троїцького монастиря був у 1753–1768 роках, коли на Правобережній Україні розгорілась Коліївщина (1768). У храмі йшла підготовка гайдамаків до повстань, звідти й розпочався похід загону Максима Залізняка. Після придушення виступу,

ігумена Мельхіседека судили, виправдали, але усунули від церковних справ. Помер Значко-Яворський у Глухівському Петропавлівському монастирі чотирнадцятого червня 1809 року у віці дев'яноста трьох років.

Те, що особа Мельхіседека постійно привертала увагу Тараса Шевченка, і не тільки під час написання поеми «Гайдамаки», віршів «Холодний Яр», «Швачка», засвідчує низка фактів. По-перше, Тарас міг дізнатися про останні роки життя ігумена з розповідей Михайла Максимовича, який шукав дані про Мельхіседека на Глухівщині й мав чимало зібраних матеріалів. Сьомого липня 1860 року і Феофан Лебединцев писав до Тараса Шевченка про документи ігумена, які зібрав: «Оце зараз-таки мав бігти до Юзефовича (Михайло Юзефович (1802–1889) на той час був головою Археографічної комісії), щоб пустили мене до архіву губернської, а в центральному вже був. Добра там скільки – Господи! А як повитягаю дещо то звідціль, то звідтіль, то тоді і видрукую Мельхіседека. Воно б і давно вже пора»*.

Слова Ф. Лебединцев дотримав: матеріали про Мельхіседека публікував у журналі «Руководство для сельских пастырей». Саме через дані про Мельхіседека видання осіло в особистій бібліотеці Т. Г. Шевченка; під № 95 значиться в «Описі книжок поета», який склав після смерті Шевченка фольклорист, етнограф, начальник друкарні й видавництва П. Куліша в Санкт-Петербурзі Данило Семенович Каменецький (1830–1881).

*Меморіальна дошка
ігумену Мельхіседеку на стіні
Мотронинського монастиря*

* Листи до Тараса Шевченка. – К., 1993. – С. 144.

На монастирському подвір'ї, неподалік Свято-Троїцької церкви, освяченої 1801 року, є серед травостою давня могилка. На кам'яному надгробку намагаюся прочитати напівстертий, але

*Пам'ятна відзнака
про перебування в Холодному Яру
Тараса Шевченка. Сучасне фото*

з рядками текст, де наче й слова збереглися, і літери вціліли, тільки їх не розібрати, а цифри крізь давнину проглядаються: «1793». З якого боку не підходь, як би сонце не освітлювало надгробок, прочитати написане неможливо.

Навіть у роки, коли храм стояв руїною, без вікон і дверей, стежка до могили – від церкви! – була протоптана, не зникала.

Саме це поховання і зображення Шевченком-художником на його акварельному малюнку, виконаному 1845 року й власноруч підписаному: «Мотрин монастир».

...Залишаю святе місце та зупиняюся біля кам'яної стели. На пам'ятному знакові вибиті слова ще за радянських часів: «Встановлено на відзнаку перебування у Холодному Яру в 1822, 1843 та 1845 роках геніального українського поета революціонера-демократа Тараса Григоровича Шевченка. 1968». Щодо дат – автори напису не уважно читали біографію Кобзаря.

Нині до пам'ятних козацьких місць Холодного Яру відносяться: Свято-Троїцька церква (1804) Свято-Троїцького Мотринського жіночого монастиря; 1100-річний Дуб Максима Залізняка та 800-річний дуб-онук – ботанічні й історичні пам'ятки; пам'ятник на могилі мирних жителів, розстріляних у 1943 році на хуторі Буда (1966); пам'ятник Т. Г. Шевченку (1970); Мотринське городище й курганий могильник скіфського часу VI–V століття до нашої ери; могила ватажка козаків Йосипа Шелеста (р. н. н. – 1768), «Вали», «Склик», «Тулумбас» (1993); гайдамацький ставок та пам'ятні місця періоду Коліївщини 1768 року.

«Серед нас, серед нас, дорогий Тарас»

У селі Потік Канівського повіту Київської губернії Тарас Шевченко був з двадцять першого серпня до п'ятого вересня 1845 року. Приїхав на третій день після храмового свята Спаса (Преображення Господнього), пов'язаного з освяченням вибудованої після

Зі спогадів старожилів, що передаються з покоління в покоління, відомо, що, діставшись 1845 року у Потік із Канева, Тарас Шевченко зайшов у шинок після довгої дороги, щоб перекусити. Побачивши, що корчмар стягує з кріпака кожуха (очевидно, за неоплачене випите), поет не стримався і, маючи міцний кулак, стусанув так, що корчмар відлетів аж у куток. Потім Тарас, ніби нічого й не сталося, сів за стіл і попросив випити та поїсти. Корчмар, прийшовши до тями, чкурнув надвір і поскаржився панові – Василю Тарновському, мовляв, у селі об'явився бунтар – усім дає стусанів і нікого не слухає. Від поміщика приїхали озброєні гайдуки й намагалися скрутити руки Шевченкові, але Тарас попросив не поспішати, бо в нього є «охоронна бумага», а на цигарковому папері написав: «Якби горілка не сивуха – я б її не пив, якби жидюга не псяуха – я б його не бив», – і попросив передати панові. Прочитавши записку, Тарновський здогадався, що приїхав Т.Г.Шевченко, і негайно виїхав зустрічати.

1800 року нової церкви. На той час у селі було вже 89 дворів з населенням 1130 осіб, заборонена унія та відроджено православне вірування. Потік набуває статус містечка (1803), згодом – центр Потіцької волості, в якому створено поліцейський стан, інші служби волосного управління. До речі, у 1898 році в селі вже діяла церковнопарафіяльна школа, відомості про яку пов'язані з учителюванням (1898–1902) письменника Степана Васильченка (Панасенка; 1879–1932), що приїхав дев'ятнадцятирічним юнаком.

Шевченко зупинився у власника села, етнографа, історика права, громадського діяча Василя Васильовича Тарновського (старшого; 1810–1866). Ось як про перебування Тараса Григоровича в Потоках згадував Василь Васильович Тарновський (молодший), спомини якого надруковані в журналі «Хроніка»: «Перша зустріч відбу-

лася в селі Потоки... Коли мій батько, а твій дід жив у цьому маєтку Григорія Степановича і управляв ним. Це було 1845 року. Якось до мого батька прийшов... конторник і повідомив, що в конторі на лавці міцно спить якийсь чоловік, обличчя ж не видно, бо він з головою закутався в плащ. Але найжахливіше те, що незнайо-

мець дозволив собі зачинити двері до контори ізсередини, щоб його, мовляв, не турбували. Конторник був глибоко обурений і геть не знав, що робити. Мій батько розсміявся і порадив не хвилюватися, а тільки стежити у вікно, щоб той не взяв зі столу якихось паперів, а спати йому не заважати! Нехай спить!

Через одну-дві години конторник прибіг до батька і повідомив, що незнайомець прокинувся... Поет на Україні на той час уже був дуже відомим, і відвідини ним нашої родини – то була подія. Вся родина висипала до зали. Батько познайомив Тараса Григоровича з моєю матір'ю та рештою членів своєї родини. Мій батько знав його твори і багато чув про нього від Григорія Степановича, а головним чином, – від своєї сестри Надії Василівни, проте особисто з ним не зустрічався. Всі якось відразу

*Василь Тарновський (старший).
Портрет*

полюбили його, і він став близьким, дорогим другом... Запрошення мого батька погостювати в нього в Потоках Тарас Григорович прийняв із задоволенням. Йому сподобалася наша родина.

У Потоках Шевченко зустрівся з тітонькою Надією Василівною та Емілією Василівною Бурцевою, з якими бачився ще раніше в Качанівці та Петербурзі. Надія Василівна була йому особливо люба. Поет мав до неї ніжні почуття за її м'яке серце і доброту до народу. Вони майже весь час перебування Тараса Григоровича в Потоках були нерозлучні і хрестили разом у місцевого дяка дитину – так народилася на світ та, яку поет називав “люба кумася”.

Під час гостювання в нас Шевченко захоплено працював і пером, і пензлем, причому багато з того, що творив, дарував Тарновській. До вечора він працював... Пам'ятаю ілюмінацію, влаштовану моїм батьком на честь дорогого гостя, і величезний наплив народу

У 1835 році, після смерті матері Тарновського Ганни Феодосіївни Тарновської, родина залишається на піклуванні тридцятирічного Василя. Григорій Степанович, двоюрідний дядько, запропонував небожу зайнятися його маєтком у Київській губернії Канівського повіту, в селі Потоки, й переселитися туди з родиною.

Приїхавши до Потоків, Василь Васильович не обмежився лише веденням господарства багатого родича, а почав займатися й науково-дослідною діяльністю, надсилати до різних видань матеріали на юридичні теми. Скажімо, 1843 року пише статтю «Юридический быт Малороссии»^{*}, а 1853 – «О делимости семейств в Малороссии»^{**}, 1855 року – «Программу для подробного описания имения в хозяйственном отношении»^{***}. Крім того, залишилися в рукописах, що зберігаються в Чернігівському державному музеї імені В. Тарновського, такі статті: «Заклятие Литвина», «Повесть украинского степняка», а ще – нотатки з різних питань: «О поэзии русского народа и о влиянии Малороссии на русскую поэзию», «Мои мечты», «О знахарях», «О малороссийском журнале».

в садибі. Між деревами повісили щита з вензелем поета, а батько мій прочитав віршоване привітання, якого, на жаль, не записали, і в моїй пам'яті збереглося лише закінчення кожного куплета:

*Серед нас, серед нас
Дорогий Тарас.*

Непомітно промайнуло два тижні і дорогий гість залишив нас»^{****}.

Відвідини села Шевченко двічі пригадує в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»: у творі зазначено, що оповідач поспішав «...на ніч в Потоки».

Із малюнків, створених художником у Потоках, в його альбомі зберігся краєвид, підписаний автором як «Комора в Потоках»: двоярусна спіжарня з обтріпаною стріхою височить над ставом, біля якої – постань панянки, напевно, Надії Тарновської. Рисунок розпочинається в альбомі серія робіт, виконаних Шевченком у Київській губернії. Намальований

«Автопортрет» Тарас Шевченко подарував Надії Тарновській, із якою двадцять восьмого серпня 1845 року був кумом на хрестинах доньки дяка Марка Григоровича Гов'ядовського. На

^{*} Юридические записки. – 1842. – Т. II. – С. 30–48

^{**} Труды археографической комиссии при университете Св. Владимира в Киеве. – 1853. – Т. II. – С. 1–15

^{***} Там само.

^{****} Хроніка. – 2000, 1997. – № 19/20. – С. 140.

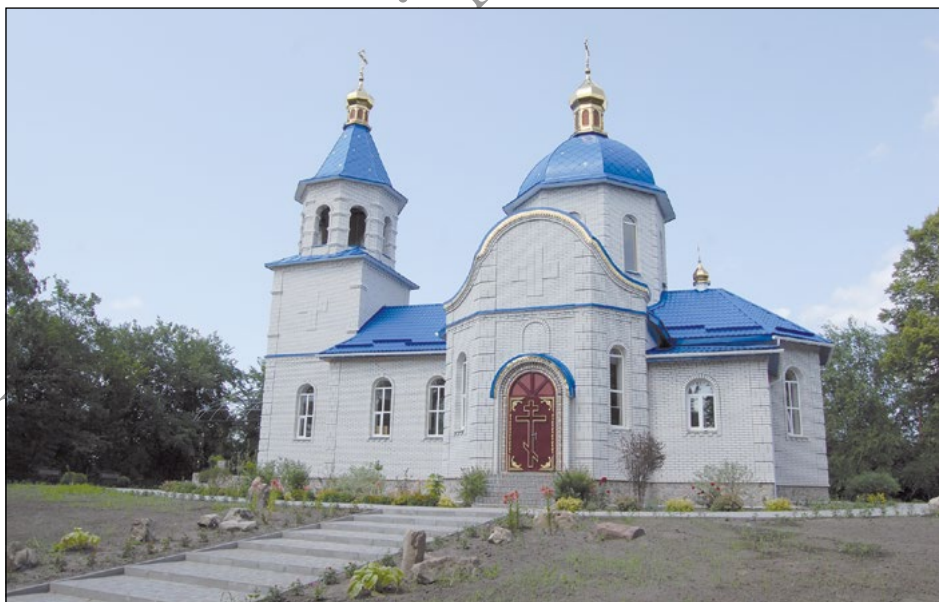

звороті напис чорнилом рукою Василя Тарновського-молодшого: «Портрет Т. Шевченко, сделанный им самим в зеркало до 1845 года в с. Потоках Киев. губ. и подаренный своей куме Н. В. Тарновской». Автопортрет, «нарисованный в зеркало», простий за виконанням, але сповнений глибокого змісту – молодий Тарас постає на картині внутрішньо сильним, спокійним, упевненим і просвітленим.

Щодо Тарасового кумівства, то в метричній книзі села Потік наявний запис від двадцять восьмого серпня 1845 року про те, що «Тарасий Григорьев Шевченко, худож-

У цій церкві Т. Шевченко хрестив з Н. Тарновською доньку місцевого дякона Марка Гов'ядовського – Наталю

Православна церква в селі Потік. Сучасне фото

ник С.-Петербургской Академии художеств и Надежда Васильевна Тарновская, девица, дочь титулярного советника» хрестили народжену двадцять шостого серпня Наталію, доньку місцевого диякона потоцької Преображенської церкви Марка Григоровича Гов'ядовського та його законної дружини Олександри Іванівни. Таїнство хрещення здійснили священник Григорій Ставиновський, диякон Марко Гов'ядовський і дячок Андрій Красовський*.

На думку дослідника Петра Жура, Шевченко на рисунку «Комора в Потоках» зобразив перед «хлібним гамазеєм» таки Надію Василівну Тарновську, свою «кумасю» (так її за прикладом поета почали називати рідні і друзі), сестру господаря В. В. Тарновського-молодшого.

...Заарештованого в середині літа 1859 року над Дніпром поета везли до Києва із Мошен під нагляд поліції: двадцять сьомого липня Шевченко зупинився в Зеленьках, занотував народну пісню з вуст якогось Данила Сучка. Існував здогад, що тоді Тарас побував і в Потоках: там жила його хрещениця, а від Зеленьок до Потоків якихось вісім-десять верст. Хто-зна...

У 1997 році в альманасі «Хроніка 2000» видруковано записану Михайлом Володимировичем Тарновським (1865–1943) розповідь Якова Васильовича Тарновського (1825–1913) про ці, другі, відвідини Шевченком Потоків: «Він був у хорошому гуморі, балакучий, – йдеться в цій нотатці, – і дуже нас смішив своїми розповідями. А розповідав він майстерно. Обід минув непомітно; але тільки-но всі підвелися з-за столу, схопив... капелюха, узяв палицю і стрімко рушив на село до селян, з якими познайомився ще під час приїзду 1845 року, і до дяка, в якого тоді хрестив дитину разом із сестрою Надією Василівною. Як мені згодом розповідали, – каже Яків Васильович, – його зустрічали із захватом, обнімали й цілували, не знаючи, де посадити! А головне – частували, частували щедро і начастували так, що, коли поет повернувся додому звечері... мені довелося застосувати чимало слів, перш ніж удалося вмовити Шевченка лягти спати... Коли наступного дня вранці я пішов його гукати до чаю, кімната... була порожня, а Тараса Григоровича не було ні в маєтку, ні на селі. Люди,

* Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. 1814–1861. – К. : Вища шк., 1975. – С. 108.

яких я розпитував, повідомили, що Шевченко поїхав від нас ще вдосвіта».

Відтоді збігли сімнадцять місяців. Яків Васильович зненацька отримав шевченкового листа, датованого двадцять третім грудня 1860 року. «Давно, дуже давно ми з вами не бачились, щиро шануємий Яков Васильович! – писав поет. – І так як ви чоловік щирий і розумний, а я теж трошки похожий на таких людей, як ви, то ми безплотно і не писали один другому... Прочувши, що вам треба замістить чим-небудь лучшим вашого теперішнього управителя... я прошу вас прийняти його до себе... Літом, як Бог допоможе, я буду в Потоках і щиро, щиро вас поцілую, а поки що будьте здорові».*

Зустріч не відбулася: поет пішов у далекі світи, влітку 1861 року він ліг у домовині на Чернечій горі біля Канева, за тридцять верст від Потоків. На перепохованні Шевченка Якова Васильовича Тарновського не було. По-різному витлумачується це. Сам Яків Васильович про своє ставлення до Шевченка говорив художникові Льву Жемчужникову так:

«Після від'їзду, чи, скоріше, втечі Шевченка з Потоків, довелося почути від самих селян, що Т[арас] Г[ригорович], будучи на селі, підбурював проти мене селян. Я страшенно боявся, що якийсь урядовий дурень, бажаючи вислужитися, донесе на поета і підніме історію. Коли пізніше я довідався, що через якихось донощиків Шевченка знову заарештували, мені було прикро за поета... На щастя, все владналося. Більше з великим українським поетом я не зустрічався»**.

Образ Якова Васильовича Тарновського збережений для нащадків на малюнку художника-символіста Михайла Врубеля (1856–1910), виконаному, за одними даними, в 1886, за іншими – в 1887 році в Мотовилівці під Києвом. Митець тоді працював над розписами для Володимирського собору. Познайомившись із Тарновським, винайняв у нього приміщення для ще однієї майстерні (першу мав у художника Миколи Мурашка; 1844–1909). Родина Якова Васильовича припала йому до душі.

...Село Потік Миронівського району Київщини, якщо звернути з Київської траси, розташоване за вісімнадцять кіломе-

* Хроніка. – 2000, 1997. – № 19/20. – С. 145.

** Зленко Г. Відсвіти Тараса Шевченка. – Одеса, 2009. – С. 108.

Т. Шевченко. Комора в Потоках

*А. Горонович.
Василь Тарновський (молодший)*

трів від залізничної станції. Про його історію й перекази про відвідини Шевченка розповів одеський краєзнавець Григорій Дем'янович Зленко (1934–2015), який тут народився: «Поминувши зарослу дерезою царину, вузьким шляхом, що проліг у глинистому урвищі, яке розмежовує сусідні кутки – Балюківку й Злодіївку, спускаєшся до центру села Потік, котрий тут зветься «Селом». Ось і гребля вигулькнула, за якою рябіє під вітром ставок, і зліва впав в око високий пагорб, підперезаний сріберними водами, в яких мують жовто-зелені коси плакучі верби. За мого дитинства, що

Голова сільської громади села Потік Людмила Музичка показує місце, де, імовірно, стояла комора Тарновських, яку малював Т. Шевченко

випало на повоєнний час, ставка не було; біля підніжжя пагорба лежала розкішна левада, навпіл розтята вузесенькою річкою, в якій горобцеві було по коліна. Через ручай, що впадав у ту річку, лежав старенький місточок; від нього починалися густі хащі бузків, а вище, на самісінькому пагорбі, стояло декілька хат з поодинокими фруктовими деревами, що давно втратили здатність плодоносити. Ця місцина звалася «Садом».

Щодень Божий я ходив попри той «Сад» у початкову школу й якось звернув увагу, що неподалік школи, на просторому вигоні, густо вкритому бур'янами, видніються обриси старезного цегляного фундаменту, який зрівнявся з землею, але не встиг щезнути під нею.

Мати моя, що виросла на селі, сказала, що їй упам'ятку маєток Тарновських, що колись був розташований на пагорбі: панський будинок із службами, заступлений густими кущами й садом.

У громадянську війну будинок і служби спалили, а сад пустили під сокиру. Рештки дерев зрубали голодно-холодної зими сорок шостого року, коли нічим було й топити. Тоді ж викорчували чудові бузки, що переповнювали Потік своїми пахощами травневої

пори. Вже геть пізніше довідався я, що в маєтку Тарновських восени 1845 року певний час жив Тарас Шевченко. Через декілька років заїздив сюди Микола Гоголь»^{*}.

Ставок, який бачимо на малюнку Т. Шевченка «Комора в Потіці», переповнився від зливи та розірвав греблю на початку 1950 року. Його довго не відновлювали, нову греблю насипали аж на початку шістдесятих. Збиралися на території саду поставити пам'ятний знак на честь Шевченка, та не так сталося, як планувалося.

Село Потік. Залишки льоху біля маєтку Якова Тарновського. Сучасне фото

...Ніщо вже в селі Потік не нагадує про родину Тарновських, яка зробила значний внесок у розвій як поселення, так і української культури. Ніщо не нагадує й про Тараса Григоровича, визначних гостей, письменників, що ступали в саду Шевченковими слідами...

^{*} Зленко Г. Лицарі досвітих вогнів: Тридцять три портрети діячів Одеської «Просвіти» 1905–1909 років / Г. Д. Зленко . – Одеса : Астропринт, 2005 . – С. 9.

«З Переяслава старого, з Виблої могили»

Тарас Шевченко десятого серпня 1845 року приїхав до Переяслава Київської губернії, містечка, яке розташувалося в долині річок Альти й Трубежа (Трубайла). Ось його запис того часу: «Переяслав. В цитадели древней крепости или в вышнем городе церковь Успения пресвятыя богородицы. Та самая, в которой присягал Богдан Хмельницкий на верность Московскому царю. Сгорела, и на том месте в 1760 году построена новая по образцу древней. Деревянная о девяти византийских куполах, с крещатыми окнами на фронтонах, а при Феодосии преосвященном Переяславском в 1825 году возобновлена, внутренность осталась в прежнем виде, а наружность, к сожалению, до варварства искажена. Невозможно смотреть на нее, а не только рисовать»*.

Засновано Переяслав, за легендою, 932 року на спомин про перемогу над печенігами (Переяслав в перекладі означає – «перейняти славу»). Князь Володимир Святославович звів цитадель (фортецю) для оборони від кочівників. Наприкінці XVI століття князь Костянтин Василь Острозький (1526–1608) збудував замок і створив староство. З містом пов'язана одна із загадок української історії – Змієві вали, двовалова система укріплень.

Свого часу Переяслав за чисельністю населення значно випереджав Київ, а 1585 року, раніше за міста Лівобережної України, отримав магдебурзьке право.

За козацьких часів місто було центром повстань і битв. Одна з найвизначніших баталій відбулася на Борисовому полі, де українські війська на чолі з гетьманом запорізьких нереєстрових козаків Тарасом Федоровичем (р. н. н. – 1639; січове ім'я – Тарас Трясило) здобули перемогу. Цій події Шевченко присвятив поему «Тарасова ніч», написавши в Переяславі такі рядки:

Обізвавсь Тарас Трясило

Гіркими сльозами:

«Бідна моя Україно,

*Стоптана ляхами!»***

* Рукописний відділ Інст. літератури ім. Т. Г. Шевченка АНУ. – Папка № 106. – Інв. – № 1455. 47 Рукопис. від. – Папка № 106. – Арк. 1 і на звороті.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1 : Поезія. 1837–1847. – С. 86.

До речі, за переказом, колись до Переяслава приїздили козаки з Білої Церкви, Броварів, Межигір'я та Вишгорода, аби подивитися у венеційське дзеркало – свічадо називали «справедливим», бо показувало, мовляв, людину, якою є вона насправді. Хоробрі чоловіки платили за «сеанс» золотом. Своєрідна принадливість венеційських дзеркал була помічена ще в середньовіччі. Справа в тому, що в склад амальгами, яка відбивала поверхню свічада, майстри додавали золото, від чого в зображенні переважали теплі та м'які відтінки.

За гетьманства Богдана Хмельницького місто стало полковим, а сімнадцятого липня 1654 року Переяслав відвідав антиохійський патріарх Макарій, третій з Халеба, про що засвідчив у «Щоденнику» Павло Халебський: «Коли ми під'їздили до Переяслава, назустріч нам вийшов полковник Павло Тетеря (1620–1670), родич Хмельницького, згодом – у 1663–1665 роках – гетьман пропольської орієнтації з царською короговою, музикантами, які гримали в литаври, вигравали на польських флейтах, духовенством і всіма переяславцями з корогами; хресною ходою, вельми пишно й урочисто, провели нас до нової великої церкви в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці, поставленої з деревини; церкву ще не встигли упорядкувати, оздобити, а проте вона викликає подив вигадливою формою, летючістю, симетричністю й п'ятьма банями. У плані вона хрестовидна, тобто, складається з чотирьох великих склепінь, а кожна з великих арок на кожній з чотирьох сторін світу має ще бокові, менші арки, отож усього їх дванадцять. Головне перекриття з двома боковими утворює великий вівтар.

Окрім великого, церква має ще чотири вівтарі: два в долішньому ярусі, в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці й Воздвиження Чесного Хреста Господнього, а два – в горішньому, на честь Акафіста, тобто – похвали Богородиці, Петра й Павла. В другому ярусі влаштовані місця для хорів: одні – над західними ворітьми для півчих, а вище, над ними, другий ряд колон у головному куполі, точнісінько як у Київській святій Софії за опорядженням; стовпи, хоча й дерев'яні, мають вигляд мармурових. Знадвору церкву вже потиньковано й розмальовано орнаментом. Велика галерея охоплює вісім кутів, має різьблені бильця. В середині храму стоїть устаткування,

з допомогою якого підіймають канатами будівельні матеріали^{*}. 1698 року гетьман Іван Мазепа (1639–1709) поставив у центрі Переяслава собор у стилі українського бароко, про який Шевченко писав: «Собор Мазепин сяє, біліє».

Т. Шевченко. Церква Покрови в Переяславі

У Переяславі Тарас Григорович зупинився в лікаря Андрія Йосиповича Козачковського (1812–1889), з яким познайомився 1841 року в Санкт-Петербурзі, коли той «числился штаб-лекарем». Андрій – корінний переяславець, онук протоієрея Федора Даміановича Домонтовича (1752–1819), син ректора семінарії Йосипа Івановича Козачковського (1771–1882). З січня 1844 року він працював спочатку міським лікарем, пізніше – лікарем і викладачем медицини в семінарії. За рік до приїзду Тараса Андрій писав Осипові Бодянському, приятелю поета: «Про Шевченка я давно вже нічого не чув. Коли пишеш до його, то поклонись й од мене та скажи, щоб він не одцурався й моєї хати, як, бува, часом знову в Яготині, то заверне»^{**}.

^{*} Павло Халєбський (Алєбський). Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М. О. Рябий; Післям. В. О. Яворницького. – К.: Укр. письменник; Ярославів Вал, 2008. – С. 237.

^{**} Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк; ред. І. О. Дзєверін; передмова В. Є. Шубравський. – К.: Дніпро, 1982. – С. 76.

Тарас Григорович гостював у Козачковського дев'ять днів, полюбив місто. Це була для нього переяславська осінь, як для Пушкіна – болдінська! Шевченко знайомився з історичними пам'ятками, спілкувався з мешканцями, рибалив на Трубежі. Про річку й історичні біля неї події написав у «Тарасовій ночі»:

Вже не три дні, не три ночі

Б'ється пан Трясило.

Од Лимана до Трубайла

Трупом поле крилось.*

Т. Шевченко. Михайлівська церква в Переяславі

У містечку Шевченко намалював сім акварелей, серед них і «Церква Покрови в Переяславі». Покровська церква збудована у XVIII столітті за проектом місцевих майстрів-архітекторів і під керівництвом переяславського муляра Мойсея Кіндратовича. Ліворуч на рисунку, внизу, авторський підпис: «в Переяславе» (чорнилом) і «церковъ Покрова построена 1709» (олівцем). Малюнок датується десятого – двадцятого серпня 1845 року. На передньому плані – Старокиївська вулиця з калюжею, до якої

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1 : Поезія. 1837–1847. – С. 86 .

пряме свиня; праворуч і ліворуч – будиночки з солом'яними стріхами, між якими вдалині височіє храм. На рисунку – три по-статі: ліворуч, у тіні, яка падає від хати, розмовляють двоє селян, а праворуч, заклавши руки в кишені пальта, стоїть, імовірно, міщанин із борідкою.

Покровську церкву Тарас Шевченко описав і в повісті «Близнецы»: «Церковь во имя Покрова, неуклюжей и бесхарактерной архитектуры, воздвигнутая в знамение взятия Азова Петром Первым полковником переяславским Мировичем, другом и соучастником проклинаемого Ивана Мазепы. В этой церкви хранится замечательная историческая картина кисти, можно думать, Матвеева, если не иностранца какого. Картина разделена на две части: вверху – Покров Пресвятыя Богородицы, а внизу – Петр Первый с императрицей Екатериной I, а вокруг их все знаменитые сподвижники его. В том числе и гетман Мазепа, и ктитор храма во всех своих регалиях»*. Покровської церкви вже немає – знесена, на її місці розбито парк, нині діє «Універмаг».

Шевченківська акварель «Михайлівська церква в Переяславі» – пам'ятка XI століття, сучасниця Переяславської ради. На її місці діяв Михайлівський собор, зруйнований військами хана Батия 1239 року. Залишки храму розкопані на початку п'ятдесятих років XX століття. В «Археологічних нотатках» Тарас записав: «Церковь св. Михаила, по преданию бывший монастырь, построенный каким-то князем черниговским Михаилом. Ни снаружи, ни внутри не осталось никаких признаков ее древности, кроме колокольни и при ней трапезы»**.

У давньоруські часи величний Михайлівський собор був прикрашений фресками й мозаїками, різнокольоровими полив'яними плитками. Михайлівську церкву споруджено в середині XVII століття в стилі українського бароко, вона кам'яна, тинькована, за планом близька до «тридільного типу». Видов-

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 27.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-и ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – С. 214.

жений прямокутний основний простір перекритий напівциркульним склепінням із розпалубками, до якого примикають гранчасті апсида й бабинець, скріплені зімкнутими склепіннями. Споруда накрыта двосхилим дахом. Стіни розчленовані пілястрами, прорізані вікнами, які увінчані фронтончиками з ліпниною. Периметром храм обрамлений фризом і прикрашений керамічними розетками. В інтер'єрі збереглися розписи XVIII–XIX століть, які належать до київської школи живопису.

Т. Шевченко. Вознесенський собор в Переяславі

Тарас Шевченко малював церкву св. Михайла, яку бачив після реконструкції 1748 року. Внизу на рисунку, з лівого боку, авторський підпис чорнилом: «Св. Михайла в Переяславі». Малюнок не має точної дати написання. Дослідники вважають, що зроблений він під час перебування Тараса в місті десятого – двадцятого серпня 1845 року. На передньому плані акварелі, ліворуч, видно частину оборонного валу. Сьогодні там хати переяславців. Сама церква – унікальна пам'ятка архітектури загальнодержавного значення, яка не має аналогів в українській архітектурі, входить до складу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». З 1959 року в храмі розміщувався Музей українського одягу Середньої Наддніпрянщини. Наказом

Міністерства культури і туризму України від першого квітня 2010 року приміщення передано в користування заповідника й церковної громади УПЦ Московського патріархату.

«Вознесенський собор в Переяславі» – рисунок, виконаний Шевченком у той самий період, що й інші акварелі, між десятим і двадцятим серпня 1845 року. На передньому плані – каплиця над підземним ходом, на другому, праворуч, – дзвіниця. Як і собор, зведена в стилі українського бароко з певним впливом класицизму – цегляна, тинькована, в плані наближається до квадрата з увігнутими сторонами, триярусна, завершена куполом. Перший ярус, із арковим отвором, рустований. Його увінчують розкреповані карнизи. Церкву прикрашають колони й пілястри – в другому ярусі іонічні, в третьому – коринфські. Ансамбль монастиря почав формуватися з моменту будівництва центрального собору, який зведений впродовж 1695–1700 років коштом гетьмана Івана Мазепи. Увінчує будівлю баня на високому гранчастому барабані. Рамена хреста завершені високими хвилястої форми фронтонами, стіни розчленовані пласкими розкрепованими пілястрами. Портали й ліпні обрамлення вікон і барабана купола виконані в першій третині XVIII століття під час ремонту. У 1738 році на території монастиря відкрито колегіум, який розмістився в дерев'яному приміщенні, але 1748 року сталася пожежа, яка його знищила. Нова цегляна споруда колегіуму зведена в 1753–1757 роках за сприяння переяславського єпископа Івана Козловича (р. н. н. – 1757).

Вознесенський собор художник Шевченко також детально описав у «Археологічних нотатках»: «Бывший монастырь, ныне Соборная церковь во имя Вознесения Господня, построенная 1701 года гетманом Мазепой, великолепно снаружи и до невозможности искажена внутри возобновлениями. В ризнице хранится удивительное по работе Евангелие, приношение гетмана Мазепы, Московской печати 1698 года с надписью на оправе славянскими буквами: “Сие Евангелие справилось коштом и накладом его царского пресветлого величества войска Запорожского Гетмана, и славного чину Святого Апостола Андрея кавалера Иоанна Мазепы року 1701 июня в 1 день. Делал иноземец Дробус”.

В той же ризнице хранится плащаница, шитая шелком и золотом, приношение какого-то господаря молдавского Петра с надписью кругом славянскими буквами, в конце выставлено 7069 (1561) року. Надпись я прочитать не мог по тесноте и ветхости букв»^{*}.

Історія описаного Шевченком Євангелія така: архімандрит Григорій і писар Михайло Василевич, син протопопа з Санока, розпочали роботу над перекладом священної книги староукраїнською мовою п'ятнадцятого серпня 1556 року в Троїцькому монастирі села Двірець, а завершили двадцять дев'ятого серпня 1561 року в монастирі Різдва Богородиці рівненського села Пересопниця. Книгу замовила і фінансувала волинська княгиня Анастасія Юрїївна Жеславська (Заславська; р. н. н. – 1561), яка походила з князівського роду Гольшанських. Їй допомагала дочка Ганна – Євдокія, а також зять Іван Федорович Чорторийський (р. н. н. – 1567).

Після написання Євангеліє, унікальне видання, тривалий час зберігалось в Пересопницькому монастирі, про що, зокрема, свідчить інвентарний опис обителі 1600 року. Однак 1630 року храм припинив існування, власник, князь Миколай Чорторийський, звернувся до короля Сигізмунда III з проханням передати обитель Клеванській єзуїтській колегії. Король відразу видав грамоту, згідно з якою монастир разом з майном та земельними угіддями переходив у володіння єзуїтів. Очевидно, в їхні руки й потрапило Пересопницьке Євангеліє. На якийсь час пам'ятка зникає, щоб з'явитися на початку XVIII століття в Центральній Україні. Диво врятування історичної пам'ятки сталося всупереч бажанню чужинців знищити на корені українську мову. Цар Михайло з подання патріарха Російської православної церкви Філарета в 1690 році видав Указ про спалення «Учительного Євангелія» архімандрита Кирила Ставровецького (1581?–1646). Тоді «збунтував» синод – накладається анафема на книжки, написані Петром Могилою. Видання знищуються. А 1720 року імператор Петро I указом заборонив друк будь-яких українських книг, а Євангеліє, як мовиться, чудом да добрими людьми збереглося. Зрештою, Євангеліє

^{*} Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-и ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи на родной творчости. – С. 214.

опинилося в руках гетьмана Івана Мазепи, який у 1701 році подарував його Переяславському кафедральному собору: сімнадцятого квітня того року зроблено відповідний дарчий запис.

Майже сто років Пересопницьке Євангеліє зберігалось в соборі, а потім передано до бібліотеки Переяславської духовної семінарії, де його й виявив Йосип Бодянський, який у п'ятому числі «Журнала Министерства народного просвещения» за 1838 рік опублікував статтю про історичну знахідку.

*Пересопницьке Євангеліє,
що зберігається в Музеї «Заповіту»*

Стародрук справив на Тараса Шевченка сильне враження, художник залишив про «святую книгу» запис в «Археологічних нотатках»: «В скромной семинарской библиотеке хранится два Евангелия, писаны на пергамене изящными славянскими буквами, чернилом и киноварью – с прекрасными разноцветными рисунками по золоту. Первое писано в 7053 году... Второе Евангелие, также на пергамене, изящнее и роскошнее первого, писано малороссийским наречием 1556 года, с надписью на краях первых листов. Это Евангелие подробно описано г. Бодянским в „Журнале Министерства народного просвещения“ № 5, 1836 года, м. май»^{*}.

Жанр «Археологічних нотаток» не передбачав глибокий і всебічний опис пам'яток, однак подорожні записи доволі детальні, у них наводиться й дарчий запис гетьмана Мазепи, який художник ретельно переписав.

Нині Пересопницьке Євангеліє – дев'ятикілограмовий раритет, фоліант у дубових палітурках, переплетених зеленим оксамитом, з пергаментними рукописними сторінками – зберігається в Національній бібліотеці імені В. Вернадського й потрапляє до Верховної Ради України лише під час інавгурації українських Президентів.

Ще одна важлива християнська святиня Переяслава Шевченкової доби – Успенський собор. Храм зведений 1596 року князем Костян-

^{*} Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-и ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи на родноі творчості. – С. 215.

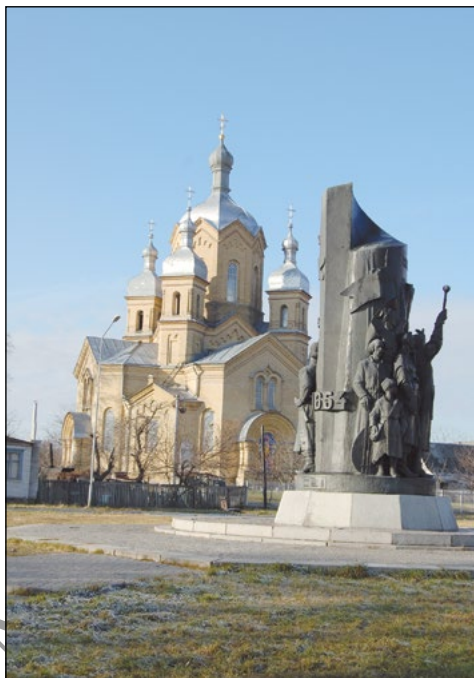

тином Острозьким (1526–1608), згорів у 1655 році. На його місці 1760 року збудували дерев'яну церкву з дев'ятьма візантійськими банями. Але в 1825 році його так переробили, що, за словами Шевченка, «неможливо дивитись на нього, а не лише малювати».

Успенський собор у Переяславі Тарас Шевченко не намалював, однак згадав у повісті «Близнецы»: «Издали кажется в тумане, но над городом из тумана выходила белая осьмиугольная башня, увенчанная готическим зеленым куполом с золотою главою. Это соборный храм прекрасной, грациозной, полурококо, полувизантийской архитектуры, воздвигнутый знаменитым анафемой Иваном Мазепою в 1690 году. Другая же темная деревянная башня с плоской осьмиугольной крышей полуотделяется от серенького фона. Это Успенская церковь, прославленная в 1654 году принятием присяги на верность московскому царю Алексею Михайловичу гетманом Зиновием Богданом Хмельницким со старшинами и с депутатами всех сословий народа украинского»*.

В Успенському соборі, до речі, вінчався Богдан Хмельницький з Ганною Сомко (1608–1647). Тарас Григорович оцінював гетьмана і як одного з «праведних», «славного Богдана» («Гайдамаки»), «геніального бунтівника», називав «козачим батьком».

Ще працюючи в Петербурзькій артіль Василя Ширяєва, Тарас Шевченко завершив малюнок «Смерть Богдана Хмельницького», дата створення не вказана. Зіставивши його за манерою

*Успенський собор на площі
Переяславської Ради. Сучасне фото*

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. — К. : Наук. думка, 2003. — Т. 4 : Повісті. — С. 17.

і технікою виконання (туш) із згаданими історичними малюнками, датованими самим Шевченком, можна рисунок віднести до 1836–1837 років. Уперше згаданий у творах польського поета Богдана Залеського (1802–1886): «Шляхетний пан Константин Свідзінський, – пише Залеський, – за кілька днів перед смертю прислав мені також приємну пам'ятку про Шевченка; оригінальну акварель смерті Богдана Хмельницького і ескіз олівцем козацького бенкету»*. На звороті малюнка (виконаного не аквареллю, як помилково вказано в листі, а тушшю) є напис польською мовою, зроблений рукою Дениса Залеського, сина Б. Залеського, який свідчить про назву цієї роботи і належність її Шевченкові.

Т. Шевченко. Смерть Богдана Хмельницького

Зміст малюнка «Смерть Богдана Хмельницького» повністю відповідає народній думі «Смерть Богдана і вибір Юрія Хмельницького гетьманом», яка, безперечно, була відома Шевченкові. На картині зображено вирішальний момент в історії України – передача вмираючим Богданом булави «влади» синові Юрію. Тяжко хворий гетьман у липні 1657 року скликав Раду, на якій виголо-

* Шевченко Т. ПЗТ у 10-ти т. – Т. 7. – К., 1961. – С. 154.

сив останню промову – подякував козакам за вірність та хоробрість, повернув клейноди і попросив обрати нового ватажка. Керуючись почуттям високої поваги до Богдана Хмельницького, запорожці обирають козацьким керманичем Юрія. Смертельно хворого Богдана старшини піднімають, і він передає синові булаву. Новий гетьман стає на коліна, до нього підходять козацькі старшини з клейнодами та знаменами. В цей урочистий момент присутній і російський посол.

...Описи історичних пам'яток архітектури давньоруського і середньовічного Переяслава, як і в інших містах, свідчать про знання Шевченком основ архітектури, зокрема, стилів, хоч його характеристики окремих пам'яток не завжди узгоджуються з висновками дослідників. В «Археографічних нотатках», що записані і в Переяславі, Тарас згадує, скажімо, «храм Благовещения с прекрасной гармонической архитектурой» і «Церковь во имя Покрова, неуклюжей и бесхарактерной архитектуры»*.

Переяславська осінь 1845 року була плідною і в поетичній творчості Тараса Шевченка – написав тринадцять творів, серед них поеми «Єретик», «Сліпий», «Кавказ», «Наймичка», містерія «Великий льох»...

...Серед історичних місць в Україні, що їх Шевченко відвідав як член «Археографічної комісії», була й Вибла могила (Вибле, або Виблова гора), про що Тарас занотував: «Между местечками Березанью и Яготинном в 15 верстах от Переяслава огромное древнее земляное укрепление»**. Так, це не звичайна могила, яку місцеві жителі ще називають «курганом», а місце, овіяне легендою. «Предание, – записав Тарас, – говорит, что такая-то княжна Переяславская Домна защищалась здесь от неприятелей (неизвестно от каких) и была ими побеждена, а укрепление разрушено, почему и называется Выблое, то есть Выбылое, оставленное». А в Орській фортеці, на засланні, у вірші «Сон» («Гори мої високії») поет вказує на вік кургану:

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 27.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – С. 215.

*З Переяслава старого,
З Виблої могили
Ще старішої*.*

Відомий рік заснування Переяслава (X століття), а якщо Вибла могила, як пише Шевченко, ще «старіша», то, виходить, виникла, можливо, ще до Київської Русі – держави-імперії. І напевне, довго була оборонним рубежем князів проти кочівників, як, скажімо, Бронькняж на Трубежі, поміж Переяславом та Баручем (нинішня Баришівка). А можливо, отак відокремлено сиділи князі одного з племен, якщо вірити легенді про княжну Домну. Проте існує ще пояснення назви «Вибла» – могила називалася «Видною», бо з неї далеко, аж до обрію, проглядається степ, і охоронці південних рубежів могли завчасно побачити ворога й попередити киян про небезпеку.

...Через місяць, двадцятого вересня 1845 року, Андрій Козачковський повідомив Йосипові Бодянському в Москву, що безмежно радий: «...прилине мій сизий голуб Шевченко. 9 днів, що прожив у мене, – як не були; змалював церкву соборну, Покрову і Михайла й хрест у каплиці. В кінці осені, або до початку зими, він буде в мене проїздом із Харкова в Київ, де, може, зазимує. Ми обидва жалкували, що ти хотів з'їхатися з ним у мене, та й одурив його. Кланяється і він тобі низенько, й просить, щоб ти послав до Щепкіна взяти у його повість його на руському язичу “Слепая”, і, коли візьмеш, то щоб переслав мені, за що дуже буду дякувати»**. Отже, на початку листопада 1845 року Тарас Шевченко «завернув» до Переяслава, на гостину до Козачковського; намалював портрет Андрієвої дружини, Марії Степанівни, будинок, написав вірш «Марусі». Після арешту художника й поета вірш і малюнок зникли. На «Кобзарі» поет залишив присвяту: «Марії Степанівні Козачковській з чоловіком і дітками. Т. Шевченко».

За переказом, Шевченко і Козачковський посадили перед будинком лікаря дві акації і сплели стовбури як символ їхньої

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2 : Поезія 1847–1861. – С. 39.

** Полотай А. Шевченко і Бодянський (за матеріалами архіву Бодянського) / А. Полотай // Радянське літературознавство. – 1965. – № 8. – С. 41.

дружби. Переповідають про це так: одного разу Козачковський садив дерева. Хворий Шевченко допомагав, товариші посадили акації в одну ямку, а стовбури переплели. Поет Олекса Ющенко (1917–2008) опoетизував цей факт у вірші «Акація в Переяслав-Хмельницькому».

...Сьогодні в Україні Переяслав-Хмельницький називають «містом музеїв». Заповідник «Переяслав» об'єднує двадцять п'ять музеїв різної тематики. Експонується 381 археологічна, побутова й історична пам'ятка. Чого вартий Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, розташований на тридцяти гектарах! Окрім цього, діє Музей кобзарського мистецтва, Музей українського рушника, Музей історії бджільництва, Музей архітектури Переяслава часів Київської Русі, Музей хліба, Музей-пошта, Меморіальний музей Григорія Сковороди... Відкриті двері й Музею світопізнання і мирного освоєння космосу, а також Музею Миколи Бенардоса (1842–1905), який винайшов електрозварювання.

Будинок Андрія Козачковського зберігся, хоч і в зміненому вигляді; 1954 року на подвір'ї встановлено погруддя Кобзаря – робота скульпторів Олексія Олійника (1914–1977) та Макара Вронського (1910–1994). Свого часу тут містився Історичний музей з кімнатою, присвяченою Т. Г. Шевченку, нині – Музей «Заповіту» Тараса Шевченка. Саме тут поет за столиком при мигтінні мідної лампи вивів рядки:

*Переплетена стволами
біла акація, яку посадили Т. Шевченко
та А. Козачковський. Сучасне фото*

*Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Вкраїні милій...*

*Будинок А. Козачковського, перед яким встановлено погруддя Т. Шевченка.
Нині музей «Заповіту». Сучасне фото*

Далі слова без жодного виправлення побігли за легким поетовим пером і впокоїлися заповітним звертанням:

*Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.*

*(«Заповіт», 1945)**

Зайдемо і ми в меморіальну кімнату п'ятого залу, де відтворено інтер'єр гостьової кімнати лікаря А. Козачковського, в якій ночував Шевченко. Перед вікном – різьблений стіл, на якому рівенько лежить папір з автографом автора рядків «Заповіту», чорнильниця, свічник, газова лампа, старовинні книжки, вазон, статуетка. В кутку – образи, лампадка; біля столу – крісло, два стільці, шафа; поряд – ліжка.

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1 : Поезія. 1837–1847. – С. 371.

Непроста історія поезії «Як умру, то поховайте» (написана двадцять п'ятого грудня 1845 року), яку, зазвичай, за стереотипом, зовуть «Заповіт» (поет цей вірш так не називав). У рукописному автографі відсутній заголовок. У лейпцизькому виданні «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки» (1859), де вперше надрукований вірш, має заголовок «Думка», а у виданні «Кобзаря» (1867), який випустив Петербурзький видавець Дмитро Кожанчиков (1819–1877), – «Заповіт». На переконання дослідника творчості Шевченка Івана Огієнка (1882–1972), автором заголовка «Заповіт» є, імовірно, Микола Костомаров.

Стіл у садибі А. Козачковського, за яким Т. Шевченко писав «Заповіт»

...Для нас, українців, «Заповіт» – така ж молитва, як для усіх християн «Отче наш». Немає, здається, мови, якою б не був провіщений Шевченків «Заповіт». Його сьогодні, коли б знайшовся диригент величного й велетенського духу, могла б заспівати планета різними мовами. Все, що пов'язане з написанням вірша, – кімнатка, в якій поет підвівся з канапи й схилився над аркушем, дім, який поскрипував від нічного морозу, – дорогі для нас реліквії.

Замислімося над притягальною силою Переяславської землі... Хто хоч раз побував на берегах Трубежа й Альти, неодмінно

прийде знову, приведе дітей, онуків. Згадаймо, що записано в книзі історії: скіфські воїни ставали таборами у дніпровських заплавах, на Великому лузі – загоювали рани, випасали худобу. Поставили в Переяславі в XI столітті Михайлівську церкву – з того часу місто стало резиденцією київських єпископів. Митрополит Єфрем відкрив для прихожан шпиталь, де лікували дніпровськими лікувальними травами. Запорізькі козаки, зранені шаблями, оздоровлювалися в Трахтемирівському госпіталі при монастирі, що на правому березі Дніпра. Рани гоїлися, душа оживала, повнилося силою й завзяттям козацьке тіло.

Старе кладовище міста: поховання Андрія Козачковського та його дружини Марії Степанівни. Сучасне фото

...Чотири рази приїздив Шевченко на Переяславщину: двічі в 1845 (серпень, жовтень-грудень) та двічі в 1859 роках (червень, серпень). Не забував він про історичний край і на далекому засланні.

Словом, місто Переяслав-Хмельницький нині справді унікальне, й пафос тут не зайвий. І про це свідчать малюнки Тараса Шевченка, його поезія.

«І поїдьте собі з Богом у Андруші»

Тарас Шевченко, гостюючи в товариша, Андрія Козачковського, їздив у жовтні 1845 року за сім верст і в Андруші Переяславського повіту Київської губернії, мешкав у будинку архієрейської садиби. У повісті «Близнецы» згадується і сільська

Андруші – село Переяславського повіту, яке було спадкоємцем староруського укріпленого міста Устьє, що існувало при впадінні Трубежа в Дніпро, біля броду через нього. Назва, ймовірно, походить від Переяславського князя Андрія; спочатку визначала назву цієї місцевості урочища, а пізніше перейшла і на оселю скотарів та мисливців, які тут здавна жили, виловлювали рибу в дніпрових рукавах, джерелах та озерах, випасали скот на лугах і пасовиськах. Після Національно-визвольної війни передане переяславським козацьким старшиною Полуботком у володіння Переяславському монастирю. 1768 року збудована Георгіївська церква. Поселення відоме тим, що тут знаходилася архієрейська дача. Єпископ Сильвестр Лебединський, перебуваючи на Переяславській кафедрі (1799–1807), проживав у Андрушах постійно. Село з давніх-давен жило зі скотарства, частково з рибальства, а хліборобство було слабо розвиненим, бо орної землі було небагато, переважали супіскуваті, маловрожайні ґрунти, а найкращі угіддя належали не селянам, а монастирській економії.

У 1970-х роках мешканці переселені на нові землі поблизу Переяслава, а територія затоплена Канівським водосховищем.

церква. Природна краса схвилювала художника – мальовниче поселення належало Переяславському монастирю. У 1836 році в тістистому гаю було збудовано дачу для архієрея «...з видом на Дніпро й Трахтемірівські гори». Архієрейський будинок не міг не зацікавити Тараса Шевченка як художника. Двері та стіни приміщення прикрашені різними малюнками і латинськими написами, не позбавленими гумору та дотепності. Так, при вході до будинку, у сінях, на дверях погрібця були намальовані груші, яблука та інші плоди, а біля замка латиною значилось: «Прекрасне важко досягне». На дверях приймальної, до якої входили відвідувачі, зображена сорока з роззявленим дзьобом і написом: «Так та як, а нічого ґрунтового». На дверях архієрейського кабінету був зображений автор, котрий розпочав твір пишномовно, а закінчив абияк. Напис унизу гласив: «Гори мучаться пологами, і народжується миша».

У рік приїзду Шевченка до Андрушів, село зазнало

стихійного лиха: весняна повінь 1845 року знесла кілька хат, інші негода пошкодила. З того часу селяни почали будуватися далі від низини, яку затоплювало. Цікаві відомості про Андруші подає шевченкознавець Петро Жур: «Невелике старовинне село Андруші з його 219 казенними селянами розкинулося за сім верст від Переяслава – поблизу Дніпра при впадінні в нього річки Трубіж. У Чернечому гаю з віковими дубами й липами, у фруктовому саду на березі озера Станіслава стояла архієрейська садиба – старовинної архітектури будинок на п'ять кімнат з теплою домовою церквою і корпусом для архієрейського хору, про яку згадує поет у «Близнецах»^{*}.

Т. Шевченко. Верби в Андрушах

Облюбувавши місце на греблі поблизу села, Шевченко намалював сепію «Верби в Андрушах». Удалині видніються куполи церкви св. Георгія, яка зведена 1768 року на кошти сільської громади. Храм однобанний, до нього прибудовано дзвіницю. На передньому плані, праворуч, чумаки, ймовірно, збираються в дорогу, певно, в Крим за сіллю. Ліворуч на рисунку – ставок, над

^{*} Жур П. Дума про Огонь. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка / П. Жур. – К. : Дніпро, 1985. – С. 121.

яким стоять обвітрені, в зажурі верби. Взагалі, дерев на малюнку багато. Шевченко любив пейзаж із деревостоєм, природа для художника була оберегом, який створює затишок, спокій, тишу. Розповідають, що біля церкви росли дуби-близнюки, і що під сторічними деревами Тарас Шевченко розмовляв із селянами Денисом Бурчиком і Панасом Тарапоном, записав од них народні пісні. До речі, коли буревій зламав на греблі вербу, то у віковичний стовбур, переповідають, хтось із андрушівців врізав портрет Шевченка...

Серед жителів Андрушів залишилися спогади про те, що художник Шевченко любив бувати і в Чернечому, або, які іще називали – Архієрейському гаю, де вікові липи та розлогі верби відбивалися в дзеркальній поверхні Станіславської протоки, а чепурні хатки ховалися в буйній зелені садів. Недаремно Переяславські архієреї обрали Андруші місцем для дач. Тут було архієрейське подвір'я з великим будинком, а також з корпусом для хору. У повісті «Близнецы» Т. Шевченко, описуючи мандрівку Степана Мартиновича в Полтаву, розповідає, що його героя «підвозили назад співаки з архієрейського хору, які поверталися в Андруші».

Сепія «Андруші» – ще малюнок Тараса Шевченка, на якому бачимо хату, певно ж – заможного селянина, бо під «залізом», за городом – ставок, а на передньому плані – постать, імовірно, пастиха, який готує в казані юшку на багатті. І... верби, розлогі, що встояли під натиском вітру й віків. Шевченкових місць, з яких художник малював, уже не знайти...

У роки важкого десятирічного заслання, Т. Шевченко часто згадує Україну, неодноразово перебирає в думках і незабутні місця подорожей Переяславщиною. Чотирнадцятого квітня 1854 року Тарас напише Андрію Козачковському: «Друже мій милостивий! Як получиш сіє нехитростное посланіє моє, то вибери хороший погодний день та повели запрягти у бричку коні, та возьми посади коло себе жіночку свою і діточок своїх невеличких, і поїдьте собі з Богом у Андруші, погуляйте собі гарненько у архієрейсь-

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 10.

Т. Шевченко. Андруші

кому гаї, та, гуляючи попід дубами та вербами, згадай той день, як колись перед вечором ми з тобою в Андрушах гуляли. Дурень я, та ще й великий дурень! Мені тепер здається, що й раю кращого на тім світі не буде, як ті Андруші, а вам там, може, навіть остило дивиться на сині Трахтемирівські гори. Боже мій, Господи єдиний! Чи гляну я на ті гори коли-небудь хоч одним оком? Ні! ніколи я їх не побачу! А хоч і побачу, то, може, з того світа, або на сім світі присняться коли-небудь. А! Цур йому. Лучше його й не згадувать, а то як згадаю що-небудь про нашу бідную Україну, то сльози так і закапають із старих очей»*.

Справді, зі сходу, до Андрушів, простилалися зелені луги, на заході й півночі – дрімучі ліси. На півдні, на відстані в якийсь кілометр, протікав сивий Дніпро: для андрушівчан сусідство з улюбленою річкою Тараса Шевченка навіювало святі спомини про поета. Востаннє був у Андрушах Т. Г. Шевченко дванадцятого червня 1859 року, коли повернувся із заслання і прибув сюди. На березі Дніпра вночі варив рибу з андрушівськими

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 78.

та козинськими рибалками, розпитував про кріпацьку долю, співав вільнодумних пісень. А на ранок тринадцятого червня козинські рибалки, козаки, які не відробляли панщину, відвезли улюбленця аж у Прохорівку, до М. Максимовичай провели на Михайлову Гору.

Андрушівська церква св. Георгія, яку малював Т. Шевченко. Сучасне фото

...1969 року, у зв'язку із затопленням Андрушів водами Канівського водосховища, церква св. Георгія (1768), яку малював Тарас Шевченко, після її перебудови (1840) перевезена до Музею народної архітектури та побуту Переяслава-Хмельницького. Відтепер серед високих сосен храм стоїть, як свічка. Церква належить до типу хрещатих, п'ятизрубних, одноверхих. Завершення над середохрест'ям восьмигранне, з двома залами. Із західного боку до бабинця, ймовірно, пізніше прибудовано триярусну дзвіницю. Саме такою її бачив художник, коли 1845 року відвідав поселення.

До речі, за словами дослідника шевченківської спадщини Володимира Яцюка, окрім згаданих, поіменованих самим Шевченком акварелей, у Тарасовому альбомі знаходяться ще кілька малюнків та замальовок, які, хоча й здогадно, також пов'язують із Переяславщиною. Це, передовсім, акварель «Хата над Дніпром» (можливо, в Андрушах) та етюд «Хата на Переяславщині».

**«Кланяюсь особенно
гостеприимному
Степану Никифоровичу
Самойлову»**

Перебуваючи на Переяславщині, Тарас Шевченко в грудні 1845 року відвідав і село В'юнище Переяславського повіту. Ще в XVI столітті, як і багато земель краю, поселення належало звенигородському старості Костянтину Острозькому (1460–1530), в XVII та на початку XVIII століть в'юнищенські землі були вже власністю старшин Переяславського полку. Наприкінці XVIII і на початку XIX століть більше половини в'юнищенських земель перейшли у власність поміщиків Ілляшенка та Соломки.

Т. Шевченко. На околиці

Кілька тижнів Тарас Шевченко проживав у Степана Никифоровича Самойлова (1773 – 1850-ті), який мав на Шевелівщині (куток села) одноповерховий будинок. Чому в Самойлова і хто цей поміщик? Це – близький товариш Андрія Козачковського, який і познайомив поета зі Степаном у серпні 1845 року. Коли ж Шевченко приїхав до Переяслава і гостював у приятеля, Козачковський якраз перед Тарасовим приїздом затіяв у хаті ремонт, тому четвертого грудня відвіз приятеля «...к доброму гостеприимному Степану Никифоровичу Самойлову». Андрій Козачковський розповідає про це в спогадах так: «По случаю переделки в моем доме [в Переяславі] он [Т. Г. Шевченко] переехал в с. Вьюнище, к помещику С. Н. С., где прожил около месяца»*.

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзевєрін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 77.

Хто ж він, цей добрий поміщик? Самойлов Степан – титульний радник військового старшини Переяславського полку, який наприкінці XVIII сторіччя отримав дворянство. Довгий час працював у Переяславі ісправником («комісаром земського суду»). Був одружений із дочкою поміщика Гната Іваненка, що володів маєтками у Переяславському та Золотоніському повітах.

Таким чином, Т. Г. Шевченко познайомився з Самойловим не пізніше дев'ятого серпня 1845 року під час другої подорожі в Україну, а в грудні того самого року гостював у нього в селі В'юнищі.

Упродовж місяця гостювання в Самойлова Тарас Григорович писав поезії, як досліджено, подемо: чотирнадцятого грудня закінчив «І мертвим, і живим...», через три дні – «Холодний Яр», а дев'ятого грудня – «Давидові псалми», в наступні дні – «Маленькій Мар'яні», «Минають дні», двадцять другого грудня – «Три літа». Того ж дня задумав перші рядки «Заповіту»...

Отже, чотирнадцятого грудня 1845 року написав поему-послання «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє». Первісний авторграф невідомий. Вперше поет прочитав «послання» знайомим і друзям на літературному вечорі у Василя Тарновського-старшого. Фольклорист Микола Михайлович Білозерський (1833–1896) згадував: «Василь Васильович Тарновський-батько (пом. 1865) розповідав мені, що в нього в сорокових роках у Києві були літературні вечори, які навідували Микола Іванович Костомаров, Василь Михайлович Білозерський та інші друзі й знайомі Тарновського, і в їх числі Тарас Григорович Шевченко. Якось прийшов він і прочитав тільки-но написане їм відоме “Посланіє до земляків”. Загальний зміст цього твору, і особливо ті місця, де говориться про козацьких гетьманів, яких Шевченко перший зрозумів і показав у їх істинному вигляді, справило на всіх присутніх шалене враження: з цього моменту преклоніння ясновельможним і уявлення їх героями-лицарями руйнувалось... Слово Шевченка скинуло їх з п'єдесталів і поставило на належні місця»^{*}. У квітні – червні 1846 року, перебуваючи

^{*} Киевская старина. – 1882. – № 10. – С. 69.

в Києві, Тарас Шевченко переписав твір з невідомого автографа до рукописної збірки «Три літа».

Через три дні після написання поеми «І мертвим, і живим», а саме – сімнадцятого грудня, Тарас завершив вірш «Холодний Яр». Назву до твору Шевченко взяв від назви місця – лісового урочища неподалік від Мотронинського монастиря, звідки почалися гайдамацькі виступи в 1768 році. Безпосереднім імпульсом до написання вірша було відвідання поетом урочища (у Чигиринському повіті Київської губернії) 1843, або восени 1845 року, а також, ймовірно, знайомство з працею історика Аполлона Олександровича Скальковського (1808–1897) «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733–1768» (Одеса, 1845).

Про перебування повстанців у Холодному Яру Тарас Шевченко міг чути, скажімо, й від місцевих селян та читати у статті М. О. Максимовича «Сказание о Колиивщине» (1839): «Верстах в двух от Мотренинского монастыря есть овраг, называемый Холодным. Над ним лежит небольшая поляна, возле которой шла дорога от монастырских мельниц к монастырю через чащу густого леса. На этой поляне и расположился Железняк табором»*. Статтю Максимовича, яка за життя автора не друкувалася, Тарас Григорович міг прочитати і в рукописі. До речі, наведеним уривком скористався етнограф та історик Микола Андрійович Маркевич (1804–1860), готуючи «Историю Малороссии». Зазначу, Шевченко присвятив Миколі Маркевичу вірш «Бандуристе, друже сизий».

Дев'ятнадцятого грудня Тарас написав у В'юнищі і поему «Давидові псалми». Цикл складають десять переспівів Шевченка з Псалтиря – однієї з книг Старого Заповіту, авторство якої приписується Давиду (кінець XI – близько 950 року до н. е.) – другому цареві Ізраїльсько-Іудейської держави. Насправді, Псалтир складався протягом кількох століть. Тарас Шевченко знав Псалтир з дитинства, що підтверджують сучасники поета: «Известно, что Тарас Григорьевич учился грамоте у местного дьячка. После изучения “азбуковника” он перешел к чтению Псалтири. Пришедши

* Максимович М. А. Собрание починений М. А. Максимовича. Т. 1. Отдел исторический (1876). – К. : Тип. М. П. Фрица. – С. 631.

домой после уроков, Шевченко подолгу просиживал над псалмами, любясь их поэзией, декламируя их вслух»^{*}.

Отже, ще з дитинства біблійні псалми приваблювали Тараса високою патетикою, гострими інвективами проти зла, користолюбства, всілякої неправди, утвердженням високих етичних

Церква св. Параскеви в селі В'юнище. Давнє фото

норм, ідеями рівності «убогих» і «багатих» перед Богом, неминучого покарання «злотворящих». Згадки про зацікавлення Шевченка Біблією восени 1845 року є і в його листуванні та в спогадах. Скажімо, наприкінці 1843 року княжна Варвара Рєпніна подарувала поетові в Яготині Біблію, яку він зберігав до останніх днів. До багатьох власних творів поет брав цитати зі святої книги як епіграфи. У листі до Аркадія (1793–1846) та його дружини Надії Родзянок (р. н. н. – р. с. н.) двадцять третього жовтня 1845 року, Шевченко сповіщав, що в Миргороді через хворобу «...ни разу еще не выходил из комнаты, и ко всему этому еще нечего читать. Если бы не Библия, то можно бы с ума сойти... Попробовал было стихи

^{*} Несколько новых штрихов к биографии Т. Г. Шевченко (Из воспоминаний Бондаренко) // Одесский вестник. – 1892. – 2 сент.

писать, но такая дряннь полезла с пера, что совестно в руки взять...
Дочитываю Библию, а там... а там... опять начну»*.

Перебуваючи в листопаді 1845 року в Переяславі, Козачковський також згадував, що Шевченко «...иногда занимался чтением Библии, отмечал места, поражающие особенным величием»**. До речі, коли Кобзар удруге їхав до України, також узяв у дальню путь Біблію.

Двадцятого грудня 1845 року Тарас Григорович пише у В'юнищі ліричний вірш у формі монолога – «Маленькій Мар'яні». За життя поета твір не друкувався, містився в рукописній збірці «Три літа», яка відібрана при арешті «на переправі» й зберігалася в архівах III жандармського відділу. Уперше вірш побачив світ у журналі «Нова громада» (1906, ч. 10, публікація П. Є. Щоголева). І хоч адресат у «Маленькій Мар'яні» невідомий, легко здогадатися, що йдеться про вбогу дівчину, переповідають – наймичку-сироту:

Найдутъ злїи та ѣ окрадутъ...

І тебе, убогу.

*(«Маленькій Мар'яні», 1845)****

За тією обставиною, що Кобзар наприкінці грудня 1845 року перебував у В'юнищського поміщика Степана Самойлова, можна здогадуватися, що дівчина була з двірні господаря. Як переповідали старожили, вірш Тарас, ймовірно, присвятив незнайомці після зустрічі на сільській вулиці. Ще розповідають, що нібито поет подарував незнайомці гроші на хустку – цю версію описує літературознавець Віталій Святовець у статті «Історія однієї поезії»****.

Вірш «Маленькій Мар'яні», як споминав Андрій Козачковський, Шевченко читав в його Переяславському кабінеті. Як і в багатьох інших творах, Тарас Григорович переймається жіночою долею: наче рідній дитині, бажає добра, щастя, знаходить для

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 33.

** Козачковский А. Из воспоминаний о Т. Г. Шевченке / А. Козачковский // Киевский телеграф. – 1875. – 25 февраля.

*** Шевченко Т. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 281.

**** Зміна. – № 11. – 1962.

неї лагідні слова – «пташка», «маковий цвіт», замислюється над майбутнім Мар'яни й сумує, бо передбачає, що дівчина може стати іграшкою розбещених хлопців, які «кинуть в пекло». До «Кобзаря» вперше «Маленька Мар'яна» увійшла 1907 року за редакцією історика та видавця Василя Доманицького (1877–1910).

Вірш Шевченка «Минають дні, минають ночі» (автограф датовано «21 декабрю 1845. В'юнища») поширювався в списках під час заслання поета. Після повернення в 1860 році Тарас Григорович передав текст до «Основи», де той був опублікований після смерті автора. До зібрання твір уперше введено у виданні «Кобзар Тараса Шевченка» (СПб, 1867, коштом власника книгарні у С.-Петербурзі Дмитра Кожанчикова; 1819–1877). У цій поезії Кобзар звертається до своєї долі з проханням, щоб не дала «спати ходячому» і «гнилою колодою по світу валятись»; він «хоче серцем жити і людей любити», а інше життя його не приваблює. Твір – про цінність волі, життя діяльного, чину для добра людського. Найгірше – «спати на волі» і не залишати після себе ніякого сліду – «однаково, чи жив, чи загинув». Композитори – Микола Лисенко, Борис Підгорецький та Владислав Заремба поклали вірш на музику, і він «пішов у люди» як романс.

Двадцять другого грудня 1845 року Тарас Шевченко пише у В'юнищі вірш «Три літа», яким підводить підсумки життя за останні три роки, що вмістились у два приїзди Кобзаря в Україну. Побачене й пережите за цей період – певний вододіл для поета:

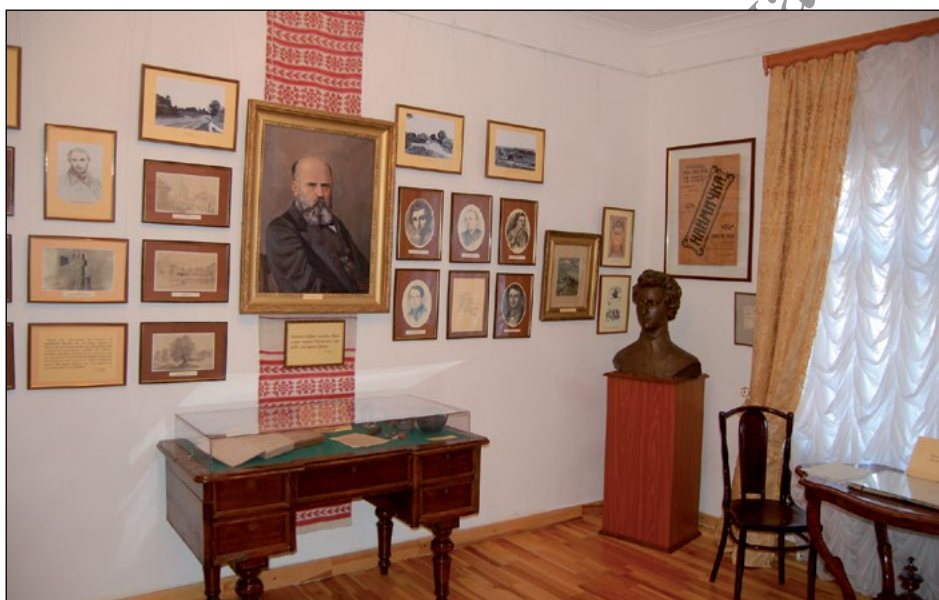
*Невеликі три літа
Марно пролетіли...
А багато в моїй хаті
Лиха нарobili.
Опустошили убоге
Моє серце тихе,
Погасили усе добре,
Запалили лихо....
Думи мої! літа мої,
Тяжкі три літа.*

*(«Три літа», 1845)**

* Шевченко Т. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 284.

Окрім написання поетичних творів у В'юнищах, Тарас Шевченко ще й малював. «В цей час, – згадує А. Козачковський, – він запропонував мені змалювати з мене портрет; замість цього я просив написати мені його портрет. Він взявся за роботу і закінчив її, залишалась незначна обробка, через яку, виїжджаючи у Яготин до князя Репніна, він узяв портрет, обіцяючи мені незабаром надіслати його; це був портрет, далеко не схожий на всі існуючі тепер; це був портрет не Т. Г. Шевченка, а портрет народного поета, влучно схоплений в хвилину його поетичного натхнення; на жаль, я не одержав його, і він втрачений безповоротно».

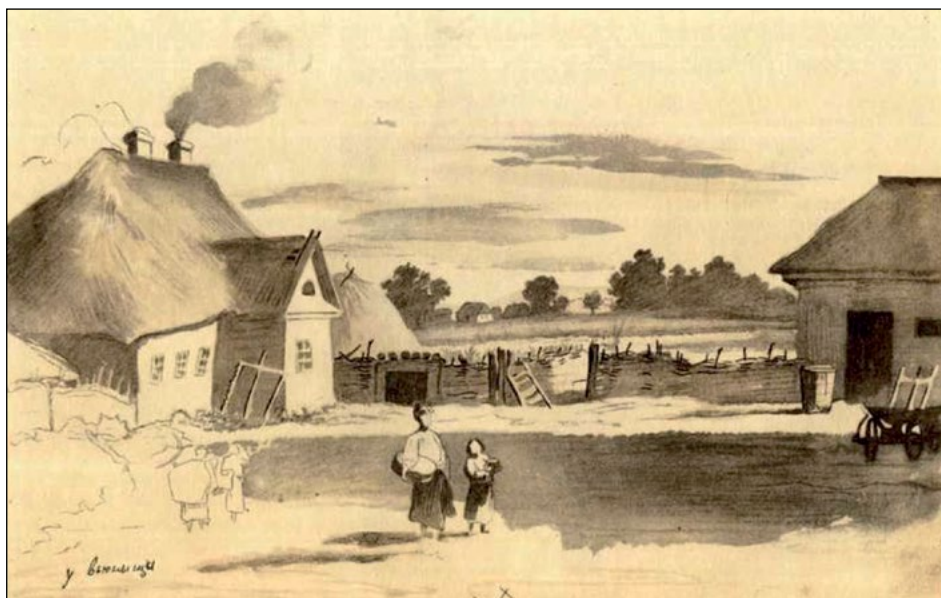
Портрет Андрія Козачковського в кабінеті його садиби в Переяславі-Хмельницькому. Нині музей «Заповіту». Сучасне фото

В альбомі малюнків Шевченка (зберігається в Інституті літератури імені Т. Г. Шевченка АН України) є Тарасова робота «Краєвид села В'юнища», виконаний сепією. Пейзаж, одяг селян, зображених на рисунку, свідчать про те, що створювався рисунок не в грудні, а влітку чи восени. Це дає підставу стверджувати, що Шевченко бував у В'юнищі не один раз. Зберігся також краєвид села з авторським підписом «У В'юнищі». На малюнку зобра-

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзевєрін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 76.

жено будинок, в якому, за перказами, мешкала попівна, а також вулицю, якою йде жінка з немовлям. Ліворуч на рисунку ескізно художник окреслив селянок із клунками на спині, праворуч, біля будинку, віз та діжку. Надворі ранок, тихий і теплий, з комина клубочиться дим. На другому плані краєвиду – хутір, ймовірно, будівлі поміщика Самойлова.

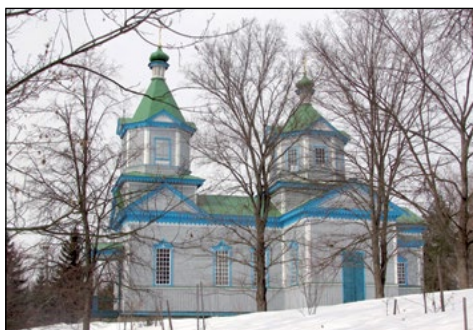

Т. Шевченко. У В'юнищі

До наукового обігу Шевченків малюнок «У В'юнищі» введений мистецтвознавцем Василем Горленком (1853–1907) під назвою: «В'юнище (село Переяславского уезда). Внутренность панского двора»*. Уперше його репродуковано у виданні О. Новицького «Шевченко як маляр» (Л.-М., 1914. – С. 38).

...Наприкінці грудня 1845 року здоров'я Шевченка погіршилося: Тарас промок у В'юнищі під дощем, який раптом линував «серед зими». Недуга поклала в ліжку, з кожною годиною ставало гірше. Стурбований Самойлов закутав поета в кожуха і на бричці повіз до Козачковського – Андрій ще практикував як лікар. Завдяки його турботам Тарас одужав. Імовірно, в ніч з двадцять четвертого на двадцять п'яте грудня 1845 року після пігулок йому стало

* Альбомы и рисунки Шевченко в собрании В. В. Тарновского // Киевская старина. – 1886. – Февр. – С. 406.

*Православна церква села В'юнище,
в якій молився Т. Шевченко.*

*Тепер храм
у Музеї народної архітектури
та побуту Середньої Наддніпрянщини.
Сучасне фото*

легше. Шевченко засвітив лампу, і на папір лягли перші слова: «Як умру, то поховайте»...

«Заповіт» пішов межи людей, вірш переписували, читали в колі однодумців. Не вдовзі полтавський учитель Гордій Павлович Гладкий (1849–1894) поклав Шевченкового вірша на музику – й полетіла пісня світом. Гармонізували цю мелодію для різного складу хорів композитори Кирило Стеценко

(1882–1922), Олександр Кошиць (1875–1944), Лев Ревуцький (1889–1977), Олександр Спендіаров (1871–1928), Яків Степовий (1883–1921) та ін. Створено двадцять гармонізацій; на цей текст написано й твори великих музичних форм – кантати Станіслава Людкевича (1879–1979), Бориса Лятошинського (1895–1968), Лева Ревуцького (1889–1977), симфонічну поему Рейнгольда Глієра (1874–1956). «Заповіт» перекладено в багатьох країнах світу: 500 перекладів 147 мовами.

Т. Шевченко в найвеличнішому звертанні до українців – поемі «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» – заповів:

*Розкуйтеся, братайтеся!
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті своя правда,
І сила, і воля.
Нема на світі України,
Немає другого Дніпра.**

* Шевченко Т. ПЗТ у 12-ти т. – Т. 1. – К., 2001. – С. 348.

**«На правом берегу реки
Альты расположен
хутор сотника Сокиры»**

Хутір сотника Сокири – Бабачиха Переяславського повіту Київської губернії. Тарас Шевченко відвідав його десь наприкінці 1845 року. Про сімейство Сокири письменник у повісті «Близнецы» написав так: «На другой день поутру рано, т. е. во вторник, вышла пани Прасковья Тарасовна Сокириха

*Стела на Борисівському полі
з барельєфом ватажка козаків
Тараса Трясила. Сучасне фото*

покормить собственноручно всякую живность, как-то: цесарок, гусей, кур и т. д., а голубей будет довольствоваться уже сам пан сотник Никифор Федорович Сокира». Сотник, найдавніший нащадок славного роду, володар хутора на річці Альта. Його син Федір, прямий спадкоємець, вчився в київській бурсі і разом з Григорієм Сковородою сидів на одній лавці.

...Іду і я в Борисівку (така нинішня назва того хутора). На повороті з траси, яка біжить від центру Переяслава-Хмельницького, бачу, що ліворуч, край поля на пагорбі, височіє стела з барельєфом

ватажка козаків Тараса Трясила (р. н. н. – 1639) й меморіальна дошка, оформлена під грамоту з написом: «Велике селянсько-козацьке повстання 1630 року, центром якого був Переяслав (Борисівське поле) під проводом козацького отамана Тараса Трясила завершилося перемогою над польською шляхтою й стало початком національно-визвольного руху на Україні».

Роздивляюся краєвид: це і є Борисівське поле – лан, уже вільний від урожаю та переораний, розстилається чорною скатертиною. До речі, сучасна територія Переяславщини зберігає

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 11.

пам'ятки трипільської, зарубинецької та черняхівської культур, багато згадок відкрито на обох берегах Дніпра, а також уздовж річок Трубежа й Супою. Переяславщина має визначне історичне минуле. За кількістю й значущістю пам'яток історії та культури вона не поступається правобережним районам Київщини. Усе це свідчить про те, що люди на цих землях жили давно. Тому, коли подорожував, мав на увазі, що плескаті пагорби, лани, які виорані, худобу на пасовиськах, кружляння та зависання кібчиків над луками бачили очі пращурів, бо саме краєвиди залишилися незмінними упродовж багатьох віків.

Сфотографував історичну місцину на в'їзді, пряму до центру Борисівки, щоб подивитися, де, за переказами, на березі річки Альти князь Святополк (Окаянний; бл. 980 – 1019) наказав «убити брата Бориса».

Тарас Шевченко в «Археологічних нотатках», які відтворені в його повісті «Близнець» засвідчує: «На правом березу, хотя и скудной, но знаменитой реки Альты расположен хутор старого сотника

Святополк Володимирович, або Святополк Ярополчич, відомий як Святополк Окаянний (980–1019) – князь турівський (988 за ін. дан. 1008 – 1015), Великий князь Київський (1015–1019). Син Володимира Великого (за іншою версією – Ярополка Святославича). «Повість минулих літ» звинувачує Святополка в організації вбивства Бориса і Гліба. Згідно з літописом, Святополк послав вишгородських мужів убити Бориса. Дізнавшись, що брат ще живий, велів варягам добити його. Гліба він, згідно з літописом, закликав ім'ям батька до Києва і послав людей вбити його дорогою.

За легендою, князь Борис у свій останній ранок якраз молився. Вбивці підійшли близько й проткнули мечем крізь намет – грішники з праведниками сходилися на відстані простягнутої руки.

«Повість минулих літ» розповідає іншу версію загибелі Бориса. Святополк посилає Борису лист, в якому обіцяє замінити йому батька, потім прямує до Вишгорода, де підмовляє місцевих бояр на чолі з Путшею вбити Бориса. Тут розповідь досягає найбільшого драматизму: у момент наближення вишгородців до табору на Альті вони почули, що Борис, незважаючи на глибоку ніч, не спить – співає церковні гімни, причому знаючи, за словами хроніста, що його «хочуть погубити». Судячи з того, що князь, заспівавши псалом і канон, починає співати заутреню (тобто, очевидно, настав ранок), вбивці наближаються до

нього досить повільно. Закінчивши молитися, Борис «злеже на одрі своєму», а вишгородці, ніби отямившись від нічного «подання», нападають на князя і його слуг, вбивають списами. Тіло князя загортають у шатро і везуть до Святополка. Далі розповідається незрозуміле: Святополк, котрий очікує у Вишгороді повернення Путші, «дізнається», що Борис, виявляється, «ще дихає», і посилає до Альти двох варягів, які, переконавшись у вірності своєрідного провидіння Святополка, добивають пораненого мечами. Потім літописець повідомляє, що вбивці принесли тіло Бориса у Вишгород, де таємно поховали в церкві святого Василя.

Нагадаю, що й нині йдуть серед джерелознавців суперечки про те, де ж насправді вбито князя Бориса. Зазначу, що на місце злочину вказує Іпатіївський літопис, у якому сказано, що це сталося там, де «Альта впадає у Трубіж». У минулому повновода річка Альта протікала через Бориспіль, а річка Трубіж – через село Борисівка (сучасний Переяслав-Хмельницький район). Літописні джерела вказують на те, що в XII сторіччі «багато лиха наробили половці коло Переяслава... і села попалили всі, і Летську божницю, святому мученику храм запалили».

Сокири, верстах в чотирьох от города Переяслава, словом, против того самого места, где бешеный честолюбец, окаянный Святополк зарезал родного праведного своего брата Бориса. На этом же месте, по сказанию Конисского, совершилась кровавая или Тарасова ночь в 1630 году... На левом берегу Альты выглядывает из-за зеленых верб небольшая беленькая церковь, воздвигнутая иждивением христоролюбивых граждан города П. над тем самым каменным столбом, который знаменовал место убийства невинного Бориса. За оградой церкви, до самого города, расстилается равнина, засеянная житом и пшеницею и густо уставленная историческими могилами. И чем ближе к городу, тем могилы выше и гуще, так, что городского валу издали совсем не видно и весь город кажется на могилах построен*.

...Тарас Шевченко відвідав хутір сотника Сокири і замахував умовне місце вбивства князя Бориса (кін. X ст. – 1015),

про що занотував у «Археографічних нотатках»: «На месте, где по преданию убит князь Борис, построена недавно церковь

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 17.

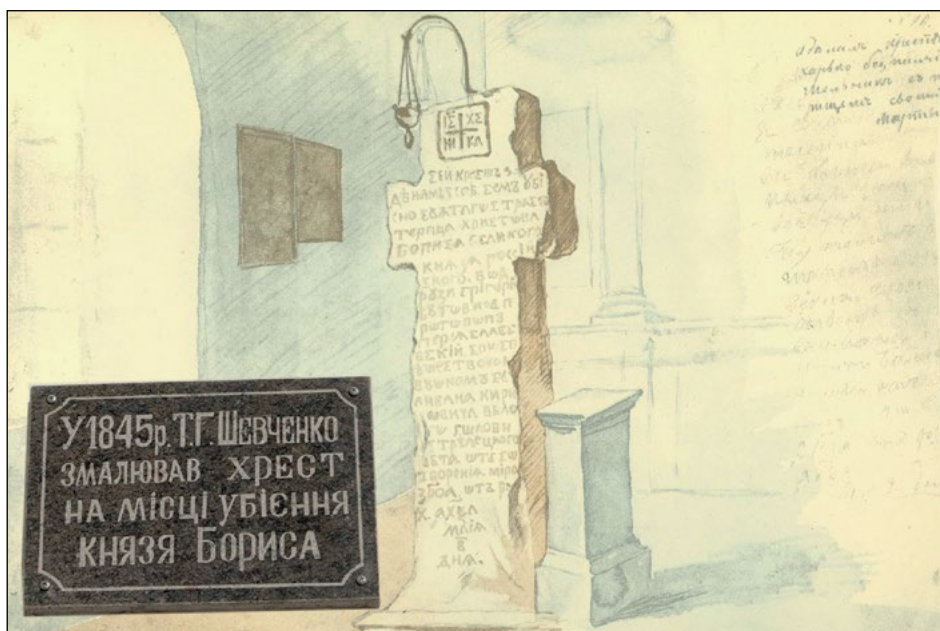
(отсутствие всякого понятия о изящном, и снаружи, и внутри), в ней стоит у иконостаса величиною в три аршина серого гранита крест с высеченною надписью: “Сей крест на месте убиенного святого страстотерпца Христова Бориса, великого князя русского, водрузил Григорий Бутович, протопоп переяславский, споспешествовал в оном Селиван Кириллович Билый, голова стрелецкий, лета от сотворения мира 7171 от Р. Х. 1661 мая 2 дня”. Праворуч угорі на вільному полі малюнка майже затертый напис чорнилом: “а делал крест сей Харько Беспалый, мельник, с товарищем своим Мартыном”»*.

Вбивство князя Бориса і слуги Георгія. Стародавній малюнок

Церква, що «недавно построена», – це Борисоглібський храм. Був поставлений за повелінням князя Володимира Мономаха. У 1125 році, як сказано в літописах, Мономах помер «у любимой церкви, построенной на Альте, семидесяти двух лет от роду». Через деякий час Борисоглібська святиня зруйнована іще половцями, але в 1806–1839 роках відбудована у формах класицизму – цегляна, тинькована, хрещата, склепінчаста, з прямокутними

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-и ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи на родной творчости. – С. 216.

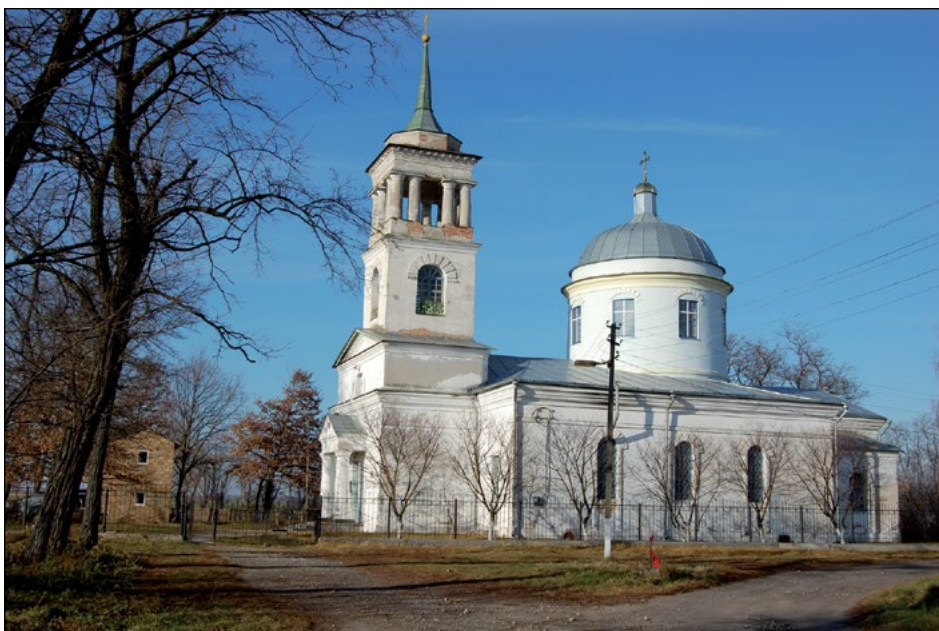
Т. Шевченко. Кам'яний хрест св. Бориса

Кам'яний хрест св. Бориса, який змалював Т. Шевченко. Сучасне фото

в плані пастофоріями. Із заходу над бабинцем змонтовано двоярусну дзвіницю зі шпилем. Форми споруди суворі і лаконічні. До речі, Борисоглібський храм – пам'ятка архітектури національного значення, про що свідчить меморіальна дошка. Як і описано в Шевченка, головна святиня храму – мироточивий кам'яний хрест, виготовлений 1664 року народним умільцем Харком Безпалим – фактично церква побудована навколо нього.

В описі творів, які залишилися після смерті Т. Шевченка в його майстерні-помешканні

Борисоглібський храм. Сучасне фото

Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі, укладеному художником Г. М. Честахівським, є Тарасова робота «Кам'яний хрест св. Бориса», створена дванадцятого серпня 1845 року. Малюнок спочатку зберігався в Тарасового товариша Михайла Лазаревського, потім у нього придбаний Петербурзькою українською громадою і переданий у липні 1861 року лікареві та другові поета – Андрію Козачковському. Із 1875 року рисунок потрапив до Всеволода Порфіровича Коховського (1855–1891) – письменника і педагога, засновника й директора Педагогічного музею військово-навчальних закладів Санкт-Петербурга, який надбав чимало мистецьких творів Шевченка; після смерті В. П. Коховського, із 1891 року, ця Тарасова робота зберігалася в його родині. Не пізніше 1895 року передана власниці колекції мистецьких творів (п'ятдесят сім одиниць) Софії Дмитрівні Бразоль, дружині полтавського губернського маршалка, українського громадсько-культурного і політичного діяча Федора Андрійовича Лизогуба (1851–1928), який 1918 року, до речі, був головою Ради Міністрів Української Народної Республіки. У 1898 році Шевченків рисунок придбав В. В. Тарновський (молодший), а 1899 року роботу

подаровано Чернігівському губернському земству. З 1925 року зберігається в Чернігівському історичному музеї, а з 1955 – в Галереї картин Т. Г. Шевченка в Харкові, створеній на базі літературного музею Кобзаря при науково-дослідному Інституті Тараса Шевченка; з 1949 – у Державному музеї Т. Г. Шевченка, з 2001 року – в експозиції Національного музею Тараса Шевченка.

Т. Шевченко. Жанрова сцена: кам'яний хрест св. Бориса

Тарас Шевченко у серпні-вересні 1845 року зробив іще олівцевий начерк «Жанрова сцена: кам'яний хрест св. Бориса». Сюжет не розкрито. Праворуч – постать чоловіка за столом. За ним – дві жінки в кріслах та чоловіки. Дата визначена відповідно до часу виконання малюнка «Кам'яний хрест св. Бориса», що на лицьовій стороні цього аркуша. Імовірно, це Тарасові заготовки до кількох рисунків, чи постаті селян і козаків, яких зустрічав на Переяславщині.

**«Стоит на пригорке
деревянная церковь,
постройки времен
козачества»**

У кінці серпня 1845 року, коли Тарас Шевченко добирався із Києва до Кирилівки через село Потік, не оминув він і містечко Тараща Таращанського повіту Київської губернії. Про цей населений пункт поет згадає 1856 року в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»: «Тараща – місто! Не розумію, чому дали таку голосну назву цій брудній жидівській слободі. Напевне можна сказати, що небіжчик Гоголь і на мить не бачив цього нарочито брудного міста, інакше б його рідний Миргород здався йому коли не справжнім містом, то принаймні прекрасним селом»^{*}.

Приміщення поштової станції, в якій зупинявся Т. Шевченко. Давнє фото

На місці, де розташована Тараща, до XVIII століття було незаймане урочище. З 1569 року землі належали до Білоцерківського староства Речі Посполитої, а 1611 року польський король Сигізмунд III подарував їх шляхтичеві Лісовичу, зобов'язавши

^{*} Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 221.

його створити тут форпост для боротьби з татарами. Заснував містечко полковник Бліндовський, якому король Август II віддав ці землі в нагороду за заслуги у війні зі шведами в 1709 році.

Щодо назви міста, то існує чимало легенд. Найправдивіша пов'язує топонім із іменем першопоселенця – Тараса.

Тараша. Георгіївська церква, яку бачив Т. Шевченко. Збудована в 1753 році

Лаврентій Похилевич 1864 року так написав про містечко: «Город при речке Котлуе, в центре губернии, в 120-ти верстах от Киева. Название речки, начинающей выше Лесович и протекающей мимо Тарашчи, Кирдан, Бавкуна и впадающей близ деревни Сечи в Рось, напоминает имя Тимур-Кутлуя, внука Урус-хана, который в 1399 году, мстя Витовту за помощь его Тохгамышу, доходил до Киева. ...Город мало известен в нашей истории, потому что основан в недавние времена... Тарашанская соборная церковь во имя великомученика Георгия, в настоящее время

Тараша. Погруддя Т. Шевченка.
Сучасне фото

церковь 1753 года совершенно преобразована, расширена, покрыта железом и окрашена». Про Тарашанську церкву запис Тараса Шевченка (в повісті «Прогулка...»), який, певно, заходив у храм: «Стоит на пригорке себе над тухлым болотом старая, темная деревянная церковь, так называемая козацкая, т. е. постройки времен козачества. Три осьмиугольных конических купола с пошатнувшимися черными железными крестами, и ничего больше. И все это так

неуклюже, так грубо, печально, как печальна история ее неугомонных строителей»**.

...Коли віжджаєте до Тараші зі сторони Білої Церкви через кам'яний місток, під яким тече річка Колтуя, на п'ятнадцятиметровому гранітному стовпі – погруддя Т. Г. Шевченка (робота художника Анатолія Ігнатенка). І вибито Тарасові слова:

...світає,
Край неба палає,
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.
Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,
Між ярами над ставами
Верби зеленіють.

(«Сон», 1844)***

* Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. И. Похилевич; ред. А. В. Пшонкинский [и др.]; вступ. ст. А. В. Стародуб, Е. А. Чернецкий. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С. 335.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 222.

*** Шевченко Т. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 190.

«В Переп'яті гайдамаки нишком ночували»

У період між п'ятнадцятим червня і двадцять п'ятим липня 1846 року Тарас Шевченко, як член «Археографічної комісії», разом із ординарним професором кафедри законів державного благоустрою Миколою Дмитровичем Іванишевим (1811–1874) брав участь у розкопках історичних поховань поблизу сіл Фастівець, Велика Снітинка та Мар'янівка Київської губернії, зокрема, кургану Переп'ят – пам'ятки археології скіфської доби V–IV століть до нашої ери. Про такі кургани Тарас Шевченко писав:

*Що там схоронили
Старі батьки? – Ех, якби-то,
Якби-то найшли те, що там схоронили, –
Не плакали б діти, мати не журилась.
(«Розрита могила», 1943)**

Курган Переп'ят. Сучасне фото

Існує легенда про насип над стародавнім похованням біля села Фастівець, записана етнографом Павлом Чубинським (1839–1884), яка розповідає про те, як київський князь Переп'ят пішов війною проти половців. Три роки не повертався, не подавав звістки. Тоді його дружина, княгиня Переп'ятиха, зібравши військо, відправилась у похід шукати чоловіка. Табір княгині

* Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 178.

зупинився на ночівлю серед степу, у темряві вартіві запримітили, що їх оточують, зав'язався бій, а на третій день виявилось, що то було військо її чоловіка, князя Переп'ята. Гірко оплакувала княгиня судженого, потім наказала викопати дві могили, в одній поховати з колісницею, кіньми на місці кривавої бійні князя, а в другій – «засипати її, вірну дружину, разом із колісницею й прислугою». Князя Переп'ята поховали серед поля біля села Фастівець і насипали курган, а дружину, Переп'ятиху, біля села Мар'янівка, звідки родом.

Фастівець заснований на землях Трипілля, бере початок з кінця XVII століття. З селом пов'язані імена Богдана Хмельницького, Петра Сагайдачного, Семена Палія. Українські родючі землі вподобав польський магнат Ксаверій Браницький (1730–1819) і захопив селище. Поляки звели тут хати, створили родини. І дотепер тут живуть Стахівські, Липські, Каленські, Долинські. Пам'ятає Фастівець і грудень

Микола Дмитрович Іванишев

1825 року: тут перебували декабристи з військом керівника повстання Чернігівського полку, підполковника Сергія Муравйова-Апостола (1796–1826) й підпоручика Полтавського полку Михайла Бестужева-Рюміна (1801–1826). Село розбудовувалося, розширювалася головна вулиця, що простяглася вздовж шляху Фастів-Київ. Кутки вулиць називалися прізвищами господарів: Шиндерівщина (Шиндерівські), Долинщина (Долинські), Ронзівщина (Ронзи), Марківщина (Марченки). Оберігали селяни дві пірамідальні тополі та осокір – пам'ятки часів Богдана Хмельницького, але дерев уже немає, всохли.

Співпраця з Миколою Іванишевим переконала Тараса Шевченка у важливості археології як науки. Художник назвав її

«таинственной матерью истории» і згадав про це в «Журналі»: «Я люблю археологію. Я уважаю людей, посвятивших себя этой таинственной матери истории. Я вполне сознаю пользу этих раскопываний»*. Засвідчуючи пошану до вченого-археолога, поет подарував М. Іванишеву «Кобзаря» з автографом.

Біля кургану Переп'ят. Сучасне фото

Хто ж такий Микола Дмитрович Іванишев? Яким чином та коли познайомився з Тарасом Шевченком? Предки Миколи Дмитровича були з козацького роду Іванишів. Це прізвище трапляється поміж старшинами Прилуцького полку в першій половині XVIII століття. Іваниші походили з Правобережжя, а родинна традиція вказувала на їхню належність до шляхетського роду. І хоч цей зв'язок досить сумнівний, його обґрунтування було необхідне Іванишам для нобілітації зі старшини у шляхетство.

Родоначалником Іваницьких вважався Богдан з маєтності Іваничі Володимир-Волинського повіту на Волині, який діяв за

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-и ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи на родної творчості. – С. 83.

часів князя Любарта, і саме останній нібито й надав йому шляхетство та герб. Микола Дмитрович, вочевидь, дотримувався цієї генеалогічної легенди: в його паперах віднайдено два зображення герба Іваницьких. Урешті Іваницькі прийняли католицтво, полонізувалися й перебували на королівській службі. Хтось із чоловіків роду переселився на Лівобережжя й почав називатися «Іваниш». Документи фіксують ім'я компанійського сотника Івана Іваниша – прапрадіда Миколи Дмитровича. Його син, Микола, був значковим товаришем і мав маєтки в Прилуцькому полку.

Дід ученого – Олександр Миколайович – першим змінив військову службу на духовну – прийняв священство й став настоятелем Свято-Миколаєвської церкви в селі Парафіївці Борзенського повіту, в маєтку Почекіних.

Дванадцятого січня 1792 року рід Іванишів занесений до першої частини дворянської родословної книги Чернігівської губернії. Грамота про це зберігалася в родинному архіві, а в 1830-х роках Йосип Дмитрович Іванишев (брат ученого) добивався на її підставі відновлення дворянської гідності.

Київський військовий губернатор, генерал Дмитро Гаврилович Бібіков поцінував знання професора Миколи Іванишева. До речі, це той генерал, який підтримав ініціативу ректора університету св. Володимира Михайла Максимовича щодо організації в Києві Тимчасової комісії для розбору стародавніх актів (1843), а 1848 року заснував Центральний архів давніх актів.

Микола Іванишев «прийшов у археологію», коли серед науковців існувала певна «тяглість» до археологічних досліджень: ними займалися Максим Берлінський (1814 рік – Вишгородські кургани), митрополит Євгеній Болховітінов (1823–1826 роки – руїни Десятинної церкви), Кіндрат Лохвицький (1824–1826 роки – Десятинна церква, 1832 року – Андріївська гора, Золоті ворота, 1833 року – Ірининська церква). А в 1835 році при університеті св. Володимира створений спеціальний комітет для розшуку старожитностей у Києві, до складу якого увійшли професори Орнатський, Данилович і Ставровський. А вже 1837 року відкрито Музей старожитностей, якому археолог Кіндрат Лохвицький

(1775–1830) подарував свої знахідки й фактично започаткував експозицію колекції.

Слід зазначити, що ініціативу розкопування курганів, зокрема, Переп'ят, де був і Шевченко, запропонував професор загальної історії Омелян Ставровський (1811–1882). У його рапорті від двадцять третього червня 1845 року, написано: «Близ Фастова єсть два кургана, упоминаемые в дарственной грамоте Андрея Боголюбского Печерской Лавре (датовалася 1159 роком, але ще в XIX столітті встановлено, що грамота є фальсифікатом. – Прим. В. Ж.), Перепетовка и Перепетов... которые по поверью народно-

Фастівцець. Залишки хати Мартина Липського (Лібського), в якого ночував Т. Шевченко. Сучасне фото

му и по объему самые замечательные». Розкопки доручені спочатку чиновнику Яніковському. Коли двадцять восьмого червня він доповів про викопані камені та струхлявіле дерево, було відряджено групу професора М. Іванишева. Член Комісії, археолог Іван Іванцов підтвердив, що ті кургани «... досить великі, як на той час, але їх удалося розкопати, частково описати і змалювати могильник, установити обряд поховання та одержати багато речового матеріалу»*.

* Іванцов І. Т. Г. Шевченко і археологія / І. Іванцов // Пам'яті Т. Г. Шевченка. Збірник статей до 125-ліття з дня народження (1814-1939). – К., 1939. – С. 556–557.

Зранку до вечора члени «Археографічної комісії» розмовляли та працювали з місцевими селянами, які допомагали на розкопках Переп'ята. У селі переповідають спомин односельця Людвіга Мілковського, за яким для проведення робіт на похованні наймалися за плату дорослі й підлітки: чоловіки й жінки копали, а діти носили в торбах землю. Ночувати їхали за десять верст до Фастівця – Шевченко квартирував у Липських (Лібських), спочатку – у Флора, а потім – у його сина Мартина.

У Тарасовому альбомі, що зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка, є малюнки-портрети копачів, виконані олівцем, на яких Тарасовою рукою вказано місце й час: «На Переп'яті – 1846 – іюня». А поряд, на рисунку, записана пісня про Семена Палія та зазначено від кого: «Від Мартина Лібського, іюля 15, у Хвастівці».

У кургані Переп'ят висотою десять метрів, у дубовому саркофазі, університетські археологи влітку 1846 року знайшли людські кістки, ліплені тюльпаноподібні горщики, бойові сокири, ножі, дзеркало, наконечники стріл, двадцять чотири золоті бляшки з зображенням грифонів, які свідчили, що тут поховані знатні особи.

Микола Іванишев прагнув розкопати всі поховання, згадані в грамоті вишгородського князя Андрія Юрійовича Боголюбського (1110–1174), але мусив відкласти намір через наполягання генерала Д. Бібікова на швидшій публікації «Древностей», де мав бути вміщений звіт про розкопки Перепетихи. Редагування книги також доручене Іванишеву. Малюнки виконували іконописець, вчитель малювання Києво-Подільського дворянського училища Олексій Сенчило-Стефановський (1808–1861) та художники-академісти Павло Іванович Шлейфер (1814–1879) і Тарас Григорович Шевченко (обидва стали офіційними співробітниками комісії: О. Сенчило з двадцять першого серпня, а Т. Шевченко з десятого грудня 1845 року). «Древности, изданные Комиссиею для разбора древних актов» видані на початку 1846 року російською та французькою мовами, з прекрасними літографіями розкопок, де зображені речі, віднайдені (як припускають) командою Іванишева в Києві та в селі Успенському. Кожний аркуш

оздоблений складним кольоровим орнаментом. Тираж «Древностей» становив 600 примірників*.

Про тогочасні дружні стосунки між Шевченком та Миколою Іванишевим экс-ректор університету св. Володимира Михайло Максимович згодом розповів у жартівливому вірші, написаному «на Тарасові роковини»:

*Ой згадай, друже лусий,
Як з Тарасом ти співав,
Да горілочку кружав
На Переп'ятисі**.*

Т. Шевченко. Коло каші

Пісню «У Києві на ринку п'ють козаки горілку», занотовану у Фастівцях, переповідають, Тарас Григорович співав у родині київського вчителя Івана Красковського (1880–1955). Від фастівців Тарас Шевченко записав фольклорні пісні: «Ой Улито, ой Улито», «Балакучий балакучу», «Ой, горе ж мені та на чужині», «В Переп'яті на валу», «Ой... копачі», «В Переп'яті, в ямі», «Ой, за пана Браницького орали волами», «Ой, хвалився Бондаренко»,

* Іванцов І. Т. Г. Шевченко і археологія / І. Іванцов // Пам'яті Т. Г. Шевченка. Збірник статей до 125-ліття з дня народження (1814–1939). – К., 1939. – С. 556.

** Киевская старина. – 1898. – № 11. – С. 40.

«Під городом під Солидоном», «Ой, пише, пише наш імператор», «Ще не світ, ще й не світає», «О боже наш». Також поет записав народну пісню «Ой, пише, пише нам імператор до князя Котляренка», як засвідчив у «Журналі», почуту «...од Грицька Демиденка».

Через багато років композитор Микола Віталійович Лисенко (1842–1912) записав од дружини І. Красковського мелодію пісні «У Києві на ринку п'ють козаки горілку» та вмістив до збірника, позначивши «Записано од Е. П. Красковської; перечула від Т. Шевченка».

У своєму альбомі Тарас Шевченко залишив і рядки пісні, яку співав фастівець Мартин Липський:

*Ой, за пана Браницького орали волами,
А за пані Браницької коровами.*

В опублікованих «Древностях, изданных Комиссиею для разбора древних актов» вміщені замальовки, однак, які з них належать безпосередньо Т. Шевченкові, а які – О. Сенчило-Стефановському, що також працював на розкопках, встановити важко.

Відомо дванадцять олівцевих начерків та зарисовок, зроблених Тарасом під час десятиденного перебування на розкопках кургану. Тоді художник замальовував чимало знахідок, які зберігаються в музеї Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а на перепочинку – місцевих селян, які працювали копачами. Це ескізи: «Коло каші», «Селянин у брилі», «Постаті селян», «Гурт селян», «Пейзаж», «Парубок з люлькою», «Селянин з граблями», «Сільські будівлі».

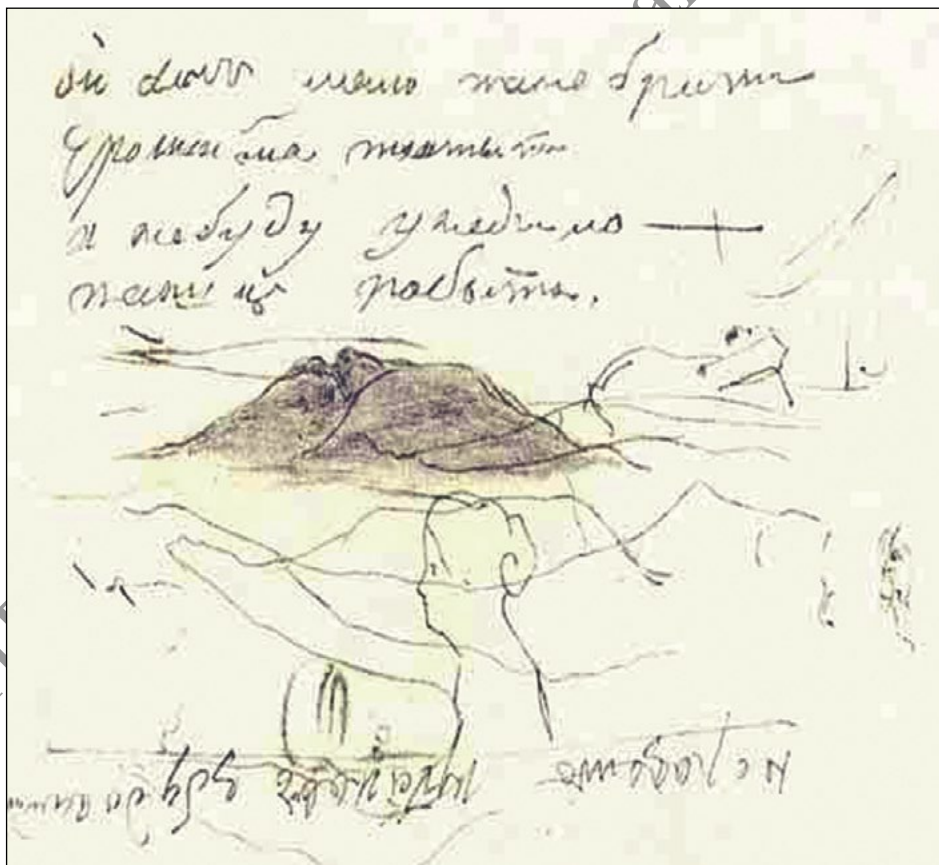
Спілкуючись із селянами, які проводили розкопки і з якими познайомився у Фастівцях, Тарас Шевченко здружився з копачами і викликав на відверті розмови. І, звичайно, робив чимало замальовок. В його альбомі за 1845 рік розкидано кілька олівцевих начерків, здебільшого – це постаті місцевих мешкаців: художник зупиняє погляд на селянинові у світі і малює його анфас, іншого – в профіль з лантухом, рисує з косою та граблями через плече. Є також зображені Тарасом кілька постатей – жінка з дитиною, хлопчик з батіжком, є й, що намальовані в профіль, анфас, зі спини.

На рисунку «Могила Переп'ят та інші начерки із записами» Тарас Шевченко залишив чотири рядки народної пісні:

Ой хоч маю, пане-брате,
Грошима платити,
Та не буду у неділю
Панщину робити.

Праворуч на малюнку Т. Шевченко долучив до начерку кургану, ймовірно, своє контурне зображення, в якому впізнається поет у домовині: простерте навзгак тіло не лише продовжує по горизонталі могильний пагорб, а й повторює загальні обриси й окремі рельєфи. Гострий профіль завмерлого обличчя з заплющеними очима, суха схематичність ледь окресленого трикутника ніг, ніби «похованих» у «підосві» могили, викликають зорову асоціацію. Кілька ламаних ліній під профілем обличчя «читаються» як фрагмент домовини. Можна припустити, що через кілька років

Т. Шевченко. Могила Переп'ят та інші начерки із записами

після виконання натурної замальовки, перебуваючи на засланні у Приараллі, поет-художник трансформував її в сюжетну композицію символічного самопоховання в Україні.

Курган «Переп'ят» у контексті Коліївщини згадується Шевченком і в поемі «Гайдамаки»:

*В Переп'яті гайдамаки
Нишком ночували.*

*(«Швачка», 1848)**

До речі, розкопаний учасниками архелогічної експедиції Іванишева курган Переп'ят став, як написав Михайло Чалый, «тимчасовою трибуною» польських повстанців у 1863 році: двадцять юнаків і дівчат «...устроили свой лагерь, водрузив на самой вершине могилы знамя и большой деревянный крест...» З височини кургану юнаки читали місцевому населенню «золоту грамоту» про вольності, але були «витіснені» загоном Івана Шадури**.

Як уже було сказано, курган Переп'ят, пограбований ще в давнину, зберігав, імовірно, безліч цінних знахідок. Не менш важливими були й інші відкриття, наприклад, деталі поховального ритуалу, зокрема, конструктивні особливості поховальної споруди, площа якої сягала ста вісімдесяти, а висота стін – п'яти метрів.

Утім, пам'ятки, розкопані на Переп'ятовому полі, не були на той час ретельно проаналізовані. Маємо Тарасове свідчення про байдужість влади до знайдених у кургані історичних речей та розчарування від невизначеності, кому розкопане поховання належить.

Польський письменник, Шевченків товариш Юліан Беліна-Кенджицький (1827–1889; у 1846–1851 роках навчався в університеті св. Володимира; 1846 року заприятелював із членами Кирило-Мефодіївського товариства) занотував згадки поета про його роботу на кургані та про знахідки: «Те, що відкопали і що бачили, зрисували гарно, описали – і тільки. А що там було? Хочеш знати? Людські й кінські костюмахи, трохи попелу, трохи

* Шевченко Т. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К.: Рад. шк., 1983. – С. 404.

** Чалый М. К. Из записок украинца «О польской справе 1861–1863 гг.» / М. К. Чалый. – К., 1867. – С. 24–25.

зогнилих дубових палів – і тільки. Але чий то кості, нащо їх разом з кінськими в один ряд покладено – хто ж відгада? Тут він [Шевченко. – *Прим. В. Ж.*] устав, пішов у куток і добув з-під ліжка скелет людської голови, добре збережений. “Ото такі черепи там були, якщо цікавить”»^{*}.

Шевченко, очевидно, не бачив ніяких перспектив щодо наукового аналізу здобутих історичних знахідок. Можливо, саме тому довго біля кургану не затримався. Коли Археологічна комісія працювала біля Фастівця, Тарас поїхав гостювати до знайомих на Чернігівщину й на листовні прохання Костомарова та Іванишева (Костомаров: «Іванишев тобі кланяється й каже, щоб ти приїздив до Києва») не відгукувався.

Тараса Григоровича довго не вмовляли: першого березня 1847 року Шевченко звільнений «с прекращением производства ему жалования».

Дослідник минувшини І. О. Іванцов зазначив, що насправді прийняття «Постанови про звільнення художника Шевченка» пов’язано з початком політичного процесу проти Кирило-Мефодіївців (донос на них був поданий Петровим третього березня).

На той час уже заарештований Микола Гулак, почалися пошуки Тараса Шевченка, про що знав голова Комісії Дмитро Писарєв (1840–1868) – помічник генерал-губернатора, письменник. Іванцов зрозумів, що Комісія вирішила під приводом «самовольной отлучки» заднім числом позбутися Шевченка як співробітника. З цим рішенням, на жаль, погодилися всі співробітники Комісії, в тому числі й Микола Іванишев.

Зазначимо, що Тарас Шевченко зберіг добру пам’ять про М. Іванишева, хоч і не сподівався на взаємність. Так, у листі до Осипа Бодянського від першого травня 1854 року поет зауважив: «Писав ще я в Київ Іванишеву, щоб прислав мені літопис Величка, так от уже другий рік жду не дождуся, та, мабуть, Іванишев (без сорому казка) забув, як мене і зовуть». Втім, уже в листі від двадцять восьмого вересня 1859 року до Василя Тарновського-молодшого Тарас Григорович просив: «Як побачите Іванишева і Селіна, то

^{*} Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзевєрін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 155.

поцілуйте їх за мене»*. До речі, розкопки кургану Переп'ят тривали аж до початку жовтня і були продовжені 1847 року через значну кількість курганів і насипів, розташованих у сфері правильного кола.

Іванишев перебував на розкопках з п'ятого до чотирнадцятого липня, подальшими роботами (з одинадцятого вересня до дванадцятого жовтня) уже керував польський скульптор Анджей Прушинський (1836–1895). Однак у серпні М. Іванишев розкопував Малу та Остру могили на Білокняжому полі, Трибратню Могилу, Єленівку, а в липні займався «разрытием курганов» у Васильківському повіті Київської губернії**.

На кургані Переп'ят, біля пам'ятної стели. Сучасне фото

...Від Києва до Фастівця – двадцять п'ять кілометрів асфальтівки. Обабіч дороги стоять тополі. Як їх любив поет! Вони були на багатьох його картинах і не в одному рядку поезій. Переїжджаю лісосмугу, на початку поля видніється курган Переп'ят –

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 186.

** ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. 13. – Спр.310. – Арк. 1–2.

не первинної широти та й висота не та. У тридцятих роках ХХ століття тут відкрили пам'ятний охоронний знак та поліровану гранітну плиту з написом: «В археологічній експедиції під керівництвом професора М. Д. Іваницького влітку 1846 року в розкопках на кургані Переп'ят брав участь Т. Г. Шевченко». Так і вибито: «професора М. Д. Іваницького», хоч насправді – Миколи Дмитровича Іванишева, й час роботи експедиції відомий – з п'ятнадцятого липня до двадцять п'ятого червня 1846 року.

*Фастівець. Погруддя Т. Шевченка. Автор – скульптор Анатолій Древецький.
Сучасне фото*

На жаль, тиражується помилка «краєзнавців» чи місцевих чиновників, які полінувалися заглянути до Тарасових нотаток та уточнити прізвище професора, який ініціював дослідження історичної могили. Та й Шевченко все-таки не просто «брав участь», а «трудився», ще й уславив Фастівський край у творах «Чернець», «Іржавець», «Лілея» та ін.

**«Подивися, що той
Швачка у Фастові діє!»**

Чи був Тарас Шевченко у Фастові, містечку Васильківського повіту, й коли це трапилося, довгий час я не міг дослідити, точніше – звести наявні факти до одного знаменника. Дещо з'ясувалося, коли перечитав твори Кобзаря та ознайомився з архівними джерелами того часу.

Щодо походження назви містечка, існує кілька народних версій. За однією з них, на цій місцевості відбувалася битва між військами київських князів і кочівниками. Переможений ворог залишив велику кількість «хвостів» – своєрідних військових відзнак. Звідси й первинна назва – Хвостів. За іншою легендою, назва пов'язана з Фосами, джерельними струмками, що текли в річку Унаву. І, нарешті, переповідають, що під час тризни (у давніх слов'ян – заключна частина поховального обряду) під час поховання князя у кургані, скіфським царем вигукувалося скорботне слово «фає-фаст». Хоч до чого тут Фастів? Але все те – перекази та вигадки, тому пошуки справжнього походження назви містечка мають тривати.

Надаю перевагу іншим версіям: упродовж віків містечко формувалося як віддалений від Києва (тобто – у хвості, від цього й первинна назва була – «Хвости») форпост кордонів Київської землі. Але важко не погодитися і з тим, що назва походить від імені княжни. З історичних документів відомо, що до 1094 року

Фастів. Трибанна церква та дзвіниця. Сучасне фото

землі належали половецькому князю Тугортхану, який подарував їх київському князю Святополку, як придане доньки Фавсти.

...А як Тарас Шевченко знав про це козацьке містечко? По-перше, із розповідей козарлюги діда Івана, потім – із народних пісень, які співалися тоді в Кирилівці, і, звичайно, з історій про фастівського полковника Семена Палія (Семен Гурко; 1640–1710), який співпрацював у боротьбі проти загарбників української землі разом із керівником Коліївщини Микитою Швачкою (1728–1768). Про Микиту поет написав навіть вірш «Швачка», де є такі рядки:

*В Пере́яті гайдамаки
Нишком ночували.
До схід сонця у Фастові
Хлоп'ята гуляли.
Прийди з того Межигі́р'я,
Наш славний Палію,
Подивися, що той Швачка
У Фастові діє!
Добре діє! У Фастові,
У славному місті.*

Т. Шевченко. Трибанна церква та дзвіниця

* Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К.: Рад. шк., 1983. – С. 403.

Розповідати про Фастів і не згадати Семена Палія неможливо. Славний полковник багато зробив для цього міста. Прізвисько «Палій» смільчак Семен отримав, перебуваючи на службі в Запорізькій Січі. У 1683 році очолював один із загонів запорожців, що воював під рукою Яна III Собеського проти турків, в Угорщині.

Семен Палій. Портрет

Повертаючись з походу влітку 1684 року, Палій вирішує залишитися зі своїм загonom на Правобережній Україні, але через конфлікт із гетьманом Андрієм Моголою (1630–1689) все ж вертається на Січ. Восени того самого року Семен із козаками-однородцями оселяється у Фастові та розпочинає будівництво міста-фортеці. Чисельність його полку перевищувала три тисячі козаків.

Саме при Семенові козацький устрій на правому боці Дніпра набув, за свідченням істориків, рис державного утворення, а територія з чітко

означеними кордонами мала назву «Палієва держава».

Населення містечка Фастів підтримувало Палія, який надійно захищав простий люд. Його авторитет серед побратимів був незаперечний – козацький полковник мав власний герб і печатку, побудував церкву у Фастові, був благодійником Межигірського Спасо-Преображенського монастиря та кількох православних храмів Києва. З серпня 1688 року володів кількома поселеннями у Романівському старостві на Київщині (сучасне село Романівка за двадцять два кілометри від Фастова).

Помер сивий та знеможений сімдесятирічний Семен Палій вісімнадцятого січня 1710 року, похований із належними йому почесностями в Межигірському Спасо-Преображенському монастирі під Києвом.

Тарас Шевченко в поемі «Чернець» написав:

*Свята брама одчинилась,
Козака впустили,
І знов брама зачинилась,
Навік зачинилась
Козакові. Хто ж сей сивий
Попрощався з світом?
Семен Палій, запорожець,
Лихом не добитий.**

До 1797 року в церкві Сходження Св. Духа Межигірського монастиря зберігався портрет Палія (існує тільки копія невідомого художника першої половини XIX ст.). Із речей славного козака збереглися пернач зі срібла, шабля, оправлена в срібло, дві срібні чарки, килимок та подароване монастирю полковником Євангеліє, видане в 1650-х роках. Фастівський державний краєзнавчий музей присвятив Семену Палію окремі експозиції, у місті встановлено відважному козаку погруддя та відкрито меморіальну дошку в центрі, біля крилатого історичного дуба.

...А тепер щодо церкви, яку фастівці-старожили називають «Палієвою». Розкрив для мене таємницю олівцевих малюнків Шевченковий подорожній альбом 1846–1850 років, який зберігається у Відділі рукописів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. У десятитомному виданні творів художника роботи вміщено у восьмому томі й названо «Церква з дзвіницею» та «Сільський краєвид». Тепер їх можна поименувати відповідно «Покровська церква у Фастові» і «У Фастові». Що ж до замальовки, яка в альбомі міститься на звороті аркуша з рисунком, названим «У Фастові», яку в десятитомнику репродуковано з підписом «План центральнокупольної церкви», то вона, схоже, також пов'язана з фастівською церквою, точніше – з її дзвіницею.

Повернімося до рисунка в Тарасовому альбомі, що зветься «Церква з дзвіницею». Малюнок, можна сказати, мінімалістич-

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2 : Поезія 1847–1861. – С. 50.

У Фастові. Сучасне фото

ний: кількома штрихами показано церкву, праворуч – дзвіницю, між будовами височать дерева. На передньому плані рисунка, але ближче до глядача, проглядається річка і млин.

Малюнок фастівського краєвиду Шевченко робив із-за річки Унави, перебуваючи на заселеному пагорбі, що ліворуч від шляху на Заріччя.

Спочатку вдалося порівняти зображення на рисунку «Церква з дзвіницею» з, так би мовити, «натурою». Цьому прислужилися дві фотонатурні поштові листівки, які колекціонував шевченкознавець Володимир Яцюк (1946–2012), із нумерованої серії краєвидів Фастова, виданої не пізніше 1909 року. На листівках № 2 і № 3 є слова: «Річка Унава і Заріччя».

Мої світлини краєвидів, що на листівках, відзнято неподалік мосту з місця огляду, близького до того, звідки художник малював. Правда в тому, що мікрорайон Заріччя справді є в Фастові й розташований на лівому березі річки. На його території й стоїть православна Покровська церква, збудована козаками Семена Палія (дати початку зведення та завершення будівництва святині називаються різні: 1766–1772; 1779–1781, зведення

Т. Шевченко. У Фастові

храмової дзвіниці відносять до 1779–1781 років). Саме ця церква змальована Т. Шевченком.

Рисунки «У Фастові» і «Церква з дзвіницею» Тарас Шевченко, ймовірно, малював нашвидкуруч двадцять четвертого липня 1846 року. У цей період художник трудився на розкопках кургану «Переп'ят», поспішав до роботи. До Фастова, за дванадцять верст, навідався ненадовго, щоб хоч ескізно зафіксувати Покровську церкву, адже в храмі освячували зброю козаки полку Семена Палія.

Цікавий побутовий штрих: репродукція картини «Церква з дзвіницею» (спочатку називалася «Трибанна церква та дзвіниця»), намальованої Шевченком у Фастові, за радянських часів подавалася без підпису.

Справа в тому, що на лицьовому боці Шевченкового аркуша розмашисто, великими літерами Тарас Григорович записав шість римованих рядків «нецензурного» змісту. Укладачі «Опису рукописів Т. Шевченка» це друкувати посоромилися і, злукавивши, написали: «фольклорний запис (шість рядків нерозбірливо)». Шевченкові слова, які «не репродукувалися»: «В Переп'яти

Покровська церква у Фастові – дерев'яний православний храм, архітектурна пам'ятка національного значення. Свята обитель вирізняється надзвичайно гармонійними пропорціями і довершеністю форм, відтак відома як один із шедеврів української дерев'яної архітектури. Церква розташована в низинній частині міста – на лівому березі Унави. Тризрубна і трибанна, що властиво українським дерев'яним храмам Центральної України. З північного заходу від церкви розташована дзвіниця – теж дерев'яна, квадратна у плані, двоярусна, увінчана шатровим дахом. Була споруджена приблизно в той самий час, що і основний храм. Ця невисока, але двоярусна дзвіниця нагадує сторожову давньоруську вежу. Згідно з переказами, храмом опікувався особисто козацький полковник Семен Гурко (Палій).

у ями Копали там х...ми». Не виключено, що науковці пов'язали б трибанну церкву з дзвіницею, яку накреслив Шевченко, якщо не з Фастовом, то принаймні з Фастівщиною, набагато раніше, якби свого часу шевченкознавці на кілька десятиліть не втаємничили «сороміцьких» текстів, записаних рукою поета.

...Я віднайшов місце, звідки Тарас малював козацьку церкву у Фастові, архітектурну пам'ятку національного значення. Нині, як у часи Шевченка, тут, на Заріччі, тобто території за річкою, стоять приватні будинки, але пагорб заріс. Ледь пробираюся крізь хащі. Звідси проглядається храм, купол козацької Пок-

ровської церкви, розлогі верби біля річки. Милує око водне плесо та дерева біля хат, віття яких купаються в Унаві.

«Палієва» церква й нині милує зір гармонійністю форм та випромінює спокій, що іноді відчувається поряд із літньою мудрою людиною. Хоча зараз, зі слідами свіжої фарби, споруда має дещо декоративний вигляд. А от невисока двоярусна дзвіниця скоріше нагадує сторожову давньоруську вежу, яка грізно і тривожно підіймається над вулицею Димитрова, ніби нагадуючи парафіянам про справедливе покарання за гріхи. До речі, дерев'яна стара огорожа навколо церкви теж незвичайна, якщо не сказати унікальна – зрубана без жодного цвяха, місцями навіть збереглися старовинні орнаменти.

«Я был определен в Киевский университет»

Трохи історії: царський указ про відкриття в Києві університету св. Володимира підписано восьмого листопада 1833 року, а в грудні затверджено Статут, урочисте відкриття відбулося п'ятнадцятого липня 1834 року. Спочатку навчання проводилося на філософському факультеті, який мав відділи: історико-філологічний і фізико-математичний, згодом відкриті юридичний (1835) та медичний (1841). У липні 1835 року, завдяки турботам першого ректора М. О. Максимовича, створено друкарню, організована також літографія. Швидко росла бібліотека, фонди якої налічували близько сорока п'яти тисяч томів, працювало двадцять навчальних кабінетів.

В університеті св. Володимира з самого початку його існування значна увага приділялася естетичному вихованню студентів. Крім наукових дисциплін, вивчалися музика і живопис. Малювання було не обов'язковим, цю дисципліну викладав Бонавентур Клембовський, колишній викладач Волинського ліцею. Але після викриття в університеті таємного польського товариства його переведено до Харківського університету, а посаду викладача малювання зайняв художник Капітон Степанович Павлов (1792–1852; навчався в Петербурзі в Академії мистецтв з 1809 до 1815 року). До речі, К. Павлов – автор багатьох жанрових картин і портретів. З 1820 року працював у Ніжинській гімназії вищих наук та Ніжинському ліцеї, звідки 1839 року запрошений до університету св. Володимира. Коли 1845 року минуло двадцять п'ять років педагогічної діяльності, К. Павлов міг іти на пенсію. Але, оскільки не було вирішено, хто його замінить, працював ще рік. І тільки двадцять п'ятого листопада 1846 року Капітон Степанович подав прохання куратору Київського навчального округу про вихід на відпочинок, хоча деякий час ще продовжував заходити до студентів в аудиторії – читав лекції.

На посаду учителя малювання університету св. Володимира претендувало кілька осіб: Петербурзька академія мистецтв ще в січні 1846 року дала рекомендацію художнику та архітектору Павлові Івановичу Шлейферу (1814–1879), який викладав малювання в Інституті шляхетних панянок у Києві. Про його призначення клопоталася і директор Інституту. Шевченко зі Шлейфером був знайомий ще з часів навчання в Академії

мистецтв. Їхні малюнки одночасно експонувалися на виставці 1839 року. На цю саму посаду претендував художник і педагог Наполеон Миколайович Буяльський (р. н. н. – р. с. н.), який запропонував проект створення в Києві школи живопису. Третім претендентом на посаду викладача малювання був академік Йосип Іванович Габарцеттель (1791–1853), який мешкав у Лондоні, де й займався живописом, але був не проти попрацювати і в навчальному закладі Києва.

Університет св. Володимира. Поштова картка

Коли К. Павлов подав прохання попечителю Київського навчального округу про вихід на пенсію, тільки наступного дня Т. Шевченко написав заяву, хоч інші претенденти звернулися із таким проханням задовго, як Павлов офіційно повідомив про звільнення.

Не секрет, що Тарас Григорович прагнув одержати посаду викладача вищого навчального закладу. Це поетові давало змогу не тільки спілкуватися з молоддю, яка захоплювалася літературою та мистецтвом, а й видавати твори, мандрувати Україною в складі різних Археологічних комісій.

Отже, викладацька робота в університеті св. Володимира та заняття в його літографічному закладі давали Шевченкові можливість здійснити заповітні задуми художника. І він почав

домагатися призначення на вакансію. Тут Тарасові прийшла на допомогу Варвара Репніна – тітка Варвари Миколаївни була в шлюбі з Міністром народної освіти Російської імперії Сергієм Сергійовичем Уваровим (1786–1855), і той, імовірно, на її прохання вирішив працевлаштування в університеті на користь Тараса Григоровича. Згодом, у листі до В. Репніної, Шевченко із вдячністю зізнається: «По ходатайству Вашему, добрая моя Варвара Николаевна, я был определен в Киевский университет».

Невідомий художник. Інститут шляхетних панянок (праворуч, на пагорбі), а навпроти, через дорогу – будинок, де квартирував Т. Шевченко перед тим, як бути запрошеним працювати в університеті св. Володимира

Звичайно, вирішальною обставиною в цьому призначенні була репутація Шевченка-художника як професіонала, одного з перших учнів професора Карла Брюллова. У проханні на ім'я Київського військового губернатора Дмитра Гавриловича Бібікова (1792–1870) Тарас Григорович писав: «Имею честь всепокорнейшее испрашивать Вашего благосклонного разрешения и содействия к определению меня на вакансию учителя рисовать в университете св. Владимира»**.

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 36.

** Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. – К. : Вища шк., 1975. – С. 138.

Не дочекавшись остаточного рішення про призначення в університет, Т. Шевченко дев'ятого січня 1847 року виїздить з Києва разом із Миколою Гулаком, який направлявся до Санкт-Петербурга, зупиняється в Борзні у поета-романтика Віктора Миколайовича Забіли (1808–1869). Із Борзни поет у листі до М. Костомарова від першого лютого 1847 року просить: «Коли б то ви були такі трудящі і добрі, щоб розпитали в університеті (хоть у Глушановського, він усі діла знає), чи я таки утверджений при університеті, чи ні; та й напишіть до мене у славний город Борзну на ім'я Віктора Миколайовича Забіли з передачею мені»*.

*Фрагмент панно із зображенням Т. Шевченка біля входу в університет.
Сучасне фото*

Довідавшись про «...призначення в університет вчителем малювання» Тараса Шевченка, М. Костомаров негайно надіслав лист, у якому писав: «Тарасе! Доки ти, братику, сидітимеш у тій цареградській гостиниці? Приїзди в Київ, я запевне дізнався, що тебе уже наставлено наставником малярського іскуства в університеті св. Владимира, «увиде опыта», як кажуть. Івани-

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 34.

шев тобі кланяється і каже, щоб ти приїздив»*. Поет своєчасно не одержав листа, але поспішав до Києва з надіями стати викладачем університету св. Володимира, здійснити подорож до мальовничої Італії, надрукувати друге видання «Кобзаря». Однак ні першому, ні другому, ні третьому бажанню Тараса Григоровича не судилося збутися. Замість просторих університетських аудиторій Шевченко потрапив за ґрати каземату III відділу; замість мальовничої Італії опинився на пустельній околиці Російської імперії; замість нового видання «Кобзаря» отримав заборону писати й малювати, а з бібліотек було вилучено його попередні видання. А сталося непередбачуване для поета тому, що двадцять восьмого лютого 1847 року, коли гостював у Седневі в Лизогубів, у Києві до помічника попечителя навчального округу М. В. Юзефовича з'явився студент університету св. Володимира Олексій Петров і заявив, що знає про існування таємного антиурядового Кирило-Мефодіївського братства та про «бунтарські» вірші Тараса Шевченка, які «ходили по руках у зачинщиків антипорядків».

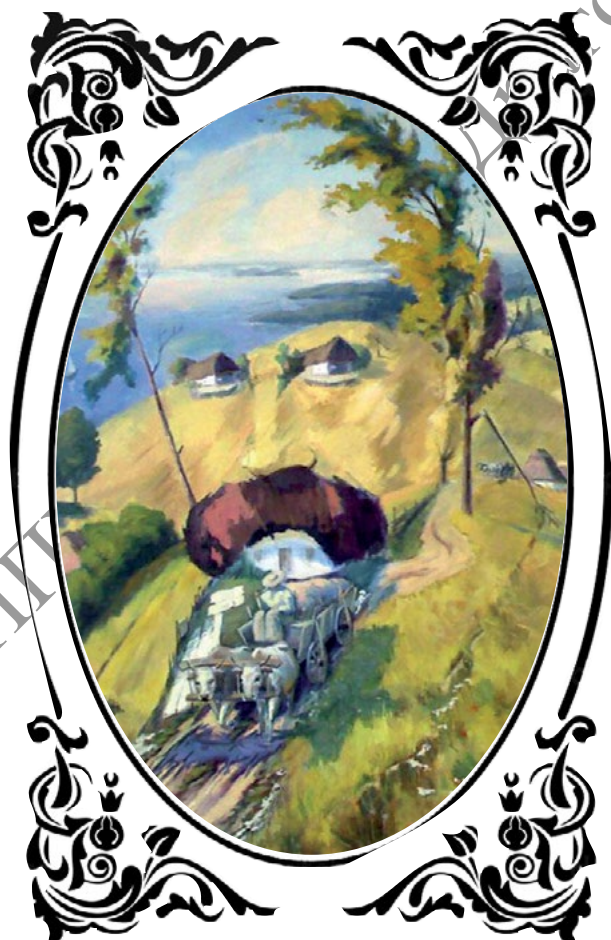
Відразу губернатором був виданий наказ обшукати поета в Чернігівській губернії, «незамедлительно» встановити таємний контроль за його пересуванням та фіксувати зустрічі й розмови. П'ятого квітня 1847 року, коли Тарас Григорович повертався до Києва, на Наводницькій переправі його заарештували, відібравши збірку «Три літа», рукописи нових поезій та малюнки.

...Т. Г. Шевченкові не вдалося працювати вчителем малювання в університеті. Учитель і мемуарист А. Я. Солтановський у спогадах справедливо назвав Тараса Григоровича «професором живопису Київського університету», а відомий київський педагог О. Ф. Андріяшев, який у 1846–1850 роках навчався на юридичному факультеті, також у спогадах іменував поета «викладачем малювання в університеті».

Участь у конкурсі на заміщення посади вчителя малювання і призначення Т. Г. Шевченка на цю посаду – важлива сторінка в історії зв'язків поета з університетом св. Володимира.

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзевєрін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 134.

**«Батьку!
Що ти тут наробив!»**

До містечка Млієва Черкаського повіту Тарас Шевченко вже після заслання приїхав двадцять шостого червня 1859 року – з гостин у Максимовичів на Михайловій Горі. Про ці незабутні

Лаврентій Похилевич 1864 року так написав про це козацьке поселення: «Млиев – село при реке Ольшане, в 4-х верстах ниже м. Городищ. В прежние века Млиев носил название местечка Млиева и был главным в округе, еще до возвышения Смелой. В 1648 году Богдан Хмельницкий отнял Млиев с округом от Конецпольского; но постановлением сейма 1661 года имяне вновь утверждено за Конецпольским. С начала истекшего столетия Млиев принадлежал к Смелянщине князей Любомирских и поступил к нынешним владельцам одновременно с Мошна-ми»^{*}.

відвідини та зустрічі поета з Смиренками написано вже чимало: у спогадах їх описав М. Чалий («Відвідування Т. Г. Шевченком цукрового заводу Яхненка і Смиренка»), Валентина і Петро Жук у книзі «Іди і вір»...

Гучна слава про діяльність українських підприємців Смиренків-Яхненків добре відома не лише в Україні, а й за кордоном. Тож цілком імовірно, що про «городищенське економічне і соціальне диво» Тарас Шевченко довідався не лише з преси, а й від Михайла

Максимовича. Мабуть, саме за його порадою поет дорогою до Кирилівки вирішив відвідати садиби Смиренків, Яхненків та Хропаля, розташовані поблизу Млієва. Можна припустити, що з Олексієм Івановичем Хропалем (1813–1886), родичем Смиренків і розпорядником Городищенських заводів фірми «Брати Яхненки та Смиренко», Шевченко був знайомий ще до заслання. Про це стверджують і укладачі книги «Листи до Тараса Шевченка»^{**}. Цілком імовірно, що поїхати до О. Хропаля Тарасу Григоровичу міг також порекомендувати і земляк із Городища, поет та байкар Петро Гулак-Артемівський (1790–1865), з яким Олексій листувався.

Двадцять шостого червня 1859 року Т. Шевченко дістався до Хропаля. Олексій Іванович, зять Федора Смиренка, влашту-

^{*} Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. И. Похилевич ; ред. А. В. Пшонкинский [и др.] ; вступ. ст. А. В. Стародуб, Е. А. Чернецкий. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С. 494.

^{**} Листи до Тараса Григоровича Шевченка. – К. : Наук. думка, 1993. – 384 с.

вав митця на ночівлю в себе «з комфортом» – окрема кімната, вода, світло, альтанка. Підприємець-цукрозоводчик Платон Симиренко запросив на обід, вів із художником тривалу розмову під яблунею, а потім проходилися алеями парку, розглядали сад – родинну гордість.

Брати Яхненки і Ф. Симиренко в колі однодумців. Давнє фото

Обідав зазвичай Тарас Григорович у Платона Федоровича, а потім йшли оглядати завод із усіма його службами. Після ознайомлення з краєвидами цукрозоводчик Кіндрат Михайлович Яхненко (1790–1868) викликався за екскурсовода провести Шевченка заводськими приміщеннями й промисловим містечком, збудованим для робітників. Фірма створила всі умови для повноцінного життя трудівників, тут дбали про здоров'я й культурне життя, умови праці й відпочинок. Кожна родина мала окремий будинок із городом та садочком, самотні мешкали у впорядкованих гуртожитках, у магазині продавалися необхідні товари за помірними цінами. Діяла безкоштовна лікарня й школа, в якій викладали вчителі з університетською освітою. 1858 року відкрито православну церкву, титарем якої був Олексій Хропаль. У містечку працював аматорський театр, що ставив українські вистави. Завод та містечко були оснащені новим, рідкісним, як на той час, газовим освітленням. Про соціальну турботу свідчить хоч би

той факт, що діяв центральний водогін. Шевченка багато що дивувало, викликало захоплення, а, оглянувши училище, Тарас Григорович поривчасто обійняв Кіндрата Яхненка, розцілував, і, як написав у споминах Михайло Чалий, з почуттям промовив: «Батьку! Що ти тут наробив!» І на очах поета з'явилися сльози*.

О. Берендея. Т. Г. Шевченко читає свої твори в колі родини П. Ф. Симиценка

Гостював Шевченко у Млієві кілька днів. Потім ще три дні в Городищі. Його також зачарував мальовничий Хропалів хутір, з каскадом чарівних ставочків і дивовижної краси будиночком – куренем на греблі. Захоплюючись садом Хропаля, поет висловив бажання такий самий садочок розвести в себе, у своїй майбутній садибі на березі Дніпра. Йому і в цьому пообіцяли допомогти: на заводі були свої садівники, багаті шкільки фруктових дерев, різних декоративних рослин і кущів. Маючи свій пароплав на Дніпрі, Яхненко пообіцяв навіть перевезти дерева до Канева. Любив Тарас відпочивати й малювати під старезним дубом, який у народі потім нарекли «Шевченківським».

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзевєрін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 306.

Заприятелював поет і з дітьми Хропаля, особливо полюбиласть йому старша, Катерина, яку Тарас Григорович називав «Титарівною».

У родині Смиренків були відомі не лише опубліковані, а й позацензурні твори Тараса Шевченка. За переказами, поет залишив біля входу до теплиці чотиривірш: *«О люди! люди небораки, Нащо здалися вам царі? Нащо здалися вам псарі? Ви ж таки люди, не собаки»*. Ці рядки господарі показували дітям*. Однак припущенню, що цей напис зроблено саме Шевченком, суперечить хронологія: вірш «О люди! люди небораки!» написано в Санкт-Петербурзі вже після перебування поета в Смиренків, а саме – третього листопада 1860 року.

На одному з обідів мова зайшла про те, що в продажу немає Шевченкових творів, на що поет зауважив: видавці, мовляв, скупляться, а в нього для випуску книг немає грошей. Платон Смиренко без роздумів запропонував фінансову підтримку новому виданню «Кобзаря», бо вважав це за честь. Шевченко з радістю прийняв пропозицію мецената.

Про те, як Платон Смиренко допоміг Шевченку випустити «Кобзаря», а борг погодився забрати книжками, написано чимало. Пізньої осені 1859 року з похмурого Санкт-Петербурга надійшов до Млієва лист від Т. Г. Шевченка: «Милостивый государь Платон Федорович! Сегодня получил я мои сочинения из Цензурного Комитета, сильно пострадавшие от долговременной пытки. Пострадавшие так, что издатель соглашается напечатать на условиях, на которые я не могу и не должен согласиться. Ваше благородное предложение приму я теперь как благодеяние, с глубочайшей благодарностью. Издание будет стоить 1100 рублей. Если Вы согласитесь получить Ваши деньги экземплярами книги, для меня это будет легче. Мліїв, 11 грудня 1859 року».**

Платон Федорович відписав Тарасу Григоровичу: «З цією поштою я надіслав лист у Москву до Сави Дмитровича Пурлевського

* Смиренко Т. Спогади про Л. П. Смиренка / Т. Смиренко, М. Савуляк // Дніпро. – 1963. – № 4. – С. 129.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 239.

й просив його переслати Вам 1100 карбованців на видання. Після виходу книг прошу Вас відіслати їх на 1100 карбованців у Москву Саві Дмитровичу, а він перешле нам їх сюди – і ми з Вами розквитаємось... Ми всі часто згадуємо Ваше перебування у нас і щиро бажали б іще тішитися Вашим товариством... Ваш найпокірніший слуга Платон Смиренко»*.

За приміщенням Смиренкової контори: четверте покоління яблуні, яка росте із коріння отієї, посадженої 1860 року Тарасом і Платоном. Сучасне фото

Як бачимо, меценат Смиренко з Шевченка не брав навіть комісійних, про що безпідставно стверджують окремі автори. На позичені гроші Смиренка поет фактично викупив значну частину накладу. Книгу безоплатно Платон Федорович поширив серед робітників фірми та роздавав селянам по всій Україні. Наклад видання офіційно склав 5800 примірників, проте книжок видрукували на 250 більше (загальний наклад 6050). За ініціативою Тараса Шевченка, друкарня П. Куліша, крім офіційних, видрукувала ще й 250 «нецензурованих» примірників. До них поет власно-

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 192.

ручно вклеював папірці з не пропущеними цензурою фрагментами творів.

Про існування додаткового накладу «Кобзаря» переконливо засвідчує лист Т. Шевченка до Платона Симиренка від третього січня 1860 року. Він повідомляє, що після виходу книжки з друку частина накладу буде надіслана до Москви агенту фірми Пурлевському в покриття боргу, а потім додає: «а неподцензурный экземпляр вам доставит брат Варфоломий»^{*}.

Тарас Шевченко шле П. Симиренку вдячні листи: «С.-Петербург. 3 генваря 1860. Спасибі Вам за ваше письмо, двічі спасибі Вам за 1100 карбованців. Я получил їх од г. Гротина 31 декабря уже минувшего года. Искренно благодарю Вас. 15 або 20 генваря випуститься книга из типографии і в той же день пошлются экземпляры Савве Дмитриевичу Пурлевському, а нецензурный экземпляр Вам доставит брат Варфоломей... Свидетельствую глубочайшее почтение Татьяні Івановні і трижды цілую ваших діточок...»; «генварь 1861. Составил я и издал “Букварь” для наших сельских школ в количестве 10 тысяч экземпляров и продаю его в пользу тих же сельских школ по три копейки за книжечку. Через Вашего киевского комиссионера г. Придаткина послал на Ваше имя одну тысячу “Букваря”. Когда собираю за “Букварь” всі деньги, то думаю издать в таком же объеме “Букваря” и личбу или арифметику. А потом космографию и географию нашего края, преимущественно в большом объеме, но не дороже 5 коп. Потом краткую Историю нашего сердешного народа. И когда все сие сотворю, тогда назову себя почти счастливым. О многом и многом нужно бы писать Вам, но я нездоров и так гнусно ослабел, что едва пером двигаю. Еще раз до свидания... Шевченко»^{**}.

Платон Федорович не зволікав також із відповідями: «Ми всі часто згадуємо Ваше перебування у нас і щиро бажали б іще тішитися Вашим товариством. Ми з Вами мало знайомі, хотілося про дещо поговорити з Вами, та не було нагоди.

^{*} Державний архів Черкаської області. – Ф. 5799. – Оп. 1. – Спр. 14. – 22 арк.

^{**} Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 241.

Ви своїми поетичними розповідями так захопили мене, що я все забував. Бог дасть, побачимося і поговоримо по правді, відверто. Зичу Вам того, що Вам може бути корисне, а, особливо, здоров'я: воно потрібне всім. Пробачте мій егоїзм. Ваш найпокірніший слуга Платон Смиренко»*.

До «Кобзаря» 1860 року видання долучили портрет Шевченка, написаний художник Михайло Микешиним (1835–1896). Книгу Тарас присвятив Марку Вовчку, написавши: «Моїй єдиній доні Марусі Маркович і рідний, і хрещений батько Тарас Шевченко». Свою вдячність щедрому кредитору за фінансову підтримку праці Т. Шевченко увічнив на титульній сторінці, зазначивши, що книга видана «Коштом Платона Смиренка».

Млїв. Родинна відреставрована Троїцька церква Смиренків. Сучасне фото

Коли Платон Федорович одержав від автора з власноручним підписом «Кобзаря» і побачив на обкладинці своє прізвище, то був украй незадоволений, зауваживши: «Нікому не може бути ніякого діла до того, як я витрачаю свої гроші»**.

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 240.

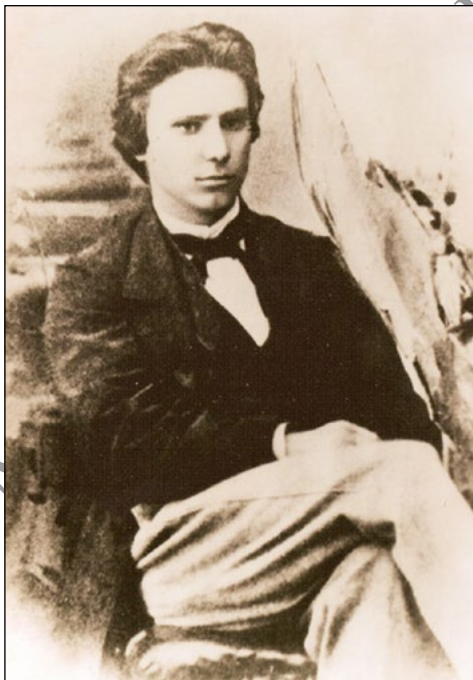
** Смиренко Т. Спогади про Л. П. Смиренка / Т. Смиренко, М. Савуляк // Дніпро. – 1963. – № 4. – С. 129.

Традиційно фірма «Брати Яхненки та Симиренко» ніколи не виставляла на люди благодійність багатогранної діяльності. До того ж, оприлюднення допомоги визначному діячеві гнаної царизмом української культури, який перебував у відкритій опозиції до імперії та царського режиму, було вельми небезпечним для підприємницької діяльності. Подальші події та прискіпливе ставлення царських урядовців і III жандармського відділу до першої торгово-промислової фірми українських підприємців засвідчили, що побоювання Симиренка не були безпідставними. III-м жандармським управлінням на керівників фірми заведена «кримінальна справа», а Платонів хутір і заводи фірми вже тоді називали «гніздом українофільства» та «малороссийского сепаратизма» – царська адміністрація упродовж кількох десятиліть вела активний і цілеспрямований курс на руйнацію і знищення «всього українського».

«Кобзар», як сімейна реліквія, після смерті Платона Федоровича (1863) зберігався в Тетяни Іванівни Симиренко, але під час обшуку та арешту Льва Платоновича, 1878 року потрапила до рук поліції як доказ «його злочинної діяльності». Авторський подарунок «Кобзаря» з надписом Кіндрату Михайловичу Яхненку зберігається в будинку-музеї Т. Г. Шевченка в Києві.

...Початок XX століття... На вістрі часу постає проблема публікування українознавчих праць – кошти на це виділяють Симиренки. Так, лише на видання журналу «Киевская старина» було виділено тридцять п'ять тисяч карбованців, а в 1912 році Василь Симиренко власні надбання, які оцінювалися майже

*Василь Симиренко – меценат
українського книговидання.
Давнє фото*

в десять мільйонів карбованців, передав у фонд «Українському товариству допомоги літературі, мистецтву і науці».

А сьогодні ми, нащадки таких благородних лицарів духу, ледь не цілуємо пантофлі меценатів, які іноді розщедрюються на розвиток українського мистецтва, літератури, науки, декларуючи мільйони готівкою! Звичайно, нині важко зрозуміти стосунки

*Мліїв. Погруддя Т. Шевченка (автор Е. Момот)
біля музею (колись – контори) Симиренків. Сучасне фото*

родин Симиренків і Яхненків з великим сином України – Тарасом Шевченком, не знаючи національних традицій, моральних правил справді щирих українців. Насамкінець зазначимо: благодійницька діяльність підприємців Симиренків та Яхненків мала позитивний вплив на розвиток вітчизняної культури, а їх матеріальна підтримка діяльності творчих особистостей створювала умови для збагачення світової культурної скарбниці. Узагальнивши наявну інформацію стосовно останніх років життя Тараса Григоровича, можна стверджувати, що знайомство з родиною Симиренків та їх фірмою вплинуло на подальшу творчу діяльність поета, а видання прижиттєвого «Кобзаря» 1860 року взагалі було б неможливе без благодійної допомоги.

**«Мій щирий,
мій єдиний земляче»**

Тринадцятого червня 1859 року Тарас Шевченко з села Козинці на човні-довбанці Дніпром прибув до села Прохорівка Канівського повіту. Досі переповідається легенда про те, як селяни перевозили поета «на той бік», причому «гонорар» одержували не так грішми, як горілкою.

«З села Козинці, – розповів краєзнавець Михайло Іщенко, – на човні Т. Шевченко приплив до берега, навпроти Прохорівки». Сучасне фото

Гостював поет у професора Максимовича (1804–1873). Михайло Олександрович – природознавець, філософ, історик, фольклорист, бібліограф, автор трьохсот книжок, трактатів, статей, видавець альманахів «Киянин», «Десниця», «Українець», перекладач «Слова о полку Ігоревім». До речі, багато хто з краєзнавців вважав, що поет познайомився з М. Максимовичем 1843 року, але, як встановив шевченкознавець Петро Жур, знайомство земляків відбулося в Києві, в січні 1844 року на Контрактовому ярмарку. Тоді ж Шевченко подарував Максимовичу поему «Тризна» з власноручним підписом.

Найосвіченіша людина свого часу, товариш Пушкіна й Гоголя, В'яземського, Щепкіна, Михайло Драгоманов, аналізуючи особистість Михайла Максимовича з боку її літературної та суспільної значущості, справедливо зауважує, що він «...был для

Киевской Руси целым ученым историко-филологическим учреждением и вместе с тем живым народным человеком... М. А. Максимович был у нас одним из первых деятелей для областной науки и жизни»*.

А ще Максимович – перший ректор університету св. Володимира, якому довелося займатися налагодженням навчального процесу, господарськими питаннями, за відсутності попечителя Київського навчального округу Брадке – виконувати його обов'язки, тричі на тиждень проводити засідання університетської ради і ще тричі – засідання правління... Так тривало п'ятнадцять місяців. У грудні 1835 року Михайло Олександрович подав у відставку. Передусім – через серйозні проблеми зі здоров'ям. Ще в двадцятип'ятирічному віці йому відмовило праве око, тепер же із зором стало зовсім кепсько. До всього додався жорстокий ревматизм.

Прохорівка – назва села походить, за переказами, або від імені першого поселенця Прохора, чи козацького роду Прохоровичів. Виникла в часи масових утеч закріпаченого селянства Правобережжя на задніпровські землі. Вперше згадується в люстрації Київського воеводства 1622 року як «містечко в складі Канівського староства». Спочатку Прохорівка була козацьким поселенням, 1648 року увійшла до складу Бубнівської сотні Київської губернії, а з 1735 року стала центром окремої сотні.

1841 року, через хворобу, М. Максимович оселяється поблизу Прохорівки. До речі, чому екс-ректор поселився на узвишші, яке згодом назвали «Михайловою Горою», і проживав там близько тридцяти років, до десятого листопада 1873 року? А тому, що тут літня дача Максимовича, родинна материзна, місце справді казкове та історичне: природа, як мовиться, не займана сокирою, в пониззі протікала повновода річка Козинка, а територія усаджена ще запорожцями.

...Найбільшою цінністю в кабінеті вченого М. Максимовича, яку побачив Тарас Шевченко, відвідавши земляка на Михайлові Горі, була зелена скриня, в якій Михайло Олександрович зберігав архів. Важко уявити, як попервах жилося б самотньому холостяку, якби не сестра, яка взяла на себе домашні клопоти.

* Драгоманов М. М. А. Максимович. Его литературное и общественное значение / М. Драгоманов // Вестник Европы. – 1874. – Кн. 3. – С. 453.

Родина ледве зводила кінці з кінцями. Пенсії не вистачало, тому Максимович ще з'являвся за кафедру в університеті св. Володимира, але вже не як штатний професор, а як вільнонайманий, і писав: «Около 20 лет преподавая разные науки, я утратил охоту к этому делу, да и самая... сила преподавательская довольно уже истаскалась». Але й «скудная проза буколической жизни» на

Краєзнавець Михайло Іщенко показує, де стояла хата Михайла Максимовича, в якій гостював Т. Шевченко та яку спалили. Сучасне фото

Михайлові Горі набридала, особливо, взимку. Тому час од часу Максимович виїздить до Києва, або до Москви, працює в архівах і бібліотеках. Одного разу генерал-губернатор І. Фундуклей запросив ученого відредагувати книгу «Обозрение Киева в отношении к древностям». Іншим разом Михайла Максимовича покликали до Москви: треба було попрацювати з рукописами історика Михайла Петровича Погодіна (1800–1875), взяти участь у виданні журналу «Русская беседа». Від ґрунтовних досліджень учений Максимович відмовлявся, бо не мав змоги дослідити достатньо архівних джерел. Нерідко писав відкриті листи до опонентів, сперечався з прихильниками норманської теорії походження Русі, доводив самотність української мови, правдиво викладав історію Коліївщини, Козаччини, захищав Богдана Хмельницького. Його опонен-

ти – російські «україножери» Погодін, Соловйов. Наукову позицію Михайло Олександрович професійно пояснював незаперечними фактами: «У вас, у Великороссии, многие смотрят на всю русскую землю с московской высоты Ивана Великого; здесь (в Малороссии) иные глядят на нее с запорожской, поэтической Савур-могилы; моя точка зрения на всю единую русскую землю над Днепром – с высоты Старокиевской, с холма Андрея Первозванного»^{*}.

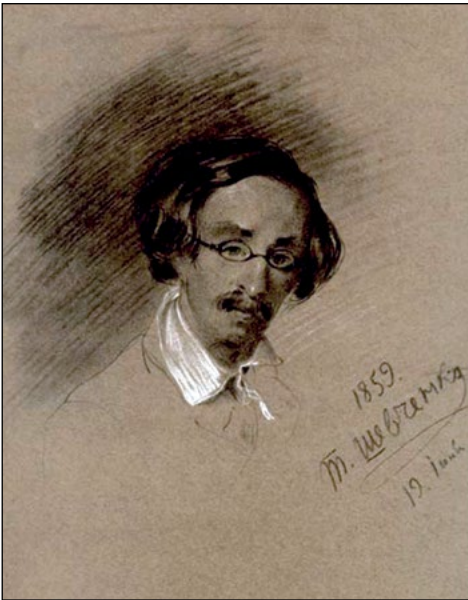
Тарас Шевченко в листах називав Михайла Максимовича «мій голубе сизий», «моє серце», «мій щирий, мій єдиний земляче», а Максимович поета – шанобливо: «любий, добрий земляче», «наш славний Тарасе», «милий соловейку». Були й такі звертання: «Твоє розумне чоло й видюще око», «именитому соотчичу моєму и приятелю моєму вельми любому». Їхнє земляцтво (Максимович народився на хуторі Тимківщина, біля міста Золотоноша, поблизу рідних місць Шевченка – Звенигородщини), безумовно, скріплювало приятельські зв'язки. Частина народних пісень, які Максимович увів до збірок «Малороссийские песни» (1827), «Украинские народные песни» (1834) з дарчим написом видавця були з їхнього краю, й тому, можливо, такі жадані в Тарасовій бібліотеці.

До речі, доля цих видатних особистостей схожа: Максимович пожертвував блискучою кар'єрою академічного ботаніка в аристократичній Москві заради омріяної «Київської старовини». Те саме зробив Тарас Шевченко, обравши непевну долю поета та художника, маючи до вибору і богемне життя модного столичного маляра. В обох випадках це був болючий вибір, але вибір

*Михайлова Гора. Дуб Шевченка.
Сучасне фото*

^{*} Максимович М. У пошуках омріяної України. Вибрані українознавчі твори / М. Максимович. – К. : Либідь, 2003. – С. 15.

Т. Шевченко. Портрет М. Максимовича

*Т. Шевченко. Портрет
Марії Максимович*

усвідомлений. Максимович став фундатором українського наукового дискурсу, а Шевченко здійснив місію пророка української національної свідомості. Не дивно, що вони за товаришували.

Т. Шевченко, коли гостював у М. Максимовича на Михайлівій Горі, любив прогулюватися луками й лісом, уздовж якого проходив шлях до Дніпра, прокладений чумаками ще наприкінці XVIII століття. Навідувався Тарас і до рибалок, що товпилися на березі Дніпра. Про ті зустрічі й розмови залишилися спогади, які передаються з покоління в покоління, зокрема, такі: був жаркий день, і Шевченкові захотілося походити піском, проте ноги не звикли, Тарасові йти було важко – спотикався. Реготали рибалки, сміявся й художник, відповідаючи приповідкою: «Не нашого сорту, йди собі к чорту... На рідній землі спотикаюся. А скільки літ ходив по чужій землі? Ступав, як битим склом, і, здається, не спотикаюся». Рибалки поважали Кобзаря за «простецьке» ставлення, «як до своїх».

Здебільшого Тарас огладав місцевість сам, інколи поета супроводжував Михайло Олександрович. Одного дня приятелі здійснювали подорож правим берегом Дніпра – від історичної

Княж-гори, до гори Чернечої. Над козацькою протокою Тарас Григорович облюбував місце, з якого найкраще б оглядалися чарівні картини нагір'я – взявся за олівець й папір, і народився етюд «Коло Канева». Краєзнавці тривалий час не могли знайти місця, де Шевченко малював: берег заріс вербами, вільхами й змінився. Ідея пошуку території, звідки художник розглядав правобережні канівські береги, для встановлення там пам'ятного знака належить краєзнавцю й науковому співробітникові Шевченкового заповідника Зінаїді Тарахан-Березі, голові благодійного фонду «Тарасова Земля» Михайлові Іщенко. Їм сприяли поетеса Віра Носенко й бізнесмен Володимир Бутко. Стелу, вагою понад три тонни, встановлено на пагорбку, з якого видно дніпровські заплави. Разом із зображенням погруддя Шевченка й етюда «Коло Канева» (автори проекту – Галина Морозова й Володимир Товстоп'ятов) на граніті викарбувані Тарасові слова, наповнені любові до рідного краю:

*Гори мої високії,
Не так і високі,
Як хороші, хорошії,
Блакитні здалека...
Високії і голубії!
Найкращі в світі! найсвятії!
(«Сон "Гори мої високії"», 1847)**

Взаємини Шевченка з власниками хутора на Михайловій Горі стали настільки близькими, що Максимович запропонував поетові частину землі біля садиби. Про це Тарас Григорович писав братові, Варфоломію Шевченкові: «Максимович у Прохорівці уступає мені таке саме добро, як і в Парчевського, тільки не коло Дніпра, от моє лихо! Видко Дніпро, та здалека, а мені його треба коло порогу»**.

У Прохорівці Шевченко розпочав поему «Марія»:

*І помолилася Марія
Перед апостолом. Горить
Огонь тихенько на кабиці,*

* Шевченко Т. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 327–328.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 188.

*А Йосип праведний сидить
Та думає... Уже зірниця
На небі ясно зайнялась.
Марія встала та й пішла
З глеком по воду до криниці.**

Дещо вільне, неканонічне трактування «святого сімейства» наштотувало дослідників на аналогію з подіями, які могли відбутися на Михайловій Горі: гість – апостол, старий тесляр і наймичка – «пренепорочная благая Марія», майбутня мати. Йдеться про дружину Максимовича – Марію Василівну Товбич (1853 – р. с. н.).

З малюнків періоду перебування Т. Шевченка на Михайловій Горі відомі дві його роботи, виконані італійським олівцем і крейдою: портрет М. Максимовича, датований дев'ятнадцятим червня, й портрет Марії, намальований через три дні, двадцять другого червня 1859 року.

Тарас Григорович, імовірно, був захоплений «симпатичною» жінкою, побачивши вперше в Москві, бо записав до «Журналу»: «Вечер провел у своей милой землячки М. В. Максимович. И несмотря на Страстную пятницу, она, милая, весь вечер пела для меня наши родные душевные песни. И пела так сердечно, прекрасно, что я вообразил себя на берегах широкого Днепра. Восхитительные песни! Очаровательная певица!»**. Тоді ж Шевченко подарував дружині Максимовича автограф вірша «Садок вишневий коло хати». Марію Василівну поет іще називав «золотом» і захоплено казав, що, якби «в нього була така жінка – повінчався б та й вмер». З Марією Максимович у Т. Шевченка була домовленість, що приїде на Михайлову Гору, в Прохорівку, женитися, просив її підшукати наречену, неодноразово нагадував про це в листах.

Приятелі до нестями закохалися в Дніпрові краєвиди, переїздили ріку човном на протилежний берег й милувалися прохорівськими краєвидами, про що М. Максимович писав: «Прямо

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1 : Поезія. 1837–1847. – С. 315–316.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-и ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи на родної творчості. – С. 164.

против того места, где Рось поворачивает к Днепру, на нашей стороне его, над селом Прохоровкою, видалась моя Михайлова Гора, с которой так далеко видно во все стороны. Сколько разнообразных картин сливается здесь в одну полную, живую панораму; и как хорошо отсюда поглядеть на простор и красоту Божьего мира! Целую половину кругозора моего обнял собою Днепр, сверкая мне на шестидесяти верстах своего течения. Прекрасен Днепр – и в сиянии дневном, когда на его стемневших берегах зацветаются огни, и мимо их проходят огни на плывущих плотах. Прекрасен вид Заднепровья...

Но еще ненагляднее для меня вид Побережья, на котором, как на разосланном ковре, беспечно раскинулись наши села. Там улеглась бездна зелени, в лугах и лесах, сплетаясь бесчисленными очертками и оттенками в одну ткань с струями и зыбами бледножелтых песков, поднимающихся холмами на севере. А на восток от меня потянулась набережная степь, с рассеянными могилами, без которых и степь не степь на Украине^{*}. Місцеві краєзнавці стверджують, що саме тут, на Михайловій Горі, Микола Гоголь написав рядки: «Чуден Днепр при тихой погоде, когда вольно и плавно мчит сквозь леса и горы полные воды свои»^{**}.

Коли Михайло Олександрович, якому хвороби не давали ні дихати, ані жити, зрозумів, що до кінця на цій землі залишилося недовго, зробив останні розпорядження, замовив домовину, показав місце для поховання, і десятого листопада 1873 року у своєму будинку на Михайловій Горі відійшов у вічність...

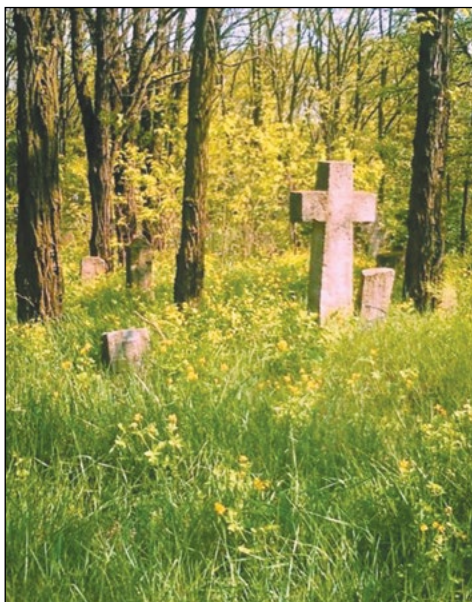
Тарас Шевченко відвідав, гостюючи в Максимовичів, і село Трахтемирів, на правому березі Дніпра, проти Переяслава. Це давній Заруб, місто, яке належало козацькому війську, з монастирем і шпиталем для старих та недужих запорожців. Запорожці до останніх часів свого існування шанували Трахтемирів як свою власність, «со всіми угодіями и перевозом на Дніпрі». В околицях Трахтемирова й по сей день збереглося чимало давніх фортифікаційних валів та рови, городища.

^{*} Письма М. П. Погодина, С. П. Шевырева и М. А. Максимовича к князю П. А. Вяземскому 1825–1874 годов / Изданы с предисл. и примеч. Николая Барсукова. – С.-Петербург, 1901. – С. 190.

^{**} Гоголь Н. Собрание сочинений в 9-ти томах. – Т. 1. – М.: Русская книга, 1994. – С. X.

А ось що писав 1864 року про це історичне місце Лаврентій Похилевич: «В книге карт Российского государства, поновленной и списанной в книгу в 1627 году, сказано: "...а ниже Ходорова град Трактомиров". Что значит это имя? В древних русских летописях о Трактомирове не упоминается; а упоминается несколько раз город Заруб, каковым

Трахтемирів. Забуте козацьке поховання. Сучасне фото

именем в древности он назывался. Под нынешним именем Трактомиров становится известным только с XVI века, то есть со времени образования в Малороссии казачества. Стефан Баторий, при котором Трактомиров имел свой уезд, подарил его с окрестными местами казакам, и с того времени он назывался казацким. Когда казаки проиграли битву с поляками под Кумейками в 1637 году, все полки казацкие сведены были в Трактомиров, переписаны вновь списки войсковые, казаки по неволе присягнули повиноваться всем распоряжениям

польского правительства... Чтобы возвратить Трактомиров в прежнее положение, нужно было Богдану Хмельницкому это выговорить в трактате с поляками, в 19-й статье которого сказано, что Трактомиров будет принадлежать Войску Запорожскому...

Во время войн Хмельницкого, Брюховецкого и Дорошенка Трактомиров играл не важную роль; но, видно, переправа возле него чрез Днепр или самое положение его считалось важным пунктом, менее других подверженным опасности от Поляков, если запорожцы содержали коштом войсковым госпиталь для старых и израненных запорожцев*. Існує думка, що містечко міг

* Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. И. Похилевич ; ред. А. В. Пшонкинский [и др.] ; вступ. ст. А. В. Стародуб, Е. А. Чернецкий. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С. 464.

заснувати козак з дивним ім'ям Трахтемир. На це вказує і суфікс приналежності «ів». Інші засвідчують, що «Трахто(е)мир» – дещо незвичне для українців ім'я.

У поемі «Сон» («Гори мої високії») ландшафт поетом описано, власне, Трахтемирівський:

*І Трахтемирів геть горою
Нечепурні свої хатки
Розкидав з долею лихою,
Мов п'яний старець торбинки.**

І на тих горах у сні стає поет, щоб озирнути в мріях свій рідний край:

*Над Трахтемировим високо
На кручі, ніби сирота
Прийшла топитися... в глибокім,
В Дніпрі широкому... отак
Стоїть одним-одна хатина...
З хатини видно Україну
І всю Гетьманщину кругом.***

І той самий мотив – чарівний краєвид краю з високих Трахтемирівських гір – зустрінемо й в інших Шевченкових творах: «Далеко, очень далеко от моей милой, моей прекрасной, моей бедной родины, – писав Шевченко в повісті “Близнецы”, – я люблю иногда, глядя на широкую безлюдную степь, перенестись мыслью на берег широкого Днепра и сесть где-нибудь, хоть, например, в Трахтемирове, под сенью развесистой вербы, смотреть на позолоченную закатом солнца панораму, а на темном фоне этой широкой панорамы, как алмазы, горят переяславские храмы божии, и один из них ярче всех сверкает своею золотою головою: это собор, воздвигнутый Мазепой. И много, много разных событий воскресает в памяти моей, тогда я воображаю себе эту волшебную панораму»***.

Під час відвідин Шевченкових місць на Київській землі авто-рові цих рядків пощастило в селі Прохорівка зустрітися з лауреатом Шевченківської премії Юрієм Герасимовичем Ілленком

* Шевченко Т. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 328.

** Там само. – С. 329.

*** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 109.

(1936–2010) на його дачі. Письменник та кінорежисер поділився планами й задумами щодо відродження пам'яті про перебування в цих краях Тараса Шевченка – плани конкретні, масштабні, патріотичні... На думку Юрія Герасимовича, біля села Пекарі треба відвести ділянку, збудувати хату-символ, про яку Тарас Григорович Шевченко мріяв. Біля пристані, куди поет припливав із села Козинці, варто поставити кам'яну брилу з барельєфним зображенням Т. Г. Шевченка, на якій, як розповідав Ю. Ілленко, поет «...ніби виходить із човна на високий берег із книгою в руці».

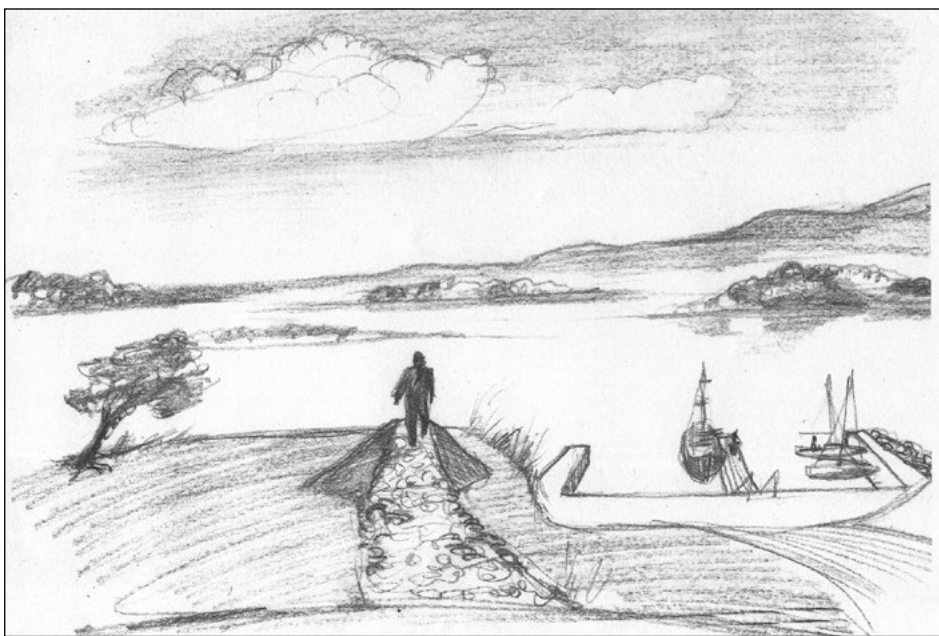
Прохорівка. В альтанці на дачі Юрія Герасимовича (зліва-направо): Ю. Ілленко, В. Жадько, М. Іщенко. 2008 рік

Слід також відремонтувати бруківку старої дороги, що веде від Прохоровської пристані до місця, де жандармами арештовано Шевченка, та звести пам'ятний знак з барельєфним зображенням Кобзаря в момент затримання. А ще – спорудити корчму та Гостинний двір для обслуговування туристів. Уздовж дороги, від гавані до Михайлової Гори, якою востаннє йшов Тарас до Максимовичів, встановити дванадцять пам'ятних знаків з білого каменю й цитатами з віршів Шевченка, а на роздоріжжі – між приміщеннями Прохорівської сільради та пошти облаштувати

барельєфний портрет Тараса Григоровича з рядком «Заповіту»: «Поховайте та вставайте».

На Михайловій Горі кінорежисер Ю. Ілленко із однодумцями планував насадити дерев, під «дубом Шевченка» встановити скульптурну групу «Мені тринадцятий минало, я пас ягнята за селом», де Тарас малює краєвид Дніпра.

Ю. Ілленко. Ескіз для облаштування гавані в с. Прохорівка

Мріяв Юрій Ілленко відновити й будинок Михайла Максимовича, спалений 1974 року, й відкрити «Тарасову школу». Програма навчання дітей має складатися з оздоровчо-спортивної складової – веслування, плавання, футболу, тенісу, а також із семінарських занять з вивчення української мови, малювання, гончарства, майстер-класів із фотографування та кіномистецтва. Після завершення навчання школярі мали б видавати альманах. Не здійснив задум Юрій Ілленко: тяжка хвороба забрала сили й життя. Скромна й призабута Михайлова Гора має, нарешті, бути однією з національних духовних святинь України.

...На високому чолі вершини Михайлової Гори стоїть надмогильний пам'ятник Великому вченому М. Максимовичу, на тильній стороні якого викарбувано: «Помянух дни древния...

В творениях руку своею поучахся». Не забуваймо не тільки це місце на Горі, а й те, що в дослідницькій роботі Максимовича особливе значення займав Київ та міста й села губернії. Їм Михайло Олександрович присвятив чимало статей, а також окремий «Нарис історії Києва» (1847). Перу Максимовича належать і спе-

*Михайлова Гора.
Могила М. О. Максимовича.
Сучасне фото*

ціальні роботи про козацькі часи на території Київщини (зокрема, і про Богдана Хмельницького), про Гайдамаччину та Коліївщину, селянське антипольське повстання на Правобережній Україні 1768 року. До речі, є у славного роду Максимовичів і така сторінка життя – родич Михайла, духовний письменник, святий Іоанн Тобольський (1651–1715), став останнім канонізованим Російською православною церквою перед більшовицькою революцією – його зарахували до лику святих у 1916 році. Надгробок, під

яким спочиває Великий Українець Максимович, відкритий для вітрів із усіх чотирьох сторін, а неподалік вкорінилося крилате дерево-патріарх. Обручі скріплюють порослий зеленим мохом стовбур велетня, щоб бурі не зламали, не знівечили. На ньому табличка: «Дуб Тараса Григоровича Шевченка».

Височіє могутнє дерево майже на краю урвища, а внизу зелене ліс, за ним – білі хатки Прохорівки, далі видніються широкі заплавні луки. Аж у підніжжі Гори – Дніпро, з його кручами, прибережними гаями й затоками. Поглянеш на безкраю широчінь – і не можеш надивитися, відвести погляд. Краєвид вражає, бо сповнений дивовижної, чаклунської мальовничості. Ним милувався Тарас Григорович Шевченко, захоплюємося нині й ми.

«Сумує Корсунь староденний»

Тарас Шевченко, перебуваючи в рідних краях Звенигородського повіту, із Прохорівки через село Пекарі прибув до Корсуня двадцять восьмого червня 1859 року, напередодні свята апостолів Петра і Павла – гостював у троюрідного брата Варфоломія, який працював економом у маєтку князя Петра Васильовича Лопухіна (1753–1827).

*Петро Васильович Лопухін.
Портрет*

Дослідник Київської губернії Лаврентій Похилевич про це містечко написав: «Корсунь, местечко лежит при впадении ручья Корсунки в реку Рось, считался уже одним из значительных пограничных городов, и князья спорили между собою за право владения им вместе с другими городами – Торческом, Каневом, Трипольем и Богуславом. В XIII, XIV и XV веках Корсунь разделял общую участь украинских городов и оставался долгое время безлюдным и разоренным. Жителям предоставлено пользоваться магдебургским правом, с устранением всех не-

согласных с ним прав и обычаев русских и польских. Мещане освобождены от начальства и власти воевод, судей, подкоморных подсудков и других земских чиновников, по всем уголовным и гражданским делам, в коих должны были отвечать только перед войтом и лавниками, от города избранными»^{*}.

Тарас їхав в Україну вже як гравер, «назначений в академіки» Академії мистецтв С.-Петербурга... Позаду – випробування солдатчиною, суцільними заборонами, чужиною, котрі знесли його і призвели до хвороб та передчасної старості. Тарас Григо-

^{*} Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. И. Похилевич; ред. А. В. Пшонковский [и др.]; вступ. ст. А. В. Стародуб, Е. А. Чернецкий. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С. 450.

рович фізично був зовсім іншою людиною, художник Віктор Васильович Ковальов (1822–1894) – отой, якому після повернення із заслання в С.-Петербурзі Т. Шевченко подарував офорт «Приятелі», напише: «Я був вражений різкою зміною в його зовнішності: це вже не той широкоплечий, кремезний, русавий чоловік у сірому сюртуці, яким я знав його колись; переді мною був зовсім схудлий, лисий чоловік, без кровинки на обличчі; руки його просвічувалися так, що видно було наскрізь кістки й жили... Я мало не заплакав»*.

Про цей незабутній день Варфоломій напише у «Споминках»: «Ось в юні 1859 року сиджу я в своїй хаті, дивлюся – щось приїхало простим візком, парокінь: на возі сидить хтось з великими сивими вусами, в парусиновому сірому пальті і в літньому брилі; бачу, минув він двері в мою хату з вулиці та прямо до воріт. Я подумав, що, певно, це хтось з тих, що шукають собі служби в економіях. Одначе в серці у мене щось неспокійно тьохнуло, і я якось інстинктивно вибіг на вулицю і пішов назустріч до приїжджого, а він тим часом успів уже перейти двором і з других дверей ввійшов у сіни; я вернувся, дивлюсь: він відчиняє двері в хату і каже до мене: “Ну, пізнавай же, чи що!” Я й не стямився! “Батьку ти мій рідний!” – скрикнув я і прожогом кинувся до нього на груди! То був Тарас! Ми мовчали та тільки, обнявшись, ридали, наче діти. Вибігла моя жінка та й собі в сльози... В ту годину ми всі наче поніміли: слів не було, тільки сльози так і котилися. Так мовчки стояли ми на однім місці і ридали сльозами радості, аж покіль не підійшов Тарасів фірман і не спитав, що йому робити»**.

Приїзд родича Варфоломій Григорович відзначив навіть поетичним записом у Тарасовому альбомі:

Ой, розвився край дороги

Явор зелененький,

Помандрував з Керелівки

Козак молоденький.

(1859 года, июня 28 дня, в Корсуни, в воскресенье)

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 85.

** Там само. – С. 32..

Варто сказати, що Тарас Шевченко, де б не був, думав і переживав за рідню: передавав гроші та дарунки малечі. Листи до братів, Варфоломія і Микити, подають надзвичайно важливий матеріал до біографії Тараса Григоровича, насамперед, його родинних стосунків. Це немовби нитки, що протягає поет до минулого, зв'язуючи ними різні періоди свого нелегкого життя. Багато років минуло, як Тарас покинув рідні краї, проте роки поневіряння не вивітрили з голови ні родичів, ні рідного місця, ні близьких людей. Поет повсякчас розпитує про родичів: де, хто, як живе? Кожного згадує інтимно-зворушливим натяком, посилає привітання й поцілунки, піклується про побут, виділяючи зі своїх, напевне, тоді невеликих заробітків на допомогу. Тарас пише до старшого брата Микити, турбуючись про найменшу сестру-каліку, Марію: «Та скажи, будь ласка, як і де вона живе, чи одягнена, чи обута? Купи їй що-небудь к святкам з оцих грошей, що я тобі посилаю – поки що, а то я буду їй присилать окремо, коли трапляться у мене гроші»^{*}.

Усякої звістки від рідні Тарас дожидає з тугою, нетерпляче бажає її. Перепрошуючи брата Микиту, що сам довго не озивався, бо, мовляв, «...твого я лиха не возьму на себе, а свого тобі не оддам», Шевченко додає: «...а все-таки краще, коли получиш, прочитаєш хоч одно слово рідне. Серце ніби засміється, коли знаєш, що там діється. Так отаке-то, мій голубе: нудно мені стало, що я не знаю, що у вас робиться»^{**} ...

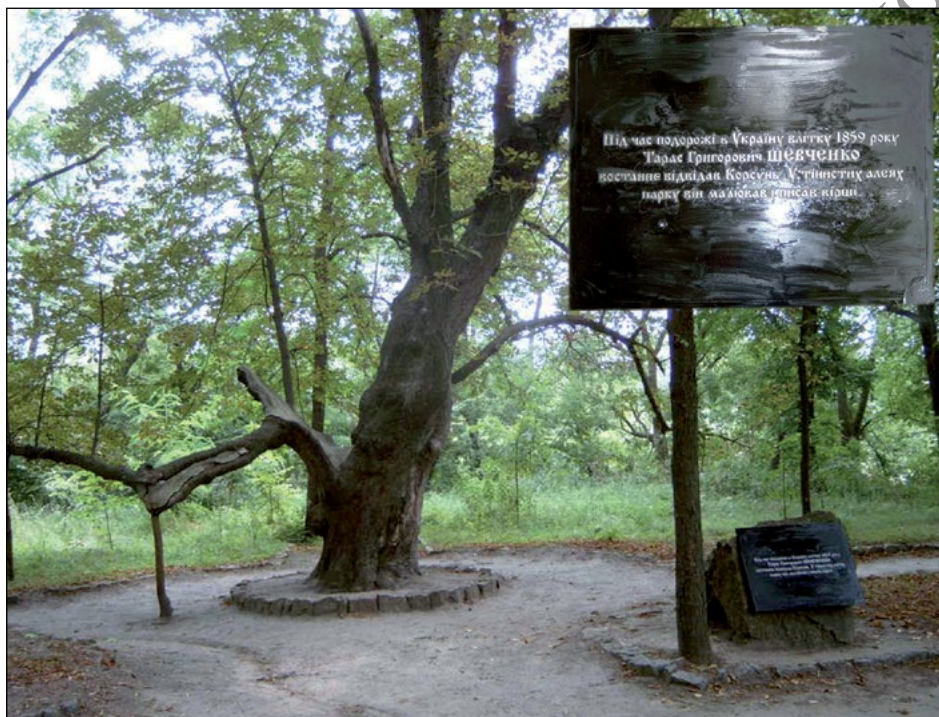
Недільного дня, ближче до обіду, брати пішли на базар, що розміщувався на колишній площі Ринок. Тут розташовувалися м'ясні та рибні ряди, різного роду мануфактурні лавки, продавалися овочі, фрукти тощо. Базари в Корсуні були велелюдними, але Тараса понад усе приваблювало спілкування з селянами, яких розпитував про життєві проблеми. За спогадами сучасників, Тарас Григорович розмовляв «по-мужичому, але дуже розумно, часто розмовляв притчами, що треба було довго думати, щоб дізнатися, до чого воно сказано». А ще Шевченко скрізь цікавився народними піснями.

^{*} Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 11.

^{**} Там само.

Тарас спілкувався і з учасниками козаччини, зокрема, з Іваном Мироновичем Запорожцем, повстанцем, якому подарував «Кобзаря» з написом: «Івану Запорожцю з синами на пам'ять. Т. Г. Шевченко». Зустрічався, переповідають, поет і з місцевими кріпаками Чуприною, Чалапою, Ріпою й землеміром Михайлом Кириловичем Толкуновим із села Гарбузине, та все розпитував «про земельку з видом на Дніпро», адже метою Тарасового приїзду був і пошук ділянки для будівництва хати.

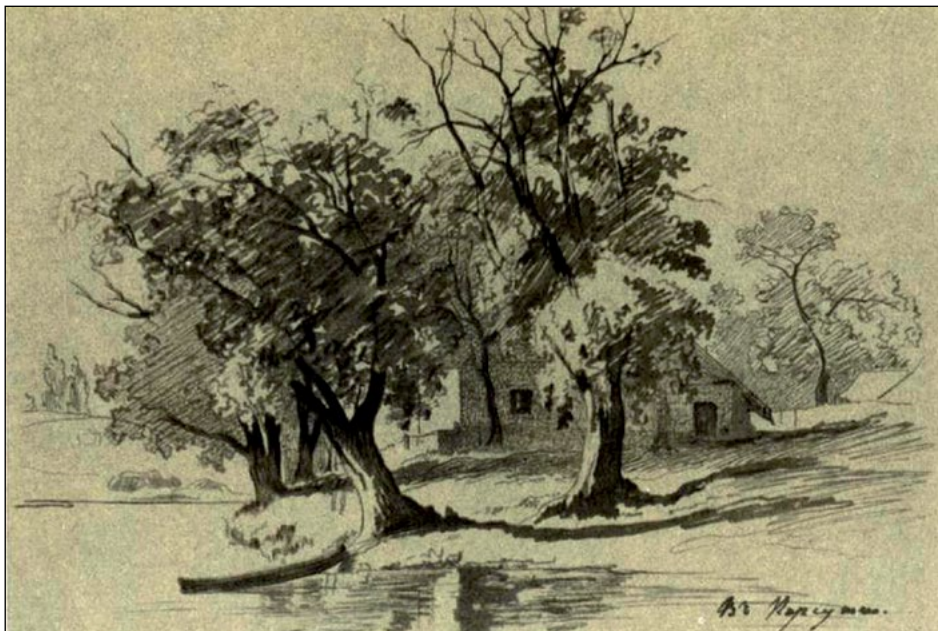

Корсунь-Шевченківський. Каштан в парку: за переказами, біля цього дерева малював і писав вірші Тарас Шевченко. Сучасне фото

Про щоденну зайнятість Тараса в Корсуні Варфоломій згадує так: «Він вставав дуже рано, о четвертій годині. Встане й зараз у сад; а сад у Корсуні дуже, дуже хороший! Раз, що місце само по собі з природи дуже гарне, а до того князь не пожалів грошей, щоб розвести свій сад на дивовижу! Вибере, було, Тарас у цьому саду який найкращий куточок і змалює його на папір. Здається, не залишив він ні одного куточка в саду, щоб не змалювати його у свій альбом. Отже, поетична душа нашого мученика Кобзаря

більш любила ті куточки саду, в котрих іскуство людей не займало іскуства матері природи. Тарасові більш подобалися глухі, густі куточки саду. Їздячи зо мною по роботах, Тарас завсігди пильнував звертати мою увагу, щоб якомога більш заводити машин, щоб якомога менш робили людські руки, а більш пара»*.

Т. Шевченко. У Корсуні

За час перебування в місті й околицях Корсуня, художник виконав малюнки «Дерева», «В Межиріччі», «Понад Россю». Усього п'ятнадцять творів, чимало, правда, загубилося. От би віднайшлися ті рисунки Корсунського саду! «У Корсуні» – малюнок Шевченка, що входить до альбому 1858–1859 років. Як і в більшості інших, на рисунку зображено дерева над Россю, понівечені бурями. Згадується Корсунь і в Тарасовій поемі «Гайдамаки», в листуванні.

За Шевченком під час його перебування в Корсуні був встановлений поліцейський нагляд. Про це свідчать розпорядження Київського цивільного губернатора Павла Івановича Гессе (1801–1880) та рапорти Канівського земського справника Сергія Котлярова (р. н. н. – р. с. н.).

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзевєрін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 31.

У секретному розпорядженні губернатора Павла Гессе до Сергія Котлярова від дев'ятого липня 1859 року наказувалося: «Предписываю наблюдать за всеми действиями и сношениями академика Шевченка, доносить мне почаще о последствиях сих наблюдений, а по выбытии его из вашего ведомства тотчас доставить мне сведения о времени выезда и месте, куда он отправится». У рапорті С. О. Котлярова від двадцять першого липня сказано: «В Корсуне он (Шевченко. – Прим. В. Ж.) пробыл первоначально с 28 июня по 8 июля, особенных занятий в Корсуне не имел, а приезжал по родству для свидания, и в поступках его ничего предосудительного не замечено»*.

Т. Шевченко. Деревя

Жандармське стеження певною мірою ускладнювало спілкування Шевченка з місцевими жителями. Однак, Тарас Григорович знаходив можливість, хоч і ненадовго, уникнути жандармського нагляду. Наприклад, заприятелював з Іваном Микитовичем Тетянком, який працював у конторі управителя Корсунського маєтку.

Гостював Тарас і в родині Єгора Федоровича Годіна, бібліотекаря князівської бібліотеки. Хата Годіна (не збереглася) стояла над Россю, під кручею, неподалік нинішньої Шевченківської загальноосвітньої школи № 1.

Тарас Григорович зустрічався в Корсуні з земляком із Зеленої Діброви, священником Андрієм Лебединцевим (1826–1903), який 1856 року отримав призначення в Спаську церкву. Вірогідно, бував у нього вдома. Де саме був розташований будинок

* Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. – К. : Вища шк., 1975. – С. 495.

Лебединцева у Корсуні, невідомо. Підтвердженням відвідування Шевченком родини отця Андрія можуть бути рядки з листа рідного брата священика Феофана Гавриловича Лебединцева (Ф. Лободи; 1828–1888), засновника, першого видавця і редактора журналу «Київська старовина», до Тараса Григоровича двадцять другого жовтня 1859 року: «Прожив я в Корсуні неділь зо дві. Там, коли пам'ятаєте, рядом з братом моїм становий живе, так-таки хата коло хати»*.

*Корсунь-Шевченківський. У цьому будинку перебував Т. Шевченко.
Сучасне фото*

У Корсуні, окрім гостювання у родича, Шевченко мав намір одружитися й шукав наречену. Варфоломій згадує: «Ссылка и солдатчина за Аралом не огрубили, не очерствили нежное, доброе и любящее сердце Тараса... Тарас любил жить семьянином, видя мою жизнь, он не раз говорил: “Сподобит ли и меня Господь обзавестись своим пристанищем, хаткой, женой и деточками?” Мы часто разговаривали об этом деле, и всегда Тарас

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 121.

просил мого совета и помощи найти ему место для поселения и “дивчину”, но чтобы дивчина была непременно украинка, простая, не панского рода, сирота и наймичка*.

А стало місто над Россю близьким Тарасу і через Харитину, наймичку Варфоломія, яку побачив «назирки», «проворну та жваву, наче дзигу», коли та крутилася на кухні у троюрідного брата. На той час їй було вісімнадцять років, Тарасу – сорок п’ять. На службу до Варфоломія її забрали без згоди батьків у п’ятнадцять років, не давши можливості оволодіти грамотою. Батько Харити – кріпак із села Саморідні – Василь Довгополенко, учасник селянських заворушень під час подій Київської козаччини 1855 року, був людиною «строгим», тримав усіх в «шорах». Дівчина не була красунею, але хлопчачий погляд приваблювали тонкі дужкуваті брови, з-під яких дивилися великі чорні очі, та ще мала тихий характер.

Варфоломій Шевченко в «Споминах» так описав її портрет: «Оцю Хариту жінка моя взяла до себе ще дитиною і вигодувала її. В час приїзду Тараса до нас, в 1859 році, Харита була якраз на порі. Не можна сказати, щоб була красива, але щось у неї було дуже симпатичне: тихий характер, ніжне й добре серце, чиста душа і молоді літа були красою Харити»**.

Саме тоді, коли Тарас плекав надію одружитися, писалася поема «Марія», в якій простежуються й особистісні мотиви:

*Якая доля вийде нам
З старим Іосифом? О доле! –
І похилилась, мов тополя
Од вітру хилиться в яру.
Йому я стану за дитину.
Плечми моїми молодими
Його старії підопру!****

Не будемо дошукуватись, чим саме припала до вподоби Шевченкові Харита, яку бачив тільки «мигцем» та з якою ледве чи й розмовляв хоч раз до пуття; заважимо тільки, що душевний

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 36.

** Там само. – С. 26.

*** Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Радянська школа, 1983. – С. 509.

стан поета був тоді такий, що, як мовиться, хапався за все, що б рятувало від самотньої старості: «Чи так, чи сяк, а я повинен оженився, а то проклята нудьга зжене мене з світа»*, – писав Тарас у листі до Варфоломія. Йому хотілося вже мати сімейний затишок.

Перебуваючи в родича раніше, Тарас побачив Хариту, в одному із листів до Варфоломія написав: «Нехай Харита скаже: чи піде за мене? Як скаже, що піде, то прийми її в своїй хаті, як рідну сестру. Нехай вона, сердешна, від наймів трохи відпочине. На харч її і одежу я тобі пришлю гроші»**.

Тим часом з такого сватання ледве чи й могло щось вийти. Насамперед, для Харити Шевченко був чужий. «Він ніколи зо мною не балакав, – казала дівчина Варфоломію, – і я навіть не примічала, який Тарас з виду був»***.

Імовірно, під впливом несподіваного й швидкоплинного почуття Тараса до Харити в січні 1860 року написані вірші «Ой діброво – темний гаю!» та «Дівча любе, чорнобриве»:

*Дівча любе, чорнобриве
Несло з льоху пиво.
А я глянув, подивився –
Та аж похилився...
Кому воно пиво носить?
Чому босе ходить?..
• Божє сильний! Твоя сила
Та тобі ж і шкодить.*

Була спроба одговорити поета від «необачного» вчинку, тобто – від одруження на молодій наймиці: «Чоловік ти письменний, – писав Тарасові Варфоломій, – твоє діло таке, що, живучи над Дніпром на самоті з жінкою, часом, може, треба б похвалиться жінці, що оце мені прийшла така і така думка, то оце я так написав, та й прочитать їй. Що ж вона тобі скаже? Тоді твоя нудьга ще побільшає, та вже тоді хоч сядь та й плач: ніхто нічого не допоможе.

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 83.

** Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 33.

*** Зоря. – 1895. – Ч. 5. – С. 98.

Або як дасть бог діточок, хто ж їм стежку покаже? Насунувши тобі таку увагу, я жду, що ти скажеш і як воно по твоєму?»*.

Одержавши цілком зрозумілу Тарасову відповідь («як же себе поєднать з собачою панською кров'ю» та «мати – всюди однакова мати»), Варфоломій почав по-простому одмовчуватися та зволікати. У кожному листі Тарас прохає троюрідного брата поговорити з Харитою, умовити, «присогласити», але на все була одна відповідь – Варфоломійове мовчання. Вперше справу про сватання зняв Тарас другого листопада, а ще й у березні мусив нагадувати: «...пиши до мене швидче, бо я трохи не одурів, ждучи твого письма о братах і о Хариті»**.

Тарас Шевченко намагався відшукати в образі Харити знак своєї долі. Однак її душа та серце, незважаючи на славу поета, не змогли прийняти Тарасові «залицяння», стати тим раєм, який би міг обігріти його згорьоване серце.

Коли Тарас запропонував Хариті через Варфоломія вийти за нього заміж, то дівчина була категорично проти, щоб прийняти пропозицію про одруження від незнайомого та чужого чоловіка. До того ж, вважала його занадто старим. Варфоломій також погоджувався, правда – мовчки, що Тарас «зістарівся задля 18-літньої дівчини... що його молодість, пора женитися з молодого – вже минули, навіки минули!» Однак, поет майже в кожному листі наполегливо питав про Хариту: «Та напиши мені хоч півслова о Хариті; вона мені спать не дає»; «Ще раз благаю тебе, напиши, що скаже Харита»***.

Оскільки Тарас продовжував наполягати, Варфоломій нарешті зізнався, що Харита не бажає заміж, а «хоче ще погуляти». Тарас

*Ймовірно, отакою була Харита,
«дівча любе, чорнобриве»*

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородин, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзевєрін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 34.

** Там само. – С. 33.

*** Там само. – С. 34.

відповів: «Сьогодні я получив твої письма. Сьогодні у мене велике свято» (нагадаю: двадцять другого квітня 1838 року Тарас Григорович викуплений за дві з половиною тисячі рублів асигнаціями з кріпацтва. – Прим. В. Ж.) та відмова «зробила з мого великого свята такий дрібний будень, що я трохи, трохи не записався в ченці».

Відповідь була негативна, але, мабуть, не категорична, бо Шевченко все ж не полишає надії про одруження: «Та дарма! Нехай собі погуляє до тієї весни... а тим часом ти врозумляй її потроху». «Я знов спитав Хариту, – пише в спогадах Варфоломій, – і знов вона одповіла мені те ж саме: “Такий старий!” Що мені було діяти? Написати Тарасові правду – все одно, що пхнути його ножем у саме серце! Вговорювати Хариту – значило морально приневолювати її. Опинившись в такому незвичайному стані, ходячи “між двома огнями”, я довго-довго боровся, не знаючи, що діяти? Чи “наложити руку” на серце Харити і вговорити її, чи збрехати Тарасові? Я, – признається Варфоломій, – вибрав останнє»*.

Душа Тараса «пойнялася хмарою нудьги і коли саме, більш ніж коли-будь, треба було йому дружньої поради і розваги»**.

І тоді поет упродовж чотирьох травневих днів пише «Молитви», в одній із яких є рядки:

*Мені ж, мій боже, на землі
Подай любов, сердечний рай!
І більш нічого не давай!****

Тарас Шевченко прожив у Корсуні майже два місяці. То був час відчайдушних спроб здійснити мрію про «хату над Дніпром» та одруження. Неодмінна умова – «щоб Дніпро був під самим порогом, з невеликим ліском».

«Сумує Корсунь староденний: нема журбу з ким поділить», – так писав Тарас Шевченко в поемі «Гайдамаки» про містечко над «зеленою Россю» часів Гонти і Залізняка. Додав Корсунь суму й самому поетові, бо так і не здійснилися блаженні мрії та бажання про одруження.

Цікава деталь: якось Харита звернула увагу на Тарасів «волохатий кожух з відкидним коміром та високу смушеву з червоним

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзевєрін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 34.

** Там само. – С. 355.

*** Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 530.

верхом шапку». Саме цей її спогад і пояснює «маловідоме фото», як написано у книзі Параски Степанькіної «Корсунські дороги Шевченка» (2013), ніби «зроблене» у «Фотографії Е. Козловського в Києві» 1859 року. На світлині – Тарас Шевченко в зимовому одязі – у кожусі та у високій смушевій шапці.

Якщо зважити на те, що втретє і востаннє поет міг бути в Києві з червня до тринадцятого серпня 1859 року, то його одяг видається незрозумілим: серед літа – в кожусі! Та Харитинині слова вносять хоч яку ясність. «Шевченко влітку міг одягати й зимовий одяг», – розповідала дівчина кореспондентові видання «Зоря» 1895 року. До того ж, як писав біограф поета Михайло Чалий (1816–1907), ночі в червні в Корсуні були іще холодні, дощові, а здоров'я поета не найкраще: «бухикав», тому й «тепло одягався». А можливо, Тарас «тепло вдягнувся», аби сфотографуватися, іще до відвідин Корсуня? Але то все догадки та припущення – тож відродимо історичну справедливість. Це не портрет Тараса Шевченка, надрукований у виданні «Корсунські дороги Шевченка», а... поштова картка, виокремлена з групової світлини російського художника і фотографа Андрія Івановича Денъера (1820–1892).

Хто ж цей Денъер, про якого в хвилини розпачу й хвороби згадує Шевченко? Із художником Андрій Іванович був знайомий від часу спільного навчання в Академії мистецтв у Карла Брюллова. В останні роки життя поета Андрій часто бував у його майстерні. За спогадами лікаря Миколи Миколайовича Благовещенського (1893–1938), який в останній рік життя Тараса Григоровича його відвідував, «Денъер написав з Тараса Григоровича портрет, який... подавав на виставку»*. До речі, на академічній виставці 1860 року експонувалися п'ятнадцять фотографій Денъера та Шевченкові офорти й живописний автопортрет.

Авторство Андрія Денъера пов'язують іще з двома портретами Тараса Шевченка: у шапці й кожусі, без бороди (зима 1859–1860 років, за іншими джерелами – 1858 рік; експонувався на виставці в Академії мистецтв у 1861 році); у групі з приятелями. Перший портрет, з авторськими підписами («Денъер», «Denier»)

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 290.

на відбитках, покладено в основу літографії Адольфа Мульєрона, за якою Т. Шевченко 1860 року виконав офорт.

Відомо одинадцять світлин Шевченка, до наших днів залишилося десять. У роки юності та до заслання Тарас Григорович не фотографувався, але 1859 року разом із приятелями – Григорієм Честахівським, братами Олександром та Михайлом Лазаревськими і Павлом Якушкіним – замовив у фотостудії А. Ден'єра групову світлину.

Т. Шевченко серед друзів (зліва направо): О. М. Лазаревський, М. М. Лазаревський, Т. Г. Шевченко, Г. М. Честахівський, невідомий. Із цієї світлини А. Ден'єр й викадрував портрет Кобзаря. Давнє фото

До речі, така поза Т. Шевченка – коли ледь схилився та з'єднав пальці обох рук у замок, нахиливши смушеву шапку набакир, єдина і є тільки на фотографії А. Ден'єра.

Лейпцизький майстер Фрідріх Брокгауз (1772–1823) викадрував із цієї групи постаті Шевченка та вигравірував на сталі; згодом російські майстри робили з цього фото гравюри на металі, дереві та... поштових картках. Цю викадровку використав і київський фотомайстер Едуард Козловський.

Фотостудія київського міщанина Едуарда Домініковича Козловського була спочатку на Хрещатику, 15 (там нині Пасаж), а вже згодом – у старовинному будинку на вулиці Анненківській, 2 (нині – Лютеранська, № 4; приміщення не збереглося під час пожежі). Це була відома в Києві студія, тому що на паспорті (звороті) поштової картки з портретом Т. Шевченка є напис: «Удостоєна медалі на Паризькій виставці 1851 р.» Поряд із цими словами зображені чотири медалі, якими нагороджений фотограф. Е. Козловський виконував і фотопортрети на замовлення, знімав інтер'єри особняка Ханенків, види історичного міста...

Козловський сам не міг фотографувати Т. Шевченка: поперше, Едуард Домінікович отримав дозвіл від київського губернатора на відкриття фотозакладу лише четвертого червня 1884 року, коли Кобзар був уже в далеких світах. По-друге, 1897 року фотоательє було закрите, а дозвіл на роботу отримав у травні 1898 року, відкрив же фотостудію з виготовлення поштових карток із портретами відомих особистостей тільки в 1899 році.

Загадка ж поштової картки ось у чому: як засвідчує Парасковія Степенькіна, Тарас Григорович подарував поштівку Марії Бантос, дружині Якіма Івановича Бантоса, який працював механіком, а потім помічником директора цукрового заводу в селі Поташні Корсунського повіту. Понад сто років зберігалась листівка у родині Бантосів і лише 1959 року житель Таганчі Т. Я. Бантос передав її Музею історії Корсунь-Шевченківської битви Черкащини. Хто ці Бантоси? Про цю родину й зв'язок із нею Тараса Шевченка слід шевченкознавцям знати більше.

...А Харита Довгополенко вийшла заміж за писаря з поміщицької економії, молодого парубка Федора Гриненка, однак у шлюбі не була щасливою. Як довідався Шевченків біограф Олександр Кониський через місцеву жительку П. Л. Крамаренкову, 1894 року Харита мешкала в селі Сотники Канівського повіту, вдовувала. Незважаючи на п'ятдесят три роки, «не втратила своєї вроди... знати, що замолоду була дуже гарна»*.

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородин, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзевєрін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 368.

...У житті Шевченка Корсунщина не була безликою сторінкою, а щедрою на зустрічі з простими людьми, долі яких зримо й незримо переплелися з його життям. Це, насамперед, троюрідний брат і свояк Варфоломій Шевченко, учитель і друг Іван Сошенко, Харитина Довгополенко, службовець економічного правління Корсунського маєтку Іван Житницький. Серед корсунських Тарасових знайомих були також священник Спаської церкви Андрій Лебединцев, службовець контори управителя Корсунського маєтку Іван Тетянко, бібліотекар князівської бібліотеки Єгор Федорович Годін, князівський землемір Михайло Кирилович Толкунов, учасники подій Київської козащини...

Корсунь-Шевченківський. Пам'ятник Т. Шевченку. Сучасне фото

А ще – твори: за час перебування в Корсуні та його околицях Тарас Шевченко виконав малюнки: «Дерева», «В Межиріччі», «Понад Россю». А «В Корсуні» – малюнок Тараса Шевченка, що входить до альбому 1858–1859 років. З того, корсунського періоду брати регулярно листувалися: збереглося 23 листи Т. Шевченка до «єдиного щирого друга» і 11 від Варфоломія до поета.

**«Мені й вдень і вночі
сниться Дніпро
й темний ліс
попід горою»**

Щоб втілити в життя мрію поселитися біля Дніпра, «на Україні милій», Тарас Шевченко приїздить п'ятого липня 1859 року в село Межиріч Черкаського повіту до поміщика Никодима Павловича Парчевського (1812–1867) з проханням продати «шматок землі на пагорку» між селом Пекарі й Каневом. Гора з плато звалася «Мотовилівкою».

Межиріч – поселення мальовниче, є в ньому гори, луки, поля, по один бік ліс хвойний, по другий – ліс листяний, дві річки, озера; ставки на низу й на горах.

Лаврентій Похилевич 1864 року про Межиріч пише: «Местечко лежит между реками Расавою и Росью, из коих первая впадает во вторую в полуверсте за местечком. С 1-го января 1858 года именем владеет, по покупке от опеки, титулярный советник Никодим Павлович Парчевский. Межиричь бесспорно принадлежит к числу древних поселений края, судя по его местоположению, по преданиям народным и по некоторым остаткам давних жилищ и укреплений. К западу от местечка тянутся понад Росью возвышенности, из коих ближайшие к местечку носят названия: гора Шибенница, гора Куряча и Городище. К югу от местечка за Росью тотчас начинается бор»^{*}.

Оскільки Н. Парчевського, власника Межиріцького маєтку, нащадка шляхти Могилівської губернії, в селі не було (не повернувся з поїздки до Санкт-Петербурга, про що Тарас повідомив Варфоломія: «...той не зробив нічого», щоб зустрітися). Чекаючи на пана, Т. Шевченко малює краєвид «В Межиріччі».

Село його приваблювало не тільки краєвидами, а й історією. Тут кілька тисячоліть тому жили мисливці на мамонтів. А в часи Святослава Межиріч називався «Товарів». Напроресні 1191 року князь Гліб заскочив половців коло Товарова на Росі й отримав над нападами славну перемогу.

Ділові переговори про придбання «шматка землі» художник Шевченко веде з економом маєтку Вітольдом Вольським (1817–1885), «добрим і щирим чолов'ягою», як його потім охарактеризує Тарас. Вольський – білорус, із обідніх дворян.

^{*} Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. И. Похилевич ; ред. А. В. Пшонковский [и др.] ; вступ. ст. А. В. Стародуб, Е. А. Чернецкий. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С. 435.

Із великої родини вийшли учасники бунтівного руху. Брат Вітольда Вацлав, його сини Генріх і Михайло були учасниками польського повстання 1863 року. Економ поставився до бажання Тараса Шевченка поважно, допомагав вибрати ділянку, їздив околицями. З ними були місцеві жителі – селянин Т. Г. Садовий і його син Роман.

Однак дванадцятого липня 1859 року Т. Шевченко в Межиріччі таки зустрівся з поміщиком Н. Парчевським і вів перемовини про купівлю землі. Присутній дворянин Адельберт Козловський «спровокував» поета на «гнів», відбулася сварка «на релігійному ґрунті», й поміщик відмовився продавати поетові землю в цьому селі, сказавши: «Треба подумать, де».

Т. Шевченко. В Межиріччі

Т. Шевченко, не дочекавшись, доки поміщик «подумає», подався в село Пекарі, також власність Н. Парчевського. Зберігся той шлях, який пролягає верхів'ями гір уздовж поля, адже низинну дорогу, біля Дніпра, під час повені затопило. Тоді вершини не були заліснені, з них виднілися Дніпро та землі лівобережжя. З гір відкривалися неповторні краєвиди. Один із них особливо вразив і захопив Тараса, про що він не раз згадував

у листах до Варфоломія: «...мені й вдень і вночі сниться ота благодать... Дніпро й темний ліс попід горою»*.

Тарас із троюродним братом обирали ділянку прискіпливо, обдивлялися «з усіх сторін, як покупець свинку». Відомості про це є в споминах Варфоломія: «От і стали ми з ним декуди їздити і шукати йому задля житла такого місця, “...щоб Дніпро був під самим порогом”. Незабаром і знайшли ми таке місце, і справді чудове!

Межиріччя. На цій ділянці Т. Шевченко мріяв збудувати хату. Сучасне фото

Над самісіньким Дніпром, де з берега ловлять «отакенні карасі», та із невеликим ліском. Ця земелька – може, чи й було дві десятини – належала до власності п. Парчевського». Сам Тарас Шевченко у «Поясненні чиновникові особливих доручень М. О. Андрієвському» писав, що мав намір «приобрести небольшой кусок земли, где бы можно было водвориться на постоянное жительство... Нашел я желаемое место между городом Каневом и селом Пекари, в имении помещика Парчевского»**. Отже, Тарас Шевченко обрав село Пекарі, достеменно знаючи історію цього краю.

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 185.

** Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородин, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзевєрін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 33.

Лаврентій Похилевич про Пекарі пише так: «Село находится на левой стороне Роси, при впадении ее в Днепр, в 6-ти верстах ниже села Хмельной... Примечательно тем, что, по историческим соображениям, оно стоит на том месте, где в давнее время был город Родня, известный осадой в 975 году, во время которой жители Родни, вместе с дружиной великого князя Ярополка, доведены были войском князя Владимира Святославича до такой крайности, что бедствие Родни обратилось в пословицу: беда, аки в Родни! Пословица эта пережила сам город, потому что Родня и само ее имя исчезли во мраке нашей истории, не оставив по себе почти никакого следа так, что археологам остается только догадываться, где именно стоял этот город»*.

Село Пекарі. Стела біля гори «Мотовилівщина», де Т. Шевченко також планував придбати землю. Сучасне фото

Як відомо з Тарасових листувань, знайдених у жандармському архіві, наляканий наміром «політично неблагонадійного» художника оселитися «на його землях», Никодим Парчевський

* Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. И. Похилевич ; ред. А. В. Пшонкинский [и др.] ; вступ. ст. А. В. Стародуб, Е. А. Чернецкий. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С. 489.

відмовився продавати Шевченкові ділянку. Коли йшлося про це в розмові з Варфоломієм восени 1859 року, Парчевський посилався на те, нібито «має погодити дозвіл на продаж землі з київським генерал-губернатором». Справжні причини відмови поміщик розкрив після смерті Т. Шевченка в листі до київського губернського жандармського управління. Мовляв, життя Шевченка «в Пекарях посилило б загрозу селянських заворушень». Про це ж писав і Михайло Чалий в «Примітці» до опублікованого уривка з листа Варфоломія Шевченка: «По всему было можно заметить, что Парчевский не желал иметь соседом такого человека, как Шевченко»*.

Кагарлик. Маєток поміщика Дмитра Трощинського. Давнє фото

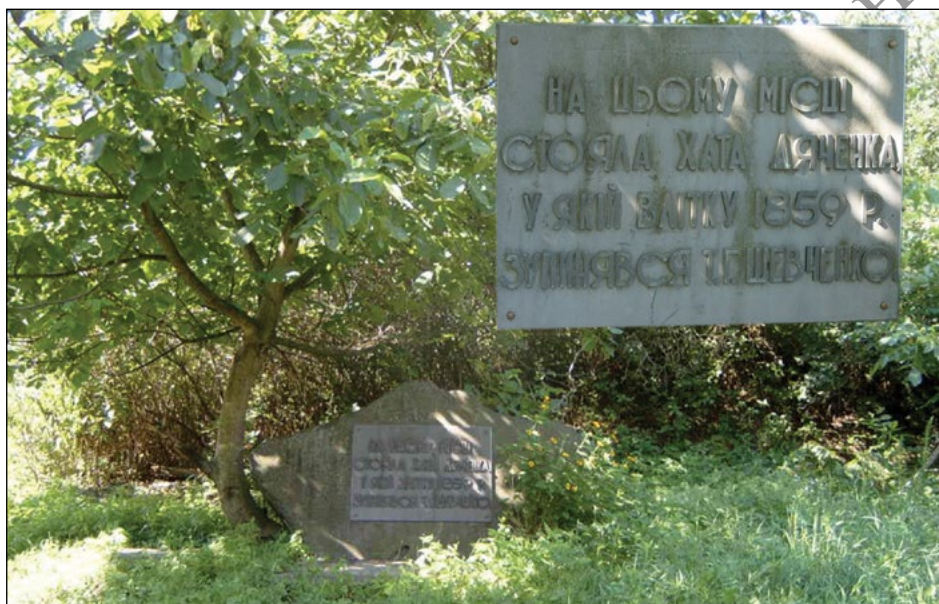
У середині липня 1859 року київський губернатор Іларіон Васильчиков (1805–1862) отримав від черкаського справника Василя Табачникова (1826–1892) секретний рапорт (датований

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзевєрін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 299.

п'ятнадцятим липня), у якому йшлося про інцидент, що стався в селі Пекарі біля Канева за п'ять днів до того.

Тарас Шевченко приїхав оглянути на горі Мотовилівщина ділянку, яку мав намір купити. Разом із художником були управитель Межиріцького маєтку Вольський, землемір Хілінський, «варшавський житель Молендський», якийсь Козловський, а також селянин Тимофій Садовий. Табачников інформував губернатора, що він дав розпорядження «...оставить Шевченка в квартире пристава под особым надзором»*.

Пекарі. На цьому місці стояла хата Дяченка, в якого Т. Шевченко також планував придбати ділянку. Сучасне фото

Як же черкаський жандарм дізнався про «конфлікт із Шевченком» біля Пекарів і напряду «інформував» аж самого губернатора? По-перше, стежити за Т. Шевченком він мав «по службі». А по-друге, інцидент раптом отримав розголос: хтось пустив серед селян чутку, що «художник із Петербурга» начебто під час сварки казав протиурядові речі: «...не нужно ни царя, ни панов, ни попов». Тому Василь Табачников прибув на місце події і протокольно записав свідчення в тих, хто 10 липня був «вместе с петербургским гостем».

* Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. – К. : Вища шк., 1975. – С. 506.

Тараса Шевченка затримали в Прохорівці тринадцятого липня 1859 року за кілька кроків від Михайлової Гори. У «Поясненні» шостого серпня 1859 року щодо «богословської суперечки із дворянином Козловським», який мав наміряти землю у володіннях поміщика Никодима Парчевського, Тарас Григорович

*В. Боровиковський.
Дмитро Трошинський. Портрет*

писав: «Переправившись через Дніпро, я пішов у село Прохорівку, до колишнього професора й ректора університету св. Володимира п-на Максимовича, мене догнав становий пристав з містечка Мошни Київської губернії з кількома десятниками й тисяцьким і, заарештувавши мене, привіз в тее містечко»*.

Попри скандали та небажання поміщиків виділити землю поетові та його «удержание для выяснения», пошуки землі «для хатинки» тривали. Варфоломій Шевченко повідомив Тараса, що «надибав щось таке» у власника маєтків Київської губернії

Дмитра Андрійовича Трошинського (1749–1829), «...у Кагарлику, чи поблизу, що тобі має сподобатися». На запитання про «того пана» Варфоломій відписував Тарасові: «У Трошинського єсть село по лівому берегу Дніпра; називається Рудяки: коло того села є ліс, луг; озера кругом лісом пообростали. Я сам ще не бачив, але мені розказував... Григорович... що там такі місця гарні, що, каже, трудно вже їх знайти і понад цілим Дніпром»**.

* Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. – К. : Вища шк., 1975. – С. 327.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 194.

Згодом Варфоломій запропонував Тарасові іще одну «комбінацію» – купити в пана Трощинського дім у Ржищеві, «...за містечком, над Дніпром, в дуже, дуже хорошім місці». Про цей населений пункт Київської губернії та його історію розповів Лаврентій Похилевич: «Местечко при реке Днепре в 80-ти верстах ниже Киева; однако Днепр в полную воду течет близ местечка, и даже затопляет некоторую его часть. Местечко расположено в глубокой долине, по которой течет речка Леглич, и, омыв возвышенный пункт на южной стороне Леглича, называется Иван-горой, и на нем находится четырехугольное земляное укрепление»*.

Село Пекарі. Введенська церква, збудована 1766 року. Т. Шевченко заходив до храму молитися. Нині святиня відбудовується. 2008 рік. Сучасне фото

Пропозиція зацікавила Тараса Григоровича, бо в кількох листах до двоюрідного брата він перепитує про «грунт» Трощинського та просить Варфоломія, щоб «поєднав» його з цим паном та й сам брав у нього службу. Переповідають, що Шевченко сам писав до Дмитра Трощинського, але той лист до

* Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. И. Похилевич ; ред. А. В. Пшонкинский [и др.] ; вступ. ст. А. В. Стариодуб, Е. А. Чернецкий. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С. 45.

нас не дійшов. Справа з купівлею землі не зладилася. Згодом Тарас Шевченко писав Варфоломієві: «Занехай Ржищев, цур йому, тому домові, повітці, вітрякові, потім трьом грушам»^{*}.

Ржищев. Погруддя Т. Шевченка

Отже, із купівлею «клаптика землі» постійно виникали ускладнення: спершу – суто людського, потім – фінансового порядку, але насправді – політично-поліцейського характеру. Рапорт земського справника Табачникова про «неблагодійність» художника Тараса Шевченка» запустив у дію механізм таємного листування жандармських і цивільних служб з метою перешкодити поетові придбати в Україні землю для зведення хати. Певно, відтепер, після «Тарасового богохульства» в Пекарях, за Шевченковим

маршрутом пильно стежили. А згодом поет був узятий під варту і його повезли в містечко Мошни. Етапування здійснив становий пристав 3-го стану земської поліції Черкаського повіту Франц Добржинський (1810 – р. с. н.) – це той жандарм, який улітку 1859 року під час подорожі Кобзаря Україною здійснював таємний нагляд за поетом у селах Межирічі, Пекарях та Хмільній, брав участь у допитах Шевченка.

...Пам'ять про перебування в Ржищеві Тараса Григоровича Шевченка увічнена в погрудді, яке стоїть у парку, названому його іменем.

^{*} Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 200.

**«Мои единые друзья!
Я опинився
аж у Мошнах»**

Тараса Шевченка, щоб скоротити відстань, на поліцейському дубі (довбаному човні) Дніпром, а потім притокою Вільшанкою доставили в містечко Мошни Черкаського повіту Київської губернії.

Мошни. Дівчата на порозі ганку хати Нагановського. Давнє фото

Лаврентій Похилевич про цей населений пункт зазначив: «Местечко лежить на ровной низменности, покрытой некогда непроходимыми болотами – отсюда название. Мошня – по малороссийски низменное место, наполненное мошками. Приметно, что окрестности представляют луг, который понимался вешними водами Днепра, когда он был в древности многоводнее. Достопримечательности: огромный парк, разбросанный по горам, для обозрения коего путешественниками назначено владельцем несколько легких кабриолеток и лошадей, приученных к езде по горам; зверинец, дворцы, в оригинальном сельском вкусе построенные, картинная галерея и Святославова башня; курган или могила на запад от местечка, в коей, по рассказам жителей, гайдамаки закопали сокровища, кем-то в последствии похищенные; гора Беседка, на юговосток в лесу, близ нынешнего винокуренного завода, на который собирались гайдамаки; деревянный

крест повыше Беседки по дороге, ведущей в монастырь, водруженный на том месте, где отдыхал митрополит Евгений во время одного из путешествий своих в Мошногорский монастырь; помежду Глеб-горой и Давидовой-горой, в лесу, гора, именуемая Иваны. На ней находится древнее городище с валом, рвом и воротами на восток. Князь Святослав Игоревич останавливался здесь с дружиной во время одного из своих походов на Грецию»^{*}.

Не назбиравши достатньо «прямих і незаперечних доказів крамольних розмов» Шевченка, маючи лише свідчення, які «решительно не произвели никакого вредного влияния», черкаський земський справник Василь Табачников (1826–1892), головний поліцейський чин повіту, не знав, що робити з «бунтівним художником». Тому, відіславши п'ятнадцятого липня 1859 року Рапорт київському начальству про затримання Тараса Шевченка, просив «выслать его на место службы в С.-Петербург» і чекав

*Мошни. Хата міщанина Нагановського,
де утримувався арештований Т. Шевченко. Сучасне фото*

^{*} Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. И. Похилевич ; ред. А. В. Пшонкинский [и др.] ; вступ. ст. А. В. Стародуб, Е. А. Чернецкий. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С. 488.

У 1823 році граф Михайло Воронцов (1782–1856), призначений генерал-губернатором Новоросії, мешкав у Одесі. Тут і відбулося його знайомство з талановитим зодчим, архітектором Георгієм Івановичем Торрічеллі (1800–1843), який за нетривалий час встиг на прохання графа спроектувати в Одесі Архангело-Михайлівський собор, дві розгорнуті колонади якого нагадували Казанський собор у Петербурзі, парк в англійському стилі, башту Святослава в Мошнах. Нова Спасо-Преображенська церква також збудована М. С. Воронцовим за проектом Г. Торрічеллі. Однак Воронцов уславив містечко унікальним парком, що розташовувався на схилах Мошенських гір; складався з двох частин – огороженої території, призначеної для піших прогулянок, та території для кінних прогулянок, так званого «Звіринцю». Характерна особливість: в його композиції відсутня вода у вигляді озер чи струмків.

До речі, Михайло був сином посла Російської імперії у Великобританії графа Семена Воронцова і зростав та виховувався у кращих університетах Європи. Тому й не дивно, що перейняв і запровадив у Мошнах англійський стиль паркобудування і його елементи втілював у своєму маєтку. Не випадково перший пароплав «Пчелка» в Російській імперії

з губернії розпоряджень. До речі, це той «Табашников», про якого Тарас Григорович в листі до Олексія Хропаля написав: «Як побачите Табашникова, то заплуйте йому всю його собаку морду. Диво мені, що таку подлю, гнусную тварь земля носить. Другим разом я вам напишу, що він хотів зо мною зробити»*.

Відомо, що Т. Шевченка спершу помістили у волосній управі Мошен, через день перевели в будиночок станового пристава полковника Грудзинського, а потім – «до певного часу» – у хатину міщанина, поляка Нагановського, яка збереглася. Містечком на той час володіла вдова генерала Семена Воронцова (1823–1882) Єлизавета (в дівочтві – Браницька) – рідна дочка «усмирителя» гайдамацького повстання Ксаверія Браницького, який четвертував Гонтю і засудив Залізняка.

Оскільки «бунтівник Шевченко» не вів себе «агресивно і був послухним» йому, як «художнику аж з Петербурга», дозволили насолоджуватися

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 190.

прогулянками в розкішному парку, блукати нескінченними алеями та доріжками, що виходили до Дніпра. Поет міг також «при супроводженні жандарма» оглядати околиці та історичні місця довкола поселення. А оглядати, як виявилося, було що.

Зацікавила Тараса Григоровича, наприклад, ротонда Мошногірського парку, вибудувана в грецькому стилі.

Не лишила художника байдужим також історія загадкової вежі Святослава. Зокрема, Шевченка цікавило, що спонукало Воронцова наказати звести башту-маяк та назвати її іменем Святослава Ігоровича (935–972). Насправді, пов'язано це було з історією загибелі легендарного князя. Народні перекази засвідчують, що після битви на Хортиці, Святослав і його воїни добралися до Мошен, але їх, знесилених битвою і переходами, печеніги наздогнали і вбили. З черепа Святослава хан Куря наказав виготовити чашу та викарбувати: «Шукаючи чужого, втратив своє». Вважалося, що хоробрість вбитого й відважного київського володаря має передаватися тому, хто п'є з його черепа.

На верхньому майданчику вежі на честь М. Воронцова під час його прибуття з Одеси до Мошен запалювався ліхтар. Дослідник історії краю Юрій Мариновський стверджує, що в довідниках із річкового судноплавства «вежа Святослава» позначалась як топографічний та умовний орієнтир на 1396/1397 версті від витоків Дніпра і на 1206-ій версті від початку його судноплавного етапу. Як свідчать записи істориків, у сонячну погоду з «отієї башти»

з'явився саме в Мошнах, а двигун змайстрував сільський коваль Мусій Вернигора. Англійські університетські друзі-науковці Михайла Воронцова після появи пароплава переслали креслення двигуна, а той самий сільський «майстер на всі руки» Вернигора зробив унікальну на той час парову машину.

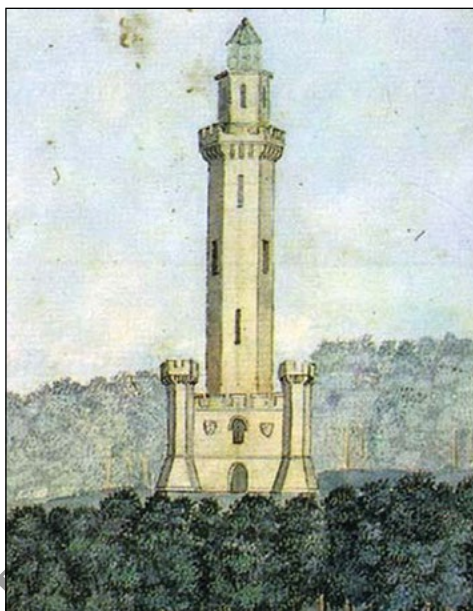
Д. Доу. Михайло Воронцов

у підзорну трубу можна було розгледіти навіть купол Лаврської дзвіниці аж у Києві. Вежу 1943 року підірвали гітлерівці. До речі, мешканці називали вежу Святослава «Мошнівським стовпом». Про неї Т. Шевченко написав у містерії «Великий льох»:

*...Так на чорта ж
Їх на горах ставить?
Та ще такі височенні,
Що й хмари достанеш...*

*...
То понаставляли
Ті фігури он для чого:
Щоб люди не крали
Води з річки – та щоб нишком
Піску не орали.**

Де Ля Фліз.

Вежа «Святослава» в Мошнах

Тоді ж, наприкінці липня 1859 року, Тарас Григорович виконав малюнок «Краєвид в Мошнах» – доля цього твору остаточно не з'ясована. За одними переказами, конфіскований жандармами, які супроводжували Шевченка до Києва. Однак в описі Тарасових малярських творів чернігівський літературний критик і мистецтвознавець Василь Горленко (1853–1907), автор статті «Картины, рисунки и офорты Шевченко», зазначає, що в Кобзаревому альбомі 1858–1859 років таки був рисунок «Краєвид в Мошнах».

Містечко та «малювання в ньому» художник згадував і в «Поясненні» колезькому радникові Маркові Андрієвському (1811 – р. с. н.). Переповідають, в Мошнах Тарас Григорович намалював

* Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К.: Рад. шк., 1983. – С. 242–243.

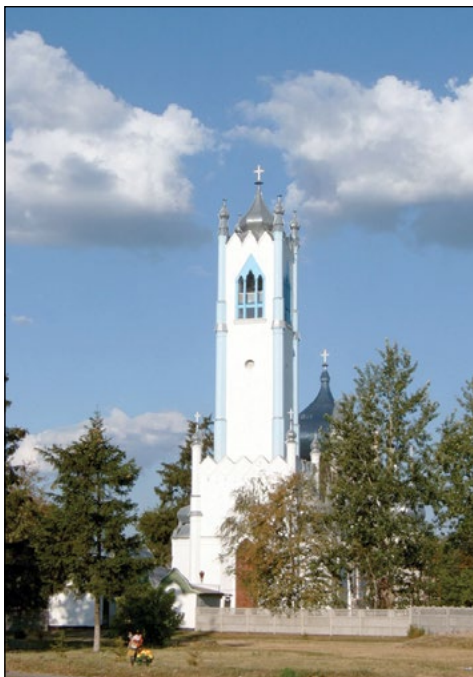
ескіз «Дуб». Це дерево митець побачив саме в Мошногорах, де росли величезні, предковічні гаї з дубів і грабів.

Звичайно, Т. Шевченка цікавив і Мошногірський монастир: храм належав до парафії козаків. Сюди, як і в Межигірський, запорожці ходили на богомілья. Його Тарас оглядав і змалював (рисунок не зберігся).

Отже, Т. Шевченко відвідав Мошнівський монастир, і «чарівний» краєвид довкола: «...видел за Днепром около са-
мых ворот Мошнинского монастыря».

У Мошнах Тарас Шевченко познайомився із заступником економа Михайлом Яровим, родич якого, Василь Маслов (Маслій; 1841–1880), став одним із перших біографів поета. Саме під враженнями від зустрічей із «геніальним поетом» Василь Павлович, гімназист сьомого класу, 1873 року написав життєвий шлях Тараса Григоровича Шевченка. А «незабутні» зустрічі з поетом хлопчина назвав «трьома провідними зорями життя», розповідаючи про враження

в листі до Тараса Шевченка так: «Не смотрите на меня, как на хитрого льстеца, как на чье-нибудь орудие – но взгляните на меня с высоты своего многостаранного гения как на Малоросса-

Свято-Преображенська церква, яку жандарми дозволили відвідати арештованому Т. Шевченку.

Сучасне фото

Мошногірський Святовознесенський монастир – православний храм, розташований у лісі на горах поміж річками Мошна (басейн Дніпра) та Ірдинь (притока Тясмина, басейн Дніпра). Заснований, імовірно, у другій половині XVII століття, що опосередковано підтверджують універсали гетьманів П. Дорошенка від двадцять другого червня і одинадцятого липня 1671 року та І. Мазепи від двадцятого травня 1708 року.

степняка, как на Украинца, родного Вам по языку, по обычаям, по любви к “нашей рідній неньці” и к Литературе. Я открываю Вам свою, быть может, еще детскую, еще совершенно не уста-

*Мошна. Колишнє приміщення волосної управи,
де допитували арештованого Т. Шевченка. Сучасне фото*

новившуюся душу (т. е. дух) и уверен, что не сделаюсь предметом насмешки как в глазах Ваших, так и в глазах Ваших друзей. Вы меня видели и, может быть, помните. В июле месяце этого года Вы были в нашей неблагодарной Украине, были в местечке Мошнах. Я услышал о Вашем приезде, решительно забыл все, что вокруг меня делалось. Меня занимала одна мысль – увидеть Вас – и я увидел; но Вы были тогда грустны, неприступны для разговора. Вы, верно, помните, когда Вы приехали с гимназистами Станового-Добржинского под горы; они пришли прощаться с полковником Ягницким, а я выбежал увидеть в первый раз Малороссийского гения, о котором я часто мечтал и восхищался его созданиями. Я просил Вас к себе в дом, вспоминая про-

фессора Павлова. Вы отказали. Я отправился с Вами к новому княжескому дому, желая услышать от Вас пророческое слово... Потом я приходил к полковнику Г. Грудзинскому, чтобы у него познакомиться с Вами, просил у Вас тогда “Украинец” Максимовича, и тем кончилось. Наконец последний раз я видел Вас перед выездом в Киев у г. Липпомана. Эти три свидания, как три путеводные звезды, как вера, надежда и любовь, будут моими руководителями в жизни. Вы спросите, может быть, отчего во мне родилось такое непреодолимое желание познакомиться с Вами, такое благоговение к Вам и даже эта дерзость писать к Вам? Это ясно. Посмотрите вот на горизонт: взошло солнце, облило весь мир своими благотворными лучами, дало человеку случай насладиться его светом и теплотой – и вдруг скрылось, оставив после себя мрак и холод. Человек ощущает неприятное состояние, ему хочется еще полюбоваться красным солнышком, он ждет его с благоговением. Так и Вы, наше Украинское солнце, наша гордость, явились у нас в Малороссии, дали взглянуть на себя и скрылись мимолетной звездой, оставив сиротами своих земляков, свою родину»*.

З листа гімназиста В. Маслєва до поета, дізнаємося, що Тарас Шевченко відвідав і «чарівний» парк Воронцова, княжий будинок, бачився з управителем маєтку Ягницьким. Незабутні враження в пам’яті поета залишили місцеві дівчата, про яких Шевченко згадує в листі дев’ятого жовтня 1859 року до Максимовичів із Санкт-Петербурга: «А тепер сижу собі, роботаю й згадую собачого сина черкаського ісправника Табашникова. Та іноді мошніянських панночок. Щоб женихи снилися!»**.

З Мошен двадцять другого липня 1859 року Тарас Шевченко, запитавши дозволу жандарма, написав лист до Максимовичів: «Мои единые друзья! Я опинився аж у Мошнах, а чого я тут опинився, про те скажу вам, як побачимось, а на сей раз вручителю сего вручите мои вещи й гроші, і сорочку, як пошита, й бриль. Може, я ще заїду до вас, як вертатимусь у С.-Петербург, а може,

* Гречуха С. І. Мошни. Від минулого до сучасного / С. І. Гречуха. – К. : Кур’єр, 2005. – 94 с.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 187.

Мошни. Музей Т. Шевченка. Сучасне фото

й ні, я ще й сам добре не знаю. Оставайтесь здорові! Нехай вам Бог помагає на все добре. На той рік, може, буду вашим сусідом, а поки що не забувайте щирого вашого Т. Шевченка»^{*}.

Двадцять третього липня Максимовичі передали арештованому Т. Шевченку в Мошни «...чемодан, погрібець і п'ятдесят карбованців»^{**}.

Тарас Григорович одправив вдячний лист друзям на Михайлоиву Гору двадцять шостого липня 1859 року, повідомивши: «По требованию начальства я завтра буду в Києві. Добре б ви зробили, якби й ви рушили в Київ.

Помолилися б Богу і за одним заходом зо мною б побачилися, бо не знаю, чи швидко нам доведеться бачитися. А тим часом нехай вам добре спиться. Не забувайте Т. Шевченка»^{***}.

У пам'ять про перебування Кобзаря в Мошнях нащадки Ягницьких та Ярових біля вівтарної частини Спасо-Преображенської церкви посадили ялинку. Упродовж багатьох років 10 березня та 22 липня (у день приїзду поета в 1859 році) в храмі відправляли панахиду за Тарасом і роздавали дарунки: щоправда, 2012 року зелену красуню зрізали.

До двохсотріччя від дня народження Кобзаря відкрито музей-відділ «Тарас Григорович Шевченко в селі Мошни».

^{*} Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 – С. 184.

^{**} Там само.

^{***} Там само.

«Был я перепровожден в город Черкассы»

Після кількаденного перебування під наглядом станового пристава в Мошнах, Шевченків шлях під жандармським конвоем проліг до Черкас: арештанта прилаштували спочатку в

Лаврентій Похилевич 1864 року про історію козацького міста Київської губернії, зокрема, Черкаси, написав: «Происхождение города Черкасс покрыто мраком неизвестности, подобно прочим древним городам нашим. Болтин в своих примечаниях на Леклерка относит происхождение Черкасс к временам владычества татар над Русью. Баскак Ахмат, правивший княжеством Липецким (в нынешней Курской губернии), угнетал народ, не исключая ни бояр, ни князей и завел близ Рыльска две слободы, куда стекались негодяи разного рода, чтобы, снискав его покровительство, грабить окрестные селения. Князь Олег, потомок древних владетелей Черниговских, пожаловался на то Хану Телебуге, который, дав ему отряд Монголов, велел разорить слободы Ахматовы, что и было исполнено. Болтин, коснувшись этого предмета в упомянутых примечаниях, прибавляет, что жители Ахматовых слобод были черкасы (малороссияне?) и назывались казаками, что они бежали к Баскаку в Канев и построили городок Черкасск. Если известие это справедливо, то Черкасы, именовавшиеся в старину Черкасском, построены около 1284 года. Неизвестно, с которого именно времени Черкасск стал называться Черкассами»^{*}.

тимчасове приміщення для затриманих, згодом – у будинок священика Петра Леонтійовича Марковського (1811–1897). Поет перебував у місті з вісімнадцятого до двадцять другого липня 1859 року. Про це Тарас Григорович написав у «Пояснювальній записці»: «Был я перепровожден в город Черкасы, где несколько дней просил г. исправника, чтобы он отпустил меня на честное слово в Киев; но он отказал мне в моей просьбе»^{**}.

Користуючись можливістю, Шевченко спілкувався з господарем будинку, здійснював прогулянки містом – священик Петро Марковський був освіченою людиною, володів польською, латинською, французькою мовами, його оселя розташовувалася на розі черкаських вулиць Розкопної й Верхньо-Горової. Саме тут квартирував і земський справник Василь Табачников. Однак у спогадах старожилів злилися дві думки щодо місця пере-

^{*} Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. И. Похилевич ; ред. А. В. Пшонкинский [и др.] ; вступ. ст. А. В. Стародуб, Е. А. Чернецкий. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С. 479.

^{**} Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. – К. : Вища шк., 1975. – С. 508.

бування Шевченка в Черкасах: оселю Марковського, де винаймав помешкання і пристав Табачников, названо «будинком Шпаковського», а місце її розташування сплутано з місцезнаходженням «дому купця Василя Цибульського». Розбіжність легко пояснити: як встановлено краєзнавцями, П. Марковський придбав приміщення в міщанина Шпаковського, тому черкаські й називали будівлю іменем попереднього власника. Саме там «під наглядом» художник мав провести арештантські дні.

Далі «арештанські» перипетії в Черкасах розвивалися так: Цибульські, довідавшись про ув'язнення поета Шевченка, творчість якого знали й цінували, звернулися до «квартиранта» Табачникова з проханням передати арештанта на поруки.

Черкаси. Будинок родини Цибульських, де перебував арештований Т. Шевченко.
Давнє фото

Цибульські були заможними черкаськими громадянами, тримали магазин, торгували винами й «заморськими» товарами. Навіть постачали вина графам Бобринським, князям Лопухиним і в мошнинський маєток Воронцова.

Пані Цибульська, Марія Тимофіївна, походила з роду полтавських священиків Андріївських; закінчила пансіон шляхетних

панянок, володіла іноземними мовами, захоплювалася музикою, любила шахи. Сини, Андрій і Юхим, одержали пристойну освіту в Одеському комерційному інституті й у Петербурзькому університеті. Торговельними справами займався Андрій, а Юхим був соборним титарем; він і став ініціатором звільнення з-під арешту Тараса Шевченка – пішов до поліцейської управи, заплатив 500 карбованців, віддав у «знак вдячності за розуміння» Табачникові золотого годинника. Справу було залагоджено, й Шевченко із кутузки переїхав до Цибульських.

Черкаси. Будинок родини Цибульських, в якому перебував арештований Т. Шевченко. Нині тут музей «Кобзаря». Сучасне фото

Василь Цибульський (р. н. н. – 1924), в домі батьків якого часто зупинявся художник, свідчив: «Здесь вокруг Тараса Григорьевича группировался небольшой кружок его друзей и почитателей, составляющих его постоянное общество»^{*}.

^{*} Шевченківські Черкаси: поет у пам'яті століть : [розвідка] / О. В. Веретільник. – Черкаси : Брама-Україна, 2010. – С. 9.

До числа найближчих до Тараса Шевченка людей в Черкасах належали: брати Цибульські – Андрій Антонович і Юхим Антонович, матрос Степан Хоменко, коваль Іван Слюсар. «Тарас Григорьевич являлся душою этого кружка», – згадував В. А. Цибульський*.

Т. Шевченко, В Черкасах

Допоки жандарми в Києві вирішували подальшу долю Т. Шевченка, він, маючи дозвіл вільного пересування, знайомився з містом. Серед його перших тут рисунків – композиція «В Черкасах», уміщена в альбом 1858–1859 років. Virізняється елегантністю й лаконізмом. На полотні – декілька хаток та нескінченні ряди парканів, що зникають у просторі, справляють враження оазису серед пустелі. Краєвид нагадує місцевість, де стояла хата коваля Слюсаря, у якого також гостював художник, – крайня зліва.

Переповідають, на внутрішніх дверях старої хати коваля, Шевченко намалював крилате, що давало тінь, дерево, під яким сидів поет, милуючись Дніпром, та вів задушевні розмови з черкасцями. Краєвид зафарбований – тепер ця частина міста під водоюмищем гідроелектростанції, всохло й дерево.

* Шевченківські Черкаси: поет у пам'яті століть : [розвідка] / О. В. Веретільник. – Черкаси : Брама-Україна, 2010. – С. 9–19.

Оцінку Тарасового краєвиду «В Черкасах» дав мистецтвознавець Василь Касіян (1896–1976): «Рисунки Т. Шевченка, виконані на Україні 1859 року, як, наприклад, “В Черкасах”, за лаконічною передачею світла, неосяжної далі, силою майстерності й реалістичної виразності можна сміливо поставити поруч з рисунками видатних російських пейзажистів кінця XIX сторіччя»*. Малюнок «В Черкасах» зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка.

У Черкасах написав Тарас Шевченко й вірш «Сестрі», внісши його до рукописної збірки «Більша книжка», яка мала вигляд саморобного альбому з синього поштового паперу форматом 20,3 x 13 см, оправленого в жовтий сап'ян і вкладеного у футляр. Уцілів ще й окремий автограф без заголовка, датований «20 іюля, в Черкасах», уперше надрукований у журналі «Основа».

Вірш «Колись дурною головою» написаний Тарасом в Черкасах двадцять першого липня. Автограф у «Більшій книжці» зберігається в Інституті літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України. Записав поет і народну пісню «Чи бачиш ти, дядьку?». Згадки про Черкаси зустрічаються і в його п'єсі «Назар Стодоля» й Тарасовому листуванні. До міста, яке «охопила Коліївщина», йде один із героїв Шевченкової поеми «Гайдамаки», наймит Ярема, щоб приєднатись до повстанців:

Горить Корсунь, горить Канів,

*• Чигирин, Черкаси**.*

Де 1859 року Т. Шевченко «сидів арештантом», нині Музей «Кобзаря»; 1964 року відкрито меморіальну дошку. На бронзовій плиті – барельєф Кобзаря й напис: «В цьому будинку в 1859 році перебував Т. Г. Шевченко. Будинок реконструйовано на початку XX століття» (автор, скульптор Анатолій Куш).

Про те, як етапували Тараса Шевченка із Черкас до Києва, залишив свідчення купець Василь Цибульський (р. н. н. – 1924): «Друзья провожали его до границы Черкасского и Каневского уездов. Здесь, у Микитиной горы, при расставании кто-то обратился к Тарасу Григорьевичу с просьбой сказать

* Михальчук В. З Шевченком через усе життя: Рання шевченкіана Василя Касіяна / В. З. Михальчук // Голос Покуття. – 2006. – № 11. – С. 9.

** Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К.: Рад. шк., 1983. – С. 86.

что-нибудь на прощанье. Тарас Григорьевич ответил: “Що вам сказать, хіба що так:

*Через гору Микитину
Ведуть Варку підтикану,
Кричить Варка, репетує,
Ніхто Варку не рятує”**.

Черкаси. В одному із залів музею «Кобзаря». Сучасне фото

...Вранці двадцять шостого липня 1859 року в супроводі соцького з десятником, із місцевих жандармів, Шевченко направлений за казенний кошт до Києва. Василь Цибульський на пакував у дорогу їжі, «пригостив» жандармів, щоб «зайвий раз не понукували на поета», і попрощався. Супроводжуючі поета поліцейські, знаючи про добрі стосунки Кобзаря із родинами Смиренків та Яхненків, полковником Ягніцьким, їхали не поспішаючи. Згодом про цей «маршрут» Тарас Шевченко писав: «Ми, як добрі хазяї, щадили скотину, і як люди, небайдужі до чарів природи, спинялися посидіти коло струмка, або над широким плесом Дніпра, що ненароком врзалося в густелезний ліс. Замість пари днів добиралися до Києва чотири»**.

* Шевченківські Черкаси: поет у пам'яті століть. – Черкаси, 2010. – С. 19.

** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 27.

А везли арештованого Шевченка Старокиївським трактом до Києва так довго тому, що часто зупинялися в селах, зокрема, на два дні в селі Зеленьки Канівського повіту. Соцький прилаштував Тараса двадцять сьомого липня 1859 року на ночівлю, переповідають, у хаті міщанина Данила Сушка. Цей факт мешканці увіchnили в написі на стовпі, що стоїть і нині на роздоріжжі

*Зеленьки. Стовп на роздоріжжі,
на якому інформація
про перебування в селі
Тараса Шевченка. Сучасне фото*

в'їзду до села та поруч автомагістралі Київ – Дніпро: «Тут у 1859 році перебував Тарас Григорович Шевченко і від жителя нашого села Данила Сушка записав пісню “Ой п’яна я, п’яна”». Із прізвищем зеленківця виходить певна плутанина: місцева жителька Тимченко Олена Василівна також стверджує, що саме в Сушка ночував поет. А от, як зазначає

літературознавець Павло Зайцев (1886–1965) у статті «Новое о Шевченке», пісня «Ой п’яна я, п’яна...» записана, «можливо, від селян Данила Сучка чи Ярошивицького»*. Прізвища «Сушко» не знайшов я і в «Літописах життя і творчості Т. Шевченка» упорядкованих архівістом М. Ткаченком та В. Анісовим і Є. Середою, де розписано поденно Кобзареве перебування на Київщині. А слова пісні відшукав:

*Ой п’яна я, п’яна,
Та на порозі впала,
Ой одчини, друже,
Бо п’яна я дуже.*

Доречі, ці жартівливі рядки знала й Леся Українка (1871–1913). З голосу поетеси музикант-фольклорист, Лесин чоловік Климент Квітка (1880–1953) поклав слова на музику. Щоправда, тільки перший куплет; останні рядки подала сестра її, Ольга, і поправила етнограф Олена Пчілка (1849–1930)**.

*Русский библиофил. – 1914. – № 1. – С. 5.

**Народні мелодії. З голосу Лесі Українки. Записав і упорядкував Климент Квітка. – К., 1918. – Ч. 2. – С. 182.

**«Академик Шевченко
соблюдал должное
приличие и
осторожность»**

Тарас Шевченко прибув під вартою до Києва тридцятого липня 1859 року для «пересвідчення губернатором напрямку його думок». Художника ув'язнили в пересильній тюрмі Подолу на вулиці Володимирській (з 1869 року – Братська, 2; назва походить від розташованого поблизу Братського монастиря, який знищено 1935 року).

Поділ, будинок на вулиці Братська, 2.

Колишнє приміщення пересильної тюрми. Сучасне фото

Будинок, у якому перебував кілька днів арештований Тарас Шевченко, також має свою історію. Збудований 1760 року архітектором Іваном Григоровичем Григоровичем-Барським (1713–1791), призначався для хлібного магазину магістрату, згодом у ньому облаштували пересильну в'язницю. Нині тут Київське вище професійне училище водного транспорту. Сьогодні нічого не нагадує про перебування Кобзаря в пересильній тюрмі Подолу: немає меморіальної дошки, кімнатки-музею, де поета тримали в ув'язненні, стенду. А це ж навчальний заклад!

У помешканні № 7 на цій самій вулиці мешкала 1854 року Тарасова «єдина доня», письменниця Марко Вовчок (1833–1907),

Марія Вілінська, якій 1859 року у вірші «Марку Вовчку» Т. Шевченко присвятив проникливі рядки: «Господь послав Тебе нам, кроткого пророка, І обличителя жестоких людей неситих. Світе мій! Моя ти зоренько святая! Моя ти сило молодая! Світи на мене, і огрій, І ожи-ви моє побите Убоге серце, неукрите». Ці слова написані поетом після повернення із заслання. У художника С. Кириченка є картина «Зустріч І. Тургенева і Марка Вовчка з Т. Шевченком».

Початок діяльності Братського храму покладено в 1615 році, коли заможна киянка Галшка (Лизавета) Гулевичівна подарувала Київському братству садибу на Подолі. Першими ректорами школи були І. Борецький (1615–1619), М. Смотрицький (1619–1620), К. Сакович (1620–1624). У 1620 році гетьман запорізького козацтва П. Конашевич-Сагайдачний вступив до Київського братства разом із усім військом, забезпечивши йому тим самим політичну і матеріальну допомогу.

...Кілька днів у Києві велося слідство в справі Тарасового «богохульства» й «антиурядових розмов» серед селян. Шостого серпня 1859 року Т. Шевченко написав «Пояснення» щодо «релігійних» розмов, сутички з шляхтичем, рішуче

Київ, вулиця Братська, 2. Східці, якими жандарми вели арештованого Т. Шевченка на допит. Сучасне фото

відкидав наклеп, не заперечував, що розмовляв із селянами на «антиурядові» теми. В «Объяснении Академии художеств академика Тараса Шевченка, данном на основании предписания г. киевского военного, подольского и волынского генерал-губернатора чиновнику особых поручений коллежскому советнику Андреевскому», писаному слідчим на підставі Тарасових пояснень, зазначалося: «Из Петербурга приехал я в Киевскую губернию с целью повидаться с родственниками и приобрести небольшой кусок земли, где бы можно было водвориться на постоянное жительство. Когда нашел я желаемое место между городом Каневом и селом Пекари, в имении помещика Парчевского, то, взявши у управляющего имением его, Вольского, в местечке Межиричи, землемера, отправился туда, чтобы отмерять землю сколько надобно»*. Далі розповідалося про інцидент із землеміром Адальбертом Козловським, арешт, відправлення в Черкаси, Мошни й Київ. «Не уверяю, но предполагаю, – зазначав у кінці пояснення поет, – что вся эта история произошла вследствие бессильного мщения г. Козловского. Если не будет принято во внимание мое показание, то прошу, в удостоверение справедливости сказанного мною здесь, сделать строгое расследование»**.

«Справу» Тараса Шевченка губернатор доручив вести чиновнику особливих доручень Маркові Андрієвському (1811 – р. с. н.), який розпочав «розслідування» так, щоб якимось «пом'якшити провину» Шевченка. Це, власне, й врятувало поета від каторги. Зокрема, в рапорті колезького радника Андрієвського від восьмого серпня 1859 року зазначалося: «При этом долгом поставляю доложить Вашему Сиятельству, что академик Шевченко, сколько можно заключить из наблюдений над ним и из суждений его о разных предметах, предан, безусловно, вере предков своих, от которой в том племени, к коему он принадлежит, не было еще примеров вероотступничества; напротив, в нем слишком заметно врожденное, вовсе даже не скрываемое им пренебрежение ко всему латинскому и польскому, и потому весьма вероятно, что он, как и сам это подтверждает, сперва подсмеивался над стран-

* Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. – К.: Вища шк., 1975. – С. 507.

** Там само. – С. 509.

ним нарядом родственника землемера Хилинского, некоего Козловского, явившегося неизвестно зачем на место, где была измеряема земля; а потом, когда Козловский завел неуместный разговор о богословии, мог дать ему на его расспросы несколько колкий ответ, чем, конечно, возбудил еще более негодование к себе. В других отношениях и суждениях академик Шевченко соблюдал в Киеве должное приличие и осторожность и не подал ничем повода к невыгодному в чем-либо о себе заключению»^{*}.

Жандармський III відділ імператорської канцелярії виявив «особливу зацікавленість» справою Т. Шевченка. Таємний радник М. Попов за дорученням шефа жандармів В. Долгорукова сьомого серпня наказував штаб-офіцерові корпусу жандармів Київської губернії Л. Грибовському: «...прошу вас... сообщить князю Василию Андреевичу Долгорукову показания, какие будут даны в Киеве художником Шевченко относительно богохульных рассуждений его»^{**}.

Київський генерал-губернатор І. Васильчиков відповідав В. Долгорукову: «Соображая объяснение Шевченки, я прихожу к заключению, что взведенное на него обвинение могло возникнуть по недоразумению лиц, пред которыми он вел разговор, или, быть может, вызвано и неудовольствием, возбужденным им к себе насмешкою над Козловским и резкими ответами на разговоры его о богословии»^{***}. А вже п'ятнадцятого серпня 1859 року В. Долгоруков написав резолюцію на рапорті Київського генерал-губернатора: «Несмотря на все здесь изложенное, призвать Шевченку и, сделав ему строгое внушение, присовокупить, чтобы он был весьма осторожен; в противном случае, чтобы он не пенял на нас за те последствия, которым он сможет подвергнуться». Далі є помітка олівцем: «Справиться, возвратился ли Шевченко, и если возвратился, то пригласить в четверг, 26 августа»^{****}.

Звільнення Тараса Шевченка після його «богохульства», про яке навіть доповіли аж «наверх», і понині вражає загадковістю. Відомостей про те, як конкретно Тараса Григоровича відпустили

^{*} Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. – К. : Вища шк., 1975. – С. 510.

^{**} Там само. – С. 509.

^{***} Там само. – С. 514.

^{****} Там само. – С. 509.

із буцегарні на Подолі, немає, як і того, яку роль у цій справі відіграв Віленський жандармський генерал Третього відділу Андрій Куцинський (1805–1868), який невідомо яку обіймав посаду в Києві та мав, імовірно, вплив на генерал-губернатора. Але дещо мені пощастило дізнатися про дивного «жандармського генерала» та деякі мотиви його патріотичного вчинку при звільненні Тараса Шевченка.

Про благородний вчинок Куцинського – «снисходительное» ставлення до поета – стало відомо творчій інтелігенції, й Герценівська газета «Колокол» в анонімній статті надрукувала інформацію: «В прошлом году известный поэт Шевченко после многолетней ссылки на берегах Каспийского моря получил наконец позволение съездить на родину, о чем тогда дано было знать губернаторам малороссийских губерний для сведения. Минувя города и села, Шевченко спешил в свою родную, давно не виденную Кирилловку. В м. Межиричи Черкасского уезда он натолкнулся на тамошнего исправника Кабашникова, который, как и другие его собратья, имел от Гессе предписание неукоснительно наблюдать за таким-то и за таким-то Шевченком. Встретившись с последним, Кабашникову прежде всего пришло на ум содрать с него, в силу чего он и потребовал от Шевченка снять с него портрет во весь рост и безошибочно. Тот отказался. Кабашников сейчас же арестовал его, донеся Гессе, что им задержан отставной рядовой Тарас Григорьев сын Шевченко, уличенный в кошунстве и богоотступничестве. Гессе приказал не медля препроводить Шевченка за конвоем в Киев. И если бы не добрые люди, меж которыми нельзя не назвать жандармского генерала Куцинского, то Шевченко долго бы прогостил в киевской полиции».

У статті М. Чалого в «Киевской старине» розповідається про жандармського офіцера, котрий ще в Мошнах обіцявся «представить князю Васильчикову объяснение по этому делу в благоприятном для поэта смысле» і котрий, певно, це й зробив через

* Колокол. – 1860. – 1 верес.

** Чалый М. К. Жизнь и произведения Тараса Шевченка : (свод материалов для его биографии) : с портр. / М. К. Чалый ; сост. Михаил Корнеевич Чалый. – К. : Тип. К. Н. Милевского, 1882. – С. 141.

прямого начальника – жан-дармського генерала в Києві**.

Російська мемуаристка, громадянська дружина російського письменника Олександра Герцена (1812–1870) Наталя Тучкова-Огарьова (1829–1914) в «Споминах» називає Андрія Куцинського «...добрейшим, благороднейшим генералом».

Отже, благородний вчинок генерала Андрія Куцинського в якійсь мірі врятував Шевченка від репресій царського уряду, тому справу в Києві закрили «за браком» доказів Тарасової «провини». Після визволення вдячний поет переслав віленському «доброму жандарму» свій «Кобзар» із дарчим написом: «Андрею Александровичу Куцынскому на память. Т. Шевченко».

...Другого серпня 1859 року з в'язниці на Подолі Тараса Шевченка взяв на поруки священик Святотроїцької церкви Юхим Ботвиновський (1810–1873) і привіз до себе в дерев'яний двоповерховий, на чотири кімнати, будинок у Георгіївському провулку, 11. На другому поверсі в першій кімнаті, праворуч від входу, і поселився Т. Шевченко. До речі, в цьому приміщенні на початку XX століття мешкали історик Вадим Модзалевський (1882–1920) і художник Юрій Нарбут (1886–1920).

Через кілька днів від священика Т. Шевченко перебрався на квартиру до київського портретиста й фотографа Івана Васильовича Гудовського (р. н. н. – 1860), будинок якого стояв на розі Маложиитомирської вулиці з боку Хрещатика. Однак і тут поет пробув недовго – як би добре не було поетові в Гудовського, але

Куцинський Андрій Олександрович (1805–1868) – корнет Лубенського гусарського полку, в 1829 році – поручик, брав участь у військових операціях.

Шостого серпня 1824 року учасник зустрічі поета Олександра Сергійовича Пушкіна (1799–1837) на поштовій станції Могильов та квартирі у Олександра Петровича Распопова (1803–1882) – племінника Євгена Олеговича Енгельгардта, родича пана Т. Шевченка Павла Енгельгардта.

Першого січня 1847 року полковник Андрій Олександрович Куцинський нагороджений орденом Святого Великомученика і Побідоносця Георгія IV класу.

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 241.

він розумів, що створював незручності в невеличкій квартирі. Саме тому Тарас, подякувавши Іванові, перебрався на околицю Києва – знайшов житло на Пріорці, в міщанки Варвари Матвіївни Пашковської (р. н. н. – р. с. н.). Про нове житло Шевченко згадував так: «Йшов та йшов – бачу хатина стоїть, не то панська, не то мужича, біла-біла, наче сметана, та ще й садочком обросла, а на дворі розвішані дитячі сороченята сушаться та й рукавчатами махають, ніби кличуть мене до себе, от я й зайшов умовитись за квартиру і попросив хазяйку погодувати мене в довг».*

Господиня Подільської оселі, Варвара Пашковська, розповідала знайомим, що в неї квартирував Тарас Шевченко. Варвара Матвіївна була освіченою жінкою, знала деякі поезії Кобзаря, напам'ять читала уривок з «Наймички». У спогадах Пашковської Тарас Шевченко змальований «простим», «щирим», «сердечним», «відкритим», таким, який вміє «прихилити до себе людей». Вона споминала, що улюбленими стравами Шевченка був український борщ, затертий пшонцем та затовчений старим салом, вареники з сиром з гречаної муки та пшоняна каша. Згадувала, що поет любив вставати вдосвіта, а пізно ввечері гуляв у саду, бо, мовляв, численні зіроньки не пускали його до хати. Часом просив її заспівати народну пісню про Сагайдачного**.

Про перебування Тараса Григоровича на Пріорці згадував і Михайло Чалий: «Оселившись... майже за містом, поет подорожував... все в одному й тому ж парусиновому пальтечку, досить приношеному». До речі, в цьому самому «пальтечку» Шевченко зображений на одній із фотографій: сидить на м'якому стільці, тримаючи капелюх у лівій руці, спираючись правою на палицю.

Уранці чотирнадцятого серпня Кобзар розплатився на Пріорці. Перед тим Т. Шевченку надійшли гроші з Санкт-Петербурга. Тарас щедро обдарував слуг, особливо «дурну голубку Оришку, що не вміла утаїти грошей, знайдених у його в хустках». Стефанія Лобода, що виступала в пресі за псевдонімом «С. Кравивіна», розповіла про це так: «Зрештою... були одержані гроші, давно очікувані. Їх приніс йому, за дорученням жандармського

* Жур П. Шевченківський Київ / П. Жур. – К., 1991. – С. 240.

** Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 302.

полковника (можливо, підполковника Леонарда Грибовського? – Прим. В. Ж.) гімназист Маркевич. Шевченко до педантизму точно розрахувався з господинею, не забувши жодної її послуги, щедро наділив наймичку».*

Прикметно, що в цій розповіді згадується «гімназист Маркевич». Бібліограф Григорій Зленко (1934–2015) довів можливість зустрічі на Пріорці Шевченка з істориком Олексієм Маркевичем (1847–1903). Родина Маркевича після смерті батька, на початку 1850-х років, переїхала з Полтавщини до Києва; в середині тих самих років Олексій вступив до першої київської гімназії. На пору зустрічі з поетом він, очевидно, закінчив чи то четвертий, чи то п'ятий клас.

Київ. У хаті Варвари Пашковської на Пріорці Тарас Шевченко зупинявся на тимчасове проживання. Сучасне фото

Найпершим і найважливішим підтвердженням зустрічі Олексія Маркевича з Тарасом Шевченком є автобібліографія ученого, видрукована після смерті професора у двадцять шостому томі «Записок Одесского общества истории и древностей», який

*Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 303

побачив світ 1906 року. Читаємо: «3. У приватних колекціях... а) Спогади про Т. Гр. Шевченка, читані, але не надруковані»^{*}. Тринадцятого серпня 1859 року, до того, як Тарас Шевченко залишив

Т. Шевченко в Києві.

Фото І. Гудовського. 1859 рік

гостинну садибу на Пріорці, він гостював у будинку на розі Ірининської вулиці й Михайлівського провулка, що належав вчителю Івану Юскевичу-Красковському (1807–1887). Тарас захотів побачитися з «братчиком», учителем латини Другої Київської гімназії, який ще в 1846–1847 роках був пов'язаний із членами Кирило-Мефодіївського товариства, і послухати у виконанні його дружини – Єлизавети Іванівни – українських пісень.

...Шевченків «кримінал» київські жандарми закрили за браком доказів «провини».

Одинадцятого серпня 1859 року генерал-губернатор Іларіон Васильчиков відповів на запит віце-губернатора Петра Селецького: «Академіку Тарасу Шевченку можна дозволити повернутися в С.-Петербург»^{**}. На другий день Селецький повідомив старшому поліцеймейстеру Івенсену про те, що генерал-губернатор дозволив поету «під присмотром» виїхати до Санкт-Петербурга.

Останній київський притулок Шевченка став для нього розрадою та справжньою домівкою, а прості люди, з якими встиг заприятелювати, – сім'єю. Зі сльозами його проводжали до С.-Петербурга та не раз згадували про щасливу зустріч із Кобзарем. А Подільку хату Варвари Пашковської ще довго називали «Тарасовою».

^{*} Зленко Г. Відсвіти Тараса Шевченка. – Одеса, 2009. – С. 167.

^{**} Жур П. Шевченківський Київ / П. Жур. – К., 1991. – С. 242.

**«А буде так, як
Борисполь, і досі ще
стоїть любенько»**

Одна зі спроб Шевченка придбати ділянку землі на Київщині, як уже згадувалося, пов'язана з Бориспільщеною, зокрема, із селом Рудяки (нині «поховане» у водах Київського моря). Тут Тарас мріяв жити до «глибокої старості».

*Клаптик землі із вербами біля села Рудяки,
який «примітив» Т. Шевченко для будівництва. Сучасне фото*

Про це поселення Лаврентій Похилевич написав: «Деревня Рудяки Киевской губернии лежит среди леса, имеет много богатых земель. Церковь деревянная, в честь Воздвижения креста Господня, с колокольней, построена в 1762 году; по платам причислена к 7 классу»^{*}.

У листі до Варфоломія Шевченка п'ятнадцятого травня 1860 року Тарас писав: «Подивися сам на ті Рудяки... Якщо подобаються тобі оті Рудяки, то возьми в посесію 20 десятин на 25 літ, гарненько поторговавшись з Трощинським, та захожуйся будуватися»^{**}.

^{*} Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. И. Похилевич; – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2005.–С.113

^{**} Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 200.

Двадцять дев'ятого червня 1860 року Шевченко намагається дізнатися про наслідки купівлі землі: «Чи був ти у Рудяках? Що ти там бачив і чи зробив що з тим паном Трощинським? Напиши мені швиденько»*. Але поетовим мріям не судилося збутися...

Як бачимо, Бориспільщину Т. Шевченко відвідував ще задовго до того, як намислив купувати ділянку. Це було в 1843–1847 роках, навіть у 1860 році мріяв звести садибу й жити. Безперечно, ця земля варта нашої уваги й окремої розповіді.

Козацькі бої біля Борисполя. Малюнок

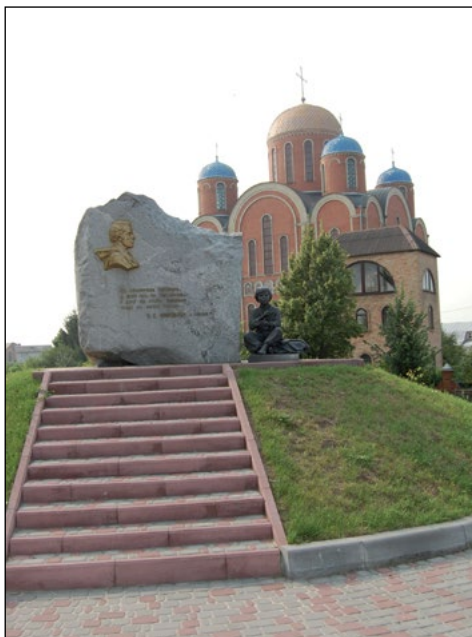
А територія Борисполя та околиці містечка зацікавили Шевченка неспроста: тут археологами знайдено унікальні пам'ятки трипільської (IV–III тисячоліття до н. е.) і скіфської (VII–III століття до н. е.) культур, зокрема, жіночі прикраси (кульчики, каблучки), зброю (стріли, наконечники стріл, залізні вістря списів), предмети побуту (жертвні ножі, грецький чорнолаковий посуд, амфори). Перша літописна згадка про поселення датується 1015 роком.

За часів Богдана Хмельницького Бориспіль вважався сотеним містом (тоді за запорізьким звичаєм Україну ділили на полки й сотні, а полковник, сотник та його помічник, осаул, мали

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 200.

військову й цивільну владу). Пригадуєте, відомий герой твору Тараса Шевченка «Назар Стодоля» Хома Кичатий був сотником, й через те його доньку Галю називали «сотниківною». З цих підкиївських земель походить і козацький рід Безбородьків, чиї нащадки з покоління в покоління досягали вищих військових

Бориспіль. Стела, на якій викарбувано Шевченкові слова із поеми «Сотник». Сучасне фото

чинів. Козацький полковник, світліший князь Олександр Безбородько (1747–1799), приміром, відомий тим, що в уряді Катерини II домігся часткового відновлення на Лівобережній Україні адміністративно-судових установ Гетьманщини, а також разом із родичем Іллею відкрив у Ніжині гімназію вищих наук (нині Ніжинський університет) – тоді один із вищих навчальних закладів Російської імперії.

В архівах дізнаюся, що в XVIII столітті Бориспільщиною проходив шлях Київ – Полтава, яким возили на продаж усякий крам, зокрема,

солод (у місті працювало дев'ять пивних магазинів).

Тарас Шевченко згадував містечко Бориспіль у повісті «Близнецы»: «Многие из гражданок провожали усачей своих до села Н., другие – до местечка Борисполя»*. Перебуваючи в цьому місті, поет, за переказом, зупинився на перепочинок, щоб «...напитися й що-небудь кинути до рота» в Тихона Кузьмовича Петруся – це був заможний міщанин, людина передових на той час, поглядів, мав зв'язок із «народниками», за що відбував покарання в Сибірі.

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – С. 12.

Тарас Шевченко не раз ходив і на Петрусову леваду, що на роздоріжжі, проти теперішнього магазину. Тут був невеличкий ставок, обсаджений вербами. Розмовляючи з селянами, Тарас Григорович міг звернути увагу на занедбану садибу, що була через шлях навпроти левади, і розпитати про неї бориспільців.

Бориспіль. Пам'ятний знак про те, що в 1843-1847 роках, проїжджаючи через місто, Т. Шевченко зупинявся у Тихона Кузьмовича Петруся.

Сучасне фото

І вони розповідали легенду (а може, й правду) про життя Бориспільського сотника, який зганьбив честь прийомної доньки Насті, за що проклятий. На той час сотника не було серед живих, а оселя стояла пустою. Біля двору росли високі, стрункі тополі, дичавіли яблуні, груші та сливи. Розповіді бориспільців вразили Шевченка, а факти з життя сотника лягли в основу поеми «Сотник», яку писав 1849 року, перебуваючи на засланні. Вже першими рядками твору Шевченко вказує, де відбувалась головна подія твору:

*Од Борисполя недалеко,
А буде так, як Борисполь...*

Поет так описав цю трагедію – згвалтування старим незайманої дівчини:

*А сам Настусю піджидав,
Таки годованку, щоб з нею
Собі зробитися рідне.
Не сина з нею поєднать,
А забандюрилось старому
Самому в дурнях побувать*.*

Наприкінці поеми Тарас Шевченко ніби ще раз хоче вказати те місце, де жив сотник, створивши поетичне обрамлення твору:

*Умер сотник, і покої
Згнили, повалились,
Все пропало, погинуло.
Тільки і осталось,
Що тополі на вигоні -
Стоять, мов дівчата**.*

*Шевченко Т.
Портрет Є. В. Кейкуатової*

Тарас Шевченко пізнав Бориспіль і був знайомий з деякими мешканцями. У першу чергу, з родиною учасника декабристського руху Василя Лукича Лукашевича (1787–1866), дочка якого, Єлизавета, 1813 року народження, вийшла заміж за відставного підпоручика, князя Віктора Івановича Кейкуатова (1808 – р. с. н.), родина оселилася в родинному маєтку містечка Макіївці Ніжинського повіту Чернігівської губернії, за сорок верст од Яготина. Овдовіла молододу, тридцятирічною, часто

гостювала в родині Рєпніних. Єлизавета Кейкуатова цікавилась Тарасовим життям, не втрачала моменту розповісти про нього новини, які привозила з Борисполя, де відвідувала батька.

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2 : Поезія 1847–1861. – С. 171.

** Там само. – С. 174.

Це та княгиня Кейкуатова, портрет якої Шевченко виконав у селі Бігачі на замовлення її чоловіка – князя Миколи Івановича Кейкуатова (покоїться на одному із кладовищ Борисполя). На полотні художник створює дивну гармонію переходу одного кольору в інший. Синій колір сукні, чорне волосся, темно-оливкове тло портрета підкреслюють блідість прекрасного обличчя і немов виточеної шиї. Зачіска, нахил голови, вираз обличчя княгині створюють враження особливої поетичної замріяності, смутку, печалі. Портрет Єлизавети Кейкуатової – Тарасова робота, виконана на волі за кілька днів до арешту.

...Відвідав автор цих рядків і Книшове кладовище в Борисполі. Тут похований етнограф, поет, фольклорист Павло Чубинський (1839–1884), а погруддя встановлене поруч із Історичним музеєм. Будинок, де народився П. Чубинський, не зберігся, як і не залишився родинний маєток у селі Нова Олександрівка (тепер Чубинське), що за кілька кілометрів від Борисполя; зруйнований у тридцяті роки XX століття, нині на тому місці пам'ятний камінь.

Відомою пісня на слова Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна» стала завдяки в тому числі... Тарасу Шевченку, оскільки вірш відкривав підбірку з чотирьох поезій Кобзаря, опублікованих у Львівському часописі «Мета». Шанувальник творчості Кобзаря, композитор-священик Михайло Вербицький (1815–1870) дав обітницю покласти на музику Тарасові вірші, що й зробив. Мелодія була настільки вдалою, що пісня стала гімном на Львівщині, потім – у Галичині, згодом – в Україні.

Слова ж, насправді, 1862 року написав Павло Чубинський на мотив сербського патріотичного гімну. Дослідники зазначають, що вловлюється схожість і з польським «Єще польська не згінула», відомим як «Марш Домбровського». Поляки, переповідають, запозичили мелодію у французів.

Гімном України пісня «Ще не вмерла Україна» стала на Правобережжі, ймовірно, й завдяки тому, що її приписували саме Тарасу Шевченку. Сталось це так: Панько Куліш зібрався до Італії, дорогою зупинився у Львові, зустрівся з літератором Ксенофонтом Климковичем (1835–1881), розповів про Шевченків доробок, пообіцяв передати «ненадруковані вірші Шевченка» архіву «Основи» і переправив обіцяне з письменником Павлином Свенціцьким (1841–1876).

Та чи Куліш, чи, можливо, Свенціцький разом із Шевченковими «Заповітом», «Мені однаково», «М. Костомарову» до Львова передали й вірш П. Чубинського «Ще не вмерла Україна». У журналі «Мета» (№ 4 за 1863 рік) твори були надруковані, а першим – «Ще не вмерла Україна», за яким йшли вірші Тараса Григоровича. Це видання – катехит Перемишльської семінарії о. Юстин Желехівський відвіз млинівському священику, композитору та хоровому диригенту Михайлу Михайловичу Вербицькому, який написав музику. На зібранні громади Перемишльської семінарії вперше й пролунала

*Погруддя Павла Чубинського
в Борисполі. Встановлене 20 червня
2009 року. Сучасне фото*

пісня «Ще не вмерла Україна». Ректор рекомендував семінаристам поширювати її серед прочан, а отцю Вербицькому – зробити з солоспіву хорал. На свято Івана Хрестителя перед багатотисячним натовпом перемишльців пролунала пісня у виконанні зведеного хору. Єпископ Полянський не залишився байдужим до хоралу, при відкритті українського театру «Народний дім» у Львові двадцять п'ятого грудня 1864 року в оперету Карла Гейнца «Запорожці» звелів вставити солоспів «Ще не вмерла Україна».

Пісня ширилася, її виконували, на мітингах, таємних вечорах і зібраннях. Жандармам стало відомо, хто ж насправді її автор. Тоді П. Чубинському за складання «обурливих гімнів» висунули обвинувачення, його арештували й восени 1862 року вислали на проживання до Архангельської губернії.

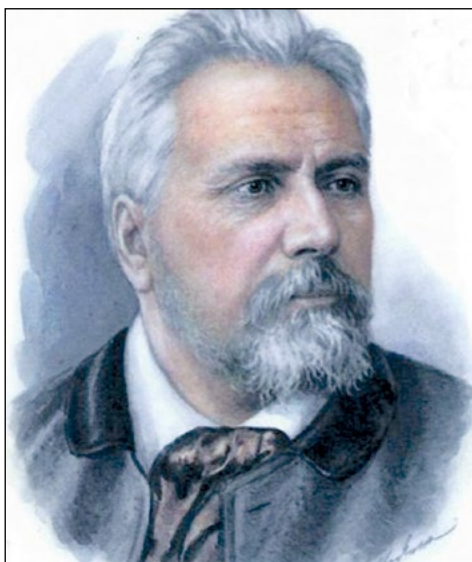
...До речі, студентська вечірка була в Києві на вулиці Великій Васильківській, 122, у домі купця Лазарева, де Павло Чубинський квартирував із сербськими хлопцями та дівчатами (тепер на тім місці будинок номер 106).

«Чи бачилися з Іваном Гудовським?»

Вечір двадцять третього лютого 1861 року, Санкт-Петербург, кімнатка-майстерня в Академії мистецтв. Наближався день народження Тараса Григоровича Шевченка. Приятелі знали про хворобу поета, надсилали листи із побажанням здоров'я. Навідався й приятель – російський письменник Микола Семенович Лесков (1831–1895). Тарас пожалівся на біль у грудях і на жорстоку ядуху. «Пропаду», – тяжко зітхнув і кинув на стіл ложку, з якої тільки-но проковтнув ліки. Лесков намагався його заспокоїти звичайними в таких випадках фразами. Поет обірвав роз-

Микола Лесков. Портрет

мову про себе й свою недугу, а попросив розповісти, що доброго в Україні. Запитав, чи бачився Микола з Іваном Гудовським, турбувався про те, що той хворий і йому також непереливки.

Особистість Гудовського, про якого в хвилини розпачу й хвороби згадував Тарас Шевченко, безперечно, варта окремої розповіді.

Іван Васильович Гудовський (р. н. н. – 1860) родом із містечка Пирятин, художник-портретист, фотограф.

Він був справжнім майстром своєї справи і чесним, правдивим юнаком, кожному слову якого можна було сміливо вірити. Івана добре знав Микола Лесков, бо разом із ним у Києві знімав кімнатку в будинку, що виходив на Софійську вулицю. Микола Семенович про Гудовського відгукувався якнайкраще, називав його «чоловіком здорового і гострого розуму». Майстерності живопису Іван Гудовський навчався в Києво-Печерській лаврі, в школі отця Іринарха. Згодом подався «удосконалюватися» до Санкт-Петербурга в Академію мистецтв (з 1844 до 1849), там і познайомився з Шевченком. Більше того, вони мешкали в одній кімнатці в колишньої звенигородської міщанки Фейт, у будинку купця А. Л. Бема на другій лінії Васильєвського острова.

Тарасові Григоровичу відразу сподобався полтавський веселун, «майстер на всі руки», компанійський хлопець, з яким можна було випити, закусити й заспівати українських пісень. Тут доречно навести спомини художника Академії, приятеля Кобзаря Віктора Васильовича Ковальова (1822–1894), який прояснює не тільки атмосферу того часу, а й доповнює образ Гудовського цікавими деталями його життя в столиці: «1844 року я вступив до Академії мистецтв, як і чимало наших земляків, що прагнуть художньої освіти, приїхав до столиці з мізерними коштами. У такому становищі звичайно сходишся з подібними ж до себе товаришами і влаштовуєш життя своє спільно, якомога простіше; і от, зійшовшись із такими ж трьома юнаками – Карпом, Гудовським та Роговим, ми найняли в будинку Бема на Васильєвському острові, на 1-й лінії (нині 2-а лінія, буд. № 3), досить скромне приміщення, що складалося з прохідної кімнати з перегородкою. За перегородкою жили ми четверо, а ліворуч, не доходячи до перегородки, вели двері до другої кімнати, яку займав Шевченко... Траплялося, що Тарас Григорович, коли, бувало, схочеться розважити душу народною піснею, виходив до нас за перегородку, сідав на єдиний у кімнаті дерев'яний диван і казав: «А нумо, хлопці, заспіваймо!» Карпо брав свою скрипку, Гудовський тримав баса – і за допомогою наших молодих тоді голосів лунала пісня, і ми забували наші тяжкі злидні. Найчастіше співали пісню на слова Тараса Григоровича: «Ой повій, вітре, з великого лугу та розвій нашу тугу», цю пісню він і співав з нами, і керував співом; і мотив до неї був підібраний ним же, співали, певна річ, без нот»*.

Коли починалися в Академії канікули, як водиться в студентів, хлопці поспішали додому, в рідні краї – хто відразу, а кому випадала доля «відробляти хвости». Шевченко 1845 року першим вибрався зі столиці в Україну, залишивши «на господарстві» Івана, й доручив Гудовському організацію друкування естампів «Живописной Украины» та розсилання замовникам, хоч матеріальні та фінансові труднощі не дозволили Іванові Васильовичу вповні реалізувати побажання товариша-художника.

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 84.

Мандруючи рідним краєм, Т. Шевченко навідався в Пирятин, до рідних Гудовського, за що Іван листовно двадцять другого вересня дякував поетові: «Спасибі Вам, що не забули побачитися з моєю матусею і сестричкою». Вісімнадцятого листопада 1845 року загальні збори Академії мистецтв постановили присвоїти Шевченкові звання «некласного художника», таке ж звання Гудовський одержав десятого грудня. У зв'язку з тим, що Кобзаря зарахували співробітником Київської Археографічної комісії і він не міг покинути місто над Дніпром, Шевченко до-

Т. Шевченко.

Фото І. Гудовського. 1858 рік

ручає Гудовському одержати його атестат і переслати до Києва. До речі, на прохання Тараса, Іван зберігав і картини поетового приятеля Василя Івановича Штернберга (1818–1845) – українського живописця-пейзажиста.

На початку січня 1846 року дипломований художник Гудовський добирається до Києва й орендує квартиру в купця Василя Назаровича Смирнова. Про місце перебування він сповіщає у листі до Шевченка: «Моя адреса: художнику І. В. Гудовському в Київ, на Хрещатик, у будинок купця Смирнова». Отже, «будинку Гудовського», як стверджують окремі кие-

вознавці, не було – Іван Васильович винаймав «хороми», як зізнався, в «знайомого купця» – про це детально написав і Петро Жур у книжці «Шевченківський Київ».

Доречно нагадати, що І. Гудовський не випадково зупинився у Смирнова – це був тесть його приятеля Миколи Лєскова, за якого вийшла заміж донька Василя Назаровича Ольга. На той час будинок Смирнова стояв на Хрещатицькій базарній площі (нині Майдан Незалежності), виходив боковим фасадом на вулиці

Житомирську (нині Мала Житомирська) та Михайлівську. На жаль, будинок купця Смирнова, відомий під іменем «будинку Гудовського», не зберігся: 1979 року знесений під час реставраційних робіт площі. На його місці зведено гостиний двір «Козацький». Не залишилося на мапі міста й готелів, куди навідувалися Шевченко та Гудовський, зокрема, «Європейського» (на початку Хрещатика), архітектора Беретті, та «Зеленого трактиру» (вул. Московська, 30).

Район Козине болото (нині – Майдан Незалежності). У будинку, який ліворуч на фото, мешкав у квартирі І. Гудовського Тарас Шевченко. Давнє фото

А помешкання Івана Гудовського, де переночовував Шевченко 1859 року, розташовувалося на другому поверсі кам'яного будинку Смирнова. Верхній поверх складали шість кімнат та передпокій, які добре освітлювалися тринадцятьма вікнами й опалиювалися трьома голландськими печами в білих полив'яних кахлях. У кімнатах були настелені дошки, а вітальня мала паркетну підлогу. На Хрещатицьку площу виходив балкон з металевими ґратами. На верхній поверх з Житомирської вулиці вели кам'яні сходи. Частина кімнат Іван Гудовський облаштував під друкарню та літографську майстерню, тоді в Києві багато художників-портретистів опановували мистецтво фотографування.

Про Київ середини минулого століття та «королів фотографії» детально розповів києвознавець Михайло Олександрович

Рибаков (1929–2009) у статті «Вони зберегли нам обличчя рідного міста». Нагадаю, що того, Шевченкового часу Контрактовий ярмарок на Подолі був центром торговельно-промислового життя України. Сюди вже з кінця сорокових років приїздили не тільки торгові люди, а й дагеротипісти-іноземці, деякі залишалися на постійне проживання, стали вчителями київських фотографів-любителів.

Відомо, що перші видові фотокартки Києва зроблено 1853 року, коли будівник Ланцюгового мосту, британський інженер Чарльз де Віньоль (1793–1875) запросив іноземця Джона Борна зробити світлину відкриття найкрасивішого в Європі мосту.

*Київ. На другому поверсі цього будинку діяло фотоательє І. Гудовського.
Тут тимчасово в 1859 році мешкав Т. Шевченко. Давнє фото*

Початок фотографії в Україні пов'язаний з розповсюдженням дагеротипів саме в Києві (дагеротипія – спосіб безпосереднього отримання при фотографуванні позитивного зображення, винайдений французьким художником Луї Дагером 1839 року, є першим практичним способом фотографування).

У 1858 році відкрилася фотомайстерня К. Ф. Гербста на Подолі, потім на Хрещатику свою відкрив Гудовський – учень Івана Васильовича Ф. І. Левдик у газеті «Киевский телеграф» назвав Івана Гудовського «знаменитим київським фотографом», а його майстерню – «найкращою та наймоднішою» в місті.

Шістдесяті – сімдесяті роки були часом розквіту київської видової фотографії, яка є найціннішим джерелом вивчення мистецтва Києва. Окрім портретів, майстри світла й тіні знімали панорами міста, історичні місця, будинки, церкви та монастирі, базари, вулиці, навчальні заклади, театри, мости, пам'ятники, побутові сценки. Вони зберегли нам історію, як писав Шевченко, «святого, золотоверхого і великого» Києва. Саме в Києві місцеві майстри – фотограф В. Воюцький та фотограф-художник О. Рудковський – склали перший у Російській імперії фотографічний календар.

У кінці липня 1859 року арештованого Т. Шевченка під конвоем доставляють до Києва в розпорядження генерал-губернатора І. І. Васильчикова, який, не вбачаючи в діях поета на Канівщині «крамоли», наказав Кобзаря звільнити, але «тримати під наглядом», зобов'язавши чиновника для особливих доручень Андрієвського допитати поета, «стараючись удостоверитись в образе мыслей его». А на початку серпня Т. Шевченка на кілька днів забирає до себе на «Козине болото» Іван Гудовський.

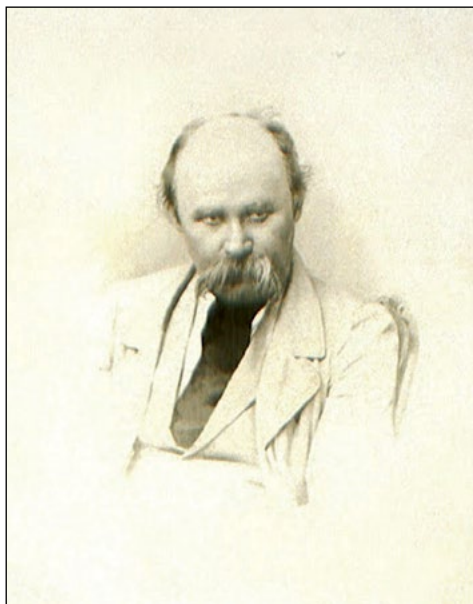
Приятелі весело провели час, відвідали Володимирську гірку, набережну Дніпра, завітали й до Києво-Печерської лаври. Шевченко надумав змалювати краєвид Дальніх печер і Надвірну браму, а Іван зробив кілька фотосвітлих. Зазначу, що нарівні з портретами Гудовський практикував видові та жанрові знімки. Один із таких – знімок музиканта-єврея, який грає на цимбалах, – Іван Васильович подарував Т. Шевченкові.

Під час перебування в Києві в 1859 році поет тричі, як ні в кого, фотографувався в Івана Гудовського. На одному знімку Шевченко сидить на стільці у білій сорочці з темною краваткою і в темному піджаку (за цією фотографією художник Г. Цисс 1929 року виконав Шевченків портрет олією). На другому Тарас Григорович вмовився на стільці біля столу в білому полотняному костюмі з палицею в руках. На третьому (погрудному) Кобзар також у білому костюмі з нахиленою ліворуч головою. З цієї світлини Шевченко 1860 року виконав офортний автопортрет. Приятель Тараса, лікар із Переяслава Андрій Козачковський, якому художник подарував свою фотороботу, відзначив «вражаючу подібність з оригіналом». Із десяти відомих Шевченкових світлих,

знятих з натури в Санкт-Петербурзі та Києві в 1858–1860 роках, відтворено лише вісім. На більш як третині із загальної кількості видань репродукований відомий Тарасів портрет роботи німецького фотографа Йогана Федоровича Досса (1835–1881), виконаний у Санкт-Петербурзі 1860 року.

Йоган приїхав на навчання до Петербурзької Академії мистецтв із Німеччини, став некласним художником і відкрив у Санкт-Петербурзі фотоательє «Час». До речі, його називали то «Іваном», то «Николаєм», тому й у літературі використовують часто обидва імені, Іван і Микола. Досс виконав кілька портретів Тараса Шевченка. З них репродукували на поштові

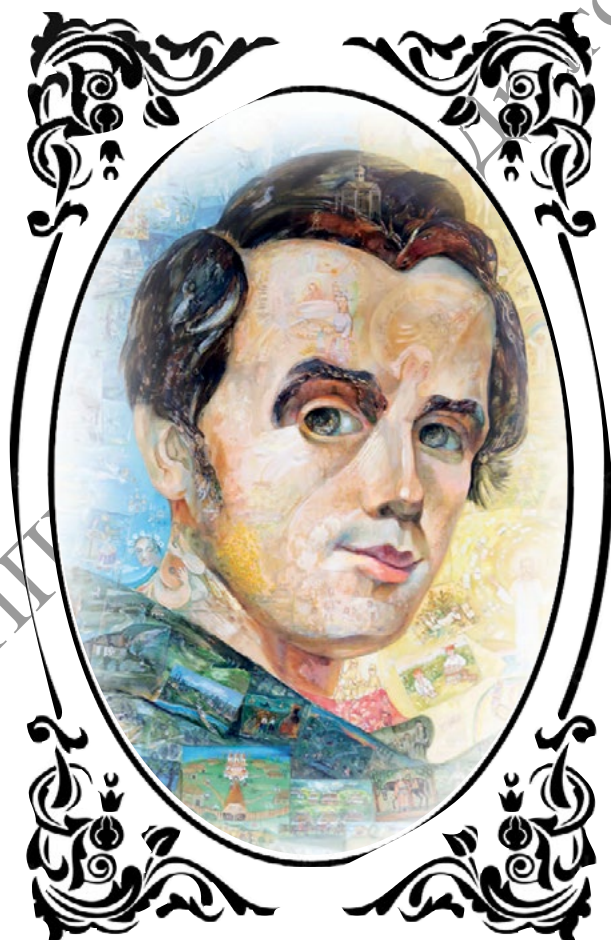
Т. Шевченко. Фото І. Гудовського.
1860 рік

листівки портрети з Кобзарем художники І. Рєпін, Ф. Красицький, Г. Коваленко та ще з десятків малярів і графіків.

...Ми маємо бути вдячні І. Гудовському за три оригінальні фотосвітлини Тараса Шевченка, зроблені в Києві, які правдиво відображають образ поета і художника. Що ж до малярських робіт фотомайстра, то єдина його олійна картина, що дійшла до нашого часу – «Тарас Бульба з синами», – зберігається в Київському Літературно-меморіальному будинку-музеї Тараса Шевченка. Деякі шев-

ченкознавці називають її копією з Шевченкової сепії 1842 року, але це не так (у Шевченка Бульба гладкий і в чоботях, а у Гудовського – стрункий і в черевиках). До речі, після смерті Кобзаря серед його речей було й жанрове фото Івана Гудовського «Музикант-єврей, який грає на цимбалах», подароване поетові перед від'їздом до С.-Петербурга.

**«І мене не забудьте
пом'янути незлим
ТИХИМ СЛОВОМ»**

Перед дорогою в далекі світи Тарас Шевченко засумував за Україною, рідними, краєм, де «кожна билінка як мати». За кілька місяців до смерті, в жовтні 1860 року, Тарас Григорович дякував Варфоломію Григоровичу за прислану до Санкт-Петербурга сушену рибу: «Ми вдвох собі з М. М. Лазаревським, по-чумацькому та по-бурлацькому, зваримо борщу з карасями, лящем»* ...

Т. Шевченко. Кутіок Смоленського кладовища в Санкт-Петербурзі

А ще, на початку 1861 року, в січні, Тарас Шевченко в Санкт-Петербурзі напружено працював: намалював «Кутіок Смоленського кладовища в Санкт-Петербурзі», видрукував «Буквар», десять тисяч примірників розіслав в українські недільні школи, завершував автопортрет: нині бачимо стримані кольори, чорні тони, опущений додолу байдужий Тарасів погляд. Складається враження, що Шевченко віддаляється, розчиняється в тумані з невеселими думами про «далекую дорогу».

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 211.

Клімат Санкт-Петербурга, з постійними туманами, вологістю, був несприятливий для хворого Шевченка: «Так мені погано, що ледве перо в руках держу. І кат його батька знає, коли воно полеглає... Кінчай швидше в Каневі та напиши мені, як кончиш, щоб я знав, що з собою робить весною. Прощай! Утомився, неначе копу жита за одним заходом змолотив»*, – писав двадцять дев'ятого січня 1861 року Тарас Шевченко Варфоломію, це останній лист із Санкт-Петербурга до свояка.

У тісному приміщенні, малопровітреному, до того ж перенасиченому кислотами, що використовувалися при гравіюванні, художник поступово згасав. Тарас Григорович знав про шкідливу дію кислот, але про себе не дбав. Водночас знайомих і друзів, які заходили до майстерні, просив не підходити до робочого місця, «бо там шкідливі кислоти». Доцільно згадати спогади російського письменника, журналіста, історика Віктора Аскоченського (1813–1879), який описав Тарасове приміщення в Академії: «Майстерня його наскрізь пропахла якимись дуже смердючими кислотами, і я поспішав розлучитися з дорогим господарем»**.

У «Спогадах» Тарасову кімнатку описав російський письменник Микола Семенович Лесков (1831–1895): «Квартира ця, відведена йому, коли він повернувся в С.-Петербург, складалася з однієї вузької кімнати з єдиним вікном, перед яким Шевченко-художник звичайно працював за мольбертом. Окрім стола з книгами та естампами, мольберта й невеликого диванчика, оббитого простою строкатою клейонкою, двох аж надто простих стільців і блаженської ширми, що відгороджувала вхідні двері від майстерні художника, в цій кімнаті не було ніяких оздоб. З-за ширми вузькі двері вели так само вузькими спіральними сходами на антресолі, що складалися з такої ж, як і внизу, кімнати з одним квадратним вікном аж до підлоги: тут була спальня і літературний кабінет Шевченка-поета. Умеблювання кімнати було

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-и ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – С. 192.

** Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 118.

ще вбогіше: праворуч у кутку стояв невеликий стіл, на якому звичайно писав Шевченко; ліжка з вельми скромною постіллю, а в ногах ліжка другий, простенький столик, на якому звичайно стояв графин з водою, рукомийник і скромний чайний прибор»*.

Лікарі категорично заборонили Шевченку виходити на вулицю – недуга звалила в ліжку. Кажуть, навідувалася до Тараса жінка, приносила «щось попоїсти» та матеріали для малювання. Переповідають, це була Маша, «німкєня Маша із його молодості», яка називала його «Чевченко». Заходили й друзі. В останні дні січня завітав і Микола Лесков.

Особисте знайомство Миколи Семеновича Лєскова з Шевченком відбулося взимку 1860 року. Точна дата умовна, однак уже на початку 1861 року Шевченко розповідає про Лєскова як про «щирого свого приятеля». Микола написав про Тараса Шевченка та його творчість п'ять статей.

Лєскову і Шевченку було про що розмовляти, адже молодість Микола Семенович провів у Києві. Після смерті батька, Семена Дмитровича, вісімнадцятирічного юнака мати перевезла до міста над Дніпром, під опіку дядька, професора Київського університету св. Володимира. Оселився Микола на Малій Житомирській і пішов на службу «помічником столоначальника з рекрутського столу ревізського відділення» (сьогодні ми сказали б – військкомату). Після 1861 року Микола Семенович бував у Києві лише наїздами, провідував рідню, зокрема, і брата Олексія, видного муніципального діяча, що керував міською лікарнею. А під час одного з київських візитів Лєсков, прогулюючись Подолом, познайомився з привабливою жінкою. Вона теж була формально в шлюбі, але фактично розірвала набридлі подружні стосунки. Катерина Бубнова, українська красуня, якийсь час жила з Лєсковим у Петербурзі в цивільному шлюбі, у них народився син Андрій, що потім написав детальну біографію батька. Найвідоміша з київських книжок Лєскова – «Печерські антики». Тут виявилася любов Лєскова до потішних сюжетів, з яких він створював кумедні анекдоти, або романтичні міфи.

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзєверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 379–380.

У свій останній візит до Шевченка, Микола Лєсков розповідав Тарасові про Варшавську залізницю та Київське шосе, що, мовляв, тепер не так складно буде добиратися в Україну. Шевченко вислухав Миколу, відповів: «Коли б швидше ходили пошто-ві екіпажі, не доїдеш живим на цих клятих перекладних, а їхати треба. От якби до весни дотягти! Та на Україну... Помру я тут неодмінно, якщо залишусь»^{*}.

Не забував хворого товариша й історик Олександр Лазаревський (1834–1902), про що в статті «Останній день життя Т. Г. Шевченка» розповідає так: «Тарас Григорович почував себе погано з осені минулого року. Зустрівшись у М. М. Лазаревського з лікарем Барі, він особливо скаржився на біль в грудях. Лікар, вислухавши груди, радив Тарасові Григоровичу поберегтися. Відтоді здоров'я його погіршувалося з дня на день. Січень і лютий просидів він майже безвихідно в кімнаті, зрідка тільки відвідуючи близьких знайомих»^{**}.

На автопортреті, виконаному олією 1860 року, на блідому обличчі Т. Г. Шевченка помітні ціанотичний рум'янець, набряклість, які свідчать про тяжку хворобу серця. На звороті поет записав рядки:

*Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать
Та заходиться риштувать
Вози в далекую дорогу,
На той світ, друже мій, до Бога
Почимчикуєм спочивать*^{***}.

Слід зазначити, що востаннє художник Лев Жемчужников (1828-1912) і Тарас Шевченко зустрічалися 1860-го року, за кілька місяців до смерті Кобзаря. Ось як Лев Михайлович розповідає у статті «Спогад про Тараса Григоровича Шевченка, його смерть і похорон» про те побачення: «Мене не було вдома, а дружина, повкладавши дітей спати, оскільки була вже одинадцята година

^{*} Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзєверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 380.

^{**} Там само. – С. 378.

^{***} Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2 : Поезія 1847–1861. – С. 372.

вечора, роздяглася і теж лягла. У цей час почувся тихий стук у двері, один, другий, третій. Дружина, впевнена, що це я, скочила з ліжка, накинула на себе шубку й відчинила двері. Перед нею стояв Шевченко у своїй смушевій шапці й кожусі, яким його знала з портрета, що був у нас у Парижі... Дружина моя, така ж прихильниця творів Шевченка, як і я, що теж уболівала за його поневір'яння в неволі, зустріла його радісно, як рідного, – вони обнялися й розцілувалися. Коли я повернувся додому, вони сиділи поруч у кріслах і дружньо розмовляли. Звичайно, і зі мною зустріч цієї прекрасної людини була братньою, ми дивилися один на одного, і сльози радості й горя набігли нам на очі*.

А ось Тарасове враження від зустрічі з Жемчужниковим – у листі до Панька Куліша поет пише: «Що се за дивний, чудний чолов'яга Л. Жемчужников! Поцілуй його за мене, як побачиш»**.

У неділю, дев'ятнадцятого лютого 1861 року, Тараса Шевченка провідав гарнізонний інженер-архітектор Федір Черненко (1818–1900). Олександр Кониський у статті «Спогади Ф. І. Черненка про зустріч з Т. Г. Шевченком у Петербурзі» розповідає про це так: «Черненко застав, що художник стояв біля вікна, опираючись руками об стіл; він був збентежений, очі й вся болісна твар його виявляли хвилювання... Скоро Черненко увійшов в світличку, поет, замість звичайного привітання, спитав його: “Що?.. є!.. є воля? є маніфест?” – і, глянувши у вічі Черненкові, зрозумів відповідь. Глибоко зітхнувши, мовив: “Так нема? Нема? Коли ж воно буде?!” Пустивши міцну недруковану фразу, Тарас закрив обличчя руками й, впавши на ліжку, заплакав. Черненко став заспокоювати поета. Тарас гірко всміхнувся й вимовив кілька недобрих слів на адресу гнобителів»***.

Першого березня 1861 року Ганна Дмитрівна Тарновська (1788–1833) писала синові Василеві в Качанівку: «Бідолаха Шевченко хворий, і я боюся, чи не водянка у нього в грудях; він не лежить, пересувається насилу і багато набряків»****.

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзевєрін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 370.

** Там само. – С. 370.

** Там само. – С. 369–370.

**** Судак В. Шевченкіана Василя Тарновського / В. Судак // Народна творчість та етнографія. – 1995. – № 2. – С. 51.

Наближався день Шевченкового народження. Приятелі знали про Тарасову хворобу й надсилали листи із побажанням здоров'я. Двадцять четвертого лютого (восьмого березня) навідався Костомаров. Поет сидів за столом, на підлозі. На підвіконні лежали незавершені художні роботи. Тарас Григорович зізнавався, що йому покращало, тому наступного тижня він неодмінно завітає до Костомарова в гості. Однак у той самий день Тарас Григорович ще написав лист знайомому управителю канцелярії Петербурзького обер-поліцеймейстера Іванові Мокрицькому-Таволзі: «Я болен, другой месяц не только на улицу, меня и в коридор не пускают. И не знаю, чем кончится мое затворничество».

Про останні хвилини життя Шевченка розповів Микола Костомаров: «Дізнавшись, що Шевченко хворіє, я відвідав його двічі і під час другого візиту, в лютому, за кілька днів до його смерті, почув від нього, що він тепер зовсім одужав; при цьому він показував мені купленого ним на днях золотого годинника, першого, якого він мав у своєму житті. Він обіцяв бути в мене невдовзі. 25 лютого вранці до мене прийшов не пам'ятаю хто з його знайомих із вісткою, що Шевченко вранці раптово помер.

Мокрицький Іван Миколайович (1822–1876) – Петербурзький приятель Т. Шевченка; брат Аполлона й Петра Мокрицьких. Із Кобзарем познайомився, імовірно, через Євгена Гребінку ще до заслання поета. У 50-х служив управителем канцелярії обер-поліцеймейстера. 29 березня 1858, прибувши в Південну столицю, Шевченко офіційно з'явився до канцелярії і був прийнятий М., як записав у «Щоденнику» «полупофіційно, полужаманськи». У 1859 М. допоміг поетові оформити папери для поїздки в Україну. Після повернення Шевченко бував у нього дома, із симпатією ставився до його дружини Марії Львівни. За два дні до смерті – 24 лютого (за ст. ст. 1861) – поет надіслав М. листа з нагоди його іменин, у якому поскаржився на поганий фізичний стан: «Так мені погано, що я ледве перо в руках держу». Це був останній відомий автограф Шевченка, уперше опублікований М. Чалим у книзі «Жизнь и произведения Тараса Шевченка».

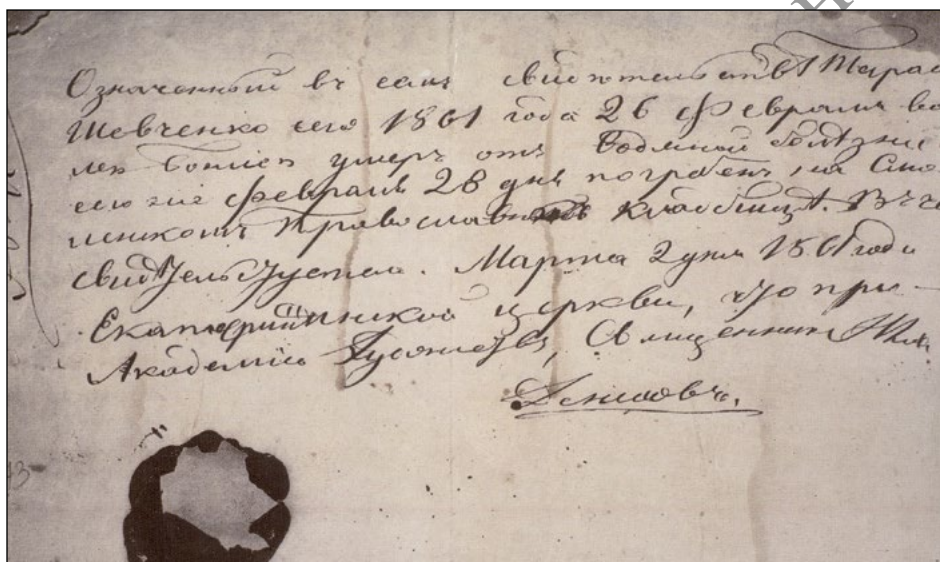
* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 220.

** Автобіографія Николая Ивановича Костомарова // Русская мысль. – 1885. – Кн.V. – С. 277.

Він звелів солдату, який йому прислужував, поставити йому самовар і спускався сходами із своєї спальні, що була над майстернею; на останній сходинці він упав головою вниз, солдат кинувся до нього – Шевченко вже не дихав»**.

Тарас Григорович Шевченко помер пів на шосту ранку в неділю, двадцять шостого лютого (десятого березня за новим стилем) 1861 року. У Центральному історичному архіві Санкт-Петербурга зберігається офіційний медичний документ про хворобу і смерть митця: «Свидетельство. Дано сие в том, что

Запис священика Катерининської церкви при Академії мистецтв
Іллі Денисова про смерть Тараса Шевченка

академик Тарас Шевченко, 49 лет от роду, давно уже одержим органическим расстройством печени и сердца (Vitium hepatis et cordis); в последнее время развилась водяная болезнь (Hydrops), от которой он умер сего 26-го февраля. С.-Петербург, февраля 26-го числа 1861 года. Подлинное подписал: доктор Эдуард Бари, ординатор при больнице св. Марии Магдалины. Верность копии сей с подлинным свидетельством доктора Эдуарда Бари свиде-

* Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. 1814–1861. – К. : Вища шк., 1975. – С. 545.

** Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзєверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 147, 379.

тельствуєт с приложением печати полиции императорской Академии капитан 1-го ранга Набатов»*. Нижче на свідоцтві – помітка олівцем: «47 лет от рождения» (поправка щодо віку Шевченка, помилково вказаного лікарем).

Олександр Лазаревський так записав про смерть товариша: «Сегодня утром, в половине шестого не стало Шевченка»**. Співробітник журналу Юрій Волков підписав двадцять восьмого лютого до друку некролог, який був опублікований під заголовком «Последний день жизни Т. Г. Шевченка» в Петербурзькій газеті «Северная пчела» (№ 48). Повідомлення в чорній рамці вийшло окремим відбитком та передруковане в «Черниговских губернских ведомостях» (№ 17).

Труна з Тарасом Шевченком стояла в церкві Академії мистецтв. М. Лесков про хвилини прощання з митцем розповідав у статті «Остання зустріч і остання розлука з Шевченком»: «Вранці 27 лютого я з іншим моїм земляком і знайомим покійного А. І. Нечипоренком пішли в Академію. Двері Шевченка були замкнені й опечатані; ми здогадались і пішли в академічну церкву. Там у притворі стояло біле віко труни, а перед амвоном на чорному катафалку видно було труну,

*П. Клодт. Посмертна маска
Т. Шевченка*

оббиту білим глазетом. В узголів'ї маленький чоловічок читав дуже повільно й дуже тихо. Я згадав, як рік тому поет клопотався про видання псалмів, перекладених ним на малоросійську мову, і завжди занепокоєний заходив до мене по дорозі з Олександрівської лаври на Васильєвський острів. Тепер же йому читали один із перекладених ним псалмів. Червоні штори на церковних вікнах, навпроти яких стояла труна, були спущені і кидали червонувате світло на спокійне лице небіжчика, що зберігало на собі печать тих благородних дум, які не залишали його за життя. Три художники з папером і олівцями в руках

*Г. Честаківський. Домовина з прахом Т. Шевченка
в церкві Академії мистецтв*

стояли ліворуч від труни й малювали; дві жінки типу Петербурзьких кухарок теревенили, що й із хохлів бувають розумні люди і що покійний – он майорського чину дослужився, а брати його так ще “поміщицькі”^{*}. Т. Шевченка в труні малювали художники М. Микешин, В. Верещагін, Л. Жемчужников, М. Дмитрієв і П. Ейсер. Скульптор Петро Клодт (1805–1867) зняв з небіжчика гіпсову маску.

Двадцять восьмого лютого на Смоленському кладовищі Санкт-Петербурга відбулися похорони. Серед тих, хто прийшов віддати

^{*} Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 381.

останню шану Шевченкові, – Костомаров, Білозерський, Куліш, Честахівський, Афанасьєв-Чужбинський, брати Лазаревські, Некрасов, Достоевський, Шелгунов, Микола і Олександр Серно-Соловйовичі, Салтиков-Щедрін, Лесков, Михайлов, Пипін, Панаєв, Микола і Василь Курочкіни, брати Жемчужникови, Помяловський, Круневич і студенти академії. На похороні промовляли: В. Білозерський, М. Костомаров, Ф. Хартахай та М. Курочкін; присвячені Шевченку вірші читали О. Афанасьєв-Чужбинський й П. Таволга-Мокрицький. Панько Куліш виголосив промову: «Такий поет, як Шевченко, не одним українцям рідний. Де б він не вмер на велико-

*В. Петухов. Похорон Т. Шевченка
на Смоленському цвинтарі Санкт-Петербурга*

му слов'янському мирові, чи в Сербії, чи в Болгарії, чи в Чехах, всюди він був би між своїми. Боявся еси, Тарасе, що вмиреш на чужині, між чужими людьми. Отже, ні! Посеред рідної великої сім'ї спочив ти одпочинком вічним. Ні в кого з українців не було такої сім'ї, як у тебе; нікого так, як тебе, на той світ не провозжали... Ти бо, Тарасе, вчив нас правди святої животворящої. От за сю то науку зібралися до тебе усіх язиків люди, як діти до рідного батька; через сю

^{*} Іофанов Д. Матеріали про життя і творчість Тараса Шевченка / Д. Іофанов. – К. : Держліт-видав України, 1957. – С. 93.

твою науку став ти всім їм рідний, і проважають тебе на той світ з плачем і жалем великим... Радуйся же, Тарасе, що спочив ти не на чужині, бо немає для тебе чужини на всій Слов'янщині – і не чужі люди тебе ховають, бо всяка добра й розумна душа – тобі рідна». Були також підготовлені, але через зіткнення з поліцією не виголошені промови П. Чубинського й «пермитянина Южакова»*.

*Г. Честахівський. Могила Т. Шевченка на Смоленському цвинтарі
Санкт-Петербурга*

Микола Лесков детально описав ті скорбні хвилини прощання із українським поетом: «Могила для Шевченка викопали за дзвіницею кладовищенської церкви: до якогось часу він крайній мешканець Смоленського цвинтаря, і за його могилкою пролягає біла снігова рівнина, немовби слабке нагадування про той широкий степ, про який він співав і який зміряв ще “малими ногами”. В могилу було спущено дощатий ящик, вистелений зсередини свинцем, але на дні так погано запаяний, що вода набралась у нього раніше, аніж домовину пронесли на кладовище. І на третій день поетове лице залишалось навдивовижу благообразним. Великий лавровий вінок вінчав його благородне чоло. В руках

у багатьох також були вінки з квітів, принесені, щоб покласти їх на свіжу могилу поета. Дам було не дуже багато, однак жіноча сльоза з очей пані Білозерської і старенької Костомарової не минули могили Шевченка. Багато хто дуже шкодував, що немає родини Толстих, які любили поета і не забували в найтяжчі хвилини його багатостраждального життя.

Коли кришку ящика, в який поставили домовину, було запаяно, натовп, що проводжав покійного, почав розходитись. Пішов досить лапатий сніг, якийсь панок з папкою в руках перся між людей, пропонуючи літографовані портрети мертвого Шевченка; старенькі з богадільні канючили за впокій душеньки – на душі ставало важче і важче»^{*}.

Похорону Тараса Шевченка передувала панахида в католицькому соборі за п'ятьма загиблими, які були вбиті у Варшаві при маніфестації тринадцятого лютого 1861 року. Тоді пролунали слова польського гімну, поляки в одну мить впали на коліна й зі сльозами на очах приєдналися до співу. Вслід за польською панахидою відбулися й похорони Т. Шевченка. Польська корпорація в повному складі проводила труну з Шевченком на Смоленський цвинтар. Там Владислав Хорошевський (1838?–1900) сказав польською мовою добрі й розумні слова, що потім надруковані в «Основі». Студент, грек Феоктист Хартахай (1836–1880) виголосив промову українською мовою: «Україно, мати наша! Де твоя утіха, де витає і що тепер робить?

*Перше місце поховання Т. Шевченка
на Смоленському цвинтарі
Санкт-Петербурга. РФ. Сучасне фото*

^{*} Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородин, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 381.

Зомліли ніженьки, що по світу носили, зломилась рученьки, що тобі служили, закрились карі очі, що на тебе, любуючи і сумуючи, гляділи, минулися думи й пісні! Перестав твій Тарас сльози лити, стомився, заснути схотів. Матінко наша, Україно, степи наші, могили, Дніпр широкий, небо наше синє! Хто вам пісню заспіває і про вас згадається! Хто вас так щиро любитиме і за вас душу положить! Тарас Григорович – у труні, снаряжений на той світ! За тих і замовк наш соловейко навіки! Україно, Україно! Де твій син вірний? Мова українська! Де твій батько, що тебе так шанував, що через його і тебе ще більше поважати стали»*.

Щодо «вільнодумства» під час похорону Т. Шевченка жандарми розпочали слідство й намагалися притягти до відповідальності польських студентів, які «виголошували бунтарські гасла». Невдовзі конфлікт переріс у заворушення, навчальні заклади Санкт-Петербурга й Москви закрили. Організатори були «забриті» в москалі й переведені до Казанського університету. А письменника з Чернігівщини Миколу Вербицького (1843–1909), учасника похорону Т. Шевченка, як і його земляків, етапували без конвою в Україну.

Після поховання Т. Шевченка жандарми за присутності понятих зробили опис Тарасового майна в кімнатці Академії мистецтв. Чинownik митниці Петербурзької комісаріатської комісії Зосим Федорович Недоборовський, знайомий художника (З. Недоборовський познайомився з поетом через С. Гулака-Артемовського, бував у нього, тож і Т. Шевченко навідував його, приносив його малим донькам книжечки, малюнки, подарував їм свого «Букваря». – *Прим. В. Ж.*), розповідає: «После смерти Тараса Григорьевича квартира, которую он занимал в Академии художеств, была опечатана, и после похорон, спустя немного времени, я получил официальное приглашение от полиции, как домовладелец, присутствовал при описи его имущества, а Г. П. Честаховский, как эксперт, в качестве художника для оценки произведений, оставшихся после покойного. Опись производил полицейский офицер – поручик Китченко. Квартира состояла из одной довольно обширной – длинной, под сводами, комнаты,

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзевєрін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 382.

** Там само. – С. 867.

все стены которой почти исписаны были карандашом. В комнате царил полный беспорядок; бумаги лежали на полу разбросанными. Сначала я с Честаховским посписывали со стен что нашли нужным, что не мало заняло у нас времени; затем приступили к описи, и, по приведению всего в известность, за исключением платья, все было нами взято и отдано Михаилу Матвеевичу Лазаревскому*.

Стискається серце, коли читаємо таку інформацію, засвідчену Зосимом Недоборовським: «Опись имущества академика Тараса Шевченко, описанного по предписанию 1-го департамента управы благочиния от 14 марта 1861 г. за № 4614, по случаю смерти Шевченко, находящегося в здании Академии художеств Васильевской части 1 квартала». Й далі перераховуються речі, які оточували митця, меблі поета: диван, оббитий клеїонкою, стіл простого дерева «без окраски», столик круглий «простого дерева на одной ножке», дзеркало в рамі березового дерева, сундучок «простого дерева, окрашенный синею краскою». Найбільшу вартість становили: «...семнадцать досок красной меди гравированных и разной величины; две шкатулки с принадлежностями для рисования акварелью, шкатулка красного дерева с принадлежностями для живописи, мольберт орехового дерева, семь гравированных картин, изображающих сцены и портреты, в деревянных рамках под орех и под стеклами, картина гравированная оригинальная Рембрандта, изображающая притчу о виноградаре и делателе; две большие гравюры, изображающие пейзажи Каляма, тридцать восемь картин разной величины, гравированных и изображающих портреты...». І, нарешті, «часы карманные золотые, на тридцати камнях», якими так втішався невиліковно хворий поет. Усе майно академіка Тараса Шевченка оцінене в сто сорок вісім карбованців**.

У 1861 році завідувач друкарні Пантелеймона Куліша – Данило Каменецький (1810–1875) склав «Опис книжкам, що належали Т. Г. Шевченкові» (сто десять записів включали Тарасових сто п'ятдесят видань. Окрім поодиноких, окремі книги з бібліотеки Шевченка досі, на жаль, не розшукані, але відомо, що близький

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзевєрін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 867.

** Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. – К. : Вища шк., 1975. – С. 546–549.

друг Тараса Григоровича Михайло Лазаревський частину їх передав на збереження організаторові української громади в Петербурзі Федору Черненкові (1818–1876).

Опис Шевченкових малюнків, офортів та речей зробив і Григорій Честахівський – художник і шанувальник мистецького таланту Тараса. У його описі зареєстровано сорок дев'ять малюнків і офортів! Це переважно твори, конфісковані під час арешту й повернені Тарасу Григоровичу після звільнення із заслання в 1858 році, дещо з доробку останніх років життя. Частина художньої спадщини Шевченка – малюнки періоду заслання, авторські збірки поетичних творів «Мала книжка» й «Більша книжка», деякі автографи й списки віршів залишилися в петербурзькій оселі Михайла Лазаревського, де жив поет перед переселенням до помешкання в майстерні Академії мистецтв.

Родичі Тараса Шевченка погодилися одержати спадщину в грошовому еквіваленті, для чого було організовано кілька аукціонів. Але українська громада Санкт-Петербурга, яка групувалася навколо журналу «Основа», як згадував художник Лев Жемчужников, вирішила «...зі своїх рук нічого не випускати. Внаслідок цього скупникам, які зібралися, не дісталось нічого». Гроші ж довелося збирати за підписними листами, що дало змогу розрахуватися з родичами. Це стало початком створення хоча й невеликої, але надзвичайно цінної частини майбутньої музейної колекції, яка була «громадською власністю»^{*}.

Значна частина Шевченкових робіт зберігалася в друзів (кілька малюнків було в Михайла Лазаревського), друга – у Переяславського лікаря й приятеля Кобзаря Андрія Козачковського. Офортними дошками опікувався власник літографської майстерні Андрій Черв'яков.

У трьох аукціонах з продажу Тарасових картин і речей, які проводилися на квартирі Михайла Лазаревського двадцять восьмого квітня, сьомого і чотирнадцятого травня 1861 року, брали участь переважно Шевченкові товариші та шанувальники, що й дало змогу зосередити мистецькі твори художника «у своїх людей». Не виставлялися на аукціонах мистецька колекція Т. Шевчен-

^{*} Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 375.

ка, описана Михайлом Честяхівським, малярське гравірувальне приладдя, рисунки, залишені Тарасом на квартирі М. Лазаревського, а також особиста бібліотека. Створення «музею Шевченка» могло стати реальністю лише за умови збереження спадщини. Художник і друг поета Лев Михайлович Жемчужников (до речі, з материнського боку правнук гетьмана Кирила Григоровича Розумовського) пропонував створити виставковий зал із творами Кобзаря в Києві чи Полтаві й зробив перший внесок – сто рублів, а також згодився передати свій альбом офортів «Живописная Украина». Але далі розмов справа не пішла...

Смерть Тараса Шевченка глибоко вразила його друга: Лев Жемчужников був одним із перших, хто залишив для нащадків спогади про зустрічі з Тарасом. Вже 1861-го року в «Основі» (єдиному україномовному журналі, що дозволено було друкувати в Російській імперії) з'явився «Спогад про Шевченка» Л. Жемчужникова. Крім того, після смерті Тараса Л. Жемчужников вважав своїм обов'язком продовжити велике мистецьке діло товариша. Лев розпочинає нову серію картин з українського життя, з української історії, ту саму «Живописную Украину», яку мріяв створити Тарас, аби українська минувшина, великі пам'ятки української історії не загинули назавжди для нащадків під руйнівними рухами імперської машини. Упродовж 1861–1862 років Лев Михайлович видає додатком до «Основи» сорок вісім офортів, свою «Живописную Украину», яка стала подякою від художника Кобзареві.

На ціновках, окрім мистецьких творів, продавалися й особисті речі Тараса Шевченка – килими, меблі, кухонний і столовий посуд. М. Лазаревський придбав дві склянки, хустку, глиняний рукомийник, скриню, а фольклорист Опанас Маркович (1822–1867) купив шотландську шапку, рукавички, блюдо, ножиці, ніж, олійний портрет П. Куліша. Лев Жемчужников поповнив свою колекцію естампом «Притча про робітників виноградаря», солом'яним брилем, мідною столовою ложкою й двома відбитками гіпсових голівок. Редактор і видавець «Киевской старины» Феофан Лебединцев, окрім офорта «Вірсавія» й гіпсового зліпка руки поета, надав перевагу одягові й побутовим речам – вишитому рушнику, хустинці, чарці, бляшаній цукорниці, роговому

гребінцю, килиму, вовняній ковдрі й постільній білизні. Редактор журналу «Основа» Василь Білозерський (1825–1899) заволодів малюнком «Старець на кладовищі», настінним годинником, скляною чайницею, кресалом, скульптуркою «Голова Марії». Завідувач друкарні П. Куліша Данило Каменецький, який друкував останнє прижиттєве видання «Кобзаря» 1860 року, став власником автографів «Тарасова ніч», «Перебендя», «До Основ'яненка», «Гамалія», «Марку Вовчку», а також самовара з трубою, тацею й Шевченкового кожуха (калмицького). Шевченків приятель Федір Черненко, який допомагав Тарасові Григоровичу накреслити проект «омріяної хати над Дніпром», придбав вишитий рушник, дерев'яну ложку, палицю з ручкою зі слонов'ячої кістки й двадцять відбитків із медальйонів. До полковника Андрія Красовського потрапили три вишиті сорочки, літнє пальто, китайські черевики, двоє полотняних шароварів та сіра смушева шапка. Студент Петербурзького університету Феоктист Хартахай, який виголошував промову на похороні Кобзаря, придбав на аукціоні дорогі для нього реліквії – книги та щітки. Чинovníк Петербурзької митниці Зосим Недоборовський, знайомий поета й автор опису його кімнати, придбав не лише офорт «Старець на кладовищі», а й дерев'яний аршин, шматок мила й пляшечку парфумів. Зрозуміло, що все це купувалося не для користування, а як пам'ять про поета й художника. Не продавалося тільки художнє й гравірувальне приладдя, яке одержав на зберігання Григорій Честахівський.

Мистецьку спадщину Шевченка купила й петербурзька українська громада та доручила зберігати її найближчим Тарасовим товаришам – А. Козачковському, М. Лазаревському, Л. Жемчужникову, Д. Мордовцю. Переяславський лікар Андрій Козачковський, піклуючись про Шевченкову мистецьку колекцію, передав придбане директорів Педагогічного музею військово-навчальних закладів Всеволоду Коховському – у 1893 році художнє зібрання нараховувало 281 одиницю творів Тараса Шевченка. На думку етнографа й статиста Олександра Русова, який 1905 року оглядав колекцію, вона вже не була такою повною, як за життя А. Козачковського і В. Коховського. Вдова Коховського змушена віддати Шевченків мистецький скарб Софії Бразоль – дружині

полтавського губернського предводителя дворянства, від якої Тарасові художні твори потрапили до колекції Василя Тарновського-старшого.

Михайло Лазаревський також мав чималу збірку автографів, видань і мистецьких творів Т. Шевченка, частину яких йому дарував Тарас, а значну кількість залишив після тримісячного проживання в його квартирі перед поселенням у виділену йому Академією мистецтв майстерню. Доля цієї колекції склалася не найкраще: М. Лазаревський був нежонатим, після його смерті Тарасові реліквії перейшли до найстаршого з шести братів Лазаревських – Василя Матвійовича (1817–1890), який свято оберігав їх. І Василева вдова дотримала заповіту чоловіка й зберегла Шевченкову колекцію, але після її смерті сини розпродали зібрання. Особливо «відзначився на торгах» Сергій Лазаревський, розпорощивши найдорогоцінніше з Тарасових мистецьких робіт. Дядько С. Лазаревського Олександр Матвійович (1834–1902), який відраджував небожа продавати Шевченкові реліквії, заволодів деякими з них і передав до музею Василя Тарновського. Але дещо все-таки потрапило до приватних колекцій С. Боткіна, Е. Рейтерна й І. Цветкова. Урядовець Адміралтейства Федір Сулієв придбав «Корсунський альбом» та медальйон із фотографією й жмутком Тарасового волосся.

Але поступово колективна власність ставала приватною, й спадкоємці малюнків та бібліотеки Т. Шевченка почали їх розпродавати. Першим серед збирачів творів Тараса Григоровича став поміщик і меценат Григорій Тарновський (1788–1853), який пе-

М. Микешин. Життя і смерть
Тараса Шевченка

ретворив маєток у Качанівці Чернігівської губернії на відомий в Російській імперії культурний осередок, куди з'їжджалися найвидатніші діячі культури. Там було зібрано унікальну бібліотеку й створено картинну галерею. Після смерті Григорія Тарновського культурні цінності успадкував його небіж Василь Тарновський-старший, але воістину легендарною постаттю в історії українського меценатства став Василь Васильович Тарновський-молодший. Він зберігав Шевченкові малюнки гір Каратау й красвидів Новопетрівського укріплення. Завдяки подвижництву В. В. Тарновського-молодшого в Чернігові на основі його колекції створено Музей української старовини.

...У кінці квітня 1861 року одержано офіційний дозвіл на перевезення праху Тараса Шевченка в Україну. Наполегливість та ініціативу виявив художник Григорій Честахівський, з яким Шевченко познайомився й заприятелював у останні роки життя. клопотання, яке надіслав на ім'я Міністра внутрішніх справ Російської імперії і Петербурзького військового генерал-губернатора двадцять сьомого лютого 1861 року підписане колезьким радником Михайлом Лазаревським (1818–1867), підстаршим з шести братів, які з шаною ставилися до Тараса Григоровича.

Зранку двадцять шостого квітня (восьмого травня) 1861 року до Тарасової могили на Смоленському цвинтарі прибули друзі й знайомі. Домовину викопали, поставили на дорозі ресорні дроги, і жалобна громада її оточила перед дорогою. Часопис «Основа» в червні 1861 року розповідав про цю мить так: «Черный гроб уже возвышался на запряженных дорогах. Какое тяжелое впечатление! Какие печальные, серьезные у всех лица! Все были поглощены минутой, всех пронзала мысль о вечной разлуке с дорогим поэтом и человеком... Когда все, таким образом, находилось под гнетом сосредоточенной печали, вдруг заговорил П. А. Кулиш».

Прочитаймо і ми виступ Пантелеймона Куліша: «Що ж се ти, батьку Тарасе, від'їжджаєш на Україну без червоної китайки, заслуги козацької? Чим же ти нижчий од тих козацьких лицарів, що червоною китайкою вкривалися, заслугою козацькою пишалися. Ні один вільний предок твій, Тарасе, не сходив з сього світу без сеї останньої честі. Чи вже ж ти... вмер чужим чужиницею на чужині? Що ж се про нас на Вкраїні скажуть,

як ми тебе вирядимо в дорогу, не покритого червоною китайкою? Скажуть, що й ми такі перевертні, як ті дуки, що позабигрили всі козацькі луги й луки та й старосвітські звичаї позанедбували. Ні, батьку Тарасе, не годиться тобі так від'їжджати на Україну! Ще, дякувати Богові святому, не попереводились козацькі діти, козацькі душі, є кому тебе на дорогу китайкою червоною вкрити... Розкиньте ж, небожата, червоний цвіт славетний по чорній, сумній домовині Тарасовій. Нехай наш батько з'явиться на Україні лицарем щирим, що жив і вмер, дбаючи про добро, про честь і волю нашу... Отепер їдь, батьку Тарасе... Нехай земляки бачать, що... ми тут в столиці своєї святої старосвітщини не занедбали, що ми свого великого поета по-своєму шануємо».

Панько Куліш покритив труну червоною китайкою (китайка – первісно цупка шовкова тканина, яку завозили з Китаю, потім – бавовняна тканина місцевого виробництва; за козацьким звичаєм тіла померлих козаків покривали червоною китайкою, про що згадано в численних народних піснях і думках). Лев Жемчужников згадував: «Гроб его был покрыт, по казацкому обычаю, широким красным покрывалом».

Зі Смоленського цвинтаря домовину з прахом Тараса Шевченка перевезли через Васильєвський острів, Адміралтейську площу, а потім – Невським проспектом до Московського вокзалу. Григорій Честахівський відобразив жалобну процесію на малюнку «Домовина Т. Г. Шевченка в дорозі». У поїзді труну супроводжували О. Лазаревський та Г. Честахівський. Двадцять сьомого квітня труна Кобзаря прибула до Москви, її перевезено на Арбат і поставлено в церкві Тихона-чудотворця біля Арбатських воріт.

Відбулася багатолюдна панахида, з Кобзарем прийшли попрощатися О. Бодянський, М. Тихонравов. Перебування праху Тараса Шевченка в Москві та останні години поета на території Російської імперії описав шевченкознавець Володимир Мельниченко в книзі «Тарас Шевченко в Москві»: «27 квітня труна в супроводі Григорія Честахівського та Олександра Лазаревського прибула залізницею до Москви на Миколаївський вокзал. Все, що відбувалося далі, з часів Михайла Чалого описувалося кількома фразами.

У того ж Чалого: «После торжественной встречи гроба Шевченка в Москве поезд достиг Орла». Щоправда, з часом інформація стала трохи багатшою й дорівнювала приблизно лапідарній інформації з «Шевченківського словника», виданого у 1977 році: «Через Москву навесні 1861 домовину з тілом Шевченка везли з Петербурга на Україну. 27 квітня її привезли в Москву і встановили в церкві Тихона-чудотворця біля Арбатських воріт. З поетом прощалося багато москвичів»^{*}.

З Москви труну з прахом Т. Шевченка повезли кіньми на спеціальних ресорних дрогах (довгий віз без боковин) за маршрутом: Серпухов – Тула – Орел – Волобуєво – Кошелівка – Дмитрівка – Севськ – Есмань – Глухів – Кролевець – Батурин – Борзна – Ніжин – Носівка – Козелець – Залісся – Бровари – Київ. Мешканці російського Орла почали збирати гроші на спорудження пам'ятника «українському поету». А ніжинці на пам'ять про «батька Тараса» посадили край дороги, яким рухалася похоронна процесія, дуб, який обгородили металевим парканчиком, а на мідній пластинці викарбували: «Твоя дума, твоя пісня не вмере, не загине».

Скрізь, особливо в Україні, багато народу приходило прощатися з Шевченком. Літератор-мемуарист Гліб Лазаревський (1877–1949) описав маршрут і те, як зустрічали шанувальники творчості Кобзаря духовного Пророка: «З любов'ю, пошаною, пестливо зустріла українська земля свого сина. І що далі на південь, то все голубішало небо, теплішало напоєне пахощами квітучих садків повітря, ширшали бузкові обрії, зеленішали лани. Урочисто зустрічали жалібний поїзд старовинні, мохом історичних спогадів повиті міста. І давня гетьманська столиця Глухів. І колишне сотенне місто Кролевець: на подвір'ї садиби Огієвських 4 травня 1861 року мешканці прощалися з Кобзарем. Всюди виходили назустріч і супроводжали труну й церковні корогви, і цехові значки, і військові оркестри... і тисячі людей. Сумно гули церковні дзвони, бо, всупереч словам улюбленої пісні поета, вся Україна плакала»^{**}.

Гули церковні дзвони Глухова й Кролевця: Соборно-Троїцького, Миколаївського, Анастасіївського, Преображенського, Воз-

^{*} Мельниченко В. Тарас Шевченко в Москві / Володимир Мельниченко. – К. : Либідь, 2009. – С. 700.

^{**} Лазаревський О. Шевченко та Лазаревські / О. Лазаревський. – К. : [б. в.], 2004. – С. 56.

несенського, Трьох-Святительського, Покровського, Різдво-Богородицького храмів. Серед тих, хто віддавав шану Шевченкові, зустрічав скорботну траурну процесію в колишній столиці Гетьманщини, священники церков – Іоанн Сечка, Йосип Петровський, Федір Карпинський, Євмен Россинський, протоієрей Данило Сочава, Сімеон Чернявський, Олексій Шекун, Никифор Імшенецький, Євдоким Матвієвський, сотні жителів, смерть Тараса Григоровича оплакували знайомі – Глафіра Матвіївна та Дмитро Петрович Огієвські.

Аналізуючи лист Г. Честахівського («...в середу, 3-го числа мая, в четверть третього часу»), враховуючи недовгу відстань від Есмані до Глухова, можемо вважати, що домовина з прахом Шевченка надвечір того дня була вже в місті, а не четвертого травня, як це твердиться деякими сучасними дослідниками життя Кобзаря.

До Броварів похоронна процесія прибула шостого травня (за старим стилем) 1861 року о сьомій годині ранку. Зупинилися біля Троїцької церкви, що розташовувалася навпроти поштово-кінної станції: «Труна на возі, вінками обвита; на козлі – ямщик бородатий, коні поштарські ледве бредуть по піску глибокому... Народ поскидав шапки, – ми заспівали хором сумну, привітну пісню. На труні був вінок і з руки жіночої на йому написано: "Прощай, батьку, орле сизий!"» – з цього опису письменника Володимира Бернатовича (1840–1865) під час похорон Шевченка, студента університету св. Володимира, довідуємося, що «...тоді над труною Шевченка поруч з українцями виступив якийсь серб і висловив... од усіх южних слов'ян: болгарів, сербів, чорногорців – свою честь й шанобу для українського співця»*.

*Бровари. Пам'ятна дошка на місці поштово-кінної станції, біля якої зупинялася траурна процесія з прахом Кобзаря.
Сучасне фото*

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 623.

О десятій годині дня шостого травня 1861 року вирушили від Броварів до Києва, власне, до Дніпра; їхали близько семи годин не шосе, а узбіччям – щоб «не так трусило». Перед дерев'яним мостом випрягли коней й «...люди самотужки тягли воза на правий берег Дніпра». Шостого травня під вечір прибули до Києва. Близько четвертої години дня Варфоломій Шевченко відвідав у квартирі на Хоревій вулиці законовчителя Другої київської гімназії Петра Лебединцева (1819–1896), який служив благочинним у церкві на Подолі й попросив дозволу залишити на ніч домовину з прахом Т. Шевченка в церкві Різдва. Разом з Варфоломієм Лебединцев поїхав до Києво-Печерської лаври просити митрополита Арсенія дозволу, а траурну процесію зупинили «перед Києвом» до вирішення питання. «Перед вежевою брамою, – писав у спогадах “Тарас Григорович Шевченко” П. Лебединцев, – на шосе ми зустрілися з труною, яку везли студенти й інша молодь, знявши шапки. Важка свинцева труна була в дерев'яному ящику на дрогах і накрита великим покривалом із червоної китайки, на якій лежало багато вінків і квітів. На нашу пропозицію молодь пообіцяла зупинитися тут і ждати, поки дозволять їхати далі у місто, що вона й виконала»^{*}.

У Микільській Слобідці, а потім на Ланцюговому мосту й Подолі «Батька Тараса» зустрічали кияни й студенти університету св. Володимира. Імена деяких з них збереглися в спогадах учасників тих подій: М. Ковалевський, М. Малащенко, П. Вишневський, Я. Габель, О. Стоянов, М. Драгоманов, М. Лисенко, П. Житецький, М. Загурський, П. Свенціцький, В. Бернатович, К. Шейковський, М. Чалий... Поліція стежила за порядком і виконувала приписи генерал-губернатора, коли труну привезли й поставили перед храмом. Священик Петро Лебединцев у спогадах згадує: «Увечері до цієї церкви була приставлена вже поліція, а вранці прислали й кінну жандармерію, що зацікавило всіх, хто проїжджав і проходив по Олександрівській вулиці»^{**}.

Сьомого травня (неділя), незважаючи на дощ, до церкви Різдва Христового прийшли сотні киян – прощалися мовчки. У при-

^{*} Смерть і похорони Т. Г. Шевченка. Документи и материалы. – К. : Изд-во Академии наук Украинской ССР, 1961. – С. 96-97.

^{**} Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородин, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 37.

міщення храму, де стояв гроб, обіч були священні реліквії скромної парафії: навпроти лівого крилосу висів укритий срібною ризою образ Миколи Чудотворця. У центральній частині вівтаря, на підвищенні лежала плащаниця 1543 року, на якій намальовано «Покладення Спасителя в труну» і старослов'янськими літерами виведено біблійську дату: «В лето 7053». До північної стіни храму прилягав вівтар на честь преподобного Сергія Радонезького (саме Сергій благословив князя Дмитра Донського (1350–1389) на боротьбу з Мамаєм і направив у сподвижники ченців-богатирів – Пересвета й Ослябю, які полягли на Куликовському полі).

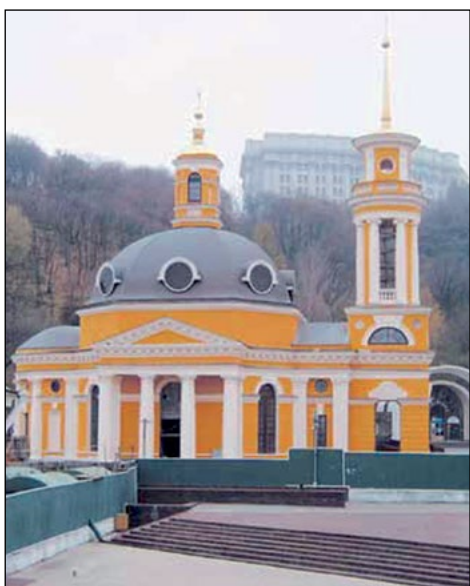
В. Болдирев. Київ. Зустріч похоронної процесії з прахом Т. Шевченка біля Микільської Слобідки

У церкву набилося багато людей – сотні киян. На Андріївській і Михайлівській горах та біля Царського саду стояло народу не менше, ніж п'ятнадцятого липня під час Володимирського хресного ходу. Священик Петро Лебединцев відправив панахиду – ось як згадував про останні проводи на Київській землі «пророка і благодетеля Тарасія»: «Не тільки в церкві, а й на дворі було повно-повнісінько людей... Тоді ж, уранці, труну під китайкою винесли на вулицю, щоб сфотографуватися разом із братами Тараса й родичами, які вийшли з натовпу в своїх свитках»^{*}. Залишилися невідомою

^{*} Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородин, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзевєрін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 40.

Церква Різдва Христового (Шевченкова) – православний храм на Подолі; збудований у 1809–1814 роках (архітектор Андрій Меленський (1766–1833). Зруйнована 1936 року, відбудована в ХХ ст. На фасаді є пам'ятна дошка з зображенням Тараса Шевченка, а всередині експонується копія помертної маски Кобзаря.

Київ, Поділ. Церква Різдва Христового, де відспівували Т. Шевченка.

Сучасне фото

жінка в чорному, що поклала на труну Кобзареві терновий вінок й одразу зникла – марними були пошуки її поліцією...

Біографія Тараса Шевченка тісно переплітається з історією подільського храму не тільки чорною датою відспівування. Будівництво церкви Різдва завершено 1814 року, саме тоді, коли народився поет. Мешкаючи в Києві, Тарас Григорович нерідко навідувався до чарівного придніпровського куточка й подільської святині.

Київський фотограф Володимир Воюцький (р. н. н. – р. с. н.) зробив знімок домовини з Т. Г. Шевченком, присутніх родичів, друзів і киян. Цю світлину під назвою «Гроб Шевченка в Киеве у Христорождественской церкви» з розшифруванням імен родичів та знайомих поета згодом опублікував журнал «Киевская старина» (1894, № 2).

У спогадах О. Лазаревський засвідчує: «После фотографирования гроб был снова поставлен в церковь, и отслужена была обедня, позже отслужена была панихида, после которой гроб снова поставлен был на дроги и повезен на пароход, чтобы на завтра (8 мая) рано плыть в Канев и тем исполнить завещание поэта». П. Лебединцев так описує останні хвилини прощання з Шевченком: «Ніяких промов у церкві не виголошували, така була умова розпорядників процесії. Але тільки-но винесли

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 386.

труну з церкви на Набережне шосе, з'явилося стільки всіляких промовців із молоді, що довелося спинятися з труною мало не через кожні п'ять кроків»^{*}.

*В. Воюцький. Родичі та знайомі біля труни з прахом Т. Шевченка в Києві
7 травня 1861 р.:*

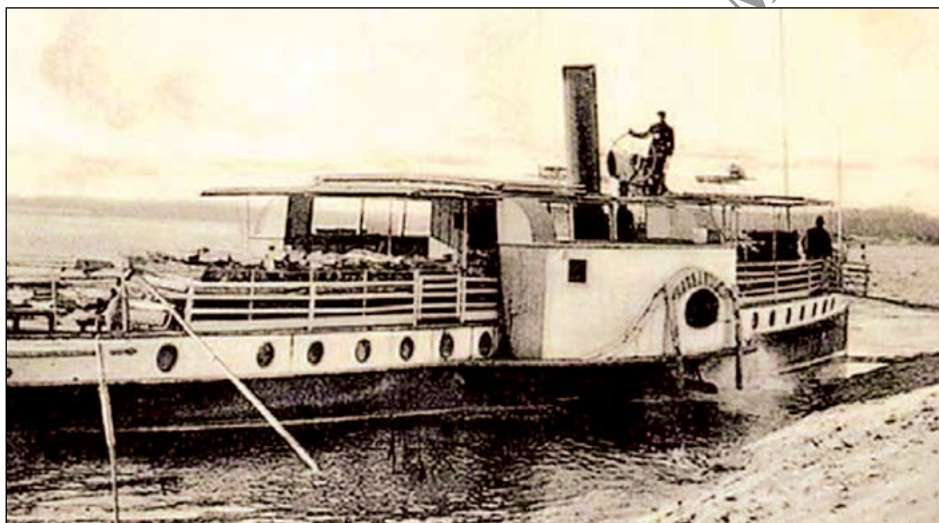
- 1. Микита Григорович Шевченко; 2. Йосип Григорович Шевченко;*
- 3. Петро Микитович Шевченко; 4. Дружина Йосипа Шевченка;*
- 5. Ярина Григорівна Бойко (Шевченко); 6. Син Йосипа Шевченка;*
- 7. Варфоломій Григорович Шевченко; 8. Донька Варфоломія Шевченка;*
- 9. Донька Варфоломія Шевченка; 10. Син Варфоломія Шевченка;*
- 11. Дружина Варфоломія Шевченка; 12. Іван Максимович Сошенко;*
- 13. Григорій Миколайович Честахівський*

Студенти університету св. Володимира виголошували промови надворі, перед церквою та під час процесії, коли зупинялися. Про виступаючих Михайло Чалий пише: «Найкращі з прощальних промов, які, на жаль, не збереглися, були виголошені біля кріпосного форту на мосту студентами – Стояновим, Антоновичем і Драгомановим»^{*}. За описом письменника Володимира Бернатовича (1840–1865), говорили українською, російською, польською та сербською мовами. Дійшла черга тримати слово й Михайлу Чалому: «Думки і почуття, що хвилюють душу кожного з нас у цю хвилину, не потребують багато слів для їх висловлення: ми стоїмо біля труни нашого славетного співця. Скорбота наша надто велика, щоб передати її словами, і надто глибока, щоб поглиблювати її сумними закличками. Хоч би що ми говорили про нашу велику втрату, ми не скажемо нічого, про що

^{*} Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзєверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 389.

стократ сильніше й красномовніше не промовляло б нам безсмертне ім'я Тараса Шевченка. Слава цього імені не вмере серед нащадків. Воно житиме в народі довго-довго й зникне хіба що з останнім звуком малоросійської пісні, а народна пісня не вмирає. Не вмруть разом із нею і твори нашого народного поета! У них, як у фокусі, поєдналися, з одного боку, вся краса, уся сила й усе багатство української мови, а з другого – глибоке почуття й енергія характеру, властиві малоруському племені; в них – природна чарівність і простота народних пісень – поряд з високою художністю творів, що належать періоду нашої цивілізації... Сфера його таланту – народне життя»^{*}.

Пароплав «Кременчугъ», на якому домовину з прахом Т. Шевченка відправили з Києва до Канева. Давнє фото

Допоки в церкві Різдва Христового йшло відспівування Кобзаря та надворі виголошувалися прощальні промови, ще не остаточно вирішили, де буде поетове «споконвічне місце». Пропонували поховати Тараса в Києві, на Щекавицькому цвинтарі, де «вже й яма готова». Однак з ріднею виникли суперечки: поетові друзі бажали «придати землі народного поета» на Аскольдовій могилі, інші – на цвинтарі Видубицького монастиря. Варфоломій, троюрідний брат Шевченка, як і Григорій Честохівський, переконували

^{*} Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 389.

везти домовину до Канева, мовляв, «там місце – вказане Тарасом Григоровичем і куплена земля» (однак, документи свідчать про інше – насправді ділянка придбана Варфоломієм тільки через тридцять років після смерті Кобзаря. – Прим. В. Ж.). За словами О. Лазаревського: «Г. Н. Честаховский был главным распорядителем проводов и похорон, а пишущий эти строки был лишь его, так сказать, помощником»*. Невизначеність була пов'язана і з тим, що Тарас Шевченко не залишив заповіту – ні письмового, ні усного про місце «останнього спочинку», а наміри поховати біля Канева, де збирався будувати хату, ґрунтувалися лише на поетичному заповіті «Як умру, то поховайте». «Вот это завещание, – писав О. Лазаревський, – страстно желая исполнить, Г. Честаховский и говорил о предсмертной будто бы воле поэта»**.

...На четверту годину дня, коли вляглися суперечки, домовину винесли з церкви Різдва Христового й направилися до пароплава «Кременчугъ». Попереду процесії їхали на конях жандарми, за ними йшов міський оркестр, студенти несли хрест і три церковні корогви, за священиками везли труну, накриту червоною козацькою китайкою, а навколо неї майоріли ще одинадцять міських цехових значків. Процесія розтягнулася на версту й мала величний вигляд.

Судно, яке стояло біля Ланцюгового мосту, через повінь не могло пристати до берега Дніпра, тому домовину спустили на палубу на рушниках. Восьмого травня 1861 року о сьомій ранку пароплав відчалив од київської набережної й взяв напрям до Канева.

Труну супроводжували двадцять чотири особи, серед них родичі: Варфоломій Шевченко, його дружина Олександра, їх син Андрій, брат Микита Шевченко та його дружина Палажка, брат Йосип Шевченко і його дружина Мотря, зять Федір Бойко і його дружина Ярина (сестра поета); Петербурзькі друзі: О. Лазаревський, М. Пастернак і Г. Честахівський; кияни: художник, учитель малювання Другої київської гімназії І. Сошенко та його дружина Марія, дружина інспектора М. Чалого Надія, вихованці універси-

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 19.

** Там само. – С. 385.

«Канев по-татарски означает место крови. Город этот упоминается в первый раз в наших летописях около половины XII века... С монастырем Каневским соединено важное историческое воспоминание: в 1638 году гетман Острица, поразивши на голову поляков при реке Старице и заключивши с ними вечный мир в Полонном, прибыл... в Каневский монастырь для принесения Богу благодарственного моления. Но поляки нарушили клятву, окружили монастырь, взяли в нем казацких старшин... в плен»*.

Канів. Пам'ятний знак, де стояла домовина з прахом поета. Звідси, від Успенського собору й почався останній шлях у вічність Тараса Шевченка. Сучасне фото

тету св. Володимира – М. Ковалевський й Я. Габель, М. Малащенко й П. Вишневський, М. Лисенко, М. Старицький, Т. Рильський, П. Житецький; учень Другої київської гімназії В. Вельєгорський, фотограф В. Воюцький, канцелярист І. Шукста, поручик П. Богданович, приятель Кобзаря В. Забіла.

Останній відтинок скорботного шляху Кобзаря починається в Каневі.

Жителі містечка й селяни довколишніх поселень зустрічали труну з Т. Шевченком восьмого травня 1861 року на березі Дніпра. З Михайлової Гори на похорон прибув і М. Максимович з дружиною Марією. Упродовж трьох днів (восьмого – десятого травня) сотні українців прощалися з поетом в Успенській церкві Канева.

Дев'ятого травня домовину винесли й поставили перед храмом, над труною з прахом Кобзаря надгробне слово виголосив настоятель Успенського собору, протоієрей Гнат Мацкевич (1810 – р. с. н.). Повний текст зберігся: «Тако да просвітиться світ ваш пред чело віки, яко да видят ваша добрия

* Сказания о населенных местностях Киевской губернии./ собрал Л. И. Похилевич; – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2005.-С.425

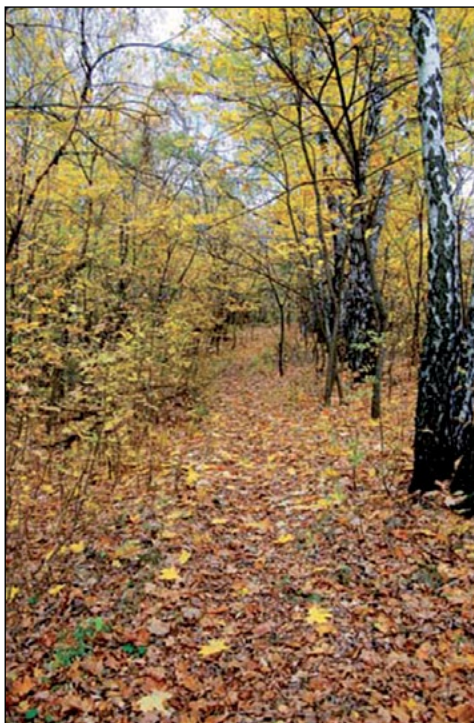
діла і прославлять Отця вашого іже на небесіх... Згадане тут світло буває різне: одне одкривається під сподом і животіє в невідомості, друге світло з'являється світові – мирові, і блискавка з громом проходить миттю з одного кінця в другий попід небесами й погасає. Але є світло, яке, подібно світилу небесному, засяявши раз – не погасає ніколи. Яке ж це світло, про яке говорить Господь і яке повинне просвітитися пред чоловіки? Це світло чисте, непідробне, не привид, а світло істинне, яке, якщо не тут на землі – то там – за гробом, засієє подібно до небесного світила в мирі замогильному, де поклик людей, що звершали подвиги в цьому світі, порівнюється зі світлом світил небесних: інша слава належить сонцю, інша слава – місяцеві, інша слава – зорям... Ось, браття-християни, перед нами світло, яке світило усій Малоросії. Перед Вами Тарас Шевченко! Гори канівські, луги й доли українські! Ви бачите перед собою освіченого, рідного вам Мужа, котрий любив Україну й котрого любила вона. Від північної столиці Росії і до нашого скромного містечка – чий прах шествує? Кого проводжають так далеко й з таким почетом? Чи мужа, сповненого військових гідностей? Чи вельможу, що прославив себе на поприщі громадської діяльності, що діяв силою власті й закону? Ні, браття, це Тарас Шевченко! Хто тут не знає його? Хоч він був деякий час військовим та тільки рядовим; не був він і громадським діячем, але ім'я його відоме усьому краю, бо діла його всі прославлені. Його світлий розум, його живі мислі й почуття (що ні до кого не піддобрялися), якими пронизані його твори, глибоко запали в серця й душі земляків його. Ти, древній Бористене, що пишаєшся сивими хвилями своїми! Славуто-

*Канів. Успенський собор,
де 9 та 10 травня
(20-22 травня за н. ст.) 1861 року
стояла домовина і відспівували
Т. Шевченка. Сучасне фото*

Дніпре! Ти, кому судилося нарешті на хребтах своїх хвиль принести нам прах Шевченка, – скажи ти нам про Мужа сього, про Кобзаря, що дорогий кожному українцеві! Був час, коли про нашу Україну думали як про країну, що не доросла для величних і взнеслих почувань і дум, але Шевченко довів, що ця, забута просвітою народною

*Дорога, якою несли на Чернечу гору домовину з прахом Т. Шевченка.
Сучасне фото*

країна, має таке ж серце й таку ж душу, як інші народи. Україна доступна для всього високого, натхненного і прекрасного. Так, у Бозі спочилий Брате! Світло твоє просвітилося пред чоловіки, і люди побачили діла твої й прославили Отця, іже єсть на небесіх. Проминуть віки, і далекі нащадки синів Малоросії узрять і узнають, побачать й довідаються, хто був Тарас Шевченко! Які б не були скромні зовнішні умовини життя Споchioго, справжня його слава в народі таки відлунює славою світовою. Світло, проте, що освітило його пред чоловіки, все-таки світло тутешнього земного світу»^{*}.

При родичах і друзях Тараса Шевченка, київських студентах, мешканцях Канева й навколишніх сіл була відслужена соборна заупокійна Літургія.

Від Успенського собору жалобна процесія направилася до місця вічного спочинку Кобзаря. Тараса ховали як парубка: перед труною йшли дівчата у яскравих вінках і стрічках, вишиваних сорочках та голосили...

Спірним було питання, де поховати Т. Шевченка – на Мотовилівщині чи на Чернечій горі. Мотовилівщину колись уподобав

^{*} Сказания о населенных местностях Киевской губернии / собрал Л. И. Похилевич. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С. 425.

сам Тарас для будівництва хати. Місцевість вражає не тільки природною красою, а й тим, що розкинулася у вигляді ввігнутої чаші між Чернечою й Княжою горами. Прикметний символізм: мотовило – це, в сакральному сенсі, Сварга, тобто – символ небесних воріт, центробіжного кругового руху Землі, Галактики, Всесвіту. На день літнього сонцестояння (Івана Купала) Сварга починає крутитися в протилежний бік. Тоді її зазвичай підпалюють – колесо стає вогненним і символізує черговий цикл оновлення природи. От і Мотовилівщина – територія, де відбувається кругообіг життя, місце, де, за переказами, вхід на небо, до небесної Сварги, в дім Всевишнього. Чому було прийняте рішення віддати Тараса землі на Чернечій горі, Григорій Честахівський пояснив згодом, на допиті в полковника Грибовського: «На этом месте... схоронены были три украинские гетманы: Иван Подкова, Шах и Кишка».

*Селяни і студенти, які копали могилу Тарасу Шевченку на Чернечій горі.
Фото В. Воюцького*

Академік Микола Біляшівський записав переказ місцевого жителя: «Шевченко більш усього облюблював гору Чернечу, де тепер поховання, мовляв, казав: “Оце могила Підкови, отут і мене поховайте”»*.

* Смерть и похороны Т. Г. Шевченка. Документы и материалы. – К. : Изд-во Академии наук Украинской ССР, 1961. – С. 105.

Біля Успенського собору труну поставили на козацький віз, накрили червоною китайкою. Замість волів, переповідають, «упрягся люд хрещений». Маршрут похоронної процесії пролягав через Сельце, Сухий потік, Цегельню, а далі – лісом аж до Чернечої гори. Дівчата засипали шлях квітами, стелили на дорогу свіжескошений серпами очерет.

У записках Г. Честахівського є відомості й про те, що він замовив канівському жителю Степану Кутаху витесати хрест. Як свідчить Григорій, «...святий знак поклали на віз, сім верст його супроводжували дівчата: прив'язали до воза канати, взялися за них працюватими ручицями й крутими горами, звивистою дорогою та ярами глибокими принесли на руках і плечах до могили близько десятої ранку. Ось так теплим, дівочим серцем повіяло на Тарасову могилу. Як везли, то перед усієї процесії несли портрет Кобзаря*. Яму на Чернечі горі по черзі копали студенти університету св. Володимира, брати, родичі покійного й селяни, які знали й шанували поета. На смерть Тараса Шевченка Михайло Максимович відгукнувся віршем, де є рядки глибокого суму за нездійсненими мріями митця і пророкування його вічної слави:

*Все утрата
в певних людях –
Ой як не тужити!
От і нашого Шевченка
Не стало на світі...
Не судилось, як хотілось,
Щоб у своїй хаті,
На тій горі наддніпровій
Життя зазнавати.
Іншу долю божя воля
Для тебе судила,
Що високим даром пісень
Тебе наділила.
Дало серце, щоб любило
Широку волю;
Вішу душу, щоб боліла*

* Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і примітки В. С. Бородін, М. М. Павлюк ; ред. І. О. Дзеверін ; передмова В. Є. Шубравський. – К. : Дніпро, 1982. – С. 391.

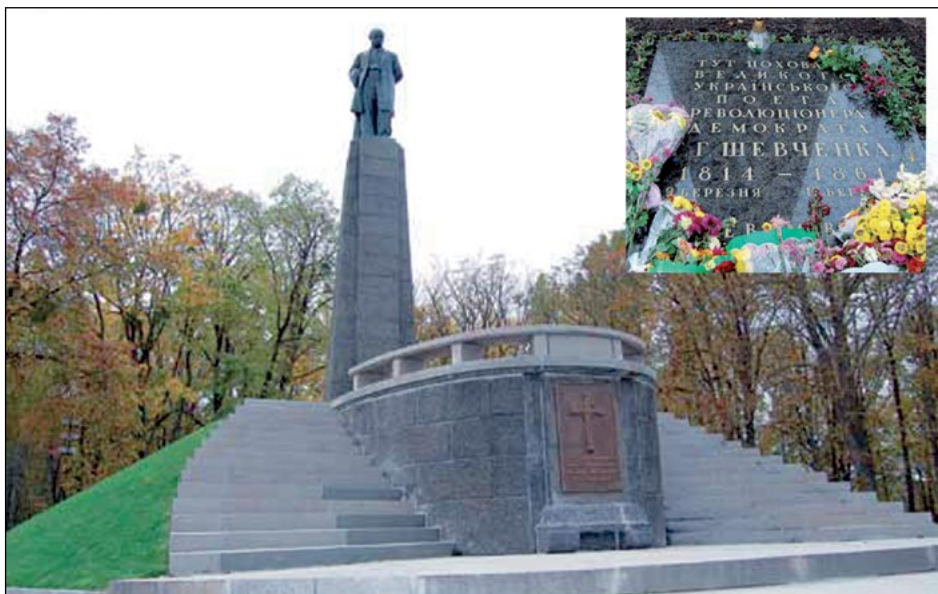
За людську долю;
Ясні очі, щоб лилися
З їх сльози гарячі;
Щоб по світу роздалися
Твої дивні плачі...
Стоїть верба під горою
На Дніпр похилилась;
За коханим своїм сином
Мати зажурилась.
Вічна пам'ять тобі, друже, –
Кобзарю єдиний,
Твоя пісня, твоя слава
Не вмере, не загине.
(М. О. Максимович,
«Песня Украинца на смерть Т. Г. Шевченко»)*

Канів. Шевченківський Національний заповідник. Сучасне фото

...Життя Шевченка – ще не вповні розгадане таїнство. Збираючи літопис його життя по крихтах на Київщині, тим самим залишаю його назавжди серед світу живих. Адже для нас, українців, Кобзар не тільки найвеличніша постать, поет і художник,

* Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. – К. : Наук. думка, 1966. – С. 36.

Канів. Могила Тараса Григоровича Шевченка. Сучасне фото

а й моральний пророк нації. Багато творів Тараса Григоровича показують усьому світові, що найвища цінність поета – Україна та український народ. Тарас Шевченко – це втілення сили, мужності, духовний батько нації. Україна, її минуле і майбутнє, стоїть у центрі державо-політичних поглядів поета і художника. Для Кобзаря близькою є ідея того, що в майбутньому «зіллються слов'янські ріки» в одне море, але при цьому він твердо стоїть на позиції того, що «в своїй хаті своя правда, і сила, і воля». Цей принцип закладено в програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства і саме його послідовно дотримувався Тарас Григорович Шевченко до кінця своїх днів.

«Я так її, я так люблю, мою Україну»

Від могили Тараса Шевченка на Чернечій (Тарасовій) горі видно широчінь Дніпра. Дякувати Богу, маємо свою Святу Гору, яка належить Тарасові й Україні, яку знає й якій поклоняється світ, маємо також відреставрований сучасний музей. Тисячі гостей щомісяця прибувають з близьких і далеких місць, щоб прилучитися до святині, причаститися духом Тараса, наснажитись його образом і словом.

Київська земля і Дніпро, які видніються Тарасу Шевченку із висоти його пам'ятника на Чернечій горі. Сучасне фото

Як пересвідчився впродовж подорожі Київщиною, біографія митця не переривається в історії народу: музеї, кімнати в школах і бібліотеках, пам'ятники і погруддя, книги засвідчують сьогонішнє ставлення до його життя і творчості.

Усе з намальованого художником і написане Тарасом Шевченком, що потрапило до альбомів із вістря його пензля, місця, де жив і бував на Київщині, та й не тільки, автор цих рядків намагався відтворити на світлинах, порівняти рисунки з сучасними краєвидами. Для цього й проїхав близько десяти тисяч кілометрів Київщиною. Вдячний долі, що дала таку можливість.

Невблаганний час – попри війни, руйнації, голодомори й перебудови – не торкнувся шевченківських місць на малій батьків-

щині. Села, хати, дерева й досі залишилися у святій незрушності... Це – знаки шевченківської доби, і ми схиляємося пред ними у шанобливості та повазі.

Ми – люди смертні, тому для нас важить як день народження, так і чорна дата, за якою починаються небуття і безсмертя. Між датою світлою і датою чорною – таке неповторне, таке многотрудне життя, про яке більшість і не підозрює, не знає. Його слова:

*Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого бога,
За нею душу погублю!**

Роки і віки намагаються віддалити Тараса Шевченка від нас, а він не піддається, щодень стає ближчим, дорожчим, зрозумілішим. І щодень потрібнішим... Його поезії можна читати і з трибуни міжнародних форумів, і наодинці, чи з найдорожчою людиною... Доступний і приступний кожному, хто прочитає бодай рядок його поезій, Шевченко водночас – поет неймовірної мистецької досконалості. Провінційної обмеженості немає й сліду в його поезіях. Лірична сила його генія – неперевершена. Сила уяви – небачена. Чуття слова – приголомшливе. Природність, невимушеність стилю – дивовижні. Простота – гранично прекрасна... Його поезії чарують відкритістю навіть і там, де героїзм намагаються замінити комфортом, силу духу – монотонністю загальної освіченості, шукання істини – безсилим борюканням із примарами нез'ясованих міжнародних конфліктів:

*...Возвеличу
Малих отих рабов німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово!***

Звідки цей геніальний намір – словом стати на захист цілого народу? Історичний досвід і традиція! Шабля і слово – це споконвічна зброя українського народу. Козак ішов у походи з бандурою.

* Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; голова ред. кол. М. Г. Жулинський ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2 : Поезія 1847–1861. – С. 39.

** Там само. – С. 281.

Козаки обирали отаманами тих, хто володів словом: співав, сам складав пісні, був оратором, мав розум...

Нема на світі України,

Немає другого Дніпра...

А ще синоніми великої Батьківщини поета – степи, могили й гори. Достеменніше – «...з святими горами Дніпро». Його рідні простори – це земля, де «трупом поле крилось», «там з вітром могила в степу розмовляє», «і не своїм нема місця, нема місця волі». За болісним зізнанням Кобзаря, «од козацтва, од гетьманства високі могили – більш нічого не осталося, та й ті розривають».

Коли народ перестає чути Тарасову поезію, тоді втрачає в душі дуже значне – національний дух. Занепад культури – занепад душ, народ страждає навіть несвідомо. Коли історичні умови склалися так, що ми не мали професійних поетів, народ створив сотні тисяч пісень, звичаїв та обрядів, неповторні думи – свої, народжені з правди життя. Нині серед нашої духовної спадщини твори Кобзаря, Тараса Григоровича Шевченка, на почесному місці, і ми навіки духовно утвердилися як українська нація.

...Ім'я Тараса Шевченка на Київській землі – акцент животворного символічного коду безсмертя. Це сонячний промінь, що летить із минулого в майбутнє: освітлює, зігріває і пропикає. Про цю безсмертну якість ролі творчості Тараса Шевченка, його безсмерної життєдіяльності для українців писав Іван Франко, підкреслюючи Шевченків кровний зв'язок із народом, з нащадками, стверджуючи, що поет був сином мужика – і став володарем у царстві духа. Шевченкова поезія – це не просто заримовані речення, це – динаміт, закладений у думку; він вибухає щоразу, коли запалюють бікфордів шнур порозуміння і прихильності, коли розпізнають істину не тільки у змісті, а й між словами. Жодний бойовий набій не спроможний пробити зашкарубле серце; жодна важка артилерія не здатна перетворити всесвіт на румовище, а поетові під силу «насталити обух», роздмухати полум'я Холодного Яру, розтрощити кайдани закутого краю.

Іменний покажчик

- Аксамитов Д. В. 266, 267, 268
Андреев Л. 88
Андріанов В. 170
Андрієвський М. 542, 558
Андріяшев О. Ф. 486
Анісімов В. 554
Аніщенко О. 229
Аносов О. В. 240
Аскоченський В. 583
Афанасьєв-Чужбинський О. С.
75, 76, 212, 217, 218,
221, 237, 260, 279,
281, 347, 352, 591
Афендик О. А. 209, 210
Байрон Д. 168
Базилевич С. 22
Балабан Г. 277
Балабан Ф. 277
Бальмен Я. де 349, 351, 358
Бантос М. 525
Бантос Я. І. 525
Барі Е. 588
Башилов М. 349
Бегичев Д. М. 202, 203, 204
Бегичев М. С. 230
Бегичев П. 203
Безбородько О. 568
Бездон Ф. І. 299
Безпалый Х. 454
Белін-Кенджицький Ю.
469
Бема А. Л. 574
Бенардос М. 427
Бенкендорф О. 142
Берендея О. 490
Беретті В. І. 154, 202, 211, 221
Беретті О. 577
Беринда П. 272, 276
Берлинський М. Ф.
237, 254, 463
Бернатович В. 603, 607
Бестужев-Рюмін М.
461
Бібіков Д. Г. 205, 302, 307, 463, 484
Білецький О. 104
Білозерський В. М.
212, 439, 597
Білозерський М. М.
166, 307
Білоус П. 332
Білоусович Л. 159
Біляшівський М. 611
Благовещенський М. М.
523
Боголюбський А. Ю.
291, 465
Богорський П. Ф. 57, 60, 61, 64
Богун І. 35
Бодянський О. (Й.) М.
263, 313, 316, 317,
325, 416, 422, 601
Бойко І. 24
Бойко Я. І. 24, 25,
Бойко Я. Г. 607
Болдирєв В. 605
Болховітінов Є. 463
Бондаренко Г. 392
Бондаренко І. 6, 342, 343
Боплан Г.-Л. де 21, 123
Борисполець П. 346, 382
Борисполець Т. Н.
382, 383, 385
Боровиковський В.
534
Ботвиновський Ю.
561
Боцян Й. 31
Бразоль С. Д. 453, 598
Браницька Є. 540
Браницька О. 45, 81, 126, 127, 180,
190
Браницький В. 81

Браницький К.	81, 189, 461	Воронцов С. Р.	540
Брезе М.	253	Воюцький В.	579, 606, 607, 610, 613
Бродський Л.	240	Вронський М.	427
Брокгауз Ф.	524	Врубель М.	409
Брюллов К.	99, 100, 135, 169, 484, 523	Габарцеттель Й. І.	483
Бунге М. А.	207	Гайдн Ф. Й.	275
Бунге М. Х.	207	Гайцан М. І.	288
Бурцева Е. В.	405	Галицький Д.	297
Бурцева Н. В.	405	Гапон О.	386
Бутко В.	503	Герbst К. Ф.	578
Буяльський Н. М.	483	Герн К.	319
Вагилевич І.	374, 375, 377	Герцен О.	99, 561
Васильев М.	240	Гессе П. І.	516, 517, 560
Васильківський С.	67	Гесте В.	153
Васильченко С.	404	Гете Й. В. фон	16
Васильчиков І. І.	532, 559, 579	Гізель І.	272, 276
Венеціанов О.	100	Глаголев О.	362
Венцлов А.	165	Гладкий Й.	105
Вербицький М.	594	Гладкова К. С.	105
Вербицький Михайло	571, 572	Глієр Р.	446
Верещагін В.	590	Глінка І.	95
Верн Ж.	104	Глінка М. І.	95, 105, 106
Верна П.	338	Гов'ядовський М. Г.	406, 407, 408
Вернигора М.	543	Гоголь Є. (О.)	341
Верстовський О.	285	Гоголь М. В.	194, 363, 412
Виговський Д.	10	Годін Є. Ф.	517, 526
Виговський І.	10	Голенищев-Кутузов М.	240
Височан С. Г.	35, 36	Голіцин Д.	291
Вишневецький Я.	335	Голіцин О.	354
Вігель П. Л.	231	Гонта І.	6, 66, 67, 522
Відоменко О. А.	127	Гончар І.	360
Віньол Ч. де	578	Горленко В.	377, 445, 542
Віргінська М. Т.	181, 183	Горленко Д.	353
Вовчок М.	494, 556, 557	Горленко Л. Д.	353
Водяний Я.	397	Горленко О. П.	353
Волков Ю.	589	Горленко Т. І.	353
Волконський С. Г.	363	Горнунг Й.	361, 362
Волховська Т. Г.	346, 347, 355, 358	Горонович А.	410
Волховський П. С.	346	Гофмейстер Л.	218, 236
Вольський В.	528, 529	Грабовський Й.	216
Воронцов М.	540, 541	Гребінка Є. П.	172, 175, 194, 195, 196, 199, 346, 347, 349, 587

Григорович В. І.	175, 181	Дорошенко П.	323, 543
Григорович-Барський І. Г.	274, 556	Досса І. Ф.	580
Гриненко Ф.	525	Доу Д.	543
Гроте Е.	140	Драгоманов М.	496
Грушівський-Швець І.	23	Древецький А.	472
Губський В.	52, 53, 60	Дубельт Л.	302
Губський І.	53	Дуб'яга Д.	108
Гудовський І. В.	281, 561, 564, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580	Дунін-Борковська (Псьол) Г. І.	76, 304, 305, 363, 369
Гулак М.	5, 302, 308, 309, 485	Дюма О.	231
Гулак П.	212	Дяденко Г. І.	27
Гулак-Артемівський П.	488	Ейнар Ш.	364, 366, 368, 369
Гулак-Артемівський С.	594	Ейснер П.	590
Гундрізер Р.	253	Елькан О. Л.	105
Гуріненко І. П.	130	Енгельгардт (Забелло) М. О.	94, 95
Гусиковська Я.	162, 164, 165, 167, 168, 170	Енгельгардт А. В.	96, 97, 143, 144
Гусиковський Ф.	163	Енгельгардт В. В.	21, 34, 94, 95, 96, 97, 113, 114, 144, 145
Давидов В. Л.	232	Енгельгардт В. П.	26, 45, 88, 101, 102, 109
Дагер Л.	578	Енгельгардт Г.	94, 95
Данилевич Я.	112	Енгельгардт Г.-Г.	105
Дарда В. І.	383, 385	Енгельгардт Є. М.	109
Демйон В.	48	Енгельгардт М.	107
Денисов І.	588	Енгельгардт П. В.	31, 61, 86, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 108, 110, 112, 113, 114, 120, 124, 127, 128, 130, 140, 142, 143, 144, 145, 148, 149, 170, 179, 188, 197, 200
Деньєр А. І.	523, 524	Енгельгардт П. П.	102, 113, 114
Дерегус М.	59, 162, 385	Енгельгардт С. Г.	99, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 146, 163
Джунковський В.	354	Єгорова М.	245, 246
Дзюба І.	37, 194	Єльський О.	31
Димовський І. (Я.) С.	61, 62, 123, 126, 128		
Дмитренко Д. І.	95, 126, 128		
Дмитрієв М.	590		
Добржинський Ф.	536		
Довгополенко В.	519		
Довгополенко Х.	162, 519-523, 525, 526		
Долгорукий Ю.	157		
Долгоруков В.	559		
Домонтович Ф. Д.	416		
Донський Д.	605		

Жевахов Д. М.	353	Їжакевич І.	52, 268, 269, 271, 385
Желехівський Ю.	572	Ізабе Л.	364
Жемчужников Л. М.		Іконников В. С.	207
	409, 585, 586, 590,	Ілленко Ю. Г.	508, 509
	596, 597, 598, 601	Іпсіланті Д.	233
Жеславська (Заславська) Н.(А.) Ю.		Іпсіланті К.	229, 231, 232
	421	Іпсіланті О.	232
Житецький П. Г.	90, 207	Іскра-Острянин (Остряниця) Я. С.	
Житницька О. О.	182		335
Житницький І. І.		Іщенко М.	498, 500, 503, 508
	212, 214, 526	Кальнофойський А.	
Жолтухін П.	142		257, 276
Жук В.	488	Каменецький Д. С.	
Жур П. В.	20, 21, 75, 148, 176,		401, 595, 597
	178, 194, 228, 352,	Капніст В.	348
	433, 489, 498, 576	Капніст О.	348, 368, 369
Жуковський В. А.		Касіян В.	385, 552
	70, 175, 179	Катеринич В. П.	210
Забіла В. М.	166, 485	Катеринич В. С.	210
Заболотський В.	175	Катеринич І. А.	208, 210
Загоскін М.	285	Катеринич М. Ф.	209
Зайцев П. І.	40, 52, 194, 349, 554	Катеринич О. А.	208, 210
Закревська Г. І.	348	Катеринич П.	208
Закревська С. О.	348, 349	Катеринич Т. П.	208, 209
Закревський В.	348, 349, 351	Квітка К.	554
Закревський М.	217	Кейкуатов В. І.	570
Закревський М.	348	Кейкуатов М. І.	350, 571
Залеський Б.	22, 424	Кейкуатова (Лукашевич) Є.	
Залеський Д.	424		319, 570, 571
Залізник М.	13, 64-66, 114, 172,	Кирпотенко В. О.	
	341, 395, 396, 398,		106, 112, 114, 115,
	400, 402, 522		116, 117, 118, 119
Заремба В.	443	Клембовський Б.	482
Захаров І.	157	Климкович К.	571
Захарченко М.	25	Клоберг А.	162
Златоуст І.	278	Клодт П.	589, 590
Зленко Г. Д.	410, 563	Коваленко Г.	580
Значко-Яворський М. К.		Коваленко О. С.	73, 162
	400, 401	Ковальов А.	192
Іваницький М. Д.	472	Ковальов В. В.	513, 575
Іванишев М. Д.	460, 461, 462, 463,	Ковнір С. Д.	274, 279, 292
	466, 470, 471	Кожанчиков Д.	443
Іванцов І. О.	470	Козачковська М. С.	
Іващенко М. Я.	263, 264		426

- Козачковський А. Й.
416, 426, 427, 428,
430, 434, 438, 442,
444, 445, 453, 579,
596, 598
- Козачковський Й. І.
416
- Козлович І. 420
- Козловський А. 529
- Козловський Е. Д.
524, 525
- Кока П. де 104
- Кокошкін С. 302
- Конецпольський С.
124
- Кониський О. Я. 25, 50, 60, 70, 164,
358, 525, 586
- Коні Ф. 196
- Копистенський З. 278
- Корсун (Горленко) М. Д.
352, 354, 355
- Корсун О. М. 354
- Косаківська А. 10
- Костенко В. С. 384
- Костенко Л. 184
- Костомаров М. І.
5, 166, 207, 212, 225,
226, 303, 306, 308,
336, 429, 470, 587,
590
- Котляров С. О. 516, 517
- Коховський В. П. 453, 598
- Кошиць Г. І. 29, 61, 74, 76, 138, 173
- Кошиць О. А. 74, 446
- Кошиць Ф. Г. 75, 162
- Крамаренкова П. Л.
525
- Красицька К. 44, 45
- Красицька Л. О. 20, 48
- Красицька Н. 386
- Красицький А. Г. 43, 44, 45
- Красицький Д. Ф. 20, 386
- Красицький М. 48
- Красицький С. 47
- Красицький Ф. С. 386, 580
- Красицький Я. 47
- Красковський І. 466, 467
- Красовський А. 90
- Кривонос М. 12, 124, 130
- Кривошея В. 197
- Кримський А. Ю. 11
- Криницький С. 146
- Крицький В. Ф. 51, 58
- Кроненберг І. 354
- Кульжинський І. Г.
194, 195
- Куліш П. О. 88, 196, 228, 229, 308,
401, 492, 571, 586,
595, 597, 600, 601
- Кунцевич Е. 184
- Кухаренко Я. Г. 135, 136, 305, 312,
340
- Куцинський А. О. 560, 561
- Куш А. 554
- Лазаревський В. М. 599
- Лазаревський Г. 602
- Лазаревський М. М.
23, 212, 453, 524, 582,
587, 594, 595, 596,
598, 599, 600
- Лазаревський О. М.
29, 41, 50, 52, 90, 524,
585, 588, 599, 601,
606, 609
- Лапченко Г. Г. 128, 129, 180
- Лебединський С. 432
- Лебединцев А. 517, 526
- Лебединцев П. Г. 43, 178, 604, 605, 606
- Лебединцев Ф. Г. (Ф. Лобода)
44, 45, 61, 82, 83, 401,
518
- Леванда І. 229
- Левашов В. В. 159, 204, 205
- Левдик Ф. І. 578
- Левінсон Є. 225
- Лелевель Й. 168
- Лехтензерський Г. М.
310

Лесков М. С.	280, 287, 574, 576, 583, 584, 585, 589, 592	Марр Х. С.	211
Лизогуб А.	221, 226	Маслов В.	52, 543, 545
Лизогуб Ф. А.	453	Массаковська-Енгельгардт Н. П.	114
Липський М.	467	Мацкевич Г.	610
Лисенко М.	20, 208, 443, 467	Меленський А.	242, 288, 290, 606
Лихошва М.	14	Мельхиседек див. <i>Значко-Яворський М.</i>	
Лопухін П. П.	89	Мещерський П.	142, 143
Лопухін П. В.	512	Мещеряков П.	290
Лось І.	392	Мехович Ф.	216
Лохвицький К.	221, 463	Микешин М.	494, 590, 599
Лукашевич В. Л.	570	Міклашевський М.	297
Лукашевич П. Я.	348, 374, 375, 377	Мілянський	215
Лукашевич Я.	374	Мініх Х. А.	248
Лук'янович О.	319	Міцкевич А. Б.	16, 110, 166, 167
Луцкевич Я.	31	Мічурін І. Ф.	240
Любомирський С. 45		Могила А.	476
Любомирський Ю. 81		Могила П.	276, 298, 421
Лютенко О.	332	Модзалевський В.	354, 561
Лясота Е.	276	Мокрицький І. М.	587
Ляуфер Й.	203	Момот Е.	496
Маєвська Т. О.	376, 377	Мономах В.	156, 297, 451
Мазепа І.	200, 248, 266, 267, 271, 341, 342, 416, 418, 420, 422, 423, 507	Мордовцев Д.	209, 598
Максимович М. О.	90, 291, 401, 436, 440, 463, 483, 498, 499, 500, 501, 502, 504, 509, 510, 610, 614, 615	Моренець М.	178
Макшеев О. І.	56	Морозова Г.	503
Манастирський А.	15	Мудрий Ярослав	12, 80, 172, 188, 221, 256, 394
Мандрика Д.	146	Музичка Л.	411
Манізер М.	225	Мульєрон А.	524
Мариновський Ю.	541	Муравйов-Апостол С.	461
Маркевич А.	354	Мурашко М.	409
Маркевич М. А.	67, 348, 349, 440	Наливайко С.	13
Маркевич О.	563	Нарбут Г.	385
Маркович О.	212, 597	Нарбут Ю.	561
Марковський П. Л.	548, 549	Недоборовський З. Ф.	594, 595
		Неєлов П.	240
		Неєлов Ф.	240
		Неживий С.	64
		Непокупний А.	110
		Нестеровський С.	114, 118
		Нечипоренко А. І.	589

- Николенко І. Ю. 185
Ніколенко М. 382
Новицький О. 353, 445
Носенко В. 503
Обеременко А. 389, 390, 391, 392
Огієнко І. 429
Огронович Г. К. 352
Олійник О. 427
Олійник П. 338
Орлик П. 172
Орлов Г. 310
Осипов М. Й. 202
Остен-Сакен Ф. В. 159, 202, 206
Острозький К. В. 414, 423, 438
Острозький Я. 374
Павлов К. С. 482
Павлюк (Бут) П. 398
Падалка І. 385
Палій С. 6, 64, 190, 341, 343,
461, 475, 476, 477,
478, 479
Панкрат'єв П. 234
Парчевський Н. П.
528, 529, 530, 531,
532, 534
Паскевич І. 197
Пастернак М. 609
Пашковська В. М.
562
Петров О. 302
Петрусь Т. К. 569
Петухов В. 591
Пильчиков О. 212
Пирогов М. 182
Підгорецький Б. 443
Платов М. 96
Плетенецький Є. М.
276, 277
Погодін М. П. 500, 501
Помазанський В. 53
Помазанський Т. 53
Понятовський С. А. 81
Понятовський Ю. 168
Попов М. 559
Потьомкін Г. 45, 94, 114, 140
Потьомкіна М. О. 94
Похилевич Л. 10, 22, 67, 70, 83, 113,
117, 124, 172, 188,
388, 394, 488, 512,
535, 538, 548, 566
Превлоцький С. С.
128, 129, 130, 174,
180, 181, 182
Прийма Ф. 110
Притикін С. 15, 16, 24
Прушинський А. 471
Пршигоцький Ф. 388
Псьол Г. *див. Дунін-Борковська Г. І.*
Псьол О. І. 369
Пурлевський С. Д.
491, 492, 493
Пушкін О. С. 16, 97, 105, 231, 232,
498, 561
Пчілка О. 554
Пюто Ж. 14
Раєвський М. 240
Распопов О. П. 561
Растреллі В. 218, 236, 240
Ревуцький Л. 446
Резанов Ф. К. 155, 156
Ренненкамф М. К.
207
Репін І. 580
Репніна В. 76, 304, 305, 316, 358,
360, 363, 364, 365,
366, 367, 368, 369,
372, 376, 484
Репнін М. Г. 360, 361, 362, 363
Ріхтер Л. фон 377
Ржевуцький Ф. 81
Рибаков М. О. 578
Римський-Корсаков О. М.
97, 148, 169, 170
Риндін П. 106
Річардсон С. 104
Розумовський К. Г.
232, 360, 363, 596
Рокицький К. 388

Романович-Славатинський О.	222	Соболівський М.	336
Ротач П. П.	383	Совгир	54, 56
Рубан П. Х.	27, 53, 56, 60	Сокира Н. Ф.	448
Руденко В.	81	Солонина З. К.	305
Рудковський О.	579	Солонина К. І.	305
Русанов С.	156	Солтановський А. Я.	152, 305, 486
Русов О.	598	Солтис Ф.	10
Рустем Я.	102, 163, 164	Солуха Й.	145
Сажин М.	212, 217, 220, 221, 223, 224, 226, 236, 244, 252	Сомко Г.	198, 423
Сальников М.	240	Сомко Я.	198
Самойлов С. Н.	438, 439, 445	Соха К.	180
Самойлова С.	123	Соха М.	185
Самусь С.	172, 342	Сошенко І. М.	92, 128, 129, 172, 174, 176-186, 526, 534, 607, 609
Свенціцький П.	571, 571	Спарро П. І.	269, 292
Свідзінський К.	424	Спендіаров О.	446
Святоша М.	256, 257	Ставровецький К.	421
Селецький П. Д.	358, 365	Ставровський О. І.	464
Сенчилло-Стефановський О.	182, 465, 467	Станзані Л.	216
Середа А.	385	Стейгвілло Ю.	216
Середа Є.	554	Степовий Я.	446
Сєров В.	370	Стеценко К.	446
Сиволапов В.	149	Столипін П. А.	272
Сиволапова П. П.	148, 149	Стороженко А. Я.	196, 197, 198, 199, 200, 350, 354
Сидоров К.	184	Стороженко І.	198
Сидорюк О.	272	Стороженко М.	354
Симиренко В. Ф.	285, 495, 496	Стороженко О.	198
Симиренко П.	489, 490, 491, 492, 493, 494, 495	Сушка Д.	554
Симиренко Т. І.	495	Табачников В.	532, 538, 548, 550
Симиренко Ф.	488, 489	Тамбуріні А.	107
Ситник С.	47	Тарахан-Береза З. П.	503
Сичугов В. І.	281	Тарновська Г. Д.	586
Скальковський А. О.	440	Тарновська Г. Ф.	406
Сковорода Г.	374, 448	Тарновська Н.	406, 407, 408
Сластьон (Сластіон) О.	349	Тарновський Г. С.	195, 599
Смирнов В. Н.	576	Тарновський-молодший В. В.	285, 404, 407, 408, 410, 453, 470, 598, 599, 600
Смирнова О. В.	576		
Сніжка А.	242		

Тарновський-старший В. В. 404, 405, 439	Фліз Де Ля 542
Тарновський В. П. 358	Фліорковський В. Е. 70
Тарновський М. В. 408	Фока Д. 218, 236
Тарновський Я. В. 408, 409, 412	Франко І. 18, 385
Терещенко К. 26	Фундуклей І. І. 221, 234, 306, 307, 308, 309
Терещенко М. 224	Халебський П. 11, 158, 257, 259, 279, 294
Терещенко О. А. 27, 28	Хартахай Ф. 593, 598
Тетерюк С. І. 70	Хвойка В. 379
Тетерюк Х. 70, 71	Хмельницька М. Б. 197, 198
Тетеря П. 415	Хмельницький Б. 65, 67, 80, 115, 124, 197, 198, 199, 323, 328, 329, 330, 331, 335, 374, 394, 397, 398, 415, 423, 424, 425, 461, 500, 509, 510, 567
Тетянка І. М. 517, 526	Хмельницький Т. 394
Тихонравов М. 601	Хмельницький Ю. 323, 424, 425
Ткаченко М. 554	Хміль М. 65
Ткаченко Ф. Л. 135, 136	Хорбшевський В. 593
Тобольський І. 510	Хропаль О. І. 488, 490, 540
Товбич (Максимович) М. В. 502, 504	Цапенко М. 24
Товстик-Безрідний А. 21	Цертелєв М. А. 316
Товстоп'ятов В. 503	Цибульська М. Т. 549
Толкунов М. К. 515	Цибульський А. А. 551
Толочко П. 293	Цибульський В. 549, 550, 551, 552
Толстой Л. 361	Цибульський Ю. А. 551
Тон 354	Цисс Г. 579
Торвальдсен Б. 168, 169	Чагін М. 163
Тормасов О. П. 204, 205	Чала Н. 182
Торрічеллі Г. І. 540	Чалий М. К. 16, 52, 60, 90, 128, 163, 176, 178-184, 230, 299, 304, 367, 375, 469, 490, 523, 532, 562, 587, 601, 607, 609
Траутфеттер Е.-Р. Е. (Р. Е.) 207, 223	Чанін С. 20, 21
Трощинський Д. А. 534, 535	Чарнецький С. 331
Трясило (Федорович) Т. 414, 448	Червинський Є. 354
Тучкова-Огарьова Н. 561	Черкаський М. А. 248
Уваров С. С. 206, 484	
Українка Л. 554	
Усков І. О. 392	
Ушинський К. Д. 299, 300	
Федотов В. 192	
Філософ І. 280	
Філянський М. 370	
Фішер Ф. 370	

Черненко Ф.	586, 595, 598	Шевченко Петро	29, 61, 607
Честахівський Г. М.	90, 317, 370, 371, 453, 524, 590, 592, 601, 603, 607, 608, 609, 613, 614	Шевченко Прокіп	70, 72
Честахівський М.	596	Шевчиха Є. І.	21
Честаховський Г. П.	594	Шекспір В.	16
Чорторийський І. Ф.	421	Шелест Й.	402
Чубинський П.	460, 571, 572	Шепелєв С.	146
Чуйкевич П.	229, 230	Шехтель Ф.	370
Шагінян М.	163	Ширай Д.	203
Шашкевич М.	375	Ширяєв В. Г.	423
Швачка М.	457	Ширяєв Г.	135, 174, 176, 179
Швець І.	20	Шлейфер Г. П.	353
Шевченко (Бойко) К. Г.	20, 28, 40, 43, 45, 46	Шлейфер П. І.	465, 482
Шевченко (Бойко) К. Я.	26, 27, 34, 35, 36, 40, 48	Шостка О. І.	350, 351, 352
Шевченко (Грушівський) Г. І.	26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 40, 70, 71	Штернберг В. І.	54-56, 576
Шевченко Г.	77	Штучний В.	192
Шевченко В.	46, 51, 62, 88-92, 137, 184, 376, 493, 503, 514, 519, 520, 521, 522, 526, 528, 530, 532, 535, 536, 582, 583, 607, 609	Шудря М. А.	35, 196, 229, 231, 353
Шевченко І. А.	21, 22, 27, 35, 41, 70	Шульгін В. Я.	207
Шевченко Й.	74, 88, 89, 607, 609	Юзефович М. В.	299, 401, 486
Шевченко М.	28, 40, 46, 61, 62, 74, 514, 607, 609	Юрасов М.	298
		Юргензбург П.	386
		Юскевич-Красковський І.	183, 564
		Ющенко О.	427
		Яблоновський	10
		Яблоновський Ю.-О.	67
		Якушкін П.	524
		Яровий М.	543
		Яхненко К. М.	489, 490, 495
		Яцюк В. М.	55, 224, 478

Список використаної літератури

1. Анісов В., Середа Є. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / В. Ф. Анісов, Є. О. Середа. – 2-ге вид. доп. – К. : Дніпро, 1976. – 391 с.
2. Афансьєв-Чужбинський О. Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і прим.: В. С. Бородіна і М. М. Павлюка ; передм. В. Є. Шубравського. – К. : Дніпро, 1982. – С. 87-107.
3. Берлинський М. Історія міста Києва / М. Берлинський. – К. : Наук. думка, 1991. – 320 с.
4. Білецький О. Зібрання праць : в 5 т. Т. 2 : Українська література XIX – початку XX століття / О. І. Білецький ; ред. М. К. Гудзій. – К. : Наукова думка, 1965. – 672 с.
5. Білецький П. Шевченко в Києві / П. Білецький. – К., 1962. – 82 с.
6. Білокінь А. Приорільські стежки Т. Г. Шевченка. Шевченкіана Придніпров'я. / А. М. Білокінь. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2008. – 587 с.
7. Брижицька С. Подія на Чернечій і долі людей : про заміну чавунного хреста на могилі Тараса Шевченка / С. Брижицька ; КНУ ім. Т. Шевченка, Центр українознавства. – К. : Корвін-прес, 2004. – 32 с.
8. Веретільник О. Шевченківські Черкаси: поет у пам'яті століть : [розвідка] / О. В. Веретільник. – Черкаси : Брама-Україна, 2010. – 23 с.
9. Видубицький монастир = Vydubysky monastery / текст М. Босакевич. К. : ВІТ-А-ПОЛ, 2001. – 47 с.
10. Вильна и окрестности // Путеводитель и историческая справочная книжка с планом г. Вильны. – Вильна : [б. и.], 1883. – 254 с.
11. Возняк М. У століття «Зорі» Маркіяна Шашкевича (1834–1934) / М. Возняк // Нові розшуки про діяльність гуртка. – Львів, 1936. – Ч. 2. – С. 310.
12. Гаско М. У колі Шевченкових та Гоголевих друзів: етюди пошуків та знахідок / М. Е. Гаско. – К. : Рад. письменник, 1980. – 256 с.
13. Глаголев А. Записки русского путешественника А. Глаголева, с 1823 по 1827 г. Ч. 1-4. – 2-е изд. – Санкт-Петербург : Тип. К. Жернакова, 1845. – Ч. 1 : Россия ; Австрия. – 1845. – 285 с.
14. Горленко В. Південноруські образи та портрети / В. Горленко. – Репринт. відтвор. вид. 1898 р. – К., 1993. – 124 с.
15. Державний архів міста Києва – Ф. 163. – Оп. 41. – Спр. 132. – Арк. 2.
16. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І. Дзюба. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 718 с.
17. Домотенко Ю. Трипільська мандрівка Кобзаря / Ю. Домотенко // Буква. – Біла Церква, 2004. – С. 48–53.
18. Дробний І. Син селянський і син дворянський / І. Дробний // Дробний І. «Хата з лободи» : Автобіографічна повість. Літературні портрети краян. – Черкаси : Відлуння. – Плюс, 2003. – С. 483.

19. Друг О. Особняки Києва / Ольга Друг, Дмитро Малаков. – К. : Кий, 2004. – 823 с.
20. Ернст Ф. До історії Київ-Печерської фортеці / Федір Ернст // Київ та його околиці в історії і пам'ятках : зб. ст. – К., 1926. – С. 266
21. Жадько В. Черкашина. Універсальна енциклопедія / Упоряд. В. О. Жадько. – К. : Експрес-Поліграф, 2010. – 1120 с.
22. Жадько В. Іду за Шевченком / В. О. Жадько. – К., 2010. – 246 с.
23. Жадько В. «І я лину у віки давноминулі» / В. Жадько. – К., 2010. – 582 с.
24. Жадько В. Ідемо за Шевченком / В. Жадько, Р. Лопата. – К., 2012. – 268 с.
25. Жадько В. Шевченків Вільно / В. Жадько, Р. Лопата. – К., 2012. – 224 с.
26. Жадько В. Печерськ Тараса Шевченка / В. Жадько. – К., 2014. – 214 с.
27. Жулинський М. Дві половинки українського серця – Шевченко і Гоголь / М. Жулинський // День. – 2004. – 6 березня.
28. Жур П. Труди і дні Кобзаря: Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / вст. ст. М. М. Павлюка. – К. : Дніпро, 2003. – 520 с.
29. Жур П. Дума про огонь : з хроніки життя і творчості Тараса Шевченка / П. Жур. – К. : Дніпро, 1985. – 434 с.
30. Жур П. З київських зустрічей / П. Жур // Літературна Україна. – 1989. – № 10. – 9 березня.
31. Жур П. Літо перше. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка / П. В. Жур. – Київ : Дніпро, 1979. – 278 с.
32. Жур П. Третя зустріч. Хроніка останньої мандрівки Т. Шевченка на Україну / П. В. Жур. – Київ : Дніпро, 1970. – 307 с.
33. Жур П. Шевченківський Київ / П. Жур. – К. : Дніпро, 1991. – 287 с.
34. Жур П. Шевченківський Петербург / П. В. Жур. – К.: Дніпро, 1972. – 194 с.
35. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / Наук. т-во ім. Шевченка. – Нью-Йорк ; Париж ; Мюнхен : [б. в.], 1955. – 400 с.
36. Зленко Г. Відсвіти Тараса Шевченка: Розповіді про пошуки та знахідки / Г. Зленко. – Одеса : Астропринт, 2009. – 344 с.
37. Захарченко М. История Киевского института благородных девиц. 1838–1888 / М. М. Захарченко. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1889. – 164 с.
38. Захарченко М. Киев теперь и прежде / М. М. Захарченко; репринтное воспроизведение издания 1888 года. – К. : Кобза, 1995. – 290 с.
39. Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енциклопедичне видання. Кн. 1, ч. 1 : А – Л / Редкол. тому: відп. ред. П. Тронько та ін.; упоряд.: В. Горбик, М. Кіпоренко, Л. Федорова ; НАН України. Інститут історії України, Інститут археології, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського; Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України; Міністерство культури України; Українське товариство охорони пам'яток історії та культури; Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана. – К. : Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. – 608 с.

40. «Згадайте, братія моя...»: Київ Тараса Шевченка /Тетяна Чуйко та ін.-К.: Либідь, 2016.-256 с.

41. Іофанов Д. Матеріали про життя і творчість Тараса Шевченка / Д. Іофанов. – К. : Держлітвидав України, 1957. – 237 с.

42. Кальницький М. Храми Києва / М. Кальницький. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2006. – 252 с.

43. Київ: «Скарбниця документальної пам'яті». Зб. наук. пр. / За ред. С. Ю. Карамаша. – Вип. 1. – К. : Видавництво ТОВ «КММ», 2006. – 124 с.

44. Київщина в творчості Т. Г. Шевченка: до 190-річчя з дня народження / упор. А. Гай; О. Дмитренко. – Біла Церква: Буква, 2004. – 144 с.

45. Кирило-Мефодіївське товариство : у 3-х т. – К. : Наукова думка, 1990. – Т. 2. – 694 с.

46. Кирилук Є. Т. Г. Шевченко. Біографія. / Є. П. Кирилук. – К., 1964. – 635 с.

47. Козаченко В. Тарас Шевченко в Білій Церкві / В. Козаченко // Громад. думка. – 1997. – 5 березня.

48. Кониський О. Подорож в рідні села Т. Шевченка / О. Кониський // Зоря. – 1893. – Ч. 5. – С. 93.

49. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / О. Кониський. – К. : Дніпро, 1991. – 702 с.

50. Коновал О. Переяслав, Хмельницький та Шевченко / О. Коновал // Бористен. – 2013. – № 1. – С. 32.

51. Костомаров М. Твори : в 2 т. Т. 2 / М. І. Костомаров. – К. : Дніпро, 1967. – 450 с.

52. Крапивина С. Кілька слів про Тараса Шевченка / С. Крапивина ; вступ. ст. та прим. М. Тарасенка ; Ін-т Т. Шевченка. – Х. ; К. : Л-ра і мистець, 1931. -234с.

53. Красицький Д. Гілки Шевченкового роду / Д. Красицький, Л. Красицька // Літературна Україна. – 1987. – 17 вересня.

54. Красицький Д. Родовід / Д. Красицький // Слово і Час. – 1991. – № 5. – С. 86-90.

55. Крашенінніков С. Київ Шевченкових часів / С. Крашенінніков. – Нью-Йорк; Париж; Сідней, 1984. – 128 с.

56. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини / В. Кривошея. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.

57. Кузьменко А. Розкриваючи таємниці портретів невідомих / А. Кузьменко // Образотворче мистецтво. – 1989. – № 1.– С. 16.

58. Лазаревский А. Гроб Т. Г. Шевченка в Киеве, у Христорождественской церкви (7 мая 1861 года) // Киевская старина. –1894. – Кн. 2. – С. 316.

59. Лазаревський Г. До 85-ліття з часу перебування Шевченка в Києві // Україна, 1944.–№10. –С 37.

60. Лазаревський О. Дещо нове про перебування Т. Шевченка на Конотопщині 1859 року / О. Лазаревський // Шевченківський краєзнавчий альманах 2006 / Всеукр. культ.-наук. фонд Т. Шевченка ; голов. ред. Л. Красицька. – К. : Алвія, 2006. – С. 43-47.

61. Лазаревський О. Шевченко та Лазаревські : докумен. повість / Олександр Олександрович Лазаревський ; набір, верстка І. М. Забіяки. – К. : [Б. в.], 2004. – 80 с.
62. Лисенко М. Коріння Шевченковго роду.- Вид-во «Алефа», 2012.- 336 с.
63. Листи до Тараса Шевченка. – К. : Наукова думка, 1993.– 384 с.
64. Листи П. Куліша до В. Тарновського. Публікація і передмова Є. Кирилюка // За сто літ. – Кн. 6.– Харків – Київ, 1930.– С. 145-152.
65. Луценко О. Перебування Т. Г. Шевченка у Яготині / О. Луценко // Український історичний журнал, 1964. – № 1. – С. 104.
66. Максимович М. Собрание починений М. А. Максимовича. Т. 1. Отдел исторический (1876). – К. : Тип. М. П. Фрица. – С. 631.
67. Максимович М. У пошуках омріяної України. Вибрані українознавчі твори / М. Максимович. – К. : Либідь, 2003. – 358 с.
68. Максимович М. Письма о Киеве и воспоминание о Тавриде. - С.-Петербург, 1871.- 142 с.
69. Мальовнича Київщина Т. Г. Шевченка / авт.-упоряд. А. Гай. – Біла Церква : Буква, 2005. – 20 с.
70. Малюнки Т. Шевченка / За артистичним доглядом проф. В. В. Мате. Изд. обществом им. Т. Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях г. Санкт-Петербурга. – СПб., 1914. – Вип. 2.- 124 с.
71. Масненко В. Українська хата : науково-популярне видання [Текст] / В. В. Масненко, В. Б. Ракшанов. – Черкаси : Брама-Україна, 2012. – 190 с.
72. Мельник В. Музей Шевченкового «Заповіту» / В. Мельник // Пам'ять століть. –2008. – №1-2. – С. 214-219.
73. Мельниченко В. Тарас Шевченко в Москві : монографія / Володимир Мельниченко. – К. : Либідь, 2009. – 738 с.
74. Мельниченко В. Шевченко і Черкаси: Історико-документальний ілюстрований нарис / В. М. Мельниченко, П. П. Соса. – Черкаси : Брама-ІСУЕП, 1999. – 96 с.
75. Міщенко Р. В. В. Тарновський у дзеркалі образотворчого мистецтва / Р. В. Міщенко // Скарбниця української культури.– Випуск 3. – 2002. – С. 67.
76. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / М. М. Ткаченко ; АН УРСР, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 328 с.
77. Моренец Н. Шевченко в Петербурге : По памятным местам жизни и творчества / М. Моренец. – Л. : Лениздат, 1960. – 129 с.
78. Нагорна З. Фастівська земля в житті і творчості Великого Кобзаря / З. Нагорна // Берегиня. – 2010. – № 1. – С. 85-89.
79. Недоборовский З. Мои воспоминания / З. Нечипоренко // Киевская старина. – 1893. – № 2. – С. 192-193.
80. Непокупний А. У Вільні, городі преславнім. – К. : Дніпро, 1989. – 346 с.
81. Непокупний А. «У Вільні, городі преславнім.» / Встановлено адреси перебування Т. Г. Шевченка в Литві // Літ. Україна.– 1985.– 17 жовт.

82. Нечипоренко М. Чи там поховали Великого Тараса Шевченка, де він заповідав? / М. Нечипоренко // Сільські вісті. – 2011. – 17 травня

83. Новицький О. Тарас Шевченко як маляр / Ол. Новицький. – Львів; М. : Накладом Наук т-ва ім. Шевченка, 1914. – 173 с.

84. Опирієнко І. Мандри Тараса Київщиною : [Т. Г. Шевченко] / І. А. Опирієнко // Шкільна бібліотека, 2012. – № 3. – С. 78–79.

85. Павло Халебський (Алебський). Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М. О. Рябий; Післям. В. О. Яворницького. – К. : Укр. письменник; Ярославів Вал, 2008. – 293 с.

86. Попов П. Шевченко і Київський університет. – К., 1964, – С. 8.

87. Пономаренко Л. Київ. Короткий топонімічний довідник / Л. Пономаренко, О. Різник. – К. : Видавництво «Павлім», 2003. – 124 с.

88. Прийма Ф. Шевченко в работе над «Живописной Украиной» : (По материалам архива В. Н. Репниной) // Збірник праць четвертої наукової шевченківської конференції. – К., 1956. – С. 270–283.

89. Репнина В. Письмо к Шарлю Эйнару 6 от 27 января 1844 г. // Русские пропилеи. – Т. 2. – СПб., 1916. – С. 204

90. Рибак М. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва / М. О. Рибак. – К. : «Кий», 1997. – 374 с.

91. Рожко В. Волинські ікони пензля Тараса Шевченка / В. Рожко // Наша віра. – 1996. – липень. – С. 7.

92. Ротач П. Полтавська Шевченкіана: Спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії : у 2-х кн. / П. П. Ротач. – Полтава : Дивосвіт. – Кн. I, 2005. Кн. II, 2007

93. Свербигуз В. Секрети Межигірського Спаса / В. Свербигуз // День. – 2001. – № 165 -14 верес.

94. Свенціцький І. Каталог Шевченкової вистави. З портретом батька Т. Г. Шевченка / І. Свенціцький. – Львів, 1920. – 23 с.

95. Святий Київ наш великий: Малюнки Тараса Шевченка та його сучасників : альбом / упоряд. М. Скиба [та ін.]; вступ. ст. С. А. Гальченко. – К. : Мистецтво, 2004. – 176 с.

96. Сергієнко Г. Шевченко і Київ: Іст.-біогр. нарис / Г. Я. Сергієнко. – К. : Дніпро, 1987. – 326 с.

97. Середа Є. Київ та його околиці в мистецькій творчості Т. Г. Шевченка. / Є. О. Середа // З досліджень про Т. Шевченка : збірник. – К. : Дніпро, 1968. – С. 44

98. Синявський Я. Шевченко і Київщина: розповіді про музеї, пам'ятники, пам'ятні дошки, погруддя, зустрічі з цікавими людьми Київщини / Я. О. Синявський. – Миронівка, 2007. – 88 с.

99. Сімзен-Сичевський О. Два будинки в Києві, де жив Т. Г. Шевченко 1859 року // Шевченко. Річник другий. – ДВУ, 1930. – С. 325–326.

100. Сікорський М. На землі Переяславській / М. І. Сікорський, Д. Т. Швидкий. – К. : Наукова думка, 1971. – 207 с.

101. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. – Біла Церква : Видавець О. В. Пшонківський, 2005. – 612 с.

102. Смерть и похороны Т. Г. Шевченка. Документы и материалы. – К. : Изд-во Академии наук Украинской ССР, 1961. – 166 с.

103. Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка; передм. В. Є. Шубравського. – К.: Дніпро, 1982. – 547 с.

104. Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником Иваном Фундуклеем. – Ч. I, –К., 1852.–328 с.

105. Степенькіна П. Корсунські дороги Шевченка [Текст] / Парасковія Степенькіна. – Черкаси : Чабаненко Ю. А. [вид.], 2013. – 223 с.

106. Стороженьки. Фамильный архив. В 8 т. – Т.2. – К. : Тип. Г. Л. Фронцкевича, 1906. – 716 с.

107. Судак В. Навколо ідентифікації малярських творів Шевченка / В. Судак // Тарас Шевченко і народна культура : зб. праць Міжнародної (35-ї) наукової шевченківської конференції. – Черкаси, 2004. – Кн. 1. – С. 188

108. Судак В. Шевченкіана Василя Тарновського / В. Судак // Народна творчість та етнографія. – 1995. – № 2. – С. 51

109. Т. Г. Шевченко і літературне життя Київського університету : моногр. / М. С. Грицай, В. Я. Неділько, Г. Я. Неділько, С. В. Задорожна ; за ред. д-ра філол. наук В. Є. Шубравського. – К. : Вища школа, 1989. – 207 с.

110. Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії. 1814-1861 / За ред. Є. П. Кирилюка. – К. : Вища школа, 1982. – 432 с.

111. Терлецький В. Слово про Кобзаря: (Глухів поета. Шевченкознавчі розвідки) [Текст] / В. Терлецький. – Суми: Собор, 2002. – 208 с.

112. Томилович Л. Шеченківськими шляхами: садиба Енгельгардтів Моссаковських / Л. Томилович // Київська старовина. – 2009. – № 1/2. – С. 74-83.

113. Уварова В. Т.Г. Шевченко і Київ. – К.,1962. – 82 с.

114. Франко І. Твори: В 20-ти т. – К. : ДВХ Л, 1931. – Т. 7

115. Хінкулов Л. Тарас Шевченко і його сучасники [Текст]: етюди до біографії / Хінкулов Л. – К. : Видав художньої літератури, 1962. – 304 с.

116. Чалый М. Жизнь и произведения Тараса Шевченко : (свод материалов для его биографии) : с портр. / сост. Михаил Корнеевич Чалый. – К. : Тип. К. Н. Милевского, 1882. – 281 с.

117. Чанін С. Великий рід людини: Науково-популярний нарис про Т. Г. Шевченка та його родовід / С. В. Чанін. – К. : Елібре, 2008. – 160 с.

118. Шагінян М. Тарас Шевченко / М. Шагінян. – К. : Дніпро, 1970. – 254 с.

119. Шевченківська енциклопедія: у 6-ти т. - К., 2012.

120. Шевченківський словник : у 2 т. – К. : УРЕ, 1976-1977.

121. Шевченко О. Альбом 1845 року // В літопис шани і любові : збірник наукових праць. – К. : Вид-во при Київському ун-ті, 1989. – С. 145-157.

122. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. НАН України; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка / Ред. кол. М. Г. Жулинський (голова) та ін. – Київ : Наукова думка. 2001–2014. – Т. 1 : Поезія 1837-1847 / перед. слово І. М. Дзюби, М. Г. Жулинського. – 784 с.

123. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. НАН України; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка / Ред. кол. М. Г. Жулинський (голова) та ін. – Київ : Наукова думка. 2001–2014. – Т. 2 : Поезія 1847-1861. – 784 с.

124. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. НАН України; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка / Ред. кол. М. Г. Жулинський (голова) та ін. – Київ : Наукова думка. 2001–2014. – Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. – 2003. – 592 с.

125. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. НАН України; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка / Ред. кол. М. Г. Жулинський (голова) та ін. – Київ : Наукова думка. 2001–2014. – Т. 4 : Повісті. – 2003. – 600 с.

126. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. НАН України; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка / Ред. кол. М. Г. Жулинський (голова) та ін. – Київ : Наукова думка. 2001–2014. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – 496 с.

127. Шевченко Т. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Рад. шк., 1983. – 608 с.

128. Шляхами Великого Кобзаря [Текст] : путівник. – К. : Молодь, 1964. – 252 с.

129. Шудря М. «Ім'я не встановлене» / М. Шудря // Україна, 1999. – № 2. – С. 33.

130. Шудря М. З валкою за дідичем. / М. Шудря // «В сім'ї вольній, новій»: збірник. – Вип. 3. – К. : Радянський письменник, 1986. – С. 304-306.

131. Шудря М. З ким їхав Кобзар на Вкраїну? / М. Шудря // Демократична Україна. – 1995. – 18 листоп.

132. Яковенко Т. Богуславські дороги Тараса Шевченка: літ.-краєзн. розвідка / Т. Яковенко // Українська мова й література в сучасній школі. – 2012. – № 3. – С. 55-62.

133. Яцюк В. Віч-на-віч з Шевченком : іконографія 1838-1861 років / В. Яцюк. – К. : Баталія-Друк, 2004. – 112 с.

134. Яцюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка: спостереження, інтерпретації / В. Яцюк, ред. В. Козирського. – К. : Рада, 2003. – 368 с.

135. Яцюк В. «Не забудьте пом'янути»...: Шевченківська листівка як пам'ятка історії та культури, 1890-1940 [Текст] / В. Яцюк. – К. : Криниця, 2004. – 488 с.

136. Яцюк В. Таїна Шевченкових світлин [Текст] / В. М. Яцюк; Товариство зв'язків з українцями за межами України (Товариство «Україна»). – К. : [б. в.], 1998. – 88 с.

137. Яцюк В. Шевченко малює Переяславщину / В. Яцюк // Пам'ять століть. – 2008. – №1-2. – С. 201-205.

Публіцистично-документальне видання

Віктор Жадько

Київська земля – ТАРАСОВА КОЛИСКА

Цикл документальних нарисів

Ідея, дизайн та проект видання Віктор Жадько

Літературний редактор Олена Харитоненко

Верстка Дмитро Мироненко

У виданні використані авторські світлини, репродукції з творів живопису й фотографій Тараса Шевченка, художні роботи Михайла Божія, Григорія Бондаренка, Івана Гончара, Анатолія Жежери, Миколи Лихошви, Костянтина Маркелова, Олександра Мельника, Надії Нікіфорової, Ярослава Омеляна, Сергія Позняка, Михайла Присташа, Миколи Самокиша, Костянтина Трутовського, Євгенія Усикова та електронного ресурсу Wikipedia. Репродукції подано з наявними в них пошкодженнями.

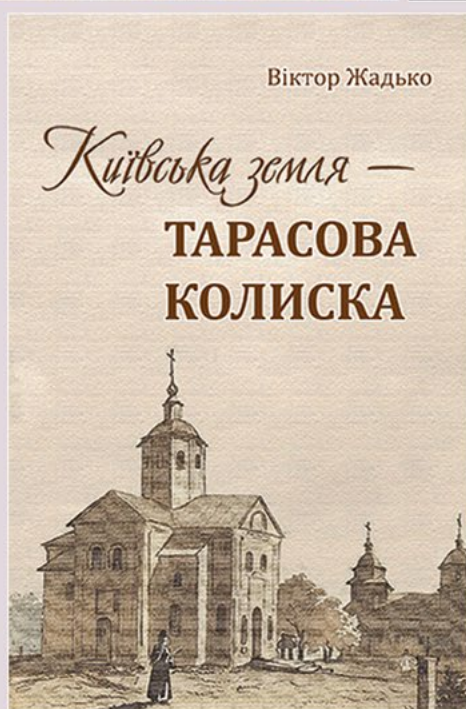
Автор дякує за підтримку ідеї концепції книги та сприяння в організації матеріалів у районах: Олександра Шевченка, Олександра Дерунця, Володимира Сінька, Ігоря Чорногода, Ірину Стареньку, Геннадія Джегуру, Володимира Гелю, Олександра Устименка, Віктора Остринського

Висловлюємо вдячність за підтримку проекту і Сергію Дмитровичу Калашнику – фундатору сучасного птахівничого комплексу, компанії «Авіс Україна»

Автор висловлює вдячність за допомогу у підготовці видання працівникам Наукової бібліотеки Національного університету імені М. П. Драгоманова: Людмилі Василівні Савенковій, Наталії Іванівні Тарасовій, Галині Іванівні Шаленко, Лідії Григорівні Черевко

Підписано до друку 10.01.2017 р.
Формат 70х100/16. Папір крейдований.
Офсетний друк. Умовн.-друк. аркуші 104.
Наклад 3000 прим. Зам. № 0217211

Віддруковано у Державному видавництві «Преса України»
03047, м. Київ, просп. Перемоги, 50.
Свідectво суб'єкта видавничої справи
ДК № 310 від 11.01.2001 р.

Видано за підтримки
народного депутата України
Олександра Гереги та Галини Гереги,
засновників ТОВ «Епіцентр К»

НБ НШУ імені М.П. Драгоманова